ВСЕСВІТ

10-11

журнал іноземної літератури

'96

ДОРОГІ ЧИТАЧІ!

Редакція планує надрукувати для вас нові переклади видатних творів багатьох письменників світу. Вже з кінця 1996-го і у 1997 р. ви зможете прочитати у «Всесвіті»

романи й повісті

Карла АМЕРІ (Німеччина). Загибель міста Пассау. (Фантастика),
Річарда БАХА (США). Міст у вічність,
Дейла БРАУНА (США). Кайдани наказу,
Бернардо ГІМАРАЙНША (Бразилія). Шукач діамантів,
Патріка ЗЮСКІНДА (Німеччина). Контрабас,
Наджиба МАХФУЗА (Єгипет). Пансіонат «Мірамар»,
Патріка КОВЕНА (Франція). Увечері — «Вертер»,
Луї СЕЛІНА (Франція). Подорож на край ночі,
Еріка СІГЕЛА (США). Історія Олівера,
Іоанни ХМЕЛЕВСЬКОЇ (Польща). Фатальна спадщина. (Детектив),
Ернста ЮНГЕРА (Німеччина). На мармуровій скелі,
Альберта фон ШИРНДІНГА (Німеччина). Родовід;

оповідання

Хуліо КОРТАСАРА (Аргентина), Гельмута КРАУЗЕРА, Герберта РОЗЕНДОРФЕРА (Німеччина), Конрада ФІАЛКОВСЬКОГО (Польща), Вільяма ФОЛКНЕРА (США), Пере КАЛЬДЕРСА (Іспанія), Густава МАЙРІНКА (Австрія), І. Б. ЗІНГЕРА (Ізраїль) та ін.;

поезії

Алена БОРНА, Поля КЛОДЕЛЯ, Алін ДОРОШ (Франція), Міґеля де УНАМУНО, Х. Р. ХІМЕНЕСА (Іспанія), Стенлі К'ЮНІЦА, Роберта ФРОСТА, Уолта УЇТМЕНА (США), Кирила КАДІЙСЬКОГО (Болгарія), Пітера ОКОПЕНКА (Австрія), Райнера КЮНЦЕ, Еугена РОТА (Німеччина) та ін.;

есеїстику

Альбера КАМЮ (Франція), Рабіндраната ТАГОРА (Індія), Карла ЯСПЕРСА (Німеччина), Мечислава ЯСТРУНЯ (Польща), Стівена КОНОРА (США) та ін.;

у розділі «Скарбниця»

«Листи до Луцілія» Луція СЕНЕКИ, «Нерона» Гая Светонія
ЦКВІЛА, «Лицарів круглого столу» — старофранцузькі легенди
Артура та Святий Грааль, «Пісню про Нібелунгів», «Ви-
Роберта Луїса СТІВЕНСОНА, «По той бік добра і
та ін.;

також

Письменник. Література.
аїніка», «Акценти су-
а. Люди» та ін.

ПЛАТУ НА 1997 рік!

ВСЕСВІТ
журнал іноземної літератури
№ 10-11
ЖОВТЕНЬ - ЛИСТОПАД
(814 - 815)
ВИХОДИТЬ З СІЧНЯ 1925 Р.
ВСЕСВІТ'96
VSESVIT-REVIEW OF WORLD LITERATURE
ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК
ЗАСНОВНИКИ: СПІЛКА ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ
РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ». ВИДАЄ РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ

ЗМІСТ

З ЛІТ МИНУЛИХ

БЕРНАРДО ГІМАРАЙНШ. **Шукач діамантів.** Роман.
З португальської переклав Анатоль Перепадя 3
МАРСЕЛЬ ПРУСТ. **На Сваннову сторону.** Роман. Закінчення.
З французької переклав Анатоль Перепадя 87

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ХУЛІО КОРТАСАР. **Ліліана плаче. — Рукопис, знайдений у кишені. — Кроки по слідах.** Оповідання.
З іспанської переклав Юрій Покальчук 66

НА ЗАКІНЧЕННЯ НОМЕРА

ДАФНЕ РУК. **Фікізоло.** Оповідання.
З англійської переклала Наталя Кулінич 187

СКАРБНИЦЯ

ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ. **Пекло.** Пісня X.
З італійської переклав Максим Стріха 145

ПИСЬМЕННИК. ЛІТЕРАТУРА. ЖИТТЯ

ЖАН-ІВ ТАДЬЄ. **Хроніка життя і творчості Марселя Пруста.**
З французької переклав Анатоль Перепадя 129
ТОМАС СТЕРНЗ ЕЛІОТ. **Данте. Пекло.** Есе.
З англійської переклав Максим Стріха 148
МІХАЕЛЬ ФІЛІПП. **«Фортеця пілігримів» — осередок духовності.**
З німецької переклала Тетяна Терьошина 152

СВІТ ІДЕЙ

ВОЛОДИМИР ФЕСЕНКО. **Люди Восьмого дня: Бернанос та Бердяєв** 157

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

ЯРОСЛАВА СОБКО. **Мішель де Серевіль: У Києві тридцять років потому** 163

© «Всесвіт», 1996.

СВІДОЦТВА ЕПОХИ

ЯНОШ М. РАЙНЕР. **Трагічна доля прем'єр-міністра**
Переклад з угорської 165

АКЦЕНТИ СУЧАСНОСТІ

ДЖОН САЗЕРЛЕНД. **Катастрофа в справі захисту авторських прав.**
З англійської переклав Сергій Снігур 167

ФАКТ... І ЗА ФАКТОМ

ЯН ВІТОЛЬД СУЛІГА. **Таро. Карти, які віщують долю.** Продовження.
З польської переклав Павло Волошин 170

Дорогі читачі!

Цього року, в умовах триваючої економічної кризи, редакція «Всесвіту» з метою зниження видатків змушена була тричі випускати здвоєні числа журналу (№ 5 — 6, 8 — 9, 10 — 11). Ці вельми небажані кроки, внаслідок яких ми не встигли повністю виконати анонсований торік план прозових публікацій, були викликані тим, що собівартість «Всесвіту» значно перевищує суми, які дістає редакція від передплати (єдиного джерела нашого фінансування), і вони лише на 60 % покривають видатки по випуску журналу. В той же час, ідучи назустріч інтересам читачів і не бажаючи відштовхнути від «Всесвіту» його вірних друзів і прихильників, редакція поки що уникала різкого підвищення ціни на журнал до рівня його рентабельності.

Редакція просить вибачення у читачів за випуск трьох здвоєних чисел у 1996 р. Разом з усім українським народом ми сподіваємось на позитивні зрушення в національній економіці, які позбавлять нас необхідності вдаватися наступного року до таких непопулярних заходів.

—

Звертаємо увагу читачів, що наступний, грудневий номер «Всесвіту» вперше в історії української літературної журналістики буде повністю присвячений найкоштовнішій перлині Федеративної Республіки Німеччини — ЗЕМЛІ БАВАРІЇ, її історії, літературі, мистецтву. Не пропустіть нагоди познайомитися із спеціальним баварським номером «Всесвіту»!

Головний редактор Олег Микитенко

Редакційна колегія:
Віктор Батюк
Дмитро Білоус
Іван Дзюба
Дмитро Затонський
Юрій Кочубей
Роман Лубківський
Володимир Митрофанов
(зав. відділом художньої літератури)
Дмитро Наливайко
Марина Новикова
Дмитро Павличко
Юрій Покальчук
Микола Рябчук
(заст. головного редактора)
Лев Снєгірьов
(комерційний директор)
Вадим Скуратівський
Григорій Філіпчук
(відповідальний секретар)
Віктор Шовкун

Редакція:
Іван Білик
Олександр Терех
Валентин Корнієнко
(художня проза, драматургія)
Олег Жупанський
(поезія, мистецтво)
Ярослава Собко
(публіцистика, україніка)
Михайло Москаленко
(критика)
Віктор Кузьменко
(художня редакція)
Ніна Бабюк
(технічна редакція)
Наталя Дроботун
Галина Колінько
(коректура)
Валентина Касьянова
(секретар редакції)

Бернардо ГІМАРАЙНШ

З літ минулих

ШУКАЧ ДІАМАНТІВ

РОМАН

З португальської переклав Анатоль ПЕРЕПАДЯ

Ім'я славетного бразильського письменника Бернардо Жоакіна да Сілви Гімарайнша (1825 — 1884) стало у нас відоме завдяки телесеріалу, знятому за мотивами його роману «Рабиня Ізаура» (1875). Після неймовірного успіху цього фільму на читацькому ринку з'явилися багатотиражні російські переклади «Ізаури», здійснені різними перекладачами; півмільйонним накладом в Україні випустило її і видавництво «Співоче поле», але, на жаль, не для українського читача.

Сталося так, що наш постійний перекладач бразильської літератури Анатоль Перепадя не встиг з'явитися з публікацією української версії «Невільниці Ізаури», зробленої ще до читацького буму в північного сусіда, але, на щастя, великий бразилець написав ще одну історію кохання, і тепер страждання юної красуні Лусії, підступне женихання фальшивомонетника Леонела, вірність і шляхетність гаучо і шукача діамантів Еліаса хвилюватимуть наші серця так само, як хвилювала читачів зворушлива історія невільниці Ізаури, її хазяїна Леонсіо та коханого Алваро.

Роман «Шукач діамантів» (1872), як і роман «Невільниця Ізаура», належить до золотого фонду бразильської літератури; він часто перевидається, його захоплено читають як в оригіналі у Бразилії, так і в перекладах у всьому світі. Твір належить до так званої романтичної школи бразильської сентиментальної традиції «плач серця».

Навіть у найбурхливіший час багатьом людям, надто жінкам, хочеться відійти від своїх буденних клопотів, поринувши в перипетії чужого кохання, сімейних переживань, і втішатися щасливим кінцем, де зло покаране, а краса і чеснота винагороджені.

Отож, дорогі читачі, знову запрошуємо вас на знайому вже вам фазенду...

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ФАЗЕНДА

Землі, що складають муніципії Араша, Петросініо та Багажен у провінції Мінас, відзначаються найвеселішими і найчарівнішими краєвидами, які тільки можна уявити, і всякому, хто бодай раз проїжджав через ці родючі й мальовничі сертани[1], вже ніколи їх не забуде.

Описати цей край, звівши все до одного образу, неможливо. Кожна височина, тільки її пройдеш, готує вам якусь нову перспективу, очам подорожнього відкривається якась нова панорама. Осьде м'яко здіймаються горби, їхні положисті схили прорізані кришталевими потічками, облямовані перелісками, чиї темні верхів'я так чітко видно серед полів з їхньою глянсуватою і ясною зеленню. А онде тягнуться розлогі плоскогір'я, і зір мандрівника, гублячись у їхніх просторах, незабаром починає шукати бодай якоїсь зміни. А ген аж там бовваніють вершини гір, ніби поорані гігантськими борознами, обсад-

[1] Сертан — внутрішні посушливі райони у Бразилії.

Перекладено за виданням: Bernardo Guimarães, O garimpeiro. Ediçoes de ouro, Rio de Janeiro, MCMLXIX.

© Анатоль Перепадя, 1996, переклад.

женими пальмами буріті, — їхні ряди нагадують поставлену вздовж вересових пустищ варту. А он там обрій на всьому протязі заступає гірське пасмо; шпилі цього кряжу, в тих місцях, де вони зрізані,— то рівні й затишні плато, порослі соковитою й буйною травою пасовищ. А ген-ген у глибині чорніє суцільна лінія: то починається, гублячись потім у серці неміряних дебрів, дрімуча і безкрая сельва. І по схилах гір, через усі ці долини, в затінку всієї цієї дикої пущі течуть і без угаву дзюркочуть найпрозоріші й найсвіжіші струмки. Оцей скромний потічок можна перескочити одним стрибком, а на кілька легуа[1] далі, на відстані вашого погляду, він перетворюється на широку й бурхливу річку.

Навколишня природа прекрасна і велична, і незайманість її наділена здатністю підносити і зцілювати душу.

Самоту цих благословенних сертанів звеселяють численні стада корів і коней, сповнюючи заплави з буйними травами своїм муканням та іржанням, а також табуни цибатих ему та серіем, які гасають по байраках.

Через кожні три-чотири легуа зводиться по той бік рову серед лимонних, бананових і пальмових гаїв садиба заможного фермера, і втомлений подорожній завжди їй радіє, знаючи, що за її порогом чекає на нього щонайщиріша і щонайтепліша гостинність.

Хоча блага матеріального поступу сюди ще не сягнули, фізичне і моральне здоров'я тутешньої людності утримується в чудовому стані. Мешканці цих країв славляться своїми лагідними звичаями і ввічливим поводженням.

Чоловіки тут наділені фізичною силою, заповзятливістю і розумом, а жінки вражають своєю стрункістю, м'якістю вдачі і вродою.

Всі ці свої переваги вони завдячують м'якому і рівному кліматові, невичерпній щедрості землі, а також красотам і пишноті незрівнянної місцевої природи.

Серед горбів між Багаженом і селищем Петросініо, у прегарній долині, прорізаній невеличкою річечкою, яка губилася далі у складках сусіднього кряжу, стояла Майорова фазенда. В сертанах усі більш-менш заможні фазендейро мають звання офіцера національної гвардії. Але для більшої зручності ми називатимемо нашого героя не за його іменем, а за його званням.

Невисокий, але просторий Майорів будинок фасадом із широкою відкритою верандою дивився на схил гори, а задами утопав у хащах лимонника, кокосових пальм, жамбейро та інших овочевих дерев, таких тінявих і розкиданих у мальовничому неладі.

Навпроти тулилася велика обора для худоби, де в кутку росла стара і товстокора гамалейра; у затінку її крони, розкинутої в радіусі десяти сажнів, знаходила прихисток скотина, там ставили також вози та складали інший фермерський реманент.

У глибині подвір'я — не подвір'я, а великого саду з посадженими мішма і без усякої симетрії деревами, плинув струмок, який спадав із сусідніх гір, і води його, завжди в затінку густих і буйних чагарів, зберігали всю свою свіжість і прозорість. По той бік, до самого берега струмка, підступала стіною дика і незаймана пуща.

В одному місці річечка, ніби втомлена бігом і стрибками через каміння, розливалася і завмирала, утворюючи широкий і прозорий затон, схожий на заплавні луки, вистелені повзучими й ніжними куделями трави. То була криниця і природне жлукто, в якому рабині з фазенди привчилися прати білизну. Навіть дочка Майорова, гожа і пресимпатична Лу́сія, приносила сюди в годину сієсти кошичка з рукоділлям і, сівши разом із Жулією, своєю дев'ятирічною сестричкою, на моріжку в затінку густого бережняка, працювала, курникаючи якусь задушевну коплу[2] або ведучи розмову з рабинями.

— Жоано, ти на свято сьомого вересня збираєшся в село?

— А ви, синья́зинья?[3]

---

[1] Легуа — міра довжини, дорівнює 5 км.

[2] Спершу строфа з віршованих стоп, де налічувалося сім чи менше складів. Згодом стала використовуватися в народній творчості.

[3] Синьязинья, синья — скорочена форма від «сеньйори». Вживається звичайно у просторіччі.

— Я і не хотіла б, так мушу. Тато — майор, його присутність на параді обов'язкова, а кидати тут нас самих він нізащо не згодиться.

— Ну, тоді як же ви, синьязинья, поїдете без своєї негритянки? А хто ж тоді випере і накрохмалить вам блузки, хто вас зачеше і взагалі подбає про все, що треба? Ви що — думаєте, що мене залишать тут? Ні, проґавити свято я не збираюся; хіба що як мене прив'яжуть... Я вже не першої молодості... слід користатися кожною слушною нагодою.

— Не хвилюйся, Жоано, ти поїдеш: без тебе нам як без рук... А свято, подейкують, має бути гучне. У нас ще є тиждень на підготовку. Знаєш, Жоано, всі сподіваються, що буде навіть виїздка.

— Браво, виїздка! Ще й виїздка! О, яка краса! Я за цими виїздками просто гину! Оце-то розвага! Я думала — про неї вже давно забули. Нині наш край уже не той, що був раніше. Ось у мої часи, синьязинья, о, аби ви бачили, які виїздки були тут і в Араша! Розкіш! Усе з'їхало на пшик. Куди поділися знамениті наїзники! Немає — перевелися. А ці, теперішні, далеко куцому до зайця!

— Помиляєшся, Жоано, може, вони й перевелися, та не всі. Взяти хоча б того хлопця, який приїздив сюди, пам'ятаєш? Такого високого зросту, чорне волосся кучериками...

— А, згадала... сеньйор Еліас, родом з Убераби...

— Саме він, Жоано... Так ось він теж братиме участь у виїздці, просив навіть скакуна в мого батька... отого, буланого...

— А, цей? Ну, цей не може не бути добрим наїзником! Хлопець він ру́чий та ще й з себе хороший!

— Тобі він, Жоано, гарним здався? Мені сподобався він теж.

— Він упадає в очі одразу, до того ж і людина, мабуть, добра. Шкода тільки, що бідний.

— Хто тобі сказав, що він бідний? Ти що, його знаєш?

— Знати я не знаю. Але це зразу видно, синьязинья. Ні джури, ні товариша... Тільки й мав із собою собаку, рушницю та приторочені до сідла сакви... Хіба багатії їздять порожнем?

— Тепер це ні про що не свідчить. Нині така мода: чимало багатих людей роз'їжджають без нічого.

— Щось мені, синья, не віриться. З першого ж погляду видно в ньому бідняка. Хто знає, може, кінь у нього був позичений!

— Бодай тобі заціпило, Жоано! — кинула дівчина, хоча і з усмішкою, але явно роздосадувано. — А втім, бідний він чи багатий — яка різниця. Головне, я вірю, що у виїздці йому не буде рівні.

— Ох, синьязинья, по-моєму, ви... не смію сказати... ні, язик не повертається.

— Що — я? Доказуй!...

— А не розсердитесь на свою негритянку?

— Ні, говори сміливо.

— Втеле́палися.

— Втелепалася? Не розумію.

— Ну й добре, що не розумієте. Я вмовкаю.

Рабиня, з якою говорила Лусія, була вже трохи підтоптана, але тямуща, жвава і балакуча креолка. У своїх панів і надто в Лусії, її годованки, ця добра і вірна рабиня тішилася повною довірою. Останні слова, звернені до дівчини, крили в собі очевидний натяк і були сказані з лукавою усмішкою. Коли вони дійшли до дівчини, та зашарілася, всміхнулася несміливо, але одразу перевела розмову на інше.

— Знаєш, Жоано, скільки в мене ще шитва на ці дні? Якщо вам кортить поїхати на свято, доведеться тобі з Паулою підсобити мені.

При цих словах до Лусії позбігалися дружно четверо-п'ятеро дівчат, вони теж прали білизну, і затріскотіли навперебій, наче зграйка папужок.

— А як же я, синьязинья? Паула крохмалити так, як я, не вміє. Ви ж не забудете мене, синьязинья?

— А мене, синьязинья, я не їздила в село цілу вічність!

— Ану цить! Не лізь! Ти ще недавно гуляла, а я працювала. Тепер моя черга, синьязинья!

— А як же я? Цього року в селі побували вже всі, а я ні разу. Хоча б месу послухати.

Лусію просто оглушив цей гармидер, прохачки, в'язнучи до неї, стрибали навколо і верещали їй у вухо, як табун настирливих скунсів.

— А хто ж на хазяйстві залишиться? Поїдуть лише ті, без кого не обійтися. А втім, це ми згодом розглянемо. А зараз гайда до роботи, і більше мені не набридайте!

Хоча Лусія намагалася говорити суворо, її слова не справляли помітного враження. Крики та благання не вщухали і хтозна ще скільки б тривали, якби сонце, торкнувшись горбів, не нагадало, що пора додому.

Негритянки поскладали випране хустя в миски та кошики, підняли миски та кошики вгору й поставили собі на голову; Лусія одною рукою підхопила кошичка з рукоділлям, другою взяла за руку сестричку, і вся ця весела і мальовнича ватага рушила вперед і скоро зникла в помаранчевому гаю.

Через якийсь час почулося дзеленчання дзвоника — то скликали на молитву Аве Марія домівників та рабів у домі, і під звуки цієї молитви, під останні півнячі співи та трелі сабіá, схожі на останнє прощай, над цим затишним куточком на сірих крилах смерку спустилися мир і небесне благословення.

Лусії минуло вісімнадцять років, її волосся мінилося блиском начищеної жакаранди, і такого самого кольору були її очі, темно-карі, аж чорні. Личко у жінок такого типу, не дуже поширеного, завжди осяяне якоюсь невимовною ніжністю і звабливістю.

Шкіру вона мала не білу і не смагляву, а якогось середнього відтінку — матову, а, як на мене, матовість жінкам дуже личить. Її риси, хай і не бездоганно правильні, відзначалися м'якими й округлими лініями. Вона була ставна, височенька на зріст і сповнена гожості рухів.

Закінчивши школу, Лусія вернулася до отчого дому і росла тут як деревце у пущі, вільно розвиваючись і зберігаючи у розквіті юності всю щирість і безпосередність дитинства.

Стан у Лусії був тонкий і гнучкий, хоч і не такої вузькості, щоб його можна було обхопити пальцями рук. Її руки та ноги були зграбні й доладні, хоч і не такої малості й делікатності, щоб правити повістярам за зразок для їхніх героїнь.

Не була Лусія і феєю з легкими та ефірними формами, якоюсь сульфідою чи «баядеркою» — предметом зачарування аристократичних салонів. Зате вона виглядала б у колі Діани такою собі мисливицею, фігуристою, але міцно збитою, ходаком прудким, але граціозним.

Водночас їй була притаманна природна вишуканість і тонкість почуттів — прикмети в якоїсь простої фермерки не часті.

Усіма цими щедротами наділили її небеса, такі милостиві до неї, і рідна матір — ця кмітлива і чуйна жінка — подбала про доччину добру освіту, завдяки чому Лусія стала змалку вихователькою своєї маленької сестрички.

Що ж до Майора, то він, людина обмежена, холодна і раціоналістична, але добра душа, вважав, що найкращий спадок для його дочок гроші й тільки гроші.

Прегарна сертанка бувала в селі Петросініо в рідку стежку; її життя котилося в цій глухомані тихо і розмірено, схоже на одноманітний плюскіт джерельця, і її душа була чиста й весела, наче квітневий ранок, ніжна й погідна, наче місячна ніч. Однак це життя не минало без пригод, а її серце не залишалося порожнє.

Окрім сестрички, на якій вона зосередила свою найніжнішу прихильність і якій стала вчителькою і матір'ю замість рано померлої справжньої, Лусія мала під доглядом гарну і сумирну улюбленицю корівчину, з якої вона щодня своїми власними пальчиками доїла біле й пінне дійво, а крім того, голубів, маленький садочок та охайну капличку; Лусія приносила туди завжди свіжі й духмяні квіти, а вечорами вкупі з сестричкою молилася за упокій душі своєї матері.

Лусія завжди раділа кожній нагоді поїхати в село — чи то погуляти на святі, чи то послухати в церкві месу. В її одноманітному фермерському житті це була якась розвага; тут вона могла відвести душу в приємному товаристві, поспілкуватися з колишніми шкільними подругами. Але минало кілька днів, і її знов тягло додому — до корівки, до голубів, до квітів та каплички.

Цього разу свято на честь річниці незалежності мали відзначати ще пишніше й бучніше, ніж будь-коли в цих краях, і то був ще один додатковий стимул. Тож можна було уявити, з якою дитячою втіхою готувалися Лусія і Жулія до цієї маленької мандрівки і з якою нетерплячістю ждали вони дня виїзду.

Особисто Лусію змушувала хвилюватися й радіти ще одна — й чи не найголовніша — причина. З думки їй не йшов отой славний хлопчина, їхній недавній гість і майбутній учасник виїздки. Щоразу на згадку про нього серце Лусіїне починало мліти якоюсь іще незнаною і солодкою млостю.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ВИЇЗДКА

Селище Петросініо було розташоване в місцевості вельми мальовничій і благодатній. Стояло воно на вершині та положистих схилах некрутого пагорбу, притулившись одним боком до гребеня кряжу, а іншими сторонами відкриваючись на безкраї і вільні простори з неосяжно-далекими і хвильними обріями.

Напередодні згаданого свята (це було понад двадцять років тому) село, завжди таке веселе й ошатне, вбралося й причепурилося ще більше — так іноді вихорошується, охоплена радісною нетерплячкою, фермерка, поспішаючи на гулянку до сусідів. Фазенди і хутори в радіусі десять легуа довкола збезлюдніли. Хатин у маленькому сільці вже не вистачало, щоб розмістити такий наплив людей; імпровізовані і криті пальмовим листям курені, халупи, фургони та вози під шкіряними тентами, порозставлювані всюди по сусідніх полях і садах, дали притулок багатьом сертанським родинам, і нині у промінні сонця, завжди ясного в цих краях, де не знають туманів і злив, вони хизувалися барвистою одежею ярих кольорів, масивними чотками і золотим шитвом, важкими медальйонами і дукатами, повішеними в неймовірній кількості на шию та на груди. Хлопці верхи на гарних лошаках і на дужих мулицях у срібній збруї басували вулицями, демонструючи блискучі прийоми гарцювання і своє вміння та відвагу в приборкуванні коней. Скрипки, віоли й кавакіньйо лунали по всіх куточках села, відомого своєю любов'ю до романсів і серенад.

Арена, або цирк, де мали відбуватися змагання, містилася на головному майдані, ця еспланада була у найвищій точці того пагорбу, на якому стояло село. То була окружна дуга діаметром десь у сто двадцять метрів, круг якої дехто змайстрував безладно і як попало трибуни; згори вони були криті, а обабіч прикрашені одамашковими, шовковими чи ситцевими запонами розмаїтих і яскравих барв.

За два дні перед святом, уже надвечір, до села в'їхала ще одна родина сертанців, чиє прибуття помітило чимало приїжджих, а надто ті з них, хто вештався вулицями або стояв на порозі дому чи біля вікна. Сім'я складалася з

уже літнього чолов'яги, молодої і гожої дівчини дев'ятнадцяти років, яка грала невимушено гарним білим конем, а також кількох пахолків та мукам[1], які теж їхали верхи.

— Чия ж це дівчина така хороша? — посипалися запитання.

— То Лусія! Хіба ви Лусії не знаєте? Дивіться, як із кожним днем вона все гарнішає!

— Лусія! Приїхала Лусія! — шушукалися в іншій групі; хлопці, старі й діти бігли до вікон, щоб побачити її незвичайну вроду, слава про яку вже встигла розійтися по всій околиці.

— Гарна, як намальована! — захоплено вигукували якісь старі люди. — Точна копія матері — я її знав колись, але копія, по-моєму, краща...

— Справді вродлива,— визнали дівчата,— ось тільки, небога, через це життя на плантації виглядає якоюсь затурканою.

— Ну, кузино, аби не були такі гарні ви самі, я могла б подумати, що в вас озиваються заздрощі. Бачите, як гарно й невимушено править вона конем... Вам що — хочеться, щоб вона стріляла на всі боки очима?

Коли якась дівчина красива, граційна і зграбна, їде верхи на гарному коні й уміло ним править, її чари зростають ще більше. Від гонитви її щоки шаріли густим рум'янцем, очі світилися вогнем, а постава зробилася ще владнішою і величнішою. Лусія, яка зосередила в собі найвищою мірою всі ці високі прикмети, не могла не чарувати. Її в'їзд у село перетворився на справжню дивовижу.

— От уже красуня! А як слухається її найменшого руху кінь! — захоплювалися в іншому гурті хлопці, які поставали, щоб краще спостерігати, на розі. — Я вважаю, що з таким видовиськом не зрівняється жодна виїздка на цьому світі.

— Твоя правда. З усіх прекрасних речей, які тільки є на цьому світі, найпрекрасніше — це бачити прекрасну дівчину верхи на прекрасному коні.

— О! Якби в виїздці брали участь і жінки, тоді б довелося нам переймати трьох таких вершниць, як вона!... Яка твоя думка, Еліасе?

— Нісенітниця,— відповів той,— іншої на світі до пари їй нема. А так, то я хотів би брати участь у виїздках усе життя.

— Ах, Боже свідче! У першій же арголіньї[2], коли я виступлю, я піднесу зірване в бою кільце цій незрівнянній вродливиці!

— Стривай-но! Я виступлю за тебе раніше, і перший, хто удостоїться честі піднести їй кільце, буду саме я... Уявляю, з якою чарівною усмішкою подякує потім вона мені.

— Ач, який швидкий! Перший заїзд ви програєте, даю голову свою відтяти! Зате я, виступивши в числі останніх, піднесу арголінью прекрасній дамі перший. А потім, щоб ви знали, її батько, з яким я вже познайомився, запросить мене вечеряти додому. А вам залишиться тільки померти від заздрощів.

Отже цей гурт, як ми бачимо, складався з учасників виїздки і в ньому був і Еліас. Лусія вже помітила його, і вони привіталися одне з одним очима. Розмова, почата його напарниками, схвилювала Еліаса, і він став відчувати першу любовну досаду. Він підпав під могутні чари дівчини ще в перший свій приїзд до Майорової фазенди, але з огляду на свою бідність і незавидне становище не дав волі своєму почуттю, сподіваючись, що воно скоро минеться. Та ось тепер, ставши свідком того, як вона в'їжджає до села, пишаючись своєю вродою і ніби оточена німбом слави, як нею захоплюється стільки багатих і чепурних молодиків, намагаючися сподобитись її погляду чи усмішки, Еліас відчув якийсь незрозумілий укол у серці й зрозумів, що ніколи не допустить, щоб у нього перелюбили таку красуню.

Після того як прибульці відпочили, зупинившись у найкращому будинку на площі, Еліас у числі перших поспішив до них із візитом, чим не тільки виконав обов'язок ввічливості, а й удовольнив найпотаємніше прагнення свого серця. Зустріли там його привітно й тепло. Зайве говорити, що Лусія при появі хлопця почервоніла по саме волосся.

---

[1] Мукама — темношкіра рабиня, яка прислуговує пані або годувальниця дітей.

[2] Арголінья — народна гра і назва залізного кільця, яке в цій грі використовується.

У Майоровій вітальні вже був гість, молодик, убраний за останньою модою, чепурно й вишукано, але з несмаком. Жилет його оздоблювали масивний ланцюжок годинника з безліччю начеплених брелоків та пенсне на своїй неодмінній тасьмі, а пластрон сорочки — величезна діамантова шпилька. Крім того, жилет був усіяний блискучими металевими гудзиками. Словом, то був викінчений тип франта і жіночого догідника, з закучерявленим напомадженим волоссям. Цей уродженець штату Ріо-де-Жанейро прибув сюди зовсім недавно. Спершу він торгував, розносячи товар, але рік тому осів у Петросініо, відкрив свою крамницю і після такого доброго, як він сам казав, почину, багатів з кожним днем. Накинувши оком на Лусію, він підсипався нині до Майора, намагаючись улізти в його довіру; той приймав його прихильно, сподіваючись мати багатого зятя.

Еліас із розпачем бачив, як звідусіль з'являються нові й нові суперники. Щоправда, ця обставина замість збентежити його тільки розпалювала й підсичувала його перший пал.

Молодий крамар був схильний до балаканини. Хизуючись своєю культурністю й освіченістю, він збиткувався з усього, що бачив у сертанах, і принагідно, на доказ свого великого розуму, узявся за виїздку.

— При дворі якби хто й пішов побачити виїздку, то хіба для сміху. Ото ще мені розвага часів царя Гороха! Це ж треба отим цимбалам придумати — скакати конем, начепивши на себе трикутки, стрічки, черезплічники, сухозлотицю, гідну маріонеток у вертепі... А ці посли, хай Бог милує! Дурнішого не вигадаєш! Дивом дивуєшся, як можуть люди статечні виставляти себе на таке стидовище: змусити коня танцювати перед публікою, вигукуючи на все горло якусь нісенітницю, якої ніхто не розбере! Блазенство, цікаве тільки для вуличних роззяв та служниць.

— Ось що я вам на це скажу, сеньйоре Азеведо,— заперечив Майор,— надто ви вже вимогливі й перебірливі. Наша людність любить виїздки, просто гине за ними. Цирків і театрів, як у великих містах, ми позбавлені. Що ж, склянка у нас мала, але ми п'ємо зі своєї склянки.

— Ну-ну! Влаштовуйте гуляння, влаштовуйте бали, влаштовуйте бій биків: хіба мало є способів розважитися! Але облиште ці безглузді дурниці з виїздкою!

— Але вам теж не буде нудно. Наїзники чудові, а коні у нас породисті й добре виїжджені.

— Бачте, то така розвага, що чим більше стараєшся, тим гірше виходить. І що більше все ладиться, то кумедніше виглядає. Колись це був справді веселий і захопливий карнавал. А нині залишилася сама чудернацька бундючність, церемонні уклони,— сміявся б, так плакати хочеться.

— Ви, любий сеньйоре, розбещені пишними і розмаїтими придворними святами. А ми, плантатори, люди прості, для нас нема більшої втіхи бачити, як бравкий вершник, поганяючи чудового і добре виїждженого коня, знімає на скаку арголінью і, підскакавши під якусь трибуну, вручає її прекрасній дамі.

— Атож! А потім видно, як він з ідіотичним виразом на лиці, крутячи на кінчику списа прикрашений стрічками обруч, під звуки музики та вибухи петард, повертається на те місце, звідки вирушав. Банальність, та й годі! Хай такі вправи виконують циркові наїзники, в них усе виходить куди краще, та й гроші їм за це платять.

Еліас, який нетерпляче слухав розпатякування крамаря, прикре й образливе для його самолюбства, вважав, що не має права залишити без відповіді кпини цього дженджика, якого він одразу чомусь незлюбив, тож вирішив збити його з пантелику і знищити. Сам Еліас, окрім того, що встиг закінчити школу, багато знань набув читанням книжок, і тому відчував свою перевагу над суперником.

— Пробачте,— ввічливо заперечив Еліас,— ви, сеньйоре, не маєте рації, я вважаю, що виїздка — це дуже шляхетна, дуже приємна і дуже корисна розвага.

— Справді? Тоді, будь ласка, скажіть, із чого це видно?

— Із чого це видно? З усього. Мабуть, ви, сеньйоре, знаєте, що виїздка це не що інше, як образ, як подоба давніх лицарських турнірів і поєдинків. Але

ті варварські розваги, такі раніше криваві, зі смертовбивством деяких учасників, уже не можуть пасувати звичаям нашого освіченого віку і захоплювати тим, що навіть у криваву добу середньовіччя ледве вже терпіли у християнських народів. Отже виїздка дійшла до нас як наслідування далеких рицарських поєдинків, а що в ній більше не ллється кров і нікого не вбивають, то вона стала блискучою і благородною виставою для глядачів. Верхова їзда — це корисне, ба навіть необхідне нам мистецтво. Заперечувати його нерозумно. Виїздка — чудовий стимул і заохота хлопцям позмагатися між собою в цьому корисному і шляхетному мистецтві, нагода продемонструвати свою вправність і невимушеність у поводженні з дужим і баским конем на очах у публіки, а часто ще й на очах коханої — дівчина з-під запони своєї трибуни надихає їх поглядом чи усмішкою. — З цими словами Еліас нишком стрельнув оком на Лусію.

— Сподобатися красуні, вдаючи з себе якогось блазня: це жалюгідно! — вигукнув зі смішком молодий купець.

— Це шляхетніше і більш по-рицарському,— заперечив Еліас,— ніж залицятися, як повелося тепер, на балах чи в церквах. До того ж виїздка — це відголосок давніх турнірів: турнірні бійці завжди зносили свої думки до якоїсь дами, ламаючи за неї списи у кривавій січі.

— Що ви, сеньйоре, часи Дон Кіхотів і Дульсіней давно минули! — зауважив купець.

— Воно-то так, тепер часи мерзотників і напомаджених маріонеток, тут очевидний занепад. Звичай проводити виїздки корисний ще й тим, що наші фазендейро вирощують добрих і гарних коней, провадять селекцію і поліпшують породи, а це для нас дуже важливо, оскільки племінна робота в нашій країні занедбана. Кавалерія — найгрізніший рід війська, це довели війни у Новому Світі, а яка ж кавалерія без добрих коней і добрих наїзників. Якщо, по-вашому, це мистецтво для мистецтва, якщо ратне ремесло — це заняття недостойне і ганебне, тоді я згоден: виїздка — це видовище лише для гаволовів і служниць.

— Щось не віриться, щоб ці виїздки були потрібні, щоб вони проводилися щороку, щось не віриться, щоб вони постачали нам добрих наїзників і добрих коней. Зрештою, готувати їх можна якось інакше, наприклад, школи верхової їзди, дербі...

— Велике діло опеньки — оті школи верхової їзди! Та куди вже краще виїздки і кінні змагання, хлопцям можна там гарцювати кіньми, джигітувати, прилюдно показуючи свою спритність і молодецтво. Навіщо музичні школи чи школи малювання або танців, якщо учнів позбавити змоги десь у церкві чи театрі, публічно, в урочистій обстановці пишатися своїми талантами і майстерністю. А вже для нас, привчених до коней змалку, школи верхової їзди не потрібні, ми й так уміємо не тільки скакати верхи, а й укоськувати і муштрувати найбаскіших скакунів, і при нагоді доводимо це всім. Скоро сеньйор сам переконається, які ми їздці — добрі чи поганенькі.

— Ага, то я бачу, що ви теж учасник сьогоднішньої гри? Що ж, тоді я прошу у вас тисячу вибачень за сказані слова. Але ж, друже мій, сказати по щирості, на любов і смак товариш не всяк.

— От-от!.. Сеньйорові ця виїздка здається смішною. А я питаю вас, що смішніше: виїздка чи бал? Хто виставляє більше себе на посміховисько: той, хто править і грає посеред арени благородним скакуном, наставляючи списа чи вимахуючи шпагою, чи той, хто вигопцьовує з дамою на паркеті салону, роблячи всякі поклони, гримаси та вихиляси? Який вид мистецтва корисніший і благородніший: танці чи кінна їзда? Хто потрібніший нашій країні: добрий танцюрист чи добрий наїзник?

Купець відчув себе збентеженим цим палким виступом молодого сертанця на захист виїздок, підтримуваним гучним схваленням і жвавими репліками Майора. Лусія, вражена вченістю і красномовством Еліаса, слухала його з неабиякою втіхою, схвалюючи то якимось жестом, то усмішкою.

— Хай буде по-вашому, любий сеньйоре,— сказав купець. — Не знав я, що ви наїзник і такий ентузіаст коней. А нині, дізнавшись, не стану більше сперечатися. Хай кожен із нас залишається зі своєю думкою, суперечка тут нічого не дасть.

І, повернувшись до Майора, він одразу ж змінив тему розмови.

Тим часом Еліас скористався нагодою і несміливо озвався до Лусії, аби щось сказати, адже говорити з нею і чути її голос для нього була така радість. Зрештою він осмілів і попросив у неї дозволу піднести арголінью їй, адже він неодмінно зірве її перший і першого ж таки дня.

Сьомого вересня правлено вранішню месу з півчаками; співали Те Деум, при повному параді. Всі понадівали мундири, серед пишних уніформ люди у селянському вбранні майже губилися. Домівники пішли до церкви під доглядом служниць та рабинь, зате батьки і дорослі брати вишикувалися, як звичайно, за ранжиром. Якби такі свята справлялися у селах внутрішніх районів, можна було б подумати, що наш народ дуже войовничий. Насправді наш люд зовсім мирний і брязкати зброєю зовсім не схильний.

Вбираються в мундири і шикуються до лав наші люди лише в окремі дні року, ось і вся їхня войовничість і єдина місія національної гвардії.

Виїздка мала відбутися у другій половині дня.

О третій годині домівники вже заповнювали криті яскравими наметами трибуни. Під трибунами і навколо трибун роївся і вирував численний люд, нетерпляче дожидаючись початку вистави.

Нарешті затріщали петарди і забамкали дзвони: за цим сигналом виїхали вершники.

Сформовано два загони по десять душ у кожному. Вимчавши з протилежних боків на арену, вони потрясли списами, оздобленими довгими биндами, огирі під ними так і грали, у багатій упряжі, прикрашені стрічками і черезплічниками, султанами і брязкучими балабончиками. В інших краях вони переодяглися б у якихось героїв, були б такими собі карнавальниками, але тут, за сертанською звичкою, на кожному був однострій за тодішньою модою, багатший чи бідніший, красивіший чи гірший, це вже як хто зумів і наскільки дозволяли кошти. Один ескадрон носив блакитну форму, а другий кривавочервону, одні вдавали з себе християн, другі — маврів.

Проробивши кілька маневрів, обидва загони вишикувалися один проти одного по краях цирку. За кожним вершником стояв піший джура, тримаючи за вуздечку свіжу підставу.

Описувати всі перипетії змагань, мабуть, зайве, оскільки більшість читачів ці ігри бачили, дарма що сьогодні вони занепадають і виходять з ужитку.

Еліас стояв другим у лаві мавpів, і перший забіг склався для нього невдало. Його баский кінь, наляканий гучною музикою і вибухами петард, заноровився і ніяк не хотів зупинитися на розмітці. Він або заступав лінію, або не дотягував до неї — не кінь, а дикий мустанг. Еліас, розсердившись, міцно стис його острогами. Кінь вирвав із рук вуздечку і впав грудьми на арену. Еліас одразу ж спішився. Кінь миттю підхопився на ноги. Але як на те за сідельце зачепилося коліщатко остроги, вершник звалився з ніг, і його кілька десятків сажнів проволочило по піску — дуже небезпечно.

— Ісусе-Марія! Хай Бог милує! — почувся зляканий крик по трибунах.

Проте Еліас вивернувся і хотів продовжувати змагання; але товариші утримували його від цього; одначе він не здавався, поки від Майорової трибуни надбіг один джура й умовив його від імені Майора та його доньки Лусії на цього коня не сідати.

— Синьязинья так злякалася, що сама не своя, мало не зомліла,— сказав зброєноша.

Дізнавшись про Лусіїн переляк, Еліас ладен був потрощити списа об коня і бігти до дівчини; але водночас він благословляв у глибині душі цю пригоду: виходить, він молодій фермерці не байдужий.

Молодий ріодежанейрівець, невідступний Майорів супутник, теж сидів на трибуні.

— Що ви, сеньйоро,— досадував він на Лусіїну тривогу та побоювання,— чи треба так побиватися за якимсь бідним хлопцем! Хай собі казиться, на те й турнір. Бо якщо тут не ламають списів, не трощать лат за честь дами, то хай хоч ребра ламають, падаючи з коня. Ось вам і весь рицарський дух.

Лусія тільки зневажливо бликнула у відповідь.

Еліас запряг іншого коня, і змагання тривало далі. Юнак незмінно показував себе найкращим і найспритнішим наїзником.

Прийшла черга на бій голів.

По чотирьох кутках арени були виставлені картонні голови, а п'ята — у центрі. Вершник, скачучи учвал ареною, намагався нахопити кожну з них на кінець шпаги; це останнє завдання було нелегке, і лише кілька щасливчиків упоралися з ним.

Коли Еліас відклав списа, на його ратищі були нанизані всі чотири голови. Відтак він теж оголив шпагу, як інші, розстебнув мундира, дістав із-за пазухи короткого кинджала і, звісившись із сідла зі жвавістю і спритністю якогось гаушо, майже сховався під конем, а потім, коли з'явився знов, на вістрі його кинджала була настромлена голова. Його вітали дружніми оплесками і тріском петард.

— Хай Бог милує! — вигукувала мимоволі Лусія і прикривалася хусточкою, бачучи, як ризикує хлопець.

— Чого ви так боїтеся, люба сеньйоро,— обурювався ріодежанейрівець,— адже цей хлопець у своїй рідній стихії. Артист із нього просто неперевершений. У кінному цирку в Бартоломеу цей хлопець міг би зробити блискучу кар'єру.

Нарешті починався бій за арголінью, з усієї джигітовки мистецтво найважче.

Обидва загони з'їхалися в одну лаву. Навпроти них на протилежній стороні висіло на вірьовці, напнутій між двома стовпами, металеве кільце дюймового діаметра. Кожен наїзник, виїжджаючи з загону галопом, повинен був зняти кільце кінчиком списа.

Коли прийшов ряд Еліасові, він сидів верхи на новому і баскому скакунові; його тільки пусти — і зупинити вже годі. Кінь рвонув із копита, пішовши різким нестримним скоком; і все ж попри це, коли Еліас промчав між двома стовпами, арголінья зникла з вірьовки. Після чого, як і належало, він у супроводі двох верхівців поїхав, під звуки оплесків, музики і петард, до Лусіїної трибуни. Дівчина сліпуче усміхаючись, прикріпила, як було заведено, тремтячими руками до кінчика списа пучок щироких і довгих стрічок, і хлопець знов повернувся на арену під гру музики і вибухи петард. Він став героєм свята.

Потім приймали посольство. Парламентар, верхи на чудовій і добре вимуштруваній кобилі, виїхав басуючи, танцюючи й гарцюючи на середину арени і в пишномовному виступі в дусі Карла Великого закликав від імені християнського імператора ватага бусурманів здатися на ласку переможця тощо. Проте невірні здатися не побажали і дуже зухвало поклялися своїм Магометом, що вони не капітулюють, чим накликали на себе гнів християн-переможців. Виникла сутичка. Християнські рицарі дружно накинулися на мусульман, і ті, не витримавши навали, сипонули врозтіч хто куди, але всюди на них насідали християни. Нарешті маври, побачивши, що їм непереливки, поспішувалися швиденько і, відпустивши коней, кинулися шукати захистку і заступника на тій трибуні, яку вони собі обрали, і таким чином ці невірні собаки, поприпадавши до стіп тої чи іншої християнської красуні, від чиїх рук вони приймали хрещення, врятувалися від гніву переслідувачів.

Еліас, оскільки він був мавром, кинувся одразу до Майорової трибуни й обрав своєю заступницею Лусію. Дівчина з веселим хвилюванням і майже вірячи, завдяки своїй дитячій уяві, що все це відбувається насправді, поспішила з усмішкою подати руку кавалерові, і той, як це належало в таких випадках, був запрошений на вечерю до дому своєї хрещеної матері.

Отак весело минув перший день свята. Усі наступні за ним дні пройшли так само жваво і безжурно, приносячи Еліасові щастя не менше, ніж у день виїздки.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

НА ПЛАНТАЦІЇ

Святу кінець, і з Богом, музи́ко. Воно промовисте, це прислів'я, раз уже спало мені з кінчика пера.

Після свята знову все стало сірим і монотонним, та ще й не таким, як завжди, а куди гіршим, через свій страшенний контраст із радощами та святко-

вими хвильними днями, які щойно проминули і від яких залишилася тільки туга.

Еліас, походивши в пишних і блискучих рицарях, не перестав бути простим пеаном і через те знов опинився у становищі вбогого і безпритульного хлопця.

Майор кілька днів залишався ще в селі. Увесь цей час Еліас учащав щодня до його дому; отже, він переступав поріг іще частіше за свого суперника, який своєю набридливістю вже намуляв очі людям. Лусія показувалася йому на очі рідко і то лише тоді, як її кликав батько. Зовсім інакше ставилася вона до Еліаса, вона завжди виходила, щоб сором'язливо привітатися з ним, щоки її тоді пашіли рум'янцем, дуже промовистим. Така поведінка викликала в купця досаду і неабияк вражала його самолюбство.

— Хуторянка! — казав він, даючи волю своєму незадоволенню. — Всі селючки однакові, чоловіків середнього класу і доброго виховання вони бояться і водяться тільки з черню. Коли до них додому приходить якась особа добре одягнута і доброзвичайна, вони десь ховаються і визирають тільки з-за дверей... Ось і ця дівчина... мені здавалося, що в неї є якась олія в голові... так де там! Вона до пари всім іншим або ще гірша. Мабуть, ця дурепа знюхалася вже зі своїм мандрівним рицарем. Яке їхало, таке й здибало. Дивуюся, як цей пришелепуватий Майор нічого не бачить і не помічає, що цей телепень залицяється до його доньки. Дай Боже, щоб із цього не вийшло якоїсь халепи! А то ще прийдеться мені посміятися.

Виголошуючи такі монологи, наш купець, проте, не втрачав надії і не хотів відступати. Він добре знав, що хлопець не з місцевих і невдовзі поїде собі. Навіть якщо й не поїде, купець був твердо переконаний, що Майор, людина заможна, ніколи не згодиться віддати свою доньку за харпака, у якого ні кілка, ні дрючка і який тільки вміє гарцювати на конях. З цими думками він поклав собі діждатися кращих часів.

З Убераби Еліас приїхав саме для того, щоб узяти участь у виїздках,— адже його цілком заслужено звали найкращим наїзником у всіх сертанах. Майорові рекомендували Еліаса найдостойніші місцеві люди, тож його часті візити до його дому мали цілком природне пояснення, і Майор довго не міг здогадатися, що хлопець узяв собі в голову аж таке: закохатися в його доньку. Не дуже далека і обмежена людина, він думав, що кохання зважає на перешкоди і боїться різниці у становищі, і тому не бачив, що цю пару вже охопив гарячий і взаємний любовний вогонь!

Але — гай-гай! — час розлуки наближався, і згадка про це сповнювала їх тугою і журбою. Вони бачилися, кохалися і знали, що кохані, але досі, бодай одним словом, не призналися один одному в цьому почутті, і нині збиралися розлучатися без прощання, без потиску руки, без ремства, що покріпили б їх у цій довгій, а може, й вічній розлуці.

Еліас уже обмірковував, як же йому попрощатися з Лусією і заприсягтися їй у своєму вічному коханні, аж це йому на допомогу прийшов Майор і сповнив його душу невимовною радістю. Майор пройнявся до молодого уберабенця симпатією і прихильністю, а що його рекомендували йому ті, на кого він не міг не зважати, то він запросив його до своєї фазенди, там, сказав Майор, йому є чим зайнятися: і може, та робота йому підійде найкраще.

Можна собі уявити, з якою втіхою і довірою їхав Еліас через село поряд зі своєю милованкою, верхи на тому буланому коні, який виступав з таким успіхом у виїздках.

Оселившись на Майоровій фазенді, Еліас відчував тепле ставлення до себе, ніби він став членом родини. Він був писарем, чи, краще сказати, особистим секретарем Майоровим, і хоча діловодство якогось сертанського фазендейро було майже ніяке, а проте Лусіїн батько, як майор генерального штабу і ще наділений поліційними функціями, які рідко коли виконував, мав дуже багато обов'язків і повинностей і тому не міг не скористатися Еліасовою письменністю й освіченістю.

До того ж Еліас виявився чудовим музикою: він грав на різних інструментах, мав добрий голос і влаштовував вечірки у сім'ї, співаючи пісеньки та мелодії під перебір віоли,— з усіх інструментів у домі знайшлася тільки ця гітара. Крім того, Еліас був не тільки гречним кавалером, а й неабияким дотеп-

ником. Будь-яке зібрання чи будь-яка розмова ставали в його присутності завжди змістовними і цікавими. Отож-бо, коли він відлучався на кілька днів з якимось дорученням, що його іноді давав йому Майор, його відсутність одразу відчувалася в цій маленькій і дружній сім'ї.

Лусія та її сестричка виказували великий інтерес до музичної грамоти. Маючи напохваті такого доброго домашнього вчителя, батько не міг не піти назустріч бажанням своїх дочок і попросив Еліаса давати їм у вільні години уроки.

Відтоді можна було бачити, як щодня цілі години на просторій веранді Еліас сидить на довгій і старій кедровій лаві між двома дівчатами під Майоровим наглядом, дохідливо навчає їх нотної грамоти і дає уроки сольфеджіо. Перед ними розгортався чудовий краєвид: зір губився в широких і веселих рівнинах та далеких обріях, заллятих світлом пишного сонця. І крізь гамір дроздів, щиглів та зябликів, які щебетали круг дому, крізь розмірені трелі сабіа, яка співала в далечині, чулися несміливі репетиції цих двох дитячих голосочків. Зайва річ говорити, як вони чарували і хвилювали буйну хлопцеву уяву, в ці години ніжних занять він забував про самого себе, про свою бідність, про своє майбутнє і віддавався найчистішим і найвищим чарам любовної жаги. Дві учениці також своєю чергою, а надто Лусія, жили в ці години найповнішим життям. Проте Еліас уже встиг прочитати роман Жана-Жака Руссо «Юлія» і, палаючи любовним огнем, іноді здригався, пригадуючи про долю двох закоханих у романі безсмертного женевського філософа.

Інтимний доторк цих двох сердець, здавалося б, створених одне для одного, привів до виникнення між ними шаленої і глибокої пристрасті, з тих, погасити які може тільки смерть. У самотині пристрасть спалахує з особливою силою і закорінюється глибше в душі, ніж серед гамору і життєвої метушні. Самотня душа, як джерело у пустелі, захищене від вітрів, чиє прозоре і непорушне свічадо чітко відбиває у собі образ того гаю, що кидає на нього тінь.

Лусія і Еліас любили одне одного; проте з уст їхніх ще не зірвалося жодного слова любові; за них промовляли погляди й усмішки; вони добре відали, що їхнє кохання взаємне, і цього було цілком достатньо для їхнього щастя. Мов та лебедина пара, вони безжурно здалися на спокійну і голубливу течію своїх почуттів, зовсім забувши про те, що попереду їх може підхопити і розпарувати скажений водоспад чи поглинути каламутний чорторий.

Еліас тільки й чекав нагоди залишитися з Лусією наодинці й освідчитися на повен голос про своє кохання; але такої нагоди ніяк не траплялося. Щодня він давав собі слово, що сьогодні попросить у дівчини призначити йому побачення, а де саме і коли побачитися, він уже обдумав заздалегідь. Але коли випадала змога поговорити про це з нею, якась нездолання несміливість ніби сковувала йому язика; він боявся, щоб таке прохання не образило янгольської чистоти цього створіння.

Нарешті одного дня він набрався духу і вирішив більше не вагатися.

— Ах, аби ж то я міг поговорити без свідків і відкрити вам свою душу! — сказав він стиха Лусії, діждавшись, коли батько на мить кудись відлучився.

— Але... це... неможливо,— шепнула Лусія коротко й рішуче, та при цьому спаленіла так, що виказала б себе з головою, якби це побачила пара зірких і пильних очей.

— Можливо,— заперечив Еліас, усміхнувшись. — Я знаю, що сеньйора іноді проводить сама цілі години біля джерела в саду. Вас би не налякало, якби я появився там ненароком?

— Звичайно!.. ні, не приходьте, інакше я ніколи туди не вернуся.

— Не бійтеся нічого; я шануватиму вас не менше чи навіть ще більше, ніж тут, у присутності вашого батька.

— Не приходьте, ні... я боюсь. Тепер я ніколи не піду туди сама.

— Даруйте, ласкава сеньйоро! Забудьте про це прохання, якщо, виявляється, у вас до мене така неприязнь.

— Неприязнь?..

Стукіт по дерев'яній підлозі таманко[1] Майора сповістив про його повернення, і обоє коханців замовкли.

[1] Таманко — черевики на дерев'яній підошві.

Першого дня, що настав після цієї розмови, Лусія твердо дотримувалася свого слова не приходити більше до джерела; але яких зусиль це їй коштувало, відомо тільки Господові Богу. Другого дня вона пішла туди, але в супроводі своєї сестри і Жоани; про наслідки цього кроку вона добре подумала і боялася їх; проте її повело туди серце. Еліас бачив усе зіркими очима закоханого, чув її голос, ловив відгомін її кроків і майже вгадав, що має статися, сидячи вдома; а втім, піднявшись трошки по схилу пагорба, він зміг пробратися вузькою стежкою, яка непомітно привела його через овочевий сад до джерела; і тому свою досаду він зумів виявити як і не словами, то бодай усім своїм мовчазним і сумним виглядом.

Третього дня Лусія вже не витримала, узяла свого кошика з рукоділлям і спустилася вниз, щоб сісти у затінку на березі джерела. Еліас передчував, що вона прийде, але було вже надто пізно, щоб устигнути піти на всякі хитрощі і пробратися туди непомітно; тож він там так і не з'явився.

— Своєї обіцянки не ходити більше до джерела ви дотримуєтеся? — спитав він її другого дня під час уроку.

— Дотримуюся, еге ж, сеньйоре; сама я туди більше ні ногою.

— А проте, якщо я не помиляюся, учора ви, здається, ходили туди одна.

— Хто? я? хіба сеньйор бачив?

— Атож, сеньйоро, бачив; і думаю, що то була сеньйора власною особою.

— Може, й так... у другій половині дня тут у домі так задушливо; а потім я була переконана, що сеньйорові туди нема чого появлятися, чи не так?

Еліас усміхнувся, а Лусія відчула, як щоки її вкрилися рум'янцем.

Еліас любив ходити на полювання, навколишні поля рясніли від куріпок, перепілок та від іншої здобичі.

Наступного дня, одразу після сніданку, він запряг свого коня, узяв рушницю, покликав собаку і поїхав. Він зробив двоє великих гаків на те, щоб непомітно в'їхати до підліску, який обрамлював потічок від верхів'я річки аж до середини саду при домі. Тільки-но він скрився в гущавині, як одразу спішився, прив'язав вівсяника до стовбура дерева і спустився вниз, ідучи берегом річечки по вузькій стежині, протолоченій ратицями худоби і диких звірів.

Безперечно, Еліас розраховував зустріти біля джерела Лусію, і не помилився у своїх сподіваннях. Вона й справді там сиділа, але не в тому безжурному душевному супокої, як він звик її бачити, а стривожена і розгублена, мов та наполохана лань, чиї пильні вуха весь час чують валування собак та вигуки мисливця.

Тривало це побачення лише кілька хвилин. Еліас, після того як завчив стільки палких фраз, сказав лише, взявши її руку і поцілувавши її:

— Це я, доно Лусіє, даруйте мені за зухвальство... ви знаєте, як я вас кохаю!..

— Сеньйор дуже щирий,— сказала вона чи то лукаво, чи то сердито. — Хіба я вас не просила, щоб ви не приходили сюди?

— Хотів би я вволити вашу волю; але кохання виявилося дужчим за мене. Я прийшов, щоб почути з ваших уст одне-однісіньке слово, від якого залежить моє щастя, моє життя. Скажіть мені, чи любить мене сеньйора?

Лусія на мить завагалася, потупила зір у землю, а потім прошепотіла несміливо:

— Дуже!..

— Ангеле! — вигукнув Еліас, падаючи до її ніг і намагаючись укласти у свої слова всю ніжність і втіху, які підносили вгору його душу; але він не зумів сказати більше нічого. Коли твоє серце переповнює щастя, у ньому зосереджується все твоє життя, голова залишається тоді порожня, а язик ніби зв'язаний.

Проте Лусія отямилася від заціпеніння одразу, сказавши йому стурбовано:

— Ну от, ваше бажання задоволене. А зараз ідіть звідси, ідіть швидше. З хвилини на хвилину сюди може хтось наспіти...

І, витягнувши з волосся квітку, вона подала її Еліасові. Оповивши рукою їй шию, він узяв її руку і палко поцілував. Оце і все, що він наважився зробити.

— Прощавайте!

— Прощавайте!

Коли Лусія, ступивши кілька кроків, обернулася назад, вона побачила, як її коханий стоїть навколішки, цілуючи траву лужка, на якому вона сиділа. Вона енергійно махнула йому рукою, закликаючи, щоб він ішов собі, а сама зникла в хащах лимонника.

То ось у що вилилося це побачення, якого він так домагався. Здавалося, чи варто було так побиватися, натерпітися стільки страхів і тривог лише на те, щоб обмінятися двома словами, поцілувати в руку й одержати квітку. Адже навіть під Майоровим наглядом йому не бракувало нагоди, зручної для того, щоб зробити цілком спокійно багато чого. Але головне, що було побачення і побачення таке для обох коханців важливе, і що воно відбулося на свіжому повітрі при таких свідках, як небо, ліс, джерело. І до того ж це був доказ взаємної довіри, найурочистіша запорука відданості і щирості кохання. Поцілунок при побаченні — це печатка, прикріплена до угоди, яка назавше поєднала двоє сердець.

Звичайно закоханих дуже легко переконати, що ніхто не здогадується про те почуття, яке оселилося в їхньому серці; засліплені, вони зовсім не помічають, що в кожному слові, в кожному жесті, у кожному погляді виходить назовні постійно та пристрасть, яка здається їм похованою у найглибших таємниках душі, але яка прозирає у всьому їхньому поводженні. Майор не був наділений великою проникливістю, не дуже знав людське серце, оскільки не мав нагоди вивчити його на власному досвіді, бо ніколи не жив життям серця. А проте він дещо запідозрив і незабаром переконався в існуванні взаємної симпатії між Лусією і його молодим протеже і вже з запізненням каявся в тому, що дав йому такий гостинний притулок у своєму домі. Одружити доньку з таким харпаком, який, крім одежі на тілі, має ще тільки коня, собаку та рушницю, з чужинцем без імені, без маєтку, без становища — такого він не міг і в думці припустити. Отож-бо його першою турботою було упинити зло, перш ніж воно прибере ще більших розмірів. Насамперед ішлося про те, щоб усунути уроки музики. Але цього він не робив відверто; просто щоразу, коли мав відбутися урок, він шукав приключки, щоб зірвати його, вигадуючи якесь невідкладне завдання або для вчителя, або для учениць. А крім того, він посилав частіше, ніж звичайно, Еліаса з різними дорученнями у поїздки, і то так, що в того залишалося зовсім мало часу, щоб бувати удома. Так він збирався перешкодити розростанню зла, а тим часом спробувати знайти якийсь обережний і природний спосіб спекатися такого гостя.

Отож Лусія і Еліас бачилися дуже рідко. Ставало ясно, що тут не обійшлося без втручання Майора, що він, безперечно, уже здогадався про існування між ними взаємної симпатії. Еліас зрозумів, що нині пора... для чого?.. для того, щоб просити у Лусії руки... зовсім невідповідна. Його становище хистке і майже жалісне, і піти на такий крок було б нерозумно; можна тільки нарватися на округле, категоричне і принизливе «ні». Пора сказати прощавай Лусії, коханню, щастю, а також тій останній надії, яка ще жевріла в його душі.

Ці відчуття Еліасові ще більше зміцнилися, коли якось Майор найдоброзичливішим і найласкавішим тоном сказав йому:

— Друже мій, вірте, що я вас дуже люблю і широ бажаю, щоб ви завоювали місце під сонцем. Такому хлопцеві, як ви, освіченому, здібному, не варто ховати себе на якійсь плантації, де ваші природні обдарування і тямущість пропадуть марно. В будь-якій слобідці, де б ви не поїхали, ви можете легко заробити грошей і домогтися становища, тоді як тут, на плантації, скажу вам по дружній щирості, ви тільки даремно гаятимете свій час. А щодо мене, то куди б ви не подалися, ви можете завжди розраховувати на мою посильну допомогу, на моє сприяння... і...

— Ваша правда, сеньйоре,— жваво перебив його Еліас. — Я й сам уже багато розмірковував над цим, а ваше добродійство мене випередили. Бачу, що тут у вашому домі я людина зайва і що не під вашим дахом судилося мені шукати своєї долі, свого щастя.

— Ви що, сердитеся на мене?.. Я вас не спроваджую... це лише дружня порада.

— Я не серджуся, сеньйоре. Я вже вам казав, що й сам дійшов певних вис-

новків, я тільки боявся, що ваше добродійство не схвалять мого наміру. Тепер же я знаю, що мені, з огляду на ваші розпорядження, треба їхати якнайскоріше.

Еліас добре розумів мотиви такого Майорового поводження і не міг нічим йому заперечити. Просто той знайшов гречну форму, щоб розпрощатися з ним. Справді, чи можна було доброзичливіше й солодше увігнати кинджала у серце жертви? Слова Майорові каменюкою впали на серце, придушивши його незмірним тягарем. Змусити його покинути Лусію, можливо, назавжди!

— Ох, бідність, бідність! проклята бідність! — вигукував Еліас у нападі нестями, заходячи до своєї кімнати. — Бідність! Ти найгірше зло, яке терпить рід людський, ти гірша за голод, гірша за проказу, гірша за саму смерть. Тебе звідусіль женуть, ніби в тебе якась заразна хвороба. Мало того, що бідному бракує всіх матеріальних благ для існування, йому ще заказані всі душевні радощі. Бідняк не може, не повинен любити... Ах, якби я був багатий!.. чому доля не дає мені, щоб я бодай трошки розжився? але хто мені перешкоджає стати маєтним? інші, ті, хто заробляє, чим вони кращі за мене?.. Я молодий хлопець і, дякувати небу, досить здоровий, сильний і розумний для того, щоб зуміти заробити якийсь гріш... До Багажена звідси рукою сягнути... там найбагатша алмазокопальня... хіба не можна рити землю і мити алмазодайну породу? Майоре! Майоре!.. ти женеш мене з твого дому за мою бідність... Так знай же, Майоре! Бог учинить так, що ти каятимешся за те, що ти сьогодні робиш зі мною, і ти ще прийдеш принижено благати прощення біля моїх ніг. Майоре! Сам по собі ти ніщо; і на цю твою підлу поведінку я не зважаю, мені вона лише приснилася. Зате твоя донька — то справжній скарб і ради кохання до неї я стерплю все, ради неї і для неї я клянуся і заявляю... я стану багатим, інакше ні ти, ні вона, ні хтось інший більше не побачить мене живовидячки на цьому світі.

Після цього всякі стосунки між Лусією та Еліасом урвалися. Уже якийсь час вони як і бачилися, то тільки за обіднім столом. Обоє страшенно переживали від цього. Розлучитися, не маючи змоги сказати одне одному прощай... Якийсь посередник для них у цій притузі став би даром небес, адже їм треба було передавати одне одному свою тугу, побоювання і надії, якщо надії ще не згасли. Тільки Лусія могла придумати, як їм спілкуватися між собою. Лусії спала на гадку Жоана; вона була тією єдиною особою, яка могла взяти на себе таке делікатне доручення. Їй було добре відомо, що стара і досвідчена креолка була в курсі їхнього роману з Еліасом, а отже, вона нічим не ризикує, коли передасть нею якесь послання чи цидулку.

— Жоано, ти маєш зробити мені одну послугу!..

— А чом би й ні, синьязинья?.. про що йдеться?

— Передати цидулку... моєму вчителеві.

— Навіщо, моя синья?.. забудьте про цього хлопця! Взавтра він їде геть...

— Отож-бо й воно; я хочу з ним попрощатися. Ну як, віднесеш?

— Або я знаю!.. Якщо ньйоньйо довідається, це йому не сподобається; він і так уже сердитий і радить мені, щоб я не відпускала синьязинью одну.

— А навіщо, щоб він це знав?.. це не зробить ніякого зла; хлопець збирається їхати, а отже, ми ніколи більше не зустрінемося,— промовила дівчина, зітхнувши.

— Ах! синья! я... не... знаю...

— Іди візьми ось і мовчи. Якщо він передасть щось мені, принеси мені прямо до рук, чуєш?

— Якщо синья посилає... нічого мені не залишається...

Того самого вечора Еліас отримав таку записку: «Мій батько вже знає про наше кохання, і, як це вже з'ясувалося, він проти нього. Бачу, що наша розлука неминуча. Якої це завдає мені муки, словами не передати. Не знаю, що буде зі мною і як чинити в нашій біді, не бачу. Що б не зробили зі мною, а вирвати з серця мою любов до тебе вони не в силі. Прощавай і не забувай своєї безталанниці, хай буде, що буде, а я кохатиму тебе повік».

Наступного дня Еліас послав їй таку відповідь:

«Твій батько дав мені ясно зрозуміти, що я в його домі небажаний. Я мушу покинути тебе і вже завтра буду далеко від тебе; цей удар завдав мені кривавої рани, але не позбавив мужності. Я бідняк і на цій підставі твій батько

мене зневажає. Але хай він не забуває, що я молодий хлопець і, слава Богу, дужий і розумний, умію працювати і цілком можу не сьогодні-завтра розбагатіти. Прощавай, Лусіє, не втрачай надії і не переставай любити мене, любов усесильна. Я трудитимусь, щоб твій батько визнав мене гідним тебе. Твоє кохання надихає мене і сповнює мене мужністю і вірою у мою щасливу зорю. О, аби ти тільки ніколи не розлюбила мене! Їду від тебе з серцем розтривоженим і важким. Я ще напишу тобі... через два роки вернуся або... Прощавай».

Другого дня Еліас, верстаючи путь на Багажен, бачив, як пропадає за далеким овидом Майорова фазенда, і відчував, як серце йому оповиває жалоба. А Лусія? Привітна оселя, де вона зазнала стільки радощів, відтепер стала для неї страшною пустелею, нестерпним місцем заслання.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

АЛМАЗОКОПАЛЬНЯ

Минуло приблизно півроку відтоді, як Еліас покинув Майорову фазенду.

Неміряні й дрімучі джунглі, через які біжить шумлива і каламутна річка Багажен, падали під ударами сокири, лишаючи на обох берегах велику відкриту зону. Посеред зведеного лісу виднілися розкидані в неладі хисткі тимчасові халупи шукачів, вшиті довгим листям кокосових пальм багуасу. На цій розчищеній лісовій землі, де раніше можна було здибати лише якогось сертанця або напівголого африканця, поралися тепер чемні і добре одягнені люди; ці різного походження прибульці з далеких країв розробляли тут нове родовище, слава про яке розлетілася дуже далеко, тож рух і гамір тут панував такий, як десь на великій торговій площі.

Поки по забоях гриміли заступи й кайла, вигрібаючи алмазоносну породу, по навколишніх лісах чулося цюкання сокири і вряди-годи долітав, відбиваючись далекою луною по берегах, глухий шум — то падало ще одне кислате вікове дерево. На всьому протязі річкового берега алмазошукачі весело промивали багатонадійну породу, і їхнім співам та гаморові акомпанував гул водоспадів.

Стояв прозорий і тихий листопадовий вечір, сповнений невимовних чарів. Роботу вже покинули всі, хазяї і найманці, і позбиралися по своїх ранчо. Денний гомін і метушня вщухали, і чувся тільки голос сертанця; сидячи на порозі своєї халупи, він співав журливу мелодію, приграючи собі на віолі, і його протяглий і меланхолійний спів розносився далеко по високих берегах річки.

Якийсь хлопець високого зросту, чорноокий, чорнобородий, зі схрещеними на грудях руками і насунутою на самі очі заячою шапкою стояв, спираючись спиною на скелю, біля самої води і похмуро й стурбовано стежив за тим, як пораються троє чи четверо шукачів, промиваючи останні купи породи.

— Ну що, Сімоне? Все ще нічого? — допитувався він у старого служника, який закінчував вигрібати з дерев'яної миски рештки піску.

— Поки що нічого, хазяїне,— відповів служник,— жодної крупинки; завтра доведеться прокласти ще один штрек, але нижче за течією...

— Але ж ти добре бачиш, найкращі формації тут: залізо, оливин, піроп, кімберліт, не бракує нічого. І що ж, ось уже понад два місяці ми працюємо тут і будемо ще щасливі, якщо видобуток верне нам половину видатків. Хай ідуть вони к нечистому, всі ці формації та інформації! нічого не розумію! це якісь жарти, та й годі! Бачу, що якби ми посадили батат, то мали б більше зиску. Годі, Сімоне, побий усі ці миски, потопи усі ці кайла і їдьмо назад у наші краї. Навіщо шукати у надрах землі того, чого там нема.

— Терпіння, хазяїне,— відповів служник. — Завтра почнемо нову розробку... але нижче за течією, хазяїне, і хай мене звати не Сімоном, якщо не знайдуться там крупинки. Я вірю і молюсь нашій Пречистій Діві, і я буду не я, якщо завтра чи післязавтра на дні миски не заяскріє буйний алмаз.

— Пусте, Сімоне! Кожен Божий день ти мені це торочиш, а наслідки, як бачиш, одні й ті самі.

— Тільки два дні, хазяїне! І хай мене повісять, якщо ми не знайдемо того, що треба.

— Не вір цьому, Сімоне! Лиха доля переслідує мене! Доведеться мені поки віку ходити бідному та нещасному,— пробубонів хлопець тоном найглибшого розпачу.

— Не хнюпте носа, хазяїне! Хіба ви забули, як циганка, читаючи по руці вашу долю, сказала, що ваша зірка крем'яна...

— Атож, вона з самого кременю чи ще твердіша за кремінь. Геть ік лихій годині цю циганку і все її ворожіння!

Шукачі сумно завдали собі кайла на плечі, взяли попід пахви свої миски і пішли геть. На місці зосталися тільки Еліас і Сімон.

Сімон був старий і худий, але міцний і ставний чолов'яга з бронзовою шкірою, в чиїх жилах текла змішана індіянська й африканська кров. З самого малку він був товаришем Еліасовому батькові, якому завжди служив дуже вірно і самовіддано. Батько Еліасів і собі шанував і любив його як найщирішого друга і, коли помирав чотири чи п'ять років тому, залишаючи своєму синові-одинакові єдину спадщину — добру освіту, завершити якої той, на жаль, не встиг, у смертну годину попросив старого кабокло, вірного друга, ніколи не покидати його сина, якому тоді виповнилося 17 чи 18 років.

Звичайно, старий йому це пообіцяв; Сімон ніколи не покидав молодого хазяїна, якого у дитинстві носив на руках і до якого почував батьківську любов.

Сімон був досвідченим алмазошукачем, добрим знавцем алмазових розсипищ, він пройшов велику практику на Діамантині, звідки його покійний хазяїн і він сам походили і де вони мешкали у ранній своїй юності.

Алмазошукачем Сімон був направду природженим і був наділений, здавалося, нюхом на алмази. Проте, на біду для його молодого хазяїна, на якого він завжди працював і для якого прагнув знайти скарб, увесь його величезний досвід нічого не допомагав, через що він журився, але не втрачав надії.

— Так ось у цьому Багажені, хазяїне, — казав він йому не раз,— у цій самій землі й закопана ваша крем'яна зірка.

Коли Еліас збирався до Петросініо на виїздку, Сімон, його постійний супутник, захотів зостатися на Багажені.

— А я вже, хазяїне, перевірю, чи справді крем'яна ваша зірка. До того ж і ви, хазяїне, їдете недалеко; якщо я буду вам потрібен, тут два кроки. Купіть клапоть землі з розсипищами і залиште мене працювати.

— Ох, старий мій Сімоне,— вигукнув хлопець після відходу інших шукачів. — Я пропащий! Я в розпачі! Не знаю, що почати.

— Шукати алмазів, хазяїне, шукати алмазів! Не поспішайте занепадати духом! Зіграймо в карти востаннє.

— Але ж, Сімоне, якщо все піде так і далі, а так воно, я певен, і піде, незабаром я не матиму чим заплатити тим кільком шукачам, яких я найняв.

— Дарма, хазяїне! Спровадимо їх, та й годі! Я працюватиму сам!

— Ти працюй на себе, друже Сімоне. Ти старий, тобі треба приберегти якісь запаси про чорний день. Я ж бо, безталанний, не знаю, чи зможу колись спомагати тебе. Полиш мене на самого себе, на мою недолю. Головою муру не проб'єш... Ох, Лусієнь... більше ніколи я не побачу тебе.

З цим словом хлопець похилив голову і прикрив очі рукою, поринувши у глибоку зажуру.

— Чого це ви, хазяїне?.. Вище голову! Віра, кажуть, горами двигає! Хазяїн ще забагатіє і одружиться з цією Лусією, як я вам про це завжди казав. Внутрішній голос завжди підказував мені, що хазяїн забагатіє, неодмінно. Я вже склав обітницю Богоматері Петросініо, і вона нас підтримає.

— Аби твої слова, Сімоне, їй у вуха. Мені самому великого багатства не треба. Мені б знайти в цій землі якийсь скарб, щоб можна було скористатися ним попервах; п'ять конто, чотири, навіть два мені вистачило б для початку в торгівлі. Господь не позбавив мене заповзятливості, і цей капітал за короткий час у моїх руках примножився б. З неба мені не впаде нічого, цей початковий капітал я можу здобути лише в надрах землі. Люди теж нічого мені не дадуть, та я й сам зроду їх не проситиму. Але ця земля невдячна, як і небо, невдячна і глуха до моїх благань.

— А от я, хазяїне, вірю, що з цієї самої землі, з призволу Господа Бога і Найсвятішої Діви Марії, ми добудемо не початок багатства, а ціле багатство.

— А тим часом ось уже півроку я гарую тут, як віл, і замість якогось там початку я зустріну тут свій кінець, загибель усіх моїх надій. Отут і завершиться, прийде до краю моя мізерія і моє безголов'я.

— Я бачу, хазяїне, що ви сьогодні дуже зморені!.. відпочиньте, проїдьтеся в найближче містечко. Сьогоднішня ніч має бути добра. Розважтеся.

— Ні, Сімоне, мені все остогидло. Мені нікого не хочеться бачити. Хочеш — можеш іти.

— А що ви тут, хазяїне, робитимете самі?

— Подихаю принаймні свіжим повірям, голова у мене як в огні.

Уже зовсім споночіло. Еліас присів на камені, обхопив голову руками, сперся грудьми на коліна і, зоставшись сам, заходився троюдити свою душу, розмовляючи сам із собою і замалим не плачучи з розпуки...

— Я вже тут шість місяців і досі нічого! нічогісінько! Може, краще було б, якби я ту дещицю, що в мене ще залишилася, кинув на гральний стіл. Принаймні я б одразу легко виграв чи втратив той гріш, який ще маю, і тоді б я розрахував своїх робітників... І на 'кий біс мені були б ці алмази і все золото світу, якби не ти, Лусіє; це ти запалила в моїх грудях досі незнану мені й невідому жагу до багатства! Але то не твоя провина, ти найкраща, найщиріша і найшляхетніша з усіх створінь. То провина твого скупого й підлого батька: щоб добитися твоєї руки, треба викласти купу золота. Отак він безсоромно гендлює, безсовісно торгує цим янголом земним. Ти вимагаєш золота, а я, на своє безголов'я, хоч як благаю у неба, хоч як гребуся в землі, ніяк цього золота не знайду! Замість того щоб його знайти, я ще глибше опускаюся в безодню свого безталання. Та дарма! Я не здамся! Все одно треба випробувати до кінця мою лиху недолю! Якась дещиця майна у мене ще є. Продам коня, упряж, срібного ножа і кину все це на поталу цій клятій алмазокопальні, досі до мене такій безжальній. А коли зникне і ця остання надія... водоспади цієї річки глибокі й кам'янисті, а мої пістолі не хиблять...

Охоплений розпачем Еліас і далі вів би цей безконечний монолог, якби звук чиїхось кроків на підході не змусив його раптово підвести голову. Якийсь чолов'яга, уже досить літній, добре вбраний і приємної зовнішності, підступав до нього повільною ходою.

— Даруйте,— озвався чемно незнайомець. — Даруйте, що я неделікатно порушую ваші сумні роздуми і що я, сам того не бажаючи, підслухав таємницю вашої недолі...

— Ах, сеньйор мене чув?..

— Так, сеньйоре, але мимоволі. Сподіваюся, що ви пробачите мені...

— Певна річ. Моє лихо стало для мене таке нестерпне, що мої жалі чують інші люди. Отже моє нещастя, при всьому моєму бажанні, вже не може залишатися таємницею.

— Але від того, признаюся вам, воно не перестає цікавити мене. Я надивився тут на трудяг, які гребуться в деяких формаціях породи і вивчають їх, і я чув усе. Сказати по щирості, я вже збирався їхати геть, але те, що я оце зараз почув, так мене зацікавило, що я несамохіть стояв тут стовпом і вислухав усе. Але повірте, що мене привела до сеньйора не марна цікавість, а мій власний інтерес, і що ваші слова дійшли до вух того, хто вміє шанувати чужі таємниці і гризоти.

— Я ніскільки в цьому не сумніваюся, і мене дуже радує, що я маю нагоду познайомитися з людиною, як я бачу, гідною всілякої поваги і шани. Я прошу вас тільки не дуже зважати на щойно почуті мої бідкання: я виливав свою печаль-журбу перед цим бескеттям. Усе це маячня наділеної буйною уявою людини, яку так нещадно б'є доля.

— Даруйте: я набагато старший за вас, мене теж не гладило життя по голівці, тож пробачте мені, якщо я скажу вам з дещо жорстокою одвертістю. Соромно для такого хлопця, як сеньйор, у повному розквіті віку, та ще й, здається, обдарованого розумом і завзяттям, отак легкодухо здаватися при першому ударі напасті...

— Леле! аби сеньйор відав, у яких тісних суточках я опинився! І нарікаю я не на безгрошів'я...

— Знаю. Вибачте, я вас перебиваю. Я чув усе і виправдання занепаду вашого духу не бачу. Сеньйор любить дівчину, еге ж? І з любові до неї ви хо-

чете доробитися якихось статків. Крім того, це спонука до того, щоб прагнути жити і продовжити свій рід, щоб подвоїти, потроїти зусилля для здобуття блискучого становища у житті, здатного ощасливити вас і її. Яка ж має бути немічна ця любов, якщо вона конає одразу перед першою ж перешкодою, якщо не вміє боротися з напастю і при першій заваді, вважаючи все пропащим, шукає тільки порятунку в самогубстві, забувши про те, що таке боягузливе поводження сповнить жалобою і розпукою серце вашої коханої. Якби всі так чинили, відступаючи одразу після перших своїх спроб, тоді майже ніхто у світі не виконав би своїх намірів, майже ніхто не здобув би багатства, почестей і щастя.

— Але що я в силі зробити?.. Кинутися в бездонну прірву і поховати там себе назавше.

— А чом би вам, з вашим розумом і з допомогою двох молодих і дужих рук, не спробувати відшукати лаз і вибратися з цього провалля, тим паче, що, як мені здається, воно живе тільки в вашій уяві? Дивно, щоб людина у ваших молодих літах і при ваших блискучих обдаруваннях там мало вірила у своє майбутнє і так розчарувалася в людях!

Еліас не мав чим відповісти на такі справедливі й суворі слова незнайомця, чий вигляд і чиї слушні міркування одразу ж навіяли йому пошану і симпатію, і тільки з бентежною цікавістю чекав, до чого приведе ця дивна зустріч і що йому може запропонувати цей зроду не бачений чоловік.

— Так ось, знайте,— вів далі незнайомець,— я тут лише на те, щоб підбадьорити вас і дати вам пораду. Я хочу вам указати, якщо хочете, на такий лаз, здатний вивести вас з того провалля, куди ви, як я гадаю, ще не впали, але куди можете скотитися з відчаю. Я прийшов до вас, щоб зробити одну пропозицію. Побачимо, чи ви на неї пристанете.

— Я слухаю, сеньйоре. Яка ця пропозиція? Я більш ніж переконаний, що ви не запропонуєте нічого, що б не пішло мені на користь.

— Ваша правда. Насамперед знайте, що це розсипище на Багажені не може нічого дати тим, хто хоче на свої маленькі кошти закласти початок багатства. Це копальня оманлива і зрадлива. Сам я родом з Баїї, і я теж алмазошукач, сюди приїхав, щоб вивчити цей новий розсип, про який мені розповідали дива. Але я побачив зовсім протилежну картину і можу говорити вам про це з повним знанням справи. Справді, тут можна добути великі і гарні алмази, як ніде на інших копальнях. Але вони даються не всім, і сама їхня з'ява тут стала небезпечною принадою, яка може тільки довести до руїни тисячі шукачів, а ощасливить лише одного чи двох улюблеників долі. Можна твердити, що ця земля, і сеньйор цьому приклад, жорстоко мститься тим, хто розгортає її груди. Зате зовсім інша картина на Сінкорі, там алмази — то справа, приступна всім, і там будь-який заповзятливий і тямовитий хлопець може цілком за короткий час збити якийсь капітал.

— Усе це так,— заперечив Еліас,— але щоб піднятися на великі висоти, треба принаймні міцно стати бодай на перші щаблі, а саме цього я ще не зробив.

— Свята правда, але слід запастися терпінням. Вислухайте мене до кінця. На Сінкорі в мене багато копалень, куплених мною по дешевинці і вже добре розвіданих. Я їх досі не розробляв через брак гідної довіри особи, яка могла б очолити видобуток, а мої власні справи не давали мені часу залишатися там, як це годилося б, для нагляду за шукачами. З першого разу, як я вас побачив, сеньйор збудив у мене довіру і симпатію. До того ж, знайте, що я бачу вас не вперше, і я чув, як ви чинили з іншими достойними людьми. Ваше нещастя, таємницю якого я дізнався випадково, зрештою викликало у мене великий інтерес до вашої особи. Отже, якщо ви забажаєте поїхати наглядати за розробкою цих копалень, я візьму вас компаньйоном з вигідним доходом від виробітку, а крім того, я буду завжди готовий віддячитися вам якоюсь додатковою сумою. Повірте, що в мене немає ніякого інтересу обманювати вас, я можу стати вам у пригоді і щиро бажаю вам допомогти. Цими днями я збираюся повернутися на Сінкору. Так що вирішуйте. Приймаєте мою пропозицію? хочете поїхати зі мною?..

Вигода очевидна, подумав про себе Еліас. Але їхати на Сінкору! Це так далеко від моєї Лусії... не знаю, чи стане мені духу.

— Ваша пропозиція дуже спокуслива,— відповів Еліас після короткої паузи,— і я слів не знаходжу, щоб висловити свою вдячність за ваше великодушне ставлення до якогось чужинця, незнайомця, ґрунтоване лише на початковій симпатії та славі, яка може виявитися незаслуженою. Але так чи інакше, треба, щоб ви дали мені трохи подумати, бо я не можу наважитися так із порога. Якщо ви згодні, я дам відповідь завтра. Де саме і о котрій годині я зможу вас побачити?

— Завтра опівдні, у тій критій халупі, он, бачите, на тому березі річки між двома пальмами багуасу... видно вам?

— Авжеж... гаразд, завтра опівдні я буду там.

— От і добре!.. Піду тим часом ляжу спати. На добраніч!

— На добраніч!

Уже зовсім стемніло. Еліас повільно подибав до свого куреня, але заснути довго не міг, лежав із розплющеними очима.

Щоб зважитись остаточно, Еліас не мусив довго думати. Спершу несподівана пропозиція і думка про те, що він поїде ще далі від своєї любої Лусії, його налякали. Але вибирати між шансом забагатіти і розпачливим становищем, у яке він потрапив на Багажені, не випадало. А щодо відстані, то хіба навіть ті кілька легуа звідси до Майорової фазенди не розділяли його від неї так, ніби він опинився на самому краю світу? І хіба не розділяло його від неї ще й провалля, гірше за всі відстані? Бідність! Чи не була вона тим проваллям, яке він намагався заповнити і подолати, віддаляючись тепер? І чи не наблизиться він до неї, люблячи її ще дужче, бувши їй іще вірнішим?

Ухваливши, отже, остаточну постанову, він сповістив про свій намір і розповів про свою вечірню пригоду своєму старому служникові, — той сидів навпочіпки перед вогнем, розпаленим посеред хижки, і любісінько попахкував своєю люлькою.

— Виходить, ваше добродійство, ви мене покидаєте, хазяїне? — озвався старий, втуплюючись в Еліаса журними очима.

— Як це так? Ти що, не поїдеш зі мною?

— Я?.. в таку далеч?.. Ах, хазяїне, я б із радістю... але вже старий і хворобливий. Такі подорожі уже не для мене... та і яка потреба трясти свої труждженні кості у такий неблизький світ?

— Якщо так, голубе Сімоне, я теж не поїду.

— А з якої речі, хазяїне?

— Як я можу покинути тебе тут самого і безпорадного!

— Не клопочіться цим. Я ще вмію працювати. Бог милостивий, а бідолашному старикові треба небагато — миску квасолі та курінь для сну. А ви, ради свого власного добра, їдьте, хазяїне. Ваше добродійство не повинні нехтувати щасливої нагоди, якщо вона вже вам лучилася, ради любові до старого служника, який вам уже перестав бути підмогою. Та й хазяїн уже не така людина, щоб не змогти податися самому в світ, а я, сказати по щирості, став би вам лише за тягар, та й годі.

— І все ж таки, Сімоне, покинути тебе самого в мене не стане духу. А що як ти занедужаєш...

— Менше з тим! У мене тут тьма-тьменна знайомих, а хазяїн надто вже добрий, надто вже шкодує мене. Їдьте, хазяїне, а вже Богоматір Петросініо подбає, щоб усе було гаразд. А тим часом лишіть мені, на мою відповідальність, цей розсип. Саме з цієї землі ми й добудемо колись вашу крем'яну зірку.

— Не перебільшуй, Сімоне, на цій землі можуть рости для мене лише колючки та кропива, сльози та нестатки.

— Гаразд.. колись ваше добродійство зрозуміє свою помилку... відчує все, що я казав. Їдьте на свою Сінкору, і хай Богоматір Гуї спомагає вас. Їдьте шукати своєї крем'яної зірки там, у світі мого Бога, а мене лишіть її шукати саме тут. Потім побачимо, хто знайде перший.

Еліас так і не звернув на ці пророкування бідолашного Сімона ніякої уваги. Все це він списував на простодушність або на хирявість старого свого служника. Погомонівши ще якийсь час про свою близьку розлуку, обидва полягали спати. Старий ліг на шкурі біля вогню, а хазяїн простяг-

ся на вбогому лежакові, поставленому на дерев'яному помості в кутку халупи.

Через кілька днів Еліас обнімав, плачучи, свого старого служника, єдиного друга, якого залишав на Багажені. Він віддав йому всі гроші, яких зміг нашкрябати, і, діставши з кишені листа, вручив його йому зі словами:

— Цей лист, Сімоне, для Лусії. Ти сам поїдеш доправити його до її дому на Майоровій фазенді. Це остання записка, яку я хочу передати тобою. Ніхто тебе там не знає, ти попросиш притулку, але, боронь тебе Боже, пробудити бодай найменшу підозру. Там ти постараєшся таємно вручити його одній старій рабині на ім'я Жоана, щоб та передала листа прямо до рук Лусії.

— Їдьте спокійно, хазяїне. Лист знайде свого адресата.

Ось що написав Еліас у цьому листі:

«Минуло вже шість місяців, як ми розлучилися і я опинився тут на Багажені, а фортуна мені так і не всміхнулася. Тепер доля захотіла, щоб я випробував її трохи далі від цих країв, зате з набагато кращими шансами. Не бійся, кохана моя, що нас розділяє така далеч. Хоч би куди я поїхав, моє кохання залишиться таким самим палким і вірненьким. Щоб перебороти свою важку долю, мені ще треба півтора року. Але не занепадаймо духом. Мене підтримує вірне і щире твоє кохання, твоя віра в майбутнє та в провидіння, а небеса прихильні до нас. Прощай до призначеного річенця».

Через якусь мить Еліас, у товаристві свого заступника, вирушив на Сінкору.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

БАЇЯНЕЦЬ

Минуло приблизно два роки, відколи Еліас, розчарувавшись знайти на берегах Багажену хоч якусь дещицю під майбутнє багатство, потрібне для здійснення свого щастя, нагорювавшись і втомившись вічно хитатися між найзлоповіснішими страхами та найсвітлішими надіями, поїхав на далекі землі шукати фортуни, здавшись на добру волю того, кого він зовсім не знав, полишивши свою долю на ласку щасливого випадку.

Багажен тим часом став уже населеним пунктом, сповненим ділового життя, кипучості й руху, характерних для розробок усіх алмазних розсипищ. Він перестав бути купкою убогих халуп під пальмовим листям, розкиданих безладно вздовж річкових берегів. Між хижами уже щокроку біліли помазані вапном і засклені будинки,— так виглядали б цибаті чаплі поміж зграєю брунатних диких голубів.

Прокладено було кілька звивистих вуличок, забудованих гарними, напханими товарами крамничками та всілякими торговими домами.

Багажен налічував у своїх межах десь із двадцять тисяч душ, більшість мешканців прибули з навколишніх муніципій. Майже весь Петросініо, Араша, більша частина Піракату та Убераби перебралися у лісову місцевість Багажена.

Майор теж не вберігся від загальної лихоманки і, спокушений алмазним блиском, занедбав майже цілком свою плантацію і переїхав з родиною та майже всіма рабами на Багажен. На цей крок штовхнула Майора ще й інша причина. Після від'їзду Еліаса Лусію охопили глибока зажура і зневіра, з часом її туга тільки загострювалася, і дівчина сохла, наче та мімоза, якій бракує соків землі та небесної вологи. Справжню причину цього нездужання його дочки Майор добре знав, але, чи то прикидаючись, що навіть не здогадується про якийсь там любовний пал, чи, може, цим навіть показуючи, що він шанує делікатну вражливість Лусіїних почуттів, він удавав, ніби його це не обходить. Проте, вважаючи за краще вирвати її з самоти їхньої фазенди і кинути у вир життя і товариства, він намагався якось розвіяти постійну і глибоку меланхолію дівчини.

Майор збудував гарний і чепурний будиночок на схилі пагорба просто на березі річки, трохи на відшибі від самого селища. Він скидався на храм, зведений на честь богині Лусії, до якого приходила маса вірних для поклоніння і славослів'я. Одначе дівчина нагадувала сумну горличку, вигнану з тихого затінку гаїв, вона невтішно сумувала за лимонниками отчої фазенди, за своїм

садком, за своїм джерелом, за тією істотою, чий образ у її свідомості назавше пов'язувався з цим благословенним безлюддям. Написаний Еліасом перед від'їздом із Багажена лист був їй переданий прямо до рук; думка про те, яка величезна відстань пролягла тепер між нею і її коханцем, поглиблювала ще дужче її стан прострації, збільшуючи побоювання і тривоги. Образ Еліасів завжди витав перед її духовним зором, печальний, як меланхолійний місяць, відбитий у нерухомому свічаді якогось самотнього озера. На устах її ніколи не з'являлося жодного усміху — знаку щирих радощів. Якщо вона іноді всміхалася, її усмішка нагадувала якийсь тьмяний відблиск — так прозирала крізь хмари зажури її жива душа.

І все ж таки, час і розваги, про які подбав її батько, робили своє, і життєрадісна і сильна конституція Лусіїна зуміла перебороти і впинити розвій та поглиблення душевних мук. Погідна і безжурна веселість ранніх літ до неї не вернулася, як не розвіялися її туга і серцевий щем. Але гострий нестямний біль змінився спокійною і відреченою меланхолією, як приходить на зміну кошмарам тиха і журлива місячна ніч.

Гожість і гречність Лусії, її чарівна скромність і та приваблива тінь меланхолії, яка оповивала її серпанком, не могли не привертати до неї уваги і не справляти враження на людність Багажена — у переважній більшості заможних фазендейро з околиць, які, покинувши мотики й сокири, вручили своїм рабам лопатки і миски, а також молодих торгівців усілякого розбору, які приїхали з віддалених країв спробувати щастя на алмазних копальнях. Майор зі свого боку, щоб відвернути свою доньку від сумних думок, намагався підтримати її і розважити будь-що, і через це почав улаштовувати в себе часті зібрання, скликаючи на них вершки багаженського товариства.

Багато цих торгівців, багато синів заможних фазендейро, заполонених чарами гарної фермерки, залицялися до Лусії; проте скоро вони відступали, не знайшовши щербини, через яку могли б проникнути до тайників цього загадкового серця. Інші, зухваліші, або ті, хто розумів неправильно ту стриману гречність, з якою вона до них ставилася, кидались освідчуватися їй у своїй жазі й навіть просити вийти за них заміж.

— Тобі, дочко, вже двадцять років. Я вважаю, що пора подумати про одруження, і в мене для тебе знайшовся жених, думаю, ти йому не відмовиш. Це сеньйор Ф., сьогодні він попросив у мене твоєї руки. Як на мене, він цілком здатний ощасливити тебе.

Таку маленьку промову Лусія вислуховувала не менш як раз на тиждень, і щоразу вона з незворушною і крижаною зимністю відповідала йому:

— Ради Бога, тату, не заводьте зі мною мови про одруження; я не відчуваю себе готовою до такої зміни у житті. Може, трохи згодом... Ви добре бачите, тату, що моя сестричка ще зовсім крихітка. Поки вона не підросте і поки не зможе бути вам за товариство, мені нема чого думати про одруження. Я вважаю, що я потрібна ще вам обом.

Батько нібито здавався перед цими доказами і зважав на доччині почуття. Та й сказати по щирості, ті двоє претендентів, які домагалися Лусіїної руки , хоча були хлопці достойні й гарні, але жоден з них не мав статків для забезпечення їй блискучого становища з фінансового боку; і Майор, а він як усякий добрий батько бажав своїй доньці щастя, але не уявляв цього щастя без багатства, сподівався, що Лусія ще зустріне якогось чоловіка-мільйонера, і тому легко погоджувався з її відмовою.

Отак збігло ще кілька місяців, і ніщо не порушило монотонного смутку Лусіїного життя, жодна надія не запалила її, жоден новий поворот долі не роз'ятрив рани її колишніх страждань.

Під ту пору до Багажена прибув багатий подорожанин, чепурно убраний, з численним почтом пахолків і служників та з силою-силенною багажу. То був молодий баїянець, статуристий, гарний і з приємними і вкрадливими манерами. Він нажився в Сінкорі на купівлі алмазів і тепер прибув до Багажена продовжувати цю саму спекуляцію, вивчати і розвідувати це нове розсипище. Приїзд такого гостя з одного з наших містечок у глибині країни викликав не менше сподівань, аніж візит якогось монарха до великої столиці цивілізованого світу.

Леонел, так називався прибулець, одразу потрапив у центр уваги. Окрім

приємної зовнішності й невимушеності манер, природа наділила його обдаруваннями і прикметами, які зробили його цінованим і бажаним у всіх компаніях, він чудово грав на гітарі й дуже гарно співав пісеньки та романси своєї землі. До того ж він виявився дуже щедрою людиною і жив на широку ногу, а порівняно з місцевими умовами, можна сказати, купався в розкошах.

Незабаром Леонел теж з'явився у домі Майора. Як ми знаємо, той любив влаштовувати у своїй оселі якісь зібрання чи маленькі вечірки, намагаючись чимось розбити меланхолійний настрій своєї дочки. З появою Леонела ці зібрання, які почали вже підупадати через свою незмогу якось розважити Лусію, набули другого дихання. Майор був людиною обачливою і готував свої карти для великої гри. Він сподівався, що вродливе обличчя, вишукані манери молодого баїянця не можуть не справити враження на серце його доньки і назавжди зцілять її від давньої і нестямної жаги. З другого боку, він був переконаний, і небезпідставно, що жоден хлопець, який має серце, не може підійти до Лусії, не відчувши при цьому невідпорного чару її прегарних очей: це підтверджувала щоденна практика. Леонел, красномовний і дотепний, красивий і гречний, став душею цих маленьких зібрань і незабаром потрапив у магічний полон цих великих блискучих віястих очей, цієї лагідної і меланхолійної усмішки. Скоро він загорівся до неї таким любовним вогнем, що не вмів уже більше з ним критися.

Десь через два тижні після того, як Леонел з'явився вперше в домі Майора, обидва вони, висовуючись з вікна цього дому, вели між собою таку розмову:

— Сеньйоре Майор, мушу признатися вам, що я покохав вашу доньку палко і нестямно, як ви, мабуть, про це вже здогадалися. Для мене було б найбільшим щастям, якби я міг прихилити до себе її серце так, як вона зуміла завоювати моє. Я хотів би знати, чи ж сеньйор ставиться прихильно до цього мого почуття, в якому я чесно і щиро освідчуюся, щоб з'ясувати, маю я право чи ні одвідувати й далі вашу оселю.

— Щоб ви знали, я зустрічатиму вас із розгорнутими обіймами, — відповів жваво Майор,— я радію всім серцем, що моя донька пробудила такі почуття у такого вихованого і чесного хлопця. Але як вона?.. Чи ви знаєте, як вона до цього ставиться? Сеньйор не зробив їй ще ніякого освідчення?

— Вона... незмінно гречна і добра зі мною, але вона здається мені завжди такою холодною, такою стриманою, що я не знаю, що й думати.

— Не зважайте на це, сеньйоре Леонеле, це від сором'язливості. Вона виросла на плантації і ще не навчилася викладати свої думки в розмові. Але не втрачайте через це надії: коли вона трохи освійчиться з сеньйором, то позбудеться цієї сором'язливості, запевняю вас. Я буду дуже радий приймати вас у моєму домі і можу ручитися, що Лусія буде вашою...

— Ручаєтеся? Але — Боже мій! — навіщо? Щоб ужити своєї батьківської влади і нав'язати їй шлюб, який може не припасти їй до вподоби? О ні, я на це ніколи не згоджуся.

— Я, сеньйоре Леонеле, щоб нав'язувати?.. ніколи! Я надто дорожу своєю донькою, щоб силувати її одружитися хоч би й з ким супроти її волі. Але я не вірю, що вона відмовить...

У цю мить заграла музика, і якась дівчина, підійшовши до співрозмовників, запросила їх танцювати або подивитися на танці...

— Ідіть із нею потанцюйте,— підказав Майор. — Завзяття і терпіння! Без них нічого у цім світі не доскочиш.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ВІДМОВА

Другого дня після цієї розмови Майор спозаранку зайшов до покою своєї дочки.

— Ну що, Лусіє,— спитав він одразу без ніякого вступу,— яким тобі здається цей гарний молодий баїянець, що останнім часом учащає до нашого дому?..

— Яким мені здається?.. — відповіла Лусія, затинаючись. — Ні світ ні зоря і таке запитання? — додала вона, всміхаючись. — Їй-Богу, не знаю, що й відповісти, тату.

— Перестань кривитися, відповідай мені. Яким тобі здається сеньйор Леонел?..

— Здається таким, як усі, хлопець гарний з себе, з добрими манерами і нібито дуже славна людина.

— Чого тільки — нібито? Він насправді чудовий хлопець, а крім того тяжко багатий.

— Але... до чого це все, тату?

— До чого це все? Ти ще й питаєш? Щоб ти знала, що цей чудовий хлопець, цей гожий і багатий баїянець — це твоя доля, яка послала його сюди тобі в чоловіки.

— Я так і знала,— прошепотіла Лусія про себе. — Ще один претендент! Погибелі на вас нема! Мені в чоловіки! — вигукнула вона. — Ох, тату, пожалуйтеся, дайте мені спокій з тими розмовами.

— Атож, тобі в чоловіки! — заперечив Майор роздратовано. — Ти що, відмовляєш і цьому?

— Тату, хіба я не казала вам не раз і не два про те, що я зараз не хочу, не можу одружитися?

— Але, дочко, з ним!.. Подумай гарненько, що ти робиш. Відмовити йому — це означає знехтувати щасливий поворот фортуни.

— Прийняти його пропозицію чи когось іншого для мене, тату, все одно що вгородити кинджал у серце. У мене таке передчуття, що коли я піду заміж, я зав'яжу собі світ.

— Дитино! Викинь з голови ці дурні побоювання. З часом ця твоя нехіть минеться.

— Ніколи, тату, ніколи вона не минеться.

— Ти ще, Лусіє, дитя геть нерозважливе. Подумай гарненько про те, що я тобі пропоную, і перестань опинатися. Роки летять, і краса в'яне. Але потім, коли тобі захочеться одружитися, пізно буде вже шукати мужа собі до вподоби. Поміркуй же над зробленою тобі пропозицією, і якщо ти дівчина розважлива, ти, звичайно, згодишся. Другого такого щасливого випадку в житті може й не бути. Добре подумай над моїми словами, і завтра, сподіваюся, ти поведешся зовсім інакше.

Майор пішов, а Лусія залишилась одна в чотирьох стінах кімнати, щоб подумати не про переваги шлюбу, який пропонує їй батько, а про труднощі її важкого становища і про боротьбу, яка виникне між нею і Майором, оскільки той показав свою повну готовність будь-що здійснити цей останній матримоніальний план. Щодо інших женихів, то Майор майже без будь-якого опору поступався після перших слів Лусії. Але останнього претендента на її руку він нібито зрікатися не збирався і пішов геть, не давши себе переконати. І найгірше, що правда була на його боці, оскільки Леонел справді був з усіх хлопців саме тим, хто міг під усіма поглядами ощасливити будь-яку дівчину, і найбагатші та найгожіші багаженки могли тільки заздрити Лусіїній долі. Замкнена у своєму покої, Лусія довго й гірко розмірковувала про страшне становище, в якому опинилась, а потім, поплакавши і помолившись, просячи в молитві підмоги небес, вийшла з кімнати, налаштована боротися до останнього подиху і надіти радше покривало черниці, аніж серпанок нареченої.

Леонел, покладаючись на свою гарну подобу та на свої високі прикмети, незважаючи на Лусіїну холодну стриманість, ні на мить не сумнівався в тому, що вона так чи інакше перед ним не встоїть.

Того самого вечора Майор ще раз прийшов перевірити серце своєї доньки. Він подвоїв свою наполегливість, добирав нових доказів, між якими пробивалися неприховані погрози; він не домігся нічого. Зрештою він опустився до благань, Лусія відповідала, припадаючи головою до подушок постелі, на якій вона сиділа, і заходячись слізьми та риданнями. Старий, збентежений цим вибухом плачу, не знав уже що й казати, і пішов собі, сумний і розгублений, але незламний.

Як завжди, молодий баїянець прийшов увечері до Майорового дому.

Лусія досі ставилася до Леонела так само байдуже, як і до попередніх претендентів, а тепер показала до нього таку нехіть, таку ворожнечу, яких важко було не завважити. Вона вбачала у ньому вже не звичайнісінького жениха: він став для неї прямою загрозою її щастю, загибеллю всіх її надій, бо на споді душі Лусія гріла ще якусь надію; хай несмілива, хистка, але надія — то завжди надія, і саме вона покріпляла ще її серце і підтримувала смак до життя. А може, хто знає? Отим своїм чудовим інстинктом, яким наділені декотрі жінки, крізь найблискучішу оболонку вона вміла проникати в тайники сердець і знаходила у Леонела щось таке, що від нього її відштовхувало.

Коли Леонел зайшов до зали, Лусія зблідла і здригнулася так, що це помітили б усі, якби в залі не панувала сутінь: там горіла тільки одна свічка. Одначе таке Лусіїне поводження не пройшло повз Леонелову увагу; але він, приндячись, пояснив це як наслідок хвилювання, яке викликала його з'ява, і вважав, що то добрий знак. Якби він краще придивився до обличчя дівчини, то помітив би на ньому смертельну блідість і вираз туги та жагу і тоді зрозумів би свою помилку.

Після короткої банальної розмови Лусія вийшла, щоб заспокоїтися чи радше щоб приховати своє душевне хвилювання. Її хвилювання було сповнене муки. Вихована на лоні природи, призвичаєна жити в товаристві простому і нецеремонному, вона не вміла приховувати свої скорботи і тривоги. Але тонкий інстинкт її душі попереджав, що треба личкувати біль під зовнішнім вдоволенням і спокоєм.

Гостей було ще небагато: Майор жестом запросив Леонела до того самого вікна, біля якого вони розмовляли першого разу. Майор почав свою промову так:

— Сеньйоре Леонеле, я сподіваюся, що Лусія радо віддасть вам руку й серце, які сеньйор у неї просить. Але під час учорашньої розмови я забув торкнутися одного питання, яке я не маю права від вас ховати. За тією радістю, яку я відчув, вислухавши вашу пропозицію, ця річ якось забулася. Отож, коротко сказати, може, сеньйор Леонел, як багато інших, помиляється щодо мого фінансового становища і...

— Годі, сеньйоре Майор. Прошу вас не порушувати цього питання, а то ви тільки образите мене. Я ніколи не розпитував і далі не стану розпитувати про ваші статки. Дяка Богові, якимось добром я володію, достатнім, щоб нічого не потребувати...

— Не сердьтеся, сеньйоре, я маю не це на увазі. Ваша безкорисливість добре відома. І все-таки я почуватимуся незатишно в душі, якщо не відкриюся вам і не заявлю, що я зруйнований.

— Невже, сеньйоре Майор?..

— Це щирісінька правда: я зовсім зруйнований. Це кляте розсипище, спокушаючи і засліплюючи людину дужче, ніж гральний столик чи розтринькувачка полюбовниця, поглинуло за короткий час усі мої статки, чималеньке багатство, надбане протягом довгих років роботи на плантації та в торгівлі, без жодної винагороди. Моя фазенда, мої раби пішли майже до останнього під заставу, і незабаром до моїх дверей постукають злидні. Вибачте мені за цю щирість, я не маю права приховувати від вас мого становища, бо було б неподобно віддати мою дочку за вас заміж, не довівши до відома сеньйора, що він одружується з дочкою злидня.

— Злидня!.. Не кажіть так, сеньйоре Майор! Цього не буде! Але навіть аби ви були жебраком, то й тоді б я вважав за честь стати мужем вашої дочки.

— Але неслава... вам добре відомо, яка безжальна публіка до купців та невдатних спекулянтів.

— Яка неслава, сеньйоре Майор! Провал якоїсь спекуляції, за умови її законності, не ганьбить нікого. Хай вас це не бентежить... є багато шляхів, щоб знову стати на ноги. Заспокойтеся, публіка і звичаї не такі-то вже й безжальні, як ви думаєте. Щоб урятувати все, мені досить укласти угоду з вашими кредиторами. Я знайду з ними спільну мову, і, хвала Богові, я цілком спроможний вам прислужитися без якихось особливих жертв із мого боку.

Можна було подумати, ніби Майор навмисно зробив таке признання

своєму майбутньому зятеві, щоб промацати його великодушність і спонукати його до співчуття. Але так справа не стояла, Майор відкрився йому, бо вважав, що то його обов'язок, і діяв у пориві цілком природної для нього щирості. І тому спочатку великодушна відданість молодого баїянця його дещо збентежила і спантеличила, але потім вона хлюпнула йому в душу промінням подвійної надії. Цей шлюб принесе щастя його доньці і порятунок його маєткові.

— Що ви, сеньйоре! Пробачте! Годі про це,— заперечив Майор, укриваючись легкою блідістю. — Я не збираюся стати вам за тягар. І що люди скажуть?..

— А що людям до наших із вами взаємин і що нам до того, що люди казатимуть?

— Люди казатимуть, і не без підстав, що, вкладаючи цей шлюб, я надуживаю вашою великодушністю.

— Ви не маєте права так говорити. Коли я просив руки вашої доньки, я випадково знав про стан ваших справ. А проте, відтоді як я приїхав сюди, я мрію стати вашим зятем. Та й хіба не цілком природно, що зять допомагає тестю або тесть зятеві? Ви надто вимогливі, сеньйоре Майор!

— Можливо, але...

— Але... годі про це говорити, любий Майоре, пора вже нам якось розважитися.

Тут декілька гостей, прибувши і підійшовши привітатися з Майором, поклали край цій розмові.

Леонел пішов, щоб сісти біля Лусії, яка повернулася до зали. Бідолашній дівчині здавалося, ніби вона сидить на розпеченому залізному стільці. Її погляд блукав непевно, вона то блідла, то червоніла, відповідала на звернені до неї Леонелові запитання невлад, і не раз їй хотілося раптово підхопитись і втекти в найдальший куток дому. Але в Леонелових очах усе це знаходило своє пояснення, до того ж цілком прийнятне для того, хто не здогадувався про Лусіїн душевний стан. Ніяковість її породжувалася хвилюванням, яке відчуває кожна дівчина, бачачи перед собою близько майже незнаного чоловіка, свого судженого.

Майор теж говорив мало і пішов у задумі, заклопотаний тим, як би краще йому зібратися, щоб знову піти приступом проти серця доньки і вирвати у неї згоду. Тепер, коли з цим шлюбом пов'язувалося також і відновлення його маєтку, можна було зрозуміти, з яким новим завзяттям і запеклістю готувався він його штурмувати.

Лусія і собі ждала, не могла діждатися, коли можна буде їй усамітнитися, щоб віддатися своїм думам та сльозам.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

САМОПОЖЕРТВА

Другого дня Лусія прокинулася, чи радше встала, бо майже очей не склепила, сповнена страхів і сумних передчуттів; проте вона намагалася по змозі приховати свій неспокій і запастися силами та рішучістю, щоб протистояти новим ударам долі. З одного боку, вона задихалася в тому тісному куті, куди її загнав своєю наполегливістю батько; з цього кута треба було тікати, щоб не піддатися, або сповідатися в своїх почуттях, але така сповідь замість утихомирити тільки ще дужче розгнівила б її батька. З другого боку, її мучила страшна непевність, пов'язана з долею Еліаса; він досі не давав знати про себе, хоча вже минув дворічний термін, після якого він обіцяв повернутися або послати вістку про себе. Дівчина думала про те, яка велика відстань їх розділила, які великі небезпеки чигають на нього у цих сертанах, повних убивць та грабіжників і занечищених смертенними пошестями, і надія покинула її, і вона зовсім занепала духом.

Вона сиділа бліда, як полотно, і геть сумна; на її обличчі залишилися сліди проведеної у стражданнях безсонної ночі, але в його виразі просвічувала гординя непохитної рішучості.

Майор, який нетерпляче чигав на пробудження Лусії, подався до її кімнати, тільки-но почувши, як вона встала.

— Доню моя... ти така бліда і розтерзана!.. Що тобі болить?

— Нічого, тату... просто маленьке нездужання. Завжди, коли я лягаю пізно, почуваюся зле.

— Ага, воно й не дивно, ти не звикла до всіх цих розмов і жартів допізна.

— Так воно і є, тату. Як я журюся за нашим простим життям на плантації!.. Коли ми туди повернемося?

— Не знаю, що й сказати. Може, скоро, а може, ніколи.

— Ніколи!.. як це так, тату?

— Якщо сказати тобі по щирості, це залежить від тебе, це у твоїх руках.

— У моїх руках?.. Поясніть мені, тату, щоразу я розумію вас усе менше.

— Саме так, це залежить від тебе і тільки від тебе.

— А можна дізнатися — чому?

— Сідай сюди і вислухай мене. Мені треба тобі сказати речі дуже важливі.

При цих словах Лусія відчула, як її тіло охопив лихоманковий дріж, а серце стислося під крижаним подихом біди.

Вона сіла на ліжко, тремтяча і бліда, поки її батько присував свого стільця ближче до неї.

— Доню,— почав Майор, стишуючи обачно голос і притулившись майже до Лусіїного вуха. — Те, в чому я зараз тобі признаюся, я хотів би приховати від тебе навіки. Ти й так віднедавна прибита і сумна, і мені б нізащо не хотілося бачити тебе ще сумнішою.

— Я слухаю, тату. Бог дасть мені мужність і покору знести все, хоч би яка була та нова напасть, про яку ви збираєтеся мені сказати.

— Так, це саме напасть, але ти своїм єдиним словом можеш її обернути на щастя для всіх нас.

— Невже, тату?.. Тоді поясніть мені, а я зі свого боку готова до всього і до будь-якої самопожертви.

— Я зараз коротко поясню тобі наше становище. Після того як ми покинули нашу фазенду, щоб приїхати сюди спекулювати алмазами на копальнях, мої справи йшли все гірше й гірше. Я мусив робити непередбачені видатки, а доходів, як ти можеш помітити тепер, не було ніяких. Останнім часом те товариство, в якому я беру участь, нічого не приносило після величезних витрат і привело мене до цілковитої руїни, так само як майже всіх інших компаньйонів. Моєї фазенди і моїх рабів ледве вистачило, щоб покрити ті великі борги, в які я заліз, ведучи цю невдалу справу, і тепер нам закриють туди доступ, якщо ти не зважишся...

— На що, тату?..

— На одруження з сеньйором Леонелом.

— Ах! на це — ніколи!

Ці слова вихопилися з грудей дівчини самохіть. Майор кинув на неї суворий і докірливий погляд.

Лусія опанувала себе.

— Але,— вела вона далі, змінивши тон,— що має спільного моє одруження з твоїм банкрутством, тату?

— Багато чого, доню. Леонел, знаючи про мою грошову скруту, стихійно і великодушно запропонував мені свої послуги і, до того ж, іще й свою кишеню. Але коли ти даси йому відкоша, я не зможу тоді прийняти його допомогу.

— Ох, тату, навіщо вимагати від мене такої самопожертви? Ради Бога! хай бідність! хай безпросвітна бідність!.. Але я вже не знаю, що я думаю, що я кажу... тату, зжальтеся над своєю дочкою!

— Ах, Лусіє, моя люба Лусіє!.. Бачиш, тут ідеться не лише про тебе. Про себе я не кажу, я старий, і, щоб доживати свої дні, мені небагато треба. Але твоя сестричка, така гарнесенька, така невинна, бідолашка! у спадок я можу лишити їй тільки злидні. Ох, а злидні такі непривабливі для тих, хто жив у достатках!

Сказавши ці слова, Майор утер дві великі сльозини, які котилися по його худих щоках.

— Тату!.. — вигукнула Лусія, підхоплюючись рвучко на ноги і конвульсивно стискаючи докупи руки.

Потім вона похилила чоло, похнюпила очі, і потік сліз, які зібралися на її

запалених повіках, ринув по її щоках, падаючи на підлогу до ніг батькові. Той і собі підвівся у глибокому хвилюванні й, підтримуючи її в обіймах, уже ладен був відмовитися від своїх домагань. Проте прекрасна і шляхетна душа Лусіїна вже погодилася скласти себе в жертву.

— Заспокойтеся, тату,— сказала вона твердо і рішуче, втираючи останні набіглі на очі сльози. — Я згодна вийти за того, кого ви обрали мені за чоловіка, якщо вже це так потрібно для щастя вашого і моєї сестри.

— Небо благословить тебе, люба доню, я іншого й не сподівався від доброти твого серця і шляхетності твоїх почуттів. Ти не шкодуватимеш, запевняю тебе: Леонел чудовий хлопець, він зуміє зробити тебе щасливою, а Бог благословить твій шлюб, бо ти його заслуговуєш.

— Я буду щаслива!.. звичайно!.. — пробурмотіла Лусія собі під ніс. — Принаймні я припиню ці тортури.

— То я можу, Лусіє,— вів далі Майор,— після цього сказати сеньйорові Леонелові, що ти згодна?..

— Я дала вам слово, тату, і відтепер ви можете не сумніватися, що я його дотримаю.

Батько пішов з кімнати радий-радісінький від успіху цієї останньої спроби, не здогадуючись, чого коштувала відчайдушна і болісна самопожертва, на яку пішла його донька. Цей чоловік холодної, хоч і доброї душі вважав, що щирі та глибокі пристрасті живуть тільки в романах і що жіночі почуття не що інше, як примхи від надміру уяви, а отже скороминущі.

Лусія, пригноблена тягарем тієї офіри, яку вона склала заради свого батька і сестри, сіла за стіл і, обхопивши своїми гарними голими руками голову, сиділа так довший час, прислухаючись до болісного калатання свого розбурханого серця.

З цієї невтішної задуми вирвав її Жоанин голос.

— Синьязинья, ось візьміть, це вам.

Лусія підвела голову і вперла в Жоану вогкі від сліз очі. Жоана принесла їй листа. Лусія взяла його, глянула на конверта, і вся так і скинулась. Тремтячою рукою вона відкрила листа і прочитала такі слова:

«Люба Лусіє! Навіть далеко, за десятки і десятки легуа відстані я уявляю, як ти зрадієш, читаючи цього листа, оскільки ні на мить не сумніваюся в щирості й вірності твого кохання. Фортуна, яка досі завжди цуралася мене, усміхнулася мені тут, на Сінкорі. Дяка Богові, справи у мене пішли добре. Нарешті, Лусіє, я забагатів як на наші мірки. Я не можу приїхати до нашого краю у визначений мною термін, але пишу тобі, щоб заспокоїти тебе. Незабаром я приїду. Як би мені хотілося мати крила і полинути до тебе... Я щасливий, тільки тужу за тобою. До побачення, Лусіє, до скорого побачення. Твій Еліас».

Описати, що діялося в душі Лусіїній, поки вона блудним поглядом перебігала листа, що тремтів у її руці, неможливо. Голова у неї пішла обертом, вона ледве встигла квапливо зібгати цього фатального листа і сховати його на грудях. Блідість її прибрала мертвотного відтінку, очі закотилися під лоба, і вона б упала зі стільця, на якому сиділа, якби Жоана, що залишилася біля її ніг, не підхопила її.

— Матір Божа! — вигукнула перелякана рабиня, трясучи її. — Що з вами, що з вами, синьязинья?..

Проте міцне Лусіїне здоров'я взяло своє, і через кілька секунд вона прийшла до тями.

— Що сталося, дитя?.. через що ви страждаєте?.. скажіть, нічого не приховуйте від своєї негритянки,— вигукувала стривожена рабиня. — Я зараз піду до ньйоньйо, щоб він послав до лікаря.

— Ні, Жоано, не треба. Не кажи нічого моєму батькові, прошу тебе. Все вже минулося. У голові запаморочилося, бо я погано спала вночі. Але тепер мені краще.

Ах, чому він не прийшов бодай на годину раніше, оцей фатальний лист? Тоді він приніс би визволення цій бідній душі, яка зазнавала таких страшенних мук, тоді він породив би промінь надії. Але тепер він скидався на чорну хмару, яка збиралася назавжди затулити обрій її прийдешнього.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ЕЛІАС

Нещастя Лусіїне досягло своєї межі.

Одруження з Леонелом було справою вирішеною, і про цю подію тільки й говорили у всіх колах у Багажені. То була чудова пара, з усіх поглядів гідні одне одного жених та наречена, і в усіх складалася якнайприхильніша думка про світле майбутнє для любові та радощів, двері у яке відкриє навстіж цій щасливій парі Гіменей.

Зате ті, хто домагався Лусіїної руки і був забутий, — а таких виявилося чимало,— змагалися між собою, щоб поглузувати, насміятися з нареченого.

— Бідолашна дівчина! Бог знає, як ще покаже себе цей вирядженый фертик. Майор безнадійний простак. Особисто я не віддав би своєї доньки за чоловіка тільки тому, що він роз'їжджає з великим почтом і помпою, видаючи себе за багатія. Спершу треба б перевірити його гаманця.

— Іноді якийсь мерзотник, із тих, що корчать із себе великих панів, виявляється, як доходить до діла, звичайним збирачем податків, без гроша за душею, що ману напускає грішми свого хазяїна.

— Правду каже прислів'я: від приблудного жениха жди або обману, або каверзи. Отож цей проноза, якщо сам не попадеться в пастку, обкрутить Майора і всю його рідню круг пальця. Хай собі розбираються!

Серед зневажених претендентів опинився й Азеведо, ріодежанейрівський молодий купець, який приходив до Лусії у Петросініо і залишився її найвірнішим і найупертішим зітхальником. Як більшість інших тамтешніх торгівців, він переніс свою крамницю в Багажен, покинувши майже занехаяним це селище, на чиїх безлюдних вулицях щедро розростався підлісок і вільно розгулювали ему, олені та серіеми.

— Добром це не закінчиться,— мовив Азеведо, маючи на увазі сватання Леонела. — Ці дівчата з плантацій поводяться у вітальні як святенниці, вони не вміють говорити, вони сама скромність і сором'язливість. Але за замкненими дверима і в двориках садів,— гай! гай! — хто знає, що вони там гомонять. Хай жених благає Господа Бога, щоб сюди у сертани не повернувся з Сінкори один відомий мені парубійко.

Але всі ці кпини були породжені досадою декотрих невдоволених молодиків. Більшість багаженської людності, у якої баїянець своєю незалежністю і приємними манерами зажив пошани та симпатії, схвалювала і вітала щиро й від усього серця цю щасливу спілку.

Леонел і далі разом з іншими найзавзятішими гістьми одвідував Майорів дім, де майже щодня відбувалися цікаві зібрання, вечірки та раути. Ці години були найтяжчими, як це й можна собі уявити, для Лусії, яка з усією своєю благородною і високою відданістю робила геройські зусилля, аби приховати тугу, яка краяла її серце. Вона ніяким світом не хотіла, щоб її батько здогадався про те, якою тяжкою і болісною була взята на себе її самопожертва, і намагалася вдавати, ніби її свідомість чудово уживалася з її новою долею. Вольовим зусиллям вона зуміла надати своєму обличчю та своїй мові якщо не виразу вдоволення, то принаймні вигляду якоїсь меланхолійної погідності, від чого її гарне і чесне личко освітилося новим шляхетним блиском.

Тим часом настав Великий піст, а що в ті часи обряди вінчання були заборонені, то вона намагалася відкласти одруження на якомога пізніший час, тоді як Леонел та Майор ладні були зіграти весілля негайно.

Минуло вже два тижні потому як Лусія стала покірно чекати на той страшний день, коли вона безповоротно складе в пожертву щастя свого серця інтересам свого батька та своєї сестри. Вівтар Гіменея стане для неї ешафотом, а шлюбне ложе — могилою її щастя.

На порозі крамниці одного з найзаможніших торгівців Багажена з'явився якийсь молодий мандрівник, людина, судячи з нарядного його вбрання і розкішного ручного багажу, очевидно, багата. Дружній тон і бурхлива радість, з якими його було зустрінуто, вказували на те, що він був крамаревим давнім знайомцем.

— О, як ви добре виглядаєте, мій друже сеньйоре Еліасе,— вигукнув торгівець, бурхливо його обнімаючи. — Не сказати який я радий знову бачити вас тут. Ви повернулися ще привабливіший, ще шиковніший, ніж раніше, і, як я бачу, ви розбагатіли там, звідки приїхали?!

— Хвалити Бога, я часу марно не гаяв!.. — відповів хлопець.

— Заходьте, заходьте! Вам треба відпочити. Поговорімо потім. Я звелю розпрягти ваших коней. Я не допущу, щоб ви зупинилися в іншому готелі.

— Дякую вам, охоче скористаюся вашими послугами.

Коли він покидав Багажен, у кишенях його гув вітер, а серце стискав відчай, та ось після двох років відсутності Еліас повертався з гаманцем, натоптаним не одним десятком конто, дихаючи увесь любов'ю, надією і щастям. Сповнений до краю радісних передчуттів, він цілу довгу дорогу тільки й думав про ту щасливу мить, коли він знову побачить свою любу Лусію, і в голові його роїлися найблискучіші плани щастя і любові, плани для нього цілком здійсненні, оскільки впала уже остання перешкода, яка їх порізнила,— злидні.

За півгодини, розмістивши увесь Еліасів багаж і подбавши про те, щоб поставити в стійло і нагодувати його коней, торгівець запросив його до сусідньої зали.

— Випийте тут якогось прохолоджувального напою. Поговорімо трошки, ви розповісте нам, як вам там велося. Розташовуйтесь як у себе вдома.

— Часу в нас більше ніж досить, мій друже. Я можу багато чого розповісти, та то вже на дозвіллі. Але я місцевий, приїхав здалеку. Тож, як на мене, я маю цілковите право запитати перший, що діється в наших краях, що тут нового, чи добре тут ідуть справи, чи багато знаходять алмазів і таке інше?

— Де там, мій друже! Щодо цього тут усе ще той самий застій, і сподіванки на майбутнє не бозна-які. Справи йдуть абияк. Розорених шукачів алмазів більше, ніж пальм багуасу в цих дебрях. Наші копальні не викликають довіри, вони як лотерея: виграш може випасти великий, але це трапляється дуже рідко. Вряди-годи великі алмази знаходять; але це не в ході щоденної роботи. На одного щасливчика припадає сотня невдах.

— Я теж такої думки, в цю розробку я не вірив ніколи. Не так, як на Діамантині або на Сінкорі. Працюючи там, ти бодай переконаний, що можна повернути витрачені кошти.

— А тут зовсім навпаки, дев'яносто дев'ять добувачів мають можливість утратити, а один — виграти. Фазендейро гадали, що промивати породу — це все одно що сіяти кукурудзу, вони хочуть зібрати те, чого не садили, і тому майже всі викидають свої гроші на вітер.

— І все ж таки,— озвався Еліас, підступаючи до вікна,— я бачу, що селище, попри все це, розростається й далі. Я помічаю багато нових будинків,— коли я виїжджав, їх ще не було,— і все виглядає куди краще.

— Слобода, безперечно, збільшується, але довго так не потриває.

— До речі. А чий ото дім, який приліпився на верху он того узбіччя? Кращого місця не придумаєш!.. Звідси ним можуть милуватися всі мешканці.

— Ах, отой? Він належить одній з найбільших жертв розробки цього родовища. Це дім Майора. Ви його знаєте?

— Ще б пак! Ще б пак!.. Але що я чую? Виходить, Майор теж розорився?

Розмова чисто випадково перейшла на те, що так цікавило Еліаса, він горів бажанням почути новини про Майора та його доньку, про чий переїзд до Багажена уже довідався. Отож легко уявити, з якою жадібною цікавістю, з якою погано приховуваною нетерплячкою він поставив торгівцеві останнє запитання.

— Подейкують,— відповів той з цілковитою флегмою,— що всі його маєтки заставлені і що, після ліквідації його справ, у нього не зостанеться жодного реала, і, між іншим, якщо мова зайшла про Майора, то тут треба питати про інше. Щоб ви знали, найголовніша новина, яка сьогодні у всіх на вустах, це одруження його доньки...

— Лусії?.. — урвав його раптом хлопець.

— А про кого ж іще мова?.. Виходить, ви її знаєте?

Еліас не відповів, він відчув, як земля під ним хитається, ніби його зненацька вразило ударом грому. Щоб не впасти, він вчепився у віконну лутку.

Так він стояв кілька секунд, а коли випростався, марно намагався напружити голос, щоб надати йому тону цілковитої байдужості.

— Я добре знаю її, дуже гарна дівчина. Але... мені казали, що вона дуже відлюдкувата. Дивно, що наважилася вийти заміж... А втім, хто знає?..

— Хто знає — що?

— Хто знає, чи йде вона охоче?..

— А чом би й ні? Жених хороший з себе хлопець, гожий на вроду, гречної поведенції і, що найголовніше, дуже багатий. А вона, як ваше добродійство знає, найзвабливіша дівчина з усієї околиці. Скажу вам по правді: ніколи ще жоден шлюб не здавався мені вдалішим. Майор майже розорився, все це так. Але зять людина пребагата і через це любісінько прийде на виручку тестеві, допомога обійдеться йому недорогим коштом. Отож із цим шлюбом у дім ввійшло справжнє щастя.

— Ввійшло?!.. як — уже? — вигукнув хлопець, явно занепокоєний.

— Або ще ввійде, виходить одно на одно, оскільки справа вже вирішена, і йдеться про кілька днів. Ще одною парою закоханих голуб'ят стане більше, як каже один мій друг, обізнаний майже з усім поет, який бачив, як мостили їхнє кубельце тут у багаженській пущі.

Еліасові не вистачало духу сказати більше ні одного слова, серце його билося розпачливо, обличчя спотворилося, і язик прилипав до піднебіння. Тремтячий і вкритий смертельною блідістю, він ледве стояв на ногах, тримаючись за віконну лутку.

Хоча сонце тільки встало і денне світло ще не розгорілося, торгівець не міг не помітити страшенну розгубленість і гримасу на обличчі хлопця.

— Що з вами, друже?.. Тільки-но ви, здавалося, пашіли здоров'ям, а тепер я вас бачу таким блідим і засмученим? Може, вам щось болить?

— Нічого... майже нічого. Це перемінна пропасниця, я схопив її на річці Сан-Франсіско, і ще мене іноді трусить. Але це швидко минеться.

— Ах!.. ніхто ще не повертався звідти без неї. Приляжте тут на канапі, а я поки що розпоряджуся, щоб вам принесли склянку теплого вина з цукром. Кажуть — помагає. А потім, якщо ваша воля, я викличу лікаря...

— Вино — гаразд, але більше не треба робити нічого. Це швидко минеться.

Еліас пристав на вино, щоб не залишатися наодинці зі своїм розпачем, а не тому, що потребував чиєїсь допомоги. Його серце, переповнене досі по вінця надіями та щастям, відчуло раптом, як його стисло в лещата найлютішого розчарування. В голові роїлася тисяча безладних планів. Йому хотілося бігти негайно до Лусії, дорікати їй за підступність і вбити себе кинджалом у неї перед очима. Але то була б якась жалюгідна помста. Ні, вони не заслуговували на життя і щастя на землі. Спершу він прийде до щасливого спокусника, надає йому нашийників, плюне йому в обличчя, а потім випустить йому кишки і цим самим кинджалом, ще димучим від крові мерзотника, складе себе в жертву перед очима зрадниці... Але... він, може, теж не винний, він не відав, що ця ошуканка священною клятвою уже віддала іншому свою любов і свою руку. Жертвою помсти має бути вона, тільки вона. Але як помститися їй?.. Убити... Але від цієї думки його вернуло... пролити кров слабкої жінки це найганебніша підлота, найстрашніше лиходійство. Зневажати її?.. Але зневага є покаранням тільки тоді, коли вона падає на особу, яка нас любить, а Лусія, вигукнув бідолаха, корчачись у муках розпачу, Лусія не любить мене. Лусія ніколи не любила мене. Якби любила, вона так легко не забула б мене, щоб захопитися іншим. Отже, виходить, ніякої ради нема! Втіхи помста мені не принесе, і єдиною жертвою всього цього дурисвітства і підступництва залишусь я, тільки я!

Від усіх цих гарячкових міркувань Еліаса відірвав його гоститель, принісши йому теплого вина. Рабиня тим часом постелила йому ліжко у залі, перетвореній на спальню. Перекинувшись кількома банальними словами, хазяїн готелю вважав за краще покинути його самого, з огляду на його стан здоров'я, і після того як гість уклався в ліжко, пішов, порадивши йому добре закутатися.

А проте опинившись сам-один, хлопець позривав із себе ковдри і простирадла, вискочив із постелі й заходився міряти кроками уздовж і впоперек за-

лу. Так він провів майже цілу ніч у думах про своє нещастя, розум його мішався, а серце краялося.

Зрештою через ці думи або, певніше, марення він почав сумніватися в істинності своєї недолі. Йому здавалося, що він повівся надто легковажно, поквапившись повірити беззастережно словам торгівця, і він вирішив відкласти все на завтрашній день.

Заколисаний цим утішливим сумнівом, посланим ніби самим небом на те, щоб дати якийсь перепочинок його розвогненій уяві, він задрімав тоді, коли розкукурікалися на зорі півні.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

УПАЛИЙ, ЩЕ Й ПОТОВЧЕНИЙ ГЕРОЙ

День заповідався чудовий.

Окремі купи високих дерев, уцілілих на лісоповалі від сокири, здіймалися до чистого й іскристого неба і похитували своїми зелено-чорними верхами,— так старі касики погойдують плюмажами в обрядовому танці.

Свіжі пориви вітру приносили тисячі запахів лісової флори і котилися по схилу, змішуючи свій шерех із шумом водоспадів і веселим гомоном добувачів, чиї кайла та рискалі рубали породу в копальнях. Усе селище, прокидаючись, уже з самого ранку кипіло життям,— так чапля на березі озера стріпується під сонцем, струшуючи з білих крил вранішню росу.

Коли Еліас прокинувся, обидва береги річки були вже залляті сонцем. Він відчинив вікно і замилувався цією пишною і погідною картиною, що так різко і болісно контрастувала з його сумним станом душі. Серце й досі боліло, ще пекучіше, ще нестерпніше, від завданого йому вчора удару. Так він стояв якусь часину в тяжкій задумі, у глибокій прострації. Не знаючи, що йому робити, він так і хотів би залишитися тут назавжди німим, нерухомим і скам'янілим, мов якась статуя.

Зрештою він вирішив спробувати розім'ятися,— може, прогулянка якось відверне його від думок, що так розпікали мозок. Схопивши капелюха, він вийшов і рушив навмання вулицями селища. Назустріч йому траплялося чимало друзів та знайомих, вони віталися з ним, і з їхніх вуст він, навіть не питаючи їх, почув підтвердження фатальної новини про Лусіїне одруження. Це одруження не сходило з людських уст, жодна інша подія не хвилювала так уяви людей. Еліас плентався як п'яний, від цього руху на свіжому повітрі та гомону голосів голова йому йшла обертом. Вітання та поздоровлення друзів виводили його з рівноваги, в його вухах вони лунали жорстокою насмішкою. Заточуючись, обійшов він усі вулиці. Додому повернувся вже опівдні.

Тільки-но він переступив поріг готелю, як його зустрів власний погонич, тому потрібні були гроші, щоб заплатити за маїс та за інші видатки на худобу. Еліас дістав з кишені кредитку в 20 мільрейсів і віддав касирові торгового дому, прохаючи розміняти на дрібні. Касир, уважно оглянувши подану кредитку, повернув її Еліасові.

— Пробачте, друже,— сказав йому касир,— але прислужитися вам не можу: банкнота фальшива.

Еліас змінився на виду. Він і так був блідий як стіна, а тепер аж позеленів.

— Фальшива! — повторив він уже не тільки устами, а й нутряним видихом з самої душі.

— Еге ж, сеньйоре, фальшива, як сумніваєтеся, ходімо до хазяїна.

Того й кликати не довелося, він саме ввійшов до крамниці.

— О! доброго дня, друже! ну як ви? З раннього ранку вже на ногах! а куди ж це ви ходили? мабуть, розвіяти тугу? і звичайно, ви ще не снідали? вчорашнє нездужання як — минулося?

Бідолашний хлопець волів би в цю мить краще повіситися, ніж відповідати на цю зливу запитань, якими засипав його хазяїн готелю.

— Уже нічого не болить, усе гаразд,— відповів Еліас коротко. — Я ось дав оцю банкноту касирові для розміну, а він править, що вона фальшива. Подивіться.

— Фальшивішої не буває! — вигукнув торгівець потому, як вивчав якусь

мить банкноту. — Ці фальшиві гроші надходять з Баїї. Віднедавна їх помітили в обігові, й уряд уже дав найекстреніші розпорядження і вжив енергійних заходів, щоб викрити фальшивомонетників, і подейкують, що пошуки дають перші плоди.

— Гаразд! Тоді погляньте на іншу,— урвав його різко Еліас і дістав з кишені ще одну кредитку в 50 мільрейсів. — А оця? Вона що — теж фальшива?

— Вона ще фальшивіша за першу, якщо так можна висловитися,— вигукнув торгівець, ледве позирнувши на асигнацію. — Ех, любий сеньйоре Еліасе, як же це ви дали себе ошукати?

— Фальшива!.. фальшива!.. справді?.. — пробурмотів молодик хрипким і задиханим голосом.

— А про що ж я вам кажу, мій друже? Ніхто тут на Багажені не дасть п'яти рейсів за кілька таких асигнацій.

— На якому світі я живу, на якому, Боже мій! Боже мій! я пропащий! пропащий навік!

І, присунувши до себе дзиґлика, який стояв біля шинквасу, він конвульсивно сперся на нього головою, розставивши обабіч руки.

— Пропащий через такий дріб'язок! через якихось сімдесят мільрейсів! чи ж треба так побиватися, друже мій?

— Виходить, і небо цього захотіло!.. — схлипнув Еліас глухо, майже нечутно.

— Як ви сказали?.. що не захотіло?..

Еліас більше нічого не чув. Він був знищений цією новою і страшною катастрофою, яка оце впала на нього.

Учора зраджений коханець побачив, як в одну мить завалився прекрасний замок його надій, вибудуваний з таким захватом у мріях під час дворічних трудів і тривог. Коли він укладав уже останній камінь у баню споруди, та зненацька рухнула і розвалилася до фундаменту. Єдине, що в нього ще залишалося, це кілька десятків конто, надбаних його волею, розумом і завзяттям на Сінкорі.

— Навіщо мені ці гроші? — питав він себе учора. — Ціною великого бажання і великої праці я заробив їх ради любові до Лусії і для Лусії. А нині, коли Лусія покинула мене, спостерігав би за тим, як вони горять із такою самою байдужістю, як би переді мною горіла сигара.

Отак думав молодик, але що це було не так, виявилося на другий день, коли від одного сказаного слова все згадане його багатство розвіялося мов дим! Адже в момент катастрофи вся його байдужість, у яку він так вірив, теж розвіялася перед лицем жорстокої дійсності. Майже всі його привезені з Сінкори гроші були фальшиві. Вони були в асигнаціях одного й того самого зразка, чия вартість йому недавно відкрилася. Він залишався бідняком, як і раніше. Та скеля, яку він докотив аж до вершини гори за два довгі роки роботи і невсипущих зусиль, злетіла на саме дно провалля.

Треба було бути двожильною людиною, щоб зуміти витерпіти незворушно ці два нищівні удари, завдані один по одному рукою фатуму. Еліас, хоча був людина загартована, відчув себе приниженим, пригнобленим і загнаним у такі тісні суточки, що вихід звідти був тільки один — самогубство.

Еліас відчув невідкладну потребу вилити душу, розповісти комусь про свої біди, йому здавалося, що коли він цього не зробить, серце йому порветься. Проте на Багажені він мав тільки єдиного щирого друга, гідного його довіри, і то був не хто інший, як старий Сімон. Але про нього Еліас навіть не знав, куди він подався, та й ніхто тут не міг дати якоїсь вісті про нього. Отож доводилося всю цю душевну бурю таїти в собі всередині, від чого серце могло не витримати.

І все-таки, побачивши, як водномить обернулося в дим усе його багатство, збите невтомною працею і витривалістю протягом більш як року, Еліас не здолав приховати від свого гостителя тієї страшної невдачі, що його оце спіткала.

Стільки нещасть на одну голову було забагато, і тому Еліас покликав у свідки торгівця і розповів йому про те, як після марних спроб розжитися на Багажені, лишившись майже ні з чим, він вирушив на Сінкору в товаристві одного незнайомця, відгукнувшись на його запрошення. По прибутті туди

той чоловік протегував йому й допомагав з усією щирістю і великодушністю, поставивши його управителем своїх копалень,— розробки приносили йому чималий зиск. Але, на жаль, цей чоловік через кілька місяців помер від переміжної лихоманки, залишивши Еліаса майже з тими самими коштами, з якими той приїхав із Багажена. Еліас гідно поховав цього доброго і щедрого заступника, чиєму прахові зостанеться вдячний назавше, й оплакував його свіжу могилу щирими слізьми болю та скорботи. На свої маленькі ресурси, зароблені протягом тих кількох місяців, він і далі промивав алмази на родовищах, які стали його власністю. Але ті копальні виявилися убогими і підтримувати їх було невигідно. Ще б трохи, і він остаточно сів би на мілину, якби на копальні, де він працював, не об'явився один юнак, дуже гречний, поштивий і приємної зовнішності. Як виявилося, цей багатий негоціант їздив по родовищах, скуповуючи на руках у шукачів алмази, і платив за них добрі гроші. Щодня він став з'являтися на розробках, купував свіжодобуті алмази, не дуже зважаючи на їхню якість і вагу, і всім своїм поводженням показував, що хоче протегувати йому і підсобляти. Зрештою цей молодик, нав'язуючи з ним щораз тісніші стосунки і нібито визнаючи його тямущість і добру обізнаність із алмазами, запропонував йому покинути копальню і стати його агентом із продажу алмазів, обіцяючи йому чималі комісійні. Завдяки цьому новому і грошовитому заступникові, який вів діло на широку ногу і щомісяця посилав до столиці Баїї значні партії алмазів, Еліас, працюючи завзято і тямковито, зібрав за короткий час грубенькі гроші. Під цей час на європейських ринках ціна на діаманти підскочила так високо, що можна було вести найвигідніші оборудки, й Еліас побачив, як його маленький капітал з кожним місяцем подвоювався, потроювався, і незабаром він міг уже вести великі операції своїм власним коштом. Кінець кінцем за якийсь неповний рік він став власником значної суми в 50 конто, що у сертанах можна було вже назвати цілим маєтком. Але його добрий заступник, який водночас став його офіційним уповноваженим із продажу коштовного каміння у Баїї, був також його банкіром і депозитарієм його цінностей. Така великодушність збивала його з пантелику, сповнювала почуттям вдячності і не дозволяла ні на мить сумніватися в сумлінності й чесності свого доброчинця. Коли він зрештою намірився повернутись до свого рідного краю, він не без подиву помітив, що той не висунув ніяких заперечень, обмежившись тільки тим, що, мовляв, він відчуватиме тепер брак такого доброго і такого послужливого друга. Еліаса обходило мало, схвалює той його намір чи не схвалює, його постанова була непохитна. Але неспроможен покинути без жалю свого великодушного заступника, який зробив для нього стільки добра, він сподівався зустріти з його боку якийсь спротив при своєму від'їзді та якусь боротьбу почуттів. І ось тепер, на жаль, спав серпанок з цієї таємниці, й Еліас зрозумів нечестивий мотив такої поведінки. Вся ця великодушність і благородне заступництво потрібні були на те, щоб поставити пастку, в яку він потрапив. Перед розлученням його друг і покровитель видав йому всі його гроші, які були в його розпорядженні, близько 50 конто, і все це асигнаціями такої вартості й такого зразка, як ті, що були показані хазяїнові готелю! Оце то так! Сповнений радості й надій, долав десятки легуа по сертану, вірячи, що везе у своїй кишені фортуну та щастя, тоді як віз лише пачку брудних папірців.

— Так ось,— сумно завершив хлопець,— ви бачите, варто чи не варто побиватися в моєму становищі!

— Становище справді жалісне, але побиватися вам ще не слід. Сеньйор ще молодий, а завзяття і тямущості вам не позичати, отож точнісінько так, як ви за неповні два роки нажили ці сорок чи п'ятдесят фальшивих конто, нині ви завдяки більшому знанню світу і вашому гіркому досвідові зможете нажити справжні. У вас усе попереду, мій друже, і перед вами широке поле для підприємницької діяльності.

— Все попереду! ох! Усе попереду тільки в Господа Бога. Один лише Бог знає, як він учинить зі мною!

У хлопця вихопився з грудей не вигук, а шепіт, до горла йому підступив клубок сліз.

Ах! мабуть, утрата навіть тисяч конто його б не так обходила, якби ці конто не стали ціною щастя його серця. Але нині, коли щастя утекло від нього

назавше, втрата цих грошей, які розтанули як сон у його руках, була не більше, ніж штовхан ногою, яким доля зневажливо скидала в безодню жертву з закривавленим серцем.

Виходить, зрештою, що його кохання, його надії, його багатство, його щастя, все це було не більше ніж ілюзія, химера. Реальними були тільки його труди і зусилля, його переживання і тривоги; реальною була Лусіїна підступність; реальними були тільки його бідність і його теперішній розпач. У свідомості хлопця засіла думка про самогубство. Він заколе себе кинджалом перед очима невірниці, залишивши їй у спадок своє прокляття.

Прокляття того, хто гине, жахливе, думав він, і воно вічно висітиме над головою проклятого.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

ОБРАЗА

Того дня, коли Еліас відчув, як важка рука фатуму тягне його на саме дно злиднів і безголов'я, була Великодня субота. У містечках внутрішніх районів цей день святкували особливо урочисто й весело. Ближче до вечора по всіх куточках забринькали гітари та віоли, то репетирували серенади, і в усіх кінцях новонародженого селища чувся радісний гомін.

У Майоровім домі того дня теж панували ще більші рух і жвавість, ніж звикле, не лише з приводу завтрашнього Великодня, а й тому, що тут відбувалися майже сімейні врочистості: підтверджувалися раз на все урочисті заручини Лусії і Леонела, офіційно ж вони мали відзначатися наступної неділі, званої Великоднею неділею. Цього дня Майор послав окремі запрошення більшій частині найвизначніших місцевих осіб. Коли пролунав вечірній дзвін, тут уже зібралося добірне товариство, і в невеликій Майоровій вітальні при світлі вогнів і звуках музики всі розважалися і раділи.

Раділи?! а як же? так! Радість малювалася на обличчях усіх, окрім обличчя безталанної Лусії; дівчина даремно силкувалася надати своєму личку позірності якщо не втіхи, то принаймні спокою і погідності. Пов'язана з бажанням приховати себе від очей чужих, надто від очей батькових та женихових, туга, що в'ялила їй душу, вбрала її всю якоюсь вишуканістю, навіть якоюсь дозою кокетства. Вона була вдягнута у плаття з білої і прозорої тканини, у комбінацію зі спідницею рожевої барви, стрій, достоту такий, як того вимагала тодішня мода, просто чарівний. За пас правила широка голуба стрічка, чиї довгі кінці маяли над рожевими згортками спідниці, яку вона оперізувала. Побачивши її в такому наряді, можна було майже з буквальною точністю сказати: так з'являється між синясто-рожевими хмарками, заповідаючи пишний день, аврора. Коротесенькі рукави плаття залишали на огляд майже цілком голими округлі, але напрочуд виточені руки. Єдину прикрасу вона носила у себе в волоссі — то була жива троянда. Проте як центр усього цього вишуканого, але простого наряду, може, випадково, а може, навмисно, пришпилена була на грудях фіолетова скабіоза: емблема її серця.

Намагаючись потаїти свої душевні гризоти, Лусія весь час трималася самої гущі юрби, цокочучи, танцюючи і жартуючи. Подвійне мучеництво для цієї високої душі!

Тимчасом як у Майоровім домі гуляли і веселилися, сяяло світло і лунала музика, самотня і меланхолійна, спершись грудьми на парапет мосту, що сполучав дві частини селища, стояла одна душа, поклавши на руки голову і втупившись очима в річку трохи нижче мосту, де бистрина спадала гуркотливими каскадами. В пінних струменях потоку знаходили відбиття всі його думки, що роїлися в голові, душевні бурі, які болісно і безрадно шарпали його серце. Любов, лють, ревнощі, сором, бажання помсти то кривили його губи в пекельній розпачливій посмішці, то витискали з очей жовчні й пекучі сльози. Час від часу він підводив голову і позирав на верх пагорбу, де бовванів прегарний Майорів будинок, наповнений гамором, вогнями і музикою, сміхом і веселощами. Потім знову звішувався через поруччя, скрегочучи зубами і рвучи на собі волосся, наче одержимий, потім похмурими очима по-

глядав на потік; набубнявілий від дощів в останні дні, він гримів під його ногами. Якщо розпука стане нестерпною, можна кинутися... але...

— Ще рано! — пробубонів він здавленим голосом. — Треба побачити її бодай ще один раз, один-однісінький, і — померти. Я хочу побачити все своїми власними очима, хочу брати участь у крахові мого щастя, який відзначатимуть там з такою помпою і гучним радінням. А потім... складу себе в жертву перед нею. Гайда! сміливіше! З'явімося там власною персоною. Навряд чи хтось помітить мою з'яву... Ох! вона теж, мабуть, не помітить!.. Але дарма! Гайда!

І рвучко спустившися з мосту, він подався додому, де надів свого найкращого костюма і рішуче вирушив у путь до Майорового будинку.

Хай читач не дивується, що Еліас отак безцеремонно, без жодного слушного приводу заявився до Майорового дому на святковий вечір, куди його не було запрошено. У сертанських селищах штату Мінас ще перед тим, як туди проник злощасний загумінковий етикет, виродивши чи зіпсувавши простоту первісних звичаїв, родини, злютовані між собою сердечною близькістю, становили ніби різні гілки однієї дружної сім'ї. Двері приймальних залів завжди стояли отвором. Ніколи не знали, чию появу сповістить служник чи шнурок дзвінка, і найменше знав швейцар. У дні прийнять, а надто свят двері та вікна були відчинені для перехожих, які б захотіли побачити розваги чи взяти в них участь, і ніхто їм не перепинить входу, оскільки всі почувалися друзями і братами-товаришами.

Читачі можуть собі уявити, які емоції роздирали Еліасові душу, коли він наближався до цього будинку, бо я утримаюся від важкого, якщо не від нездійсненного завдання описувати це.

Коли Еліас увійшов, якийсь чоловік співав, приграючи собі на шестиструнній гітарі. Почувши цей голос, Еліас здригнувся, йому здалося, ніби він десь його вже чув. Поки спів не закінчився, він трохи затримався в коридорі. Двері, які вели з коридора до зали, раз у раз відчинялися. У дверях і в коридорі юрмилися, слухаючи співця, люди усіх верств. Тільки-но він замовк, вітаний оплесками та криками «браво», а люд почав рухатися і хвилюватися, скориставшись загальним гамом, Еліас, щоб його не помітили, змішався з юрбою і проник до зали. А проте, переступивши поріг дверей, він став як укопаний, ніби спалах блискавки засліпив йому зір. Що ж побачив він?..

У глибині зали, якраз напроти дверей, сиділа Лусія з потупленими очима і дещо схудлим личком, але в усьому блиску краси. Цнотливість і хвилювання запалили на її змарнілих від страждання щічках легенький рум'янець, схожий на бліду тінь троянди, яка гойдалася на білому крамі її сукні.

Біля неї й упівоберта до неї, пожираючи її палким і закоханим поглядом, стояв щасливий трубадур, ще тримаючи в руках свою лютню. Придивившись трохи пильніше, Еліас упізнав у Лусіїному женихові, кого б ви думали?.. свого мерзосвітнього заступника з Баїї, фальшивомонетника, грабіжника його багатства! Той, хто вкрав його щастя, обібрав і його кишені! Поцупивши на Сінкорі його гроші, цей злодій помчав у Багажен із тим, щоб украсти ще й серце його коханої!.. Так і є, то був він, власною персоною, той, хто став багатий коштом його розору, щасливий коштом його нещастя.

Першим душевним відрухом хлопця було підійти до Леонела, відірвати його за руку від його нареченої, випхати його на середину дому і гукнувши йому: злодюго, зараз я поставлю тобі на лице тавро ганьби! — відважити йому замашного намордня. Але в нього вистачило розуму, щоб утриматися від цього першого пориву. Він відірвав погляд від пари наречених і пошукав очима у залі Майора. Скоро помітивши, що той сидить недалеко од дверей за столом, він рушив просто до нього.

— Майоре, дозвольте?..

— Прошу, хто ви?..

— Ви вже не впізнаєте мене, сеньйоре Майор?.. — промовив юнак, підходячи ближче.

— О, сеньйор Еліас!.. ви тут... давненько вже я вас не бачив, не мав звісток про вас. Ну, то звідки ви приїхали? куди путь верстаєте? розкажіть нам усе по порядку.

— Я приїхав учора і не міг утриматися від бажання побачити вас і привіта-

тися з вами, хоча пора і нагода не вельми цьому сприяють... даруйте вже мені...

— Нічого. Ви вчинили правильно. Цей дім завжди відкритий для друзів у кожному разі й за будь-якої нагоди.

— Вельми вам вдячен за вашу доброту, саме завдяки їй я й насмілився скористатися цією самою нагодою.

Еліас робив неймовірні зусилля, щоб утихомирити і приховати ту бурю, яка бушувала в його душі. Зі свого боку Майор теж був далекий від того, щоб почувати у серці радість, яку він намагався вдавати, з появи при такій нагоді Еліаса. Він добре знав про взаємну симпатію, що давно вже народилася між його дочкою та молодим уберабенцем і стала причиною журби і пригнічення, в яких Лусія стільки часу жила, а також огиди, яку вона завжди показувала при сватанні до неї. Одначе тепер, коли ця огида, як він думав, була вже подолана і коли час і нова симпатія зробили своє благословенне діло, несподівана поява цього хлопця не могла сподобатися йому, не могла не викликати побоювання, що його присутність ущент розіб'є його плани. Цей страх тільки зріс, коли він помітив, як неспокійно блукають очі і як дивно бринить голос у хлопця в його марній спробі удати з себе зовсім байдужого.

— Надто, коли при цій нагоді, любий друже,— підтримав розмову Майор,— я відчуваю особливу втіху здобути ще одного свідка і високих сеньйорових прикмет, і щастя моєї дочки, бо я можу з задоволенням звістити вам, що незабаром вона одружиться з сеньйором Леонелом, отим гожим і достойним кавалером, який стоїть онде біля неї.

— Ця звістка до мене вже дійшла, і я висловлюю вам мої щирі поздоровлення.

— Хлопець він просто чудовий. Нема такої людини, якої б він не прихилив до себе з першого погляду. За честь собі поставлю одразу ж познайомити вас із ним.

Простак Майор гадав, що цією формальною заявою він завдасть із порогу смертельного удару всім хай навіть слабким надіям, що їх цей сірома Еліас ще плекає щодо його доньки. Він не здогадувався про гарячий дух сильних і глибоких пристрастей — при появі перешкод цей пал замість опадати спалахує ще більшим вогнем.

— З дорогою душею! ходімо, сеньйоре Майор. А ще мені хочеться повіншувати наречену,— промовив Еліас тоном гіркої іронії, якої не міг не помітити Майор.

Той узяв його під руку і підвів до жениха та нареченої.

— Сеньйоре Леонел,— сказав він, підійшовши до заручених,— з великим задоволенням рекомендую вам свого земляка і друга, щойно прибулого на свято, сеньйора Еліаса.

Леонел здригнувся і швидко бликнув на Еліаса. Потім, оговтавшись, злегка кивнув головою і холодно привітався.

Від такого прийому в Еліаса закипіла кров, і він, вирішивши вивести цього пройдисвіта на чисту воду, рішуче звернувся до нього з такими словами:

— Як? Сеньйоре Леонеле!.. ви мене вже не впізнаєте?.. я відчуваю превелику втіху знову бачити вас.

— Отакої! — гукнув Майор,— виходить, ви вже знайомі?..

Леонел пополотнів і явно розгублено поклав чи, вірніше, впустив на стільця семиструнну гітару, яка була в нього у руках, і зовсім тихо пробелькотав:

— А сеньйор... хто?.. щось я зовсім не пригадую.

— То ви справді мене не пригадуєте?— вів далі голосно Еліас. — Овва!.. погляньте добре в моє обличчя.

— Ні, я зовсім не пригадую, я не пам'яткий, а потім я знався з багатьма людьми,— заперечив Леонел, помалу повертаючись до своєї звичної самовпевненості.

— Виходить, ви не пригадуєте Еліаса, свого друга і свого протеже з Сінкори?

— Еліас!.. — процідив крізь зуби баїянець, ніби длубаючись у пам'яті,— не знаю... щось не пригадується... на Сінкорі!.. я там знав і спомагав стількох людей.

Від такого самовдоволення і пихи, від такого зневажливого забуття, справжнього чи удаваного, все терпіння Еліасове лопнуло, і він зарепетував на повен голос:

— Скажіть краще, сеньйоре Леонеле, скількох людей ви там ошукали й обікрали!

— Оце так нахаба! — заволав Леонел. — Сеньйоре Майор, цей чоловік або божевільний, або п'яний! Якщо його не випроводять негайно, я піду з цього дому, і більше моєї ноги тут не буде...

— Ану цить, злодюго! — скричав Еліас і, схопивши в залізні лещата руку Леонела так, що той ніяк не міг випручатися, двома посмиками виволік його на середину зали, волаючи: — Це злодіяка, зараз він дістане злодійське тавро!..

І зараз же пролунав звук ляпаса, відваженого з усієї сили баїянцеві. У руці в того блиснув кинджал, але обидва вони вже були оточені й розтягнуті густим натовпом.

— Яке зухвальство, сеньйоре Майор! — гукнув хтось. — Цього терпіти годі! Як можна тримати у своєму домі такого зайдиголову!

— Держіть! держіть цього негідника! — репетував інший. — Якщо він не злобитель, то якийсь намаханий, а чи підхмелений.

— Цей хлопець колись шанувався,— сказав третій, який знав Еліаса. — Не знаю, з якого дива він тепер схибнувся!.. Треба його на цеп посадити. Це людина небезпечна.

Майор проклинав ту мить, коли йому спало на думку відрекомендувати Леонелові цього навіженого хлопця і, думаючи, що досада і ревнощі затьмарили йому розум, намагався триматися осторонь.

Оточеного і схопленого цілою тічкою поліційних агентів, які його ображали і лаяли, Еліаса повели до в'язниці, тоді як Леонел, обступлений друзями, даремно вимахував кинджалом, вивергаючи з себе погрози і дихаючи помстою.

Лусія, нічого не розуміючи, тремтяча й розгублена, спостерігала мовчки за цією скандальною сценою. Вона пішла до своєї кімнати мов не при собі. Проте в цьому інциденті, де всі бачили прикру і страшну непошану, їй раптом зблиснув промінь надії. Тільки вона, тільки вона одна вірила в Еліасове слово і вважала, що він цілком при здоровому глузді.

Леонел вертався додому, дихаючи помстою, але нажаханий у душі фатальною появою цього хлопця.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

ЩО ДАЛІ, ТО ГІРШЕ

Еліас провів у дорозі з Сінкори до Багажена майже чотири місяці. Коли він говорив своєму хазяїнові готелю про те, що підхопив на берегах Сан-Франсіско переміжну лихоманку, він не брехав, хоча тоді він не хворів нею, як раніше. Ця пропасниця, яку він підхопив у дорозі, трясла бідолаху, на його превеликий жаль, десь понад два місяці.

Поки він верстав ту важку путь, громадськість і бразильський уряд пересвідчилися у появі в обігові сили-силенної фальшивих асигнацій і почали вживати щонайенергійніших заходів для викриття і затримання виготовлювачів і поширювачів грошей. А проте звістка про це ще не дійшла до сертанів, які Еліас мав проїхати з Сінкори до Багажена; ось чому тільки по прибутті до цього селища він міг довідатися про те, що став жертвою цієї світової облуди.

Леонел був одним з найзухваліших і найактивніших агентів цієї зграї фальшивомонетників з центром перебування у Баії і широким розгалуженням по всій імперії.

Тільки тут Еліас міг оцінити, яка ниця вдача була у цього чоловіка і на яку підступність той здатний. Адже він умів ховати свою підступність під дуже привабливою і спокусливою зовнішністю, чаруючи й ошукуючи всіх поспіль.

Потому як він переправив сотні конто фальшивих банкнот на Сінкору та в інші населені пункти своєї провінції, він вирішив об'їхати інші куточки імперії,

ведучи свої злочинні операції. Кружляючи отак із місця на місце, він міг легше уникнути переслідування поліції, а в разі, коли вона побажає накласти на нього лапи, він міг урятуватися втечею, пустившись через Атлантичний океан. Одначе у Багажені зухвалий аферист зустрів у постаті Лусії непереможну принаду, яка й затримала його в нашій місцевості більше, ніж він бажав. Досить було йому її побачити, як він запалав сліпою пристрастю до дівчини, навіяною не чистою і щирою любов'ю, а тілесною і розпусною жагою розпусних душ, і заприсягнувся будь-якою ціною заволодіти нею. Він одразу ж наткнувся на неможливість спокусити і знепутити цю шляхетну і високу душу, це чеснотливе серце. Проте одруження було для Леонела таким самим звичайним, як будь-які інші, способом кинути в його обійми таку пожадану жінку. Покинути потім її де і коли йому заманеться теж було для нього справою неважкою. Вражений недбалою сліпотою, породженою його багатством і розкішшю, він не думав про можливість зустріти у цих краях якусь із жертв його шахрайства і майже цілковито забув про Еліаса, до того ж він не знав або не пригадував, звідки той родом. Нарешті він був переконаний, що в сертанах закони і правосуддя безсилі проти будь-кого з тих, хто має в гаманці кілька сотень конто рейсів.

Скандальний інцидент, що стався у Майоровім домі, неабияк вразив присутніх людей, усі вони в один голос осуджували акт Еліасового насильства. Майор, обурений і водночас наляканий, особливо виступав за те, щоб покарати Еліаса за цей замах, проте Леонел не згоджувався, він голосно кричав, що притягувати його до суду не потрібно, що він зуміє чи тут чи десь-інде поквитатися з ним круто і рішуче.

Еліаса у Багажені майже не знали, тож в очах інших він уходив за божевільного, прицюцюватого. Страшна звістка про фальшиві асигнації, жертвою яких він став на Сінкорі, вже встигла тут поширитися, але ніхто з місцевих людей не міг повірити, що Леонел може бути причетний до цієї справи, такою той був наділений сатанинською спритністю дурити і здобувати загальну пошану і довіру. Ця обставина, замість виправдати Еліаса, правила за пояснення і утвердження багатьох людей у переконанні, що хлопець тронувся ума.

Зміцнити таке переконання допомагала ще й інша обставина. У Майора вистачило простодушності, щоб розповісти привселюдно про Еліасову небайдужість до його дочки.

— Мотиви того, що сталося, мені добре відомі,— заявив він. — Цей сіромашний хлопець уже давно закохався в Лусію і, здається, в нього засіла в голові божевільна думка одружитися з нею. Пасія і жага затьмарили неборакові розум! Мені його жаль. Але залишити безкарно такий вибрик річ просто неприпущенна.

Отак-то Еліас, на довершення всіх нещасть, став мішенню зневажливого співчуття одних, кпинів інших і ненависті третіх. Тільки торгівець, у чиєму домі він зупинявся і якому розповів про свою лиху пригоду, мав причину не пристати на думку більшості. Але бувши людиною флегматичної вдачі і не бажаючи ні з ким сперечатися, він приберігав свою думку при собі, сподіваючись, що час, а ждати цього вже недовго, розставить усе на свої місця.

— Стільки всяких перешкод, от гвинтик і зірвався з різі,— сказав він.

— Він же такий сумирний і обачний хлопець,— додав інший. — Не знаю, як йому надало вдатися до ґвалту!

— Сердега... — зауважив ще хтось. — Одного чудового дня виявити, що тебе обдерли як липку та ще й зрадили тебе в коханні... цього досить, щоб на стінку подертись.

Отож-бо, поки Леонел зухвало і гордо хизувався, оточений загальною пошаною і симпатією, Еліас сидів за ґратами мов якийсь причинний, не вартий сливе людського жалю.

Сидячи в камері, Еліас написав заяву проти Леонела. Проте Еліаса вважали за маніяка, і влада на заяву не зважила, хоч та була написана дуже розсудливо і логічно.

Леонел, аби відвернути будь-яку підозру від своєї особи, вимагав, щоб провели ретельний огляд усього його добра, усіх привезених із собою грошей та цінностей, і щоб усі побачили, що негожого в нього нема нічого.

І все ж, як і можна собі уявити, Леонел після цього скандалу тримався весь час насторожі і з великою нетерплячкою і тривогою чекав наступної

неділі, щоб звершити обряд вінчання, а потім — з нареченою чи без неї — дременути. Він дав би драла негайно, якби ця втеча не збудила проти нього цілком слушних підозр, не стала певним слідом, мовчазним визнанням його злочину. Він потрапив до якогось лабіринту, вихід з якого зробився надважким завданням.

Але оскільки Еліас доводив його провину лише голослівно й оскільки за три-чотири дні причина, щоб залишатися йому в Багажені, зникне, становище його не виглядало аж таким критичним, аби негайно пробувати рятуватися втечею. Щоб підтримати здобуту ним репутацію вірного і чесного кавалера, він мусив довести до кінця затіяну ним підлу аферу. А потім, уже одружений, він чи то під приводом вступу в володіння спадщиною, чи через листа, одержаного від батька або матері, уже при смерті, з проханням вернутися додому, через кілька днів любісінько собі ушиється, а отже встигне врятуватися, не викликаючи ніяких підозр.

Аби приховати надійніше свою підступність і похизуватися ще дужче своєю великодушністю і лицарством (як-не-як це злочин особисто Еліасів і судитися за браком позивача неможливо), Леонел від судового звинувачення утримувався, але любив заявляти, що як той вийде на волю, то умре від його руки або змиє своєю кров'ю образу, завдану йому.

Проте його друзі постаралися відрадити його, доводячи, що честь від того, що на неї поважився якийсь навіжений, не вщербиться, що він стане таким самим божевільцем, як і його кривдник, коли обстоюючи свою гідність, пхатиме свою голову в пащу якогось скаженого звірюки, і що коли осел хвицяється чи бик коле рогами, то краще їх уникати.

Леонел, який хоробрістю не відзначався і знав, що його суперник дужий і вміло орудує всіма видами зброї, зрештою послухався цих порад, присягнувши в душі учинити якусь підлоту і нишком помститися, як тільки випаде слушна нагода.

Багатство, надто коли воно вкрите лоском гречності, великодушності й лицарства, любить підхлібників і підспівувачів.

Отож Леонел мав цілу тічку підлабузників, які тільки щоб не впасти в неласку, перестали виявляти будь-яку людяність до бідолашного хлопця, запроторeного в тюрму, забутого, кинутого напризволяще.

Еліас проводив у камері тоскні години, іноді сидів у глибокій зажурі, у душевній і тілесній летаргії, іноді на нього находили лють і роздратування, і він ревів, волав і бився головою об стіни. Ці напади жорстокості підтвердили поставлений йому діагноз, що він упав у якусь замороку розуму внаслідок страшних ударів долі, які вразили його останніми днями. Бідолаха добре бачив і знав, що земляки замкнули його з прихильності до хитрого пройди, який зумів забити їм памороки, і шкодував їх у глибині душі; але він не міг без дрожі та люті думати про те, що чекало на безталанну Лусію у лабетах цього бандита без віри, без честі, без совісті; але найбільше він розпачував на думку, що вона була там зовсім близько, вона! що вона була причиною всіх його страждань, що вона спокійно вислухувала всі його болісні крики і вважала його, як усі інші, божевільцем, не вартим співчуття.

Ці та інші безконечні болісні роздуми доводили його до лихоманки і запамороченння; він відчував, як голова його палала, а серце пухло з туги, ніби не вміщаючись у грудях. Думка про самогубство, яка ще два дні тому вбачалася єдиним виходом із цього безнадійного становища, уже йому не всміхалася. Бажання помститися прив'язувало його до життя і вже малювало образ повішених угорі над головою винуватців. Такі сподівання підбадьорювали і дозволяли витримувати, не здаючись, жорстокість долі й несправедливість людей.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

ФАЛЬШИВОМОНЕТНИК

Несподівана поява Еліасова і прикра сцена, яка відбулася в суботній вечір, сильно підітнули Лусіїне здоров'я, і вона впала в таку лихоманкову і глибоку прострацію, що вже у перші дні доводилося потерпати за її життя. Ця сильна душа, цей міцний і щасливий організм зрештою не витримав тієї лю-

тої боротьби, яку вона вже довго вела зі своїми ніжними почуттями. Іноді вона марила, і тоді серед безладного і нерозбірливого бубоніння з уст її завжди зривалося ім'я Еліаса. Тільки тоді її батько дізнався, що любов його доньки не просто фантазія дитини, примха уяви, а з тих сильних і глибоких пристрастей, що їх перешкоди тільки розпалюють ще дужче і що їх ніколи вже не вигнати з серця, як вони туди проникли. Але було вже пізно, зло вже сталося, і щось поправити було годі.

Леонел, як велів його обов'язок, провідував свою майбутню дружину, зовні показуючи велике вболівання і розпач, але в душі він казав собі: «О! якби вона сконала, яке це було б визволення для мене!» Оскільки наречений був без совісті, він прийшов до хворої тоді, коли вона, здавалося, трохи заспокоювалася. У напівпритомному стані Лусія розрізняла гостя погано і відповідала на його вітання та його розпити з такою байдужістю, що видно було: дівчина не знає, з ким розмовляє. Зрештою Леонел, щоб привернути її увагу, взяв її руку до своїх рук і, нахиляючись над обличчям хворої, яке лежало на подушці, звернувся до неї з такими ніжними словами:

— Дона Лусіє, подивіться: ви впізнаєте мене?.. це я.. Леонел... ваш чоловік...

— Мій чоловік! мій чоловік!.. хто се? Еліас?

І зводячи ледь-ледь обличчя і розкриваючи очі, досі майже заплющені у забутті лихоманки, дівчина втупилася в Леонела...

— Ой! — злякано вигукувала вона, забиваючись у куточок ліжка. — Ні! Це не Еліас! Це не мій чоловік! Це злодюга... в нього тавро на обличчі!.. ідіть геть, сеньйоре! геть звідси!..

Леонел, поблідлий і нажаханий, підхопився на ноги і вийшов з кімнати мовчки.

Для якогось іншого чоловіка, який кохав би по-справжньому, таке зізнання в маренні — як сон дружини графа д'Есте — стало б ударом грому. Але в даному разі Леонел потому, як отямився від першого подиву та переляку, завданих словами Лусії, побачив у них промінь надії, знак визволення. Після скандалу, вчиненого йому в Майоровім домі, він уже тисячу разів каявся в тому, що так необачно попросив руки його доньки, і тепер це заручення загнало його в таку скруту. І хоч як він прагнув володіти нею бодай одну ніч, а проте куди важливіше для нього було тікати, уникаючи всяких майбутніх інцидентів, які могли зовсім погубити його, і він уже й не знав, як йому діяти, щоб добитися цієї мети, не компрометуючи себе. Коли він просив Лусіїної руки , він забув, що тоді йшов Великий піст і що доведеться відкласти на якийсь термін їхнє весілля. Якби він про це пам'ятав, то, може, не пішов би на такий великий ризик. Поява Еліаса і сцена в суботній вечір привернули увагу до його особи. Придворні газети почали багато писати про появу фальшивих асигнацій, а також про заходи і зусилля, вжиті урядом по всій імперії з тим, щоб викрити і схопити фальшивомонетників. Був тільки вівторок, і до наступної неділі один Бог тільки знає, що може статися. Отож-бо, хоч якою доброю славою тішився він ще в Багажені, хоч яку велику довіру він тут завоював, становище молодого баїянця робилося дедалі критичніше і небезпечніше.

По селищу вже гуляла чутка про давній роман між Лусією та Еліасом, і хоча ця поголоска ще не могла бути за достатнє виправдання для розриву, одначе Леонел виявляв готовність нею скористатися і вхопитися за цю останню дошку порятунку, підсунуту самою долею.

Отож можна уявити, з якою таємною і великою радістю виходив він з Майорового дому,— хоча й зберігаючи на виду маску суму,— потому, як Лусіїне зізнання, хоч і зроблене в маячні, розірвало одним махом усі вічка тієї страшної сіті, в яку він так необачно попався.

До хворої Леонел приходив уранці, Лусіїного батька тоді вже вдома не було. Ввечері цього ж таки дня Леонел збирався знову прийти, щоб забрати назад своє слово, розірвати угоду, попрощатися і цього ж таки вечора поїхати з Багажена. Такий був його план, що одразу ж народився у його голові.

Еліас по виході на волю поклав собі негайно покинути цей край, де він бачив, як рвалася ланка по ланці вся золота ретязь його марень, цей проклятий край, кубло, як він казав, підлих і бездушних фарисеїв, цих поклонників

золота і діамантів, здатних віддати навіть самого Христа, якби він з'явився між нами за крупинку золота на поталу катам. Він розрахувався з іще позосталими у нього служниками, продав скотину та речі, які стали йому непотрібними, і, не кажучи нікому ні слова, ані попрощавшись ні з ким, сів на єдиного тепер у нього коня і рушив у путь на Петросініо. Дорога пролягала біля Лусіїного будинку на відстані в кілька морських сажнів. Під'їжджаючи до нього, Еліас відчув, як серце йому стисло лещатами. Якісь непереможні чари ніби заступали йому шлях; він притримав свого коня і розглянувся на всі боки, сподіваючись побачити Лусію чи когось із домівників; але не побачив ані лялечки. Він натужив слух, силкуючись почути чийсь голос, якийсь шум, що долетів би звідти; але в домі панували цілковита тиша і спокій, ніби там ніхто не жив. Від цього серце його охопила ще більша зажура.

— Прощавай, Лусіє! прощавай! — прошепотів юнак, кидаючи сумний і розгублений погляд на Майорів будинок. Я прощаю тобі за допущену тобою легковажність, і більше не тривожитиму твого спокою і твого щастя. Дай тобі тільки Боже, щоб найближчим часом ти не зазнала суворості небесної кари. Прощавай!

І, приострожений, його кінь зник у лісі за поворотом дороги.

Увечері того самого дня Леонел, верхи на чудовій кобилі, піднімався вгору по узбіччі, прямуючи до Лусіїного будинку. Він збирався розірвати шлюбний контракт і розлучитися, тож їхав пихатий і рішучий, оскільки причина, щоб так учинити, здавалася йому найзаконнішою і найслушнішою; але цієї причини було б недостатньо для переміни підступних замірів цієї зашкарублої у злочинах та гріхах душі, якби він не піддавав свою особу ризикові, залишаючись на довший час у Багажені. Він мав намір зникнути цієї самої ночі, для чого вже провів необхідні приготування.

Для відвернення від себе будь-яких підозр він написав листа для ознайомлення з ним усіх його друзів, у якому сповіщав про свій від'їзд, оскільки неможливо, недостойно його особи залишатися бодай ще одну хвилину в краю, де він недавно став жертвою найогиднішого скандалу і найбільшої образи, яких може тільки зазнати людська душа. І все ж він везе з собою найприємнішу згадку про цю землю та її мешканців і висловлює свою вдячність усім, хто удостоїв його своєю дружбою.

Радіючи події, яка дала йому таку слушну нагоду втекти, не будячи підозр, молодий баїянець під'їхав до воріт Майорового будинку.

Тільки-но він почав злазити з коня, як коло воріт показалася якась дивачна постать, вбрана в убоге руб'я, але взута в черевики і з подертою краваткою на шиї — попри все це обличчя прибульцеве було найдобродушніше і найсумирніше у світі. Цей чолов'яга, одразу ж шанобливо скинувши пом'ятого шкіряного капелюха, низенько вклонився і притримав стремено, допомагаючи Леонелові спішитися, потім розгорнув і лише показав йому, не вручаючи, папір.

— Ага! я вже знаю! — вигукнув нетерпляче хлопець, навіть не глянувши на папір. — Знову якась передплата... їх стромляють мені під носа кожен Божий день. Іншим разом, друже... приходьте до мого дому.

— Вибачайте, ваше добродійство. Ідеться зовсім не про те. Зробіть ласку — прочитайте папір.

Леонел узяв папір, недбало зазирнув у нього, пополотнів і водномить із нього злетіли прибрані на себе певність і велич. Відтак із переляканим виглядом він озирнувся навсебіч, наче збираючись тікати. Чолов'яга схопив його за зап'ясток і врочисто проказав:

— Ваше добродійство, ви заарештовані за наказом сеньйора поліційного комісара.

— Це образа!.. я!.. щоб мене, саме мене?! бути не може, тут якась помилка з вашого боку, мій любий.

З цими словами Леонел збирався ввійти до Майорового будинку. Але чолов'яга зупинив його.

— Пробачте, вашому добродійству доведеться піти зі мною.

— Я передам лише послання і зразу ж назад.

— Ні, сеньйоре, у мене суворі щодо вас розпорядження.

Молодик із люті кусав собі губи.

— Ну що ж! — відповів він. — Ходімо! Куди ви збираєтеся мене відпровадити?

І він хотів сісти верхи на коня.

— Даруйте, сеньйоре, не поспішайте, вашому добродійству доведеться піти пішки. А вашого коня поганятиму я.

— Негідник! — зарепетував юнак, розгнівавшись і замахуючись батогом. — Кінь — це моя власність! Мені треба додому, і я не збираюсь іти пішки.

І він уже просунув ногу в стремено. Слідець свиснув, і нараз, вискочивши з-за сусіднього плоту, двоє солдатів підбігли стрілою і поставали обабіч Леонела. Той, тремтячи з люті й сорому, встромив очі в землю і сказав скоромовкою вартовим:

— Ходімо!.. ходімо швидше! Я хочу знати, що це за каверза.

Він не хотів, щоб його побачили за таких обставин Майор і Лусія: це було б для нього такою ганьбою і приниженням. Лусія лежала хвора у своїй кімнаті. Проте Майор і ще кілька домівників уже визирали у вікна.

— У чому річ, сеньйоре Леонеле?! Що я таке бачу! — вигукнув Майор. — Слуги, хто мені скаже, як це треба розуміти? це, напевне, якась помилка. Що цей чоловік тут робить?

— Він знає це краще за нас, сеньйоре Майор,— відповів один із солдатів. — Спитайте в нього.

— Не хвилюйтеся, Майоре,— відповів Леонел. — Мене взято під варту, все це так. Але тут, безперечно, якесь непорозуміння. Скоро все з'ясується, і я повернуся.

І він, ідучи посередині між двома вартовими і в супроводі слідця, рушив прудкою ходою геть.

У цю мить, спускаючись дорогою, прокладеною за якусь сотню метрів від будинку, показався вершник, закутаний увесь у пончо, обличчя його теж майже ховалося під крисами широкого капелюха. Побачивши цю сцену, він зупинився, щоб пропустити конвой і заарештованого. Коли вони проходили повз нього, він зсунув капелюха і, відслонивши вид, гукнув із сатанинськими нотками в голосі:

— Виявляється, небесна помста прийшла ще раніше, ніж я сподівався!

При звуку цього голосу Леонел, який чимчикував із потупленим поглядом, рвучко звів голову, затрепетав, поточився і був би впав, якби його не підхопив попід руку один з вартівників. Він упізнав Еліаса.

Еліас, що відбув уранці того самого дня з твердим наміром ніколи більше не повертатися до Багажена, при виїзді з лісу й погляді на широкі та пишні рівнини, простелені попереду, відчув, як його серце оповила найчорніша хмара суму, і ніяк не міг відірватися від цих околиць, де він назавше поховав свої надії і своє щастя. Віжки безсило звисали з шиї коня, пущеного на волю, тоді як вершник геть забув про себе, поринувши в безодню своїх меланхолійних думок. Кожен шпиль гори, який він минав, кожна пальма буріті, яка залишалася позаду на цих безкраїх плоскогір'ях, рвали його душу і послабляли його рішучість. Його велике кохання, а також той крихітний промінь надії, який ще жеврів у глибині душі, чи, може, навіть якесь невиразне передчуття вабили його назад до Лусії. Ось чому за всіма цими роздумами, підрахунками, мареннями, коли було так багато перебрано в умі й так мало переміряно ногами дороги, Еліас зумів подолати лише відстань у три легуа. Сонце вже сідало, коли вершник круто повернув віжками коня і погнав його назад галопом.

— Уперед! — гукнув він. — Треба власними очима побачити, чим же завершиться недоля. Атож! Бачити все, стати свідком усього. І хай моя присутність стане для неї живим докором і прологом до розплати, розплати, може, нескорої, але справедливої.

Отак-то розпорядилася доля: Еліас з'явився на місці подій саме тоді, коли Леонела заарештували. Після побаченої вже нами сцени Еліас знову насунув капелюха на очі, підострожив коня і рушив назустріч своїй долі, приказуючи про себе:

— Ох, Лусіє! Лусіє! Хай ти мене зрадила, але моє серце не може тебе ненавидіти, і тепер я відчуваю більше щастя від того, що ти вирвалася з лабетів цього лиходія, аніж від того, що я відомщений сповна!

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

СУСІДИ

Після сумної зустрічі суботнього вечора Лусії дуже хотілося послати Еліасові записку, хай навіть усне повідомлення, але не з тим, щоб відновити порушені стосунки зі своїм колишнім коханцем; її чесна душа відкидала таку думку, а для того, щоб пояснити своє поводження, попросити у нього прощення і передати йому останнє і вічне прощай. Та як це зробити? Завжди оточена людьми, які іноді їй просто набридали своїми приставаннями, вона не мала змоги виконати це бажання. Сам її батько,— боячись, як би знову не ожило почуття, яке він вважав умерлим,— дарма що цілком вірив у чесність своєї дочки, але коли побачив, якого збурення зазнає її хвора уява, вирішив за краще не спускати з неї очей.

Цей невсипущий нагляд тільки дратував ще дужче її свідомість і збільшував душевні муки. Але куди гостріший біль шарпав її від того, що Еліас її ненавидів і зневажав, а вона не знаходила способу виправдатися перед ним і перепроситися. Їй би тільки сказати йому такі слова:

— Еліасе, ти можеш мене ненавидіти, навіть проклинати, і ти, звичайно, маєш рацію; але повір мені: я не винна. Колись ти дізнаєшся про все і, я певна, простиш мені. Я тебе все ще кохаю і кохатиму завжди. Скорюся своїй безжальній долі, сподіваючись, що невдовзі смерть покладе край моїм стражданням. Прощай!..

Ось із такими останніми словами вона й звернеться до нього, а потім піде шляхом самопожертви, уготованим їй. Але це все одно не могло її розраяти, і вона знемагала у своєму становищі ще більше, коли пригадувала, яким похмурим і докірливим поглядом окинув її того фатального вечора Еліас.

Того дня, коли було схоплено Леонела, Лусія нібито одужала, встала з постелі, де пролежала два дні; але вона виглядала ще дуже слабкою, щоб вийти з кімнати.

Ставши свідком арешту, Майор одразу кинувся до кімнати своєї доньки.

— Доню моя,— сказав він,— наберися терпіння і мужності. Я мушу тобі повідомити про страшну прикрість.

— У чому річ, тату?.. говоріть, говоріть!..

— Не побивайся, люба Лусіє. Удар цей дуже дошкульний, проте дошкульний більше для мене, ніж для тебе. Ця справа вимагає негайного оповіщення, і перше ніж тобі розповість хтось інший, краще, щоб ти довідалася про неї з моїх уст.

— Що таке, тату?.. можете говорити сміливо. Я вже призвичаїлася чути погані новини.

— Тільки-но я став свідком дуже прикрої сцени. Леонела, твого жениха, щойно заарештовано на порозі нашого будинку!..

— Невже, тату?.. — скрикнула Лусія, підхоплюючись із дивним блиском в очах; батькові той блиск здався початком нового нападу маячні, хоч насправді то був тільки спалах радощів, дуже схожих на божевілля.

— Невже? — перепитала вона. — Сеньйор Леонел заарештований? А чому, тату?

— Ще невідомо, але, безперечно, за фальшування грошей, адже в цьому злочині його звинувачував Еліас... І ніхто тоді не повірив!.. Господи Боже мій!.. що тільки діється на цьому світі!..

— А що випало пережити мені, тату! Леле! На цьому світі все таке ненадійне, все таке непевне!

— Заспокойся, доню. І дякувати небу, що ми вирвалися з лабетів цього шахрая, цього ірода. Це для нас велике щастя.

— Авжеж, тату. Це для нас незмірне щастя. Цей чоловік, сама не знаю чому, будив у мені страх. Мене відштовхувала від нього якась непереможна антипатія... Ху!.. для мене ніби камінь спав із серця!

— А як же ти погодилася піти за нього?..

— То була жертва з мого боку, тату.

— Жертва!

— Атож, тату, жертва, але жертва, необхідна для вашого щастя і щастя

моєї сестрички. Жертва, до якої змушував мене обов'язок. Хіба ви не пригадуєте, як ви заявили мені про нього?

— Пригадую, Лусіє. Але я не знав, що в тебе така огида...

— Страшна! страшна огида!

— Якби я знав, то краще погодився б бідувати у злиднях, ніж робити навік нещасною мою доньку...

— Так і є! я була дуже нещасна.

— То чому ж ти не звірилася мені з усім цим щиро?

— Побачивши, як тато зі мною розмовляє, я вирішила мовчати і підкоритися.

— О славна і люба доню... і як твоє серце вгадало! А я був сліпим і жорстоким батьком! Я без жалю вимагав від тебе такої страшної жертви!.. Прости мені, моя Лусіє. Який же з мене безумний і безталанний батько!..

— Тату, забудьмо про все це. Тепер нам треба радіти і дякувати небу, що ми вчасно вирвалися з рук цього чоловіка, який збирався нас занапастити.

— Твоя правда, доню. Ми повинні дякувати небу. До побачення! Заспокойся. Ти ще не оклигала, тобі слід перепочити. До побачення.

Тільки-но Майор вийшов, як Лусія впала навколішки перед розп'яттям, повішеним над узголів'ям ліжка, і з усім палом своєї душі прочитала таку подячну молитву:

— О мій Отче небесний, безмежно дякую тобі за твою велику благодію, яку ти зробив мені, врятувавши мене від пастки цього зловмисника, який збирався мене вкинути в безодню погибелі й безголов'я. Я добре знаю, що не заслуговую на таку велику ласку, але ти у своїй незмірній доброті пожалів мене. Але я хочу нагадати тобі і про безталанного Еліаса!.. О сердешний Еліасе!.. звичайно ти маєш право зичити мені зла... але мені так потрібне прощення. Ох, Еліасе! коли ти дізнаєшся про все, ти простиш мені...

Не встигла Лусія завершити цю молитву, що від престолу Всевишнього непомітно перейшла на особу її коханця, як до кімнати ввійшла Жоана.

— Молитеся, синьязинья? Дуже добре: молитва так полегшує душу людей, коли вони в зажурі.

— Саме так, Жоано. Ти чогось хотіла?

— Ось візьміть,— сказала рабиня, подаючи їй листа.

З конверта Лусія одразу пізнала, що він від Еліаса. Серце їй радісно тьохнуло, вона ще раз подумала про Бога. Не зволікаючи, вона відкрила і стала читати листа. Але на першому ж рядку її чоло нахмарилося, а блиск її очей пригасило слізьми. Лист був такого змісту:

«Прощавай, Лусіє! прощавай назавжди! З легковажності ти проміняла мене на заброду авантурника лише тому, що він при грошах і гарний на вроду. Благаю неба, щоб ти скоро не розкаялася і щоб не стало воно саме моїм месником за твою невдячність! Їду далеко, щоб забути тебе, не знаю, чи мені це вдасться. Коли тобі вручать цього листа, я буду вже дуже далеко від тебе. Прощавай! Забудь і ти про мене».

Лусія вже передчувала, що в цьому листі не знайде нічого, окрім докорів і жалів. Еліас не знав, які фатальні обставини змусили її піти — саме так — за Леонела; отож він мав цілковиту рацію звинувачувати її і гірко нарікати на неї. Але цей раптовий від'їзд, це гірке прощання назавжди розривали їй серце. Леле! Ніколи більше не побачити його, ніколи більше не мати змоги виправдатися перед ним, але ж вона була тільки невинна жертва; за те, що вона віддавала себе, і врятувалася від цієї офіри промислом Божим, вона була приречена тепер жити зневажена і проклята тим, кого кохала найбільше у світі! Ця думка невідступно катувала її, і вона не могла простити Еліасові того, що він так поквапився засудити її і покинути назавжди, не вислухавши від неї ні слова, а доля ж тепер нібито відкривала шлях для нової надії.

— Ох! — скрикувала вона, плачучи,— з великої любові так не роблять! Він осудив мене з такою легкістю. Ясно, що він не любить мене так, як я люблю його.

А проте в ній ще жила якась невиразна надія. До Еліаса, може, дійде, якщо вже не дійшла, звістка про ту подію, яка викликала чи має викликати несподіваний розрив її шлюбного контракту з Леонелом. Якщо він кохає її щиро, він, безперечно, пошкодує про свій поспішний рішенець ніколи більше

не бачити її і повернеться назад. А може, його змусить повернутися не кохання, а лише сама цікавість і — хто знає? — навіть бажання помсти, щоб навтішатися її приниженням: як-не-як, а оповіщений шлюб лопнув! Що ж, хай навіть така причина приведе його сюди, їй так хотілося знову побачити його в Багажені. Їй би тільки трапилася нагода, щоб розповісти йому про все, що сталося, і його прощення гарантоване.

Як і виявилося, Лусія не помилялася: відчайдушного наміру поїхати світ за очі Еліасові вистачило лише на кілька годин. Але перш ніж Лусія про це дізналася, мало пройти ще багато днів болісної непевності й тривоги.

Внаслідок глибокої скорботи і сильних душевних переживань останніх днів, Еліас зазнав нового і важкого нападу переміжної пропасниці, яку він підхопив, повертаючись, із Сінкори, і ця хвороба прикувала його до ліжка на багато днів. Не бажаючи завдавати клопоту нікому з багаженців, проти яких він мав ще храп, він притулився в неоковирній і вбогій халупі, розташованій лише на чверть легуа вгору по бурхливій річці від селища, де за ним гляділа бідна стара метиска — ця його знайома з Убераби перебралася з потоком стількох інших земляків із рідних пенатів до Багажена.

Еліас завбачливо возив із собою ліки, потрібні при його хворобі, але потребував допомоги лікаря, викликати якого даремно наполягала добра стара. Завдяки цим медикаментам, а також догляду жалісливої сестри, через вісім днів він міг вважати себе поза небезпекою.

Під час цього вимушеного зачину фізичні страждання дошкуляли йому менше, ніж душевні хвилювання і сердечний щем.

З думки йому не йшла Лусія. В маячному шалі пропасниці вона являлася йому — то усміхнена і щаслива поряд зі своїм мужем, люб'язним і блискучим кавалером, і тоді з грудей у нього виривався хрипкий рев люті й розпачу, то бідна і в лахах злиднів, але чиста, свята і завжди вірна у своїй любові до нього; і тоді з його очей бризкали болісні сльози; він плакав і ридав, як дитина. Він знав, що після арешту Леонела одруження Лусії зірвалося, що Майор розорився і що на нього та на його сім'ю уже чигають злидні. Думка про це сповнювала його гіркотою; тоді він ще більше проклинав підлого шахрая, що обдурив його, ще більше нарікав на долю і блюзнив проти самого неба.

Ніхто його в цій убогій хижці не провідував, бо ніхто не здогадувався, що він тут, усі думали, оскільки він зник, що він поїхав із Багажена.

Одного дня стара господиня сказала йому:

— Хлопче, ваша достойність тут такий самотній, нема з ким словом перемовитися. Так не годиться. Може б, я покликала когось із ваших друзів, щоб скоротати час.

— Друзів!.. Ох! скажете таке, землячко! Не згадуйте мені багаженських знайомих, краще вже зустрітися з самим сатаною.

— Як же це так?.. Тут немає живої душі, яка була б вам приємна?!..

— Жодної, землячко, жодної!.. але ні... брешу... є одна: це мій старий бідолашний служник. Де тільки я не розпитувався про нього, і все даремно... ніхто мені про нього розповісти не міг. Так я й не знаю, живий він чи мертвий.

— Невже він тільки один?

— Є ще й інша людина. І я своє життя віддав би, аби лиш побачити її, бодай на мить. Але її, на жаль, я вже не зможу побачити тут.

— Зразу видно, що це якась гарна дівчина.

— Так і є!.. дуже гарна, гарна, що й на світі більше таких нема.

— Але ж, хлопче, ваше добродійство надто хворий, щоб думати ще й про гарних дівчат. Подумайте краще про Пречисту Діву, щоб вона вам помогла.

— А проте якби та, про яку я вам кажу, прийшла б оце сюди до мене, я певен, що в ту саму мить я зцілився б.

— Вона що — чародійка?

— Більше, ніж чародійка. Вона — янгол.

— Янгол!.. у такому разі мені не треба йти її розшукувати, оскільки це вже щось неземне.

— А ти й не трудися, землячко. Ти її не здибаєш. Вона сюди не прийде. Вона на небесах і не може спуститися в це пекло, де я приймаю таку муку.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

ПРАЛЯ

Наступного дня дуже раненько жаліслива стара прийшла квапливо будити Еліаса.

— Вставайте, хлопче. Сьогодні гарна днина і для вас у мене гарна вістка.

— Гарна вістка для мене?.. бути не може! для мене!.. на цьому світі вже не може бути вістки ні доброї, ні лихої. Єдина добра вістка, яка може бути для мене, це що я помираю.

— Отакої! навіщо говорити про смерть!.. я сповіщаю вас, що тепер у нас завелися близько сусіди: ваше добродійство не залишиться нині таким самотнім.

— Сусіди! ох! оце-то новина! Аби лиш мені дали спокій і щоб я не бачив їх у вічі. Інакше доведеться перебиратись кудись подалі.

— Який там уже в біса спокій!.. бачте, таких сусідів, як вони, не можна нехтувати. Це старий чоловік, дуже хороша дівчинка і молода панночка, гожа, мов ясне сонечко. Я їх не знаю і не пригадую, щоб я де-небудь бачила цих людей.

— Але я не пам'ятаю, щоб я бачив якийсь дім тут поблизу. Думав, сусідство мені не загрожує.

— Хіба ви не помітили одної хатинки за кількасот кроків від нас трохи далі?

— Зовсім не пригадую, мені було так погано...

— Сама хатка дуже маленька та й стоїть вона майже схована в лісі, можна і не помітити.

— Виходить, вони зовсім бідні, як і ми?

— Так виглядає чи певніше, так воно і є; але вони здаються дуже славними людьми. Коли я набирала свіжої води у криниці, що біля їхнього дому, вони попросили мене налити у глек, і ми трохи погомоніли. Чоловік залишався у хаті, але дівчинка виявилася такою товариською і такою привітною. Молода панночка теж виявилася доброю і хорошою, що вже хорошою, хлопче, і не сказати... от тільки не знаю, чого це вона така сумна!.. навіть не сумна, а живий образ Богоматері Всіх Скорбот.

— А ти не знаєш, хто ці люди? звідки вони? звідки приїхали? — запитав з нетерплячою цікавістю Еліас, якому спала раптом у голову одна думка.

— Не знаю нічого.

— Старий чоловік, молода панночка і дівчинка,— так ти сказала?

— Саме так.

— Старий високого зросту і огрядний...

— Він якраз такий.

— Дівчинка смаглява десяти-дванадцяти років. А молода панна світла, висока, доброї статі, волоока, коси каштанові...

— Угадали! Бачу, це ваші знайомі?

— Здається, що саме так.

Старий чоловік, молода панна, дівчинка! — міркував про себе Еліас. — Такі прикмети! Не може бути, щоб це не вони. Майор докотився до цілковитої руїни... бідолашна сім'я!..

— А ти часом не чула,— допитувався Еліас,— щоб при тобі називали чиєсь ім'я з цієї родини?

— Здається, що так... стривайте... Ага, вже згадала... я чула, як старий кликав з хати панночку, називаючи її... називаючи... Лусією.

— Лусія!.. Яке божественне ім'я злетіло з твоїх уст, землячко! Це саме вони! Це вона!.. Ох, безталанна Лусія: ще безталанніша за мене, бо я не можу допомогти тобі!..

— Отже, та панночка і є тим янголом, про якого говорив ваше добродійство?..

— Це вона, землячко, вона власною особою. І після цього ти запевнятимеш, що янголи не ходять по нашій землі?

Еліас підхопився на ноги, неспроможний ніяк заспокоїтися. Сама думка про те, що Лусія зараз зовсім близько від нього, вселяла в нього силу і вос-

крешала душу. Він відчув владне, нездоланне бажання побачити її; але водночас згадка про те, в якій бідності він її застане, стримувала його і сповнювала серце гіркотою. У свідомості зринули всі пережиті ним страждання, і він невесело задумався над жорстокими і дивними примхами долі. Він, кого колись майже вигнали з Майорового дому і вважали за недостойного дивитися на його дочку, він, з ким ще кілька днів тому поводилися в домі цього ж таки Майора безцеремонно і брутально через симпатію до якогось мерзенного пройдисвіта, він бачив його тепер біля себе такого самого нещасного, як він сам, або ще нещаснішого. Якби він був лихої і мстивої вдачі, можна було б скористатися доброю нагодою, щоб потоптати його і принизити своїм візитом; сама його поява могла б стати живим сарказмом, здатним спантеличити і присоромити цього чоловіка, колись такого самовдоволеного й заорзумілого. Одначе Еліас був людина немстива і незлопам'ятна. Його шляхетна душа не могла виявити неповагу до людини, хоч би хто вона була, а тим паче до батька тієї, за якою він духа ронив.

Тим часом його бажання побачити Лусію зростало щораз більше. Після того як минуло збурення і тяжке хвилювання перших днів, а також неміч виснаженого хворобою тіла, як спала мозкова гарячка сердешного хлопця, він почав міркувати розважливіше, і якийсь внутрішній голос ніби підказав йому, що Лусія не винна і кохає його, як і раніше, і що якась дуже серйозна причина змусила її скоритися волі її батька.

Незважаючи на кволість, Еліас здавався веселим і життєрадісним, словом, як тоді, коли од нього так і пашіло здоров'ям; якась внутрішня сила воскрешала його, немов якими чарами. Його першим наміром було піти побачити, бодай здаля, хатинку, де щойно оселилася родина бідолашного Майора. То була вбога хатинка, остання край шляху, який тягнувся вгору за течією річки у напрямку до Мундінової крамниці. Але ця халупчина в очах Еліасових мала більше чарів, аніж палац: адже у цьому храмі жило його божество.

Сівши на лужку, розпростертому на високому березі напроти цієї хати, Еліас залишався тут довгий час, споглядаючи і вивчаючи її; але на подвір'ї нікого не було. Тільки над покрівлею вився димок та ще невиразний гомін голосів свідчив про те, що в халупі жили люди. Після того як він просидів тут майже годину, стежачи за халупою, заглиблений у свої думки, то приємні й багатонадійні, то гіркі й похмурі, двері відчинились і показався Майор, після чого двері прибилися. У широкому плащі, в заячій шапці, насунутій на очі, з безсило похнюпленою головою, підпираючись грубим ціпком, бідолашний Майор рушив у напрямку до селища.

Побачивши його, Еліас пройнявся найглибшим жалем і відчув, як серце його тенькнуло. Відстань до дороги була чимала, і Майор пройшов, не помітивши його.

— Куди це пішов нещасний батько? — думав Еліас. — Що він збирається робити? Може, іде докласти останніх зусиль, щоб знайти якийсь спосіб гідно підтримати свою сімейку, варту кращої долі! Може, іде продавати якусь іще вцілілу коштовність своїх дочок, щоб добути їм кусень хліба!.. І в чиї ж двері він буде стукати, бідолашний Майор!.. У двері іродів без совісті й без душі, які радіють чужій біді, як радіють стерв'ятники урубу, спостерігаючи за конанням якогось звіряти, якого стануть шарпати на шматки нечистим дзьобом, допадаючись до м'яса. Тих самих, які ще вчора розважались у твоєму домі, ївши й пивши твоїм коштом, а сьогодні замість крихти співчуття тільки губу копилять. Їх засліплює жадоба наживи; гірші за вовків, вони можуть поперегризати горлянки один одному за лелітку золота. Майоре! Майоре! Вони вас пороздягають до останньої сорочки, отож дивись, щоб нічого не сталося з твоїми доньками! Вони можуть украсти цей єдиний скарб твого серця, цю єдину втіху у твоєму горі!..

Від цих похмурих роздумів його відірвав голос доглядачки.

— Агов, сеньйоре Еліасе!.. Чого це ви так задумалися?.. Тікайте від цього сонця, ач як уже припікає. Ходімо я напою вас бульйоном. Ну як? — спитала вона після того, як Еліас підійшов. — Ну як, ви бачили наших сусідів?

— Я бачив тільки старого: він мені добре знайомий.

— Ви з ним говорили?

— Ні. Він вийшов з хати і пройшов повз мене, мов сліпий. Бідолаха! Він

ішов зовсім похнюплений! А ще вчора був багатою людиною. А нині, земляч-ко, навіть ми можемо йому давати милостиню!

— Ой лишенько!.. Але Господь Бог великий, він їх не покине. А що вже жаль цих бідолашних дівчаток мені! Вони такі білоручки, такі мімози! Призвичаїтися до злиднів їм буде дуже важко.

— А от і ні! Вони виросли на плантації, роботи ніколи не цуралися. Батько у них славна людина, єдина його вада: любить похвалятися і хизуватися багатством і вельможністю. Але він доброї душі й зумів дати добре виховання своїм донькам. Так що з цього боку співчувати їм не випадає.

— А чому б вам не піти одвідати Майора і не запропонувати йому нашої допомоги? Бідолаха!.. Я не кажу, що сьогодні, але завтра або післязавтра, коли ваші справи поліпшаться...

— Це моє найзаповітніше бажання. Але...

— Але — що?.. Треба піти. Вони наші сусіди, і може, ми зуміємо дати їм якоїсь підсобки.

Еліас мав палке бажання піти побачити Лусію. Але ображений не так давно у своєму самолюбстві Майором, він відчував якусь нехіть до таких одвідин, тим паче що боявся, як би той не подумав, ніби він прийшов принизити його і завдати йому прикрості. А одвідати Лусію в час відсутності батька заважала йому природна делікатність. Надто за теперішніх умов, у яких вона опинилася. Дбати про її добре ім'я і славу для нього був подвійно священний обов'язок.

Увесь цей ранок Еліас обмірковував, як би йому побачити Лусію, не зустрічаючись із Майором. Але розпалений і ослаблений недугою мозок перестав йому коритися. Після обіду його вклав у постелю напад пропасниці, і він мусив того дня відмовитися від свого наміру.

Назавтра йому стало краще. Майор вийшов як і вчора, о тій самій порі. Еліас, який піти з формальним візитом до своїх сусідів не наважувався, заходився никати довкола їхнього обійстя, але на належній відстані, у надії бодай випадково побачити здалеку свою любу Лусію і сподіваючись, що випадок може зведе їх якось разом. Але місцевість залишалася безлюдною. При хаті була велика огороджена ділянка, власне майже зовсім дикий сад, і ця ділянка сусідувала з садом при Еліасовій хаті, обидва сади на задвірках обмежувала річка. Еліас перше обійшов сад із зовнішнього боку, пройшов повз халупчину і спустився аж на берег річки, кидаючи жадібні й допитливі погляди у всі вікна через стовпи загорожі та стовбури дерев. Можна було не боятися, що хтось його побачить. Загорнутий у плащ, із палицею в руці, він скидався на якогось бідолашного недужого, який поправляє своє здоров'я, роблячи прописані йому прогулянки. Він не побачив нікого.

Повертаючись назад, він згадав, що можна тепер пройтися внутрішньою стороною саду при його хаті, який межував із сусідським. Тут скрізь порозросталися лісові чагарі та підлісок, отож Еліас із-за цих заростів міг уволю і не боячись, що його побачать, оглядати крізь погано припасоване частокілля увесь сусідський сад і навіть не спускати з ока подвір'я. Пройшовши кроків із тридцять попід плотом, який уривався на березі річки, він раптом почув трохи далі з пониззя жіночі голоси. Серце його закидалося часто-часто: він упізнав Лусіїн голос! Тихесенько він наблизився до того місця, звідки долітали голоси, став біля загорожі, виждав, аж це глядь...

Недалечко від плоту лився по жолобу потік води, спадаючи у вирубане в породі й повне по вінця водоймище. У басейні Лусія, стоячи босими ногами в воді, у закасаній вище колін спідниці, чий поділ був заткнутий за хустку, пов'язану круг стану, у спущеному з плечей платті так, що рожеві груди її ледь прикривала тоненька і прозора сорочка, з розпущеним по раменах довгим і перехопленим ззаду стрічкою волоссям, прала хустя.

Схилена над водоймищем, чиї води, хлюпаючи навколо, любовно цілували дві занурені в них алебастрові колони, вона скидалася на Венеру в ту мить, коли та народжується з морської піни, чи на білу лілею, яка народилася тут край джерела і звішується своїм вінчиком, зазираючи у його кришталеве лоно. Зроду Еліас у ті дні, коли вона була багата й щаслива, у розпалі свята душі і в блиску розкошів, зроду він не бачив її такою гожою, такою принадною, як тепер. Серце його закалатало з такою силою, що він злякався, як би його стуку не

почули і не здогадалися про його присутність. Тим часом йому стало соромно, що він зачаївся тут нишком і ображає своїми поглядами це невинне й абияк одягнене чисте створіння. Він хотів тікати, але його ноги приросли до землі, а його погляд не міг відірватися від цієї по-янгольському чарівної постаті, і якби Лусія ніколи б звідси не пішла, Еліас теж залишався б тут довіку або перескочив би одним стрибком пліт і кинувся б до її ніг, коли біля неї вже не стояла б, як тепер, розмовляючи з нею, рабиня. То була славна і вірна Жоана,— служниця встигла назбирати по розбитих кар'єрах цього здичавілого городу кілька пучків зілля для убогої сімейної вечері, поки хазяйка прала білизну.

Ні, умови людського існування вирівнює не тільки смерть; її іноді випереджає доля і знаходить утіху в тому, аби нагинати голови багатіїв та гордіїв так, щоб вони цілували земний порох, а рабів ставить на одну дошку з хазяїном. Проте доля сліпа, і блискавка, що падає на голову винуватця, іноді скидає в болото чисту лілею невинності й чесноти.

Коли Еліас їх побачив, розмова уже наближалася до кінця.

— Майте терпіння, синьязинья,— мовила рабиня. — Богоматір Петросінська зласкавиться над нами. З Божою поміччю все влаштується, і ми ще зможемо вернутися на нашу плантацію. А доти ваша стара негритянка вас не покине, вона ще може працювати на ваші добродійства...

— Але зараз ти вже вільна, Жоано. Ти повинна подбати про свій власний прожиток...

— Яке це має для мене значення?.. Хіба я просила коли-небудь вільну для себе? Хай тільки вручать мені грамоту, побачите, як я подеру її на шматочки і вкину все в огонь.

— Оце вже ні, Жоано! Ти так не зробиш. Це я попросила батька дати тобі визвіл з неволі і знаєш чому?..

— Тепер я знаю!.. Певно тому, що синьязинья більше мене не хоче, вам хочеться мене спекатись...

— Навпаки, Жоано, я боюся тебе втратити. Якщо ти не станеш вільною, то можеш потрапити до рук кредиторів мого батька, як потрапили всі інші раби нашого дому.

— Крий Боже! Хай Цариця небесна мене милує!.. Це зовсім не так, ні. Я хочу дістати визвольну грамоту. Я хочу стати вільною, щоб мати змогу бути рабинею моєї синьязиньї. Цур їм і пек цим людям! Хай Бог мене простить... хреста на них нема. Мій хазяїн стільки допомагав їм усім, а тепер не знайшлося нікого, хто б пожалів його. Чума на їхні голови!.. А зараз пора подбати про вечерю. Синьязинья залишається тут?

— Залишаюся, Жоано. Можеш іти. Треба дополоскати білизну.

— Облиште це, синьязинья. Я сама скоро доперу все це хустя і порозвішую. Даремне ви так надриваєтесь.

— Не люблю сидіти згорнувши руки. До того ж, ти знаєш, що я беруся за прання не вперше. А потім, це якось розважає душу.

— А вам не страшно залишатися тут самій?

— А кого мені боятись? Який зловмисник може забратися в таку глушину?

— Гаразд,— сказала Жоана, збираючись іти. — Тоді я піду покличу синью Жулію, щоб побула з вашим добродійством.

— Не треба, Жоано... Жулія сидить над своїм шитвом — його слід закінчити сьогодні. А я тут довго не затримаюсь.

Найбільша ласка, якої міг у цю мить Еліас просити у неба, це щоб Лусія зосталася тут сама, і та немовби вгадала його бажання і захотіла усамітнитися, аби вони мали змогу зустрітися. Хвилювання Еліасове сягнуло свого вершка. Якби не було це неймовірним зухвальством, блюзнірством, він перемахнув би через плота і кинувся б до її ніг...

Тільки-но Жоана зникла в садових чагарях Лусія покинула джерело, сіла на моріжку, де вона відбілювала хустя, підщочилася однією рукою й поринула в задуму. Чим вам не зразкова модель для статуї наяди? Потім дістала з-за пазухи листа і втупилася в нього. Її очі заблищали слізьми.

— Яка жорстокість, Боже мій,— вигукнула вона,— залишити мене отак спрожогу, покинути мене таку самотню і безпорадну в цьому застумі... і це той, хто мене так щиро любить? А тут ще до всього — бідність!.. Боже мій!..

Що буде зі мною, не знаю... мабуть, помру з туги!.. Аби ж то він хоч сказав, куди він подався... чого б я тільки не дала за те, щоб дізнатися, де він тепер!..

Почувши ці слова, Еліас не міг більше стримуватися, він перескочив через пліт і двома стрибками кинувся до ніг Лусії.

— Я тут, Лусіє!.. Я тут, біля твоїх ніг! — скричав хлопчина.

Налякана Лусія зойкнула і зірвалася на ноги. Від цього руху на її стані розв'язалася хустка, на якій тримався поділ спідниці, й водночас відкрилися, майже геть оголюючись, груди. Отак Венера у перевдязі німфи мисливиці перекинулася раптом перед очима в Енея у справжню богиню, впустивши додолу до своїх ніг шелестке вбрання.

— Пробач мені, Лусіє! Пробач моє зухвальство, воно — від того великого кохання, яким я палаю до тебе. Я був тут... я чув тебе і я кохаю тебе, не в моїй силі було стриматися. Якщо ти ще мене любиш, ти простиш мені.

Переляк Лусіїн скоро розрядився нападом незмірної радості.

— Якщо я ще люблю тебе!.. — гукнула вона. — То ти ще сумніваєшся?..

— Я такий щасливий, що ладен повірити в таке чудо!

— Зрозуміло. Ти думав, я тобі невірна, зрадила наше кохання. Ти мав рацію так думати. Але якби ти знав, що сталося, я певна, ти мене простив би.

— Мені нема за що тебе прощати. Це я повинен просити прощення за свою легковажність і нетерплячість. Моє серце вже вгадало все. Але розкажи мені, моя люба Лусіє, розкажи мені, як усе сталося...

Це побачення, уготоване випадком, тривало лише півгодини, але ці півгодини радощів і душевних звірянь, невимовних втішань, півгодини райської любові та щастя в очах Еліасових надолужили з лишком два роки болісних страждань і тяжких трудів, і ці півгодини він залюбки віддав би за цілий вік сірого життя.

Тим часом Лусія скоромовкою переказувала йому цілу історію женихання до неї Леонела, умовлянь її батька та її сумної, вимушеної самопожертви, яка позбавляла її щастя в житті, але здавалася їй необхідною для щастя її батька та її сестрички.

— І ти забула,— сказав Еліас із журною усмішкою,— що своєю згодою ти обертаєш іще когось у жертву?

— О, як мені було забути!.. Але я не мала від тебе навіть вісточки... а якби й мала, ти не міг би допомогти моєму батькові. Чи образився б ти за цю самопожертву, якби вона, на наше лихо, звершилася?

— Ні, люба Лусіє... мені б тільки залишалося захоплюватись тобою, хоча моє серце розірвалося б із болю. Але скажи, мій лист, посланий із Сінкори, він що — не дійшов до тебе?

— Дійшов, Еліасе, але в який саме момент дійшов, Боже мій! Я саме дала свою згоду, зв'язала себе словом перед моїм батьком. Було вже пізно. Уяви собі, в якому безрадісному і розпачливому становищі я!

— Сердешна Лусія! Яка ж ти славна... яка ти чарівна і великодушна! Якщо я досі тебе кохав, то відтепер я тобі побожно корюся, я перед тобою схиляюся і не вважаю себе достойним любові істоти такої високої, янгола, якого ніхто у світі не вартий.

— Якби я вважала тебе недостойним, я зроду б тебе не покохала і не прийняла б стільки прикрощів і мук лише з любові до тебе. Але сьогодні я щаслива. Всевишній змилувався наді мною, прибрав з моєї дороги цього диявола, цього окаянника, і повернув мені мого любого Еліаса...

— Ох! Цей тип ніби вирвався з самого пекла, щоб розбити наше щастя! Все, що було моєю радістю, моєю славою в цьому світі, він намагався украсти в мене. Таке враження, ніби він люто заздрив на все, що було моїм. Він зазіхнув на гроші в моїй кишені, на любов у моєму серці, на повітря в моїх легенях, на кров у моїх жилах! Проте цей пекельник зумів лише украсти плід мого поту, надбане мною невеличке добро... але я чхати хотів на нього, Лусіє!.. Господь Бог не обділив мене розумом, завзяттям і працьовитістю, і я зумію ще нажити нове...

— Боронь Боже! Благаю тебе: не покидай більше мене. Не їдь більше шукати щастя-долі так далеко. Хочу, щоб ти залишався біля мене...

— Але, Лусіє, я бідняк... ти теж така сама біднячка, як і я. Тепер у мене ще більша причина для того, щоб кинути всі свої зусилля на придбання бодай чогось. А якщо тут доробитися до чогось неможливо, то я мушу...

— Ти мусиш любити мене, мене одну і більше нікого. Тепер бідні ми обоє. Доля зрівняла нас у становищі. І тепер для нашого шлюбу нема ніякої перепони!..

— А бідність, Лусіє!.. Я сам бідувати, як досі бідував, можу завиграшки. Однак мені страшенно боліло б, якби тобі довелося разом зі мною зазнавати лиха і нестатків убозтва без надії звестися колись на ноги.

— А може, я не така вже й бідна, Еліасе? Може, то саме ти зробиш мене бідною, покинувши мене? Невже тобі хочеться, щоб я микала своє горе на цьому білому світі сама, а не разом з тобою!

— Але бачиш, Лусіє. Ти ще зовсім юна, гожа і освічена... тобі не забракне мужів, які щасливіші од мене й можуть забезпечити тобі становище, достойне тебе.

— Мовчи... не треба так богохулити, благаю тебе нашою любов'ю. Краще в курені з тобою, ніж із мільйонером таким, як Леонел, чи хоч би й з ким. Але кудись далеко ти більше не їдь, залишайся тут на нашій землі. Прошу тебе в ім'я нашого кохання, благаю всім, що найдорожче тобі на цім чи на тім світі... душею твого батька і твоєї матері... Всюди можна заробити на прожиток, а потім, чи так уже треба купатися в золоті? Наше кохання і стане нам за золото, і, може, його цілком достатньо для того, щоб ощасливити нас.

— Заспокойся, моя люба Лусіє. Їхати далеко я не збираюся. Саме твоє кохання, наповнюючи моє серце щастям, додає мені мужності й віри в наше майбутнє. Не може бути, щоб Господь не поблагословив мене на роботу, якою я постараюся спомогти і ощасливити такого янгола, як ти. Але бачиш, Лусіє, я не хочу, не можу просити тебе у твого гордовитого батька, допоки оця правиця, яку я збираюся запропонувати тобі, не принесе бодай крупинки золота.

— Ах... але якщо з цим не пощастить, тоді ти покинеш мене?..

— Ніколи, люба Лусіє, ніколи! Я буду твій, завжди твій.

— Годі... прощай! Ми тут уже затрималися, ще хтось нас побачить.

— Тільки хвилиночку: послухай, Лусіє. Від мого злоповісного добра з Сінкори залишилися деякі крихти. Я поставлю їх на карту. Виїжджати звідси я не збираюся. Я ще дам знати про себе і приходитиму, щоб побачитися з тобою при кожній нагоді. Не знаю, але в мене таке передчуття, що ми будемо щасливі, дуже щасливі. Прощавай.

— Прощавай... не забувай мене і не зникай.

— Ні, більше ніколи. Присягаюся тобі... запорука — цей поцілунок... ще один... і ще один. Прощавай!

З цими словами Еліас пригорнув дівчину до своїх грудей і розцілував її в обидві щічки, а третій поцілунок прийшовся в губи. Вперше він наважився на такі пестощі.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

ЗРЕЧЕННЯ

Шукач алмазів зрідні гравцеві: на розсипищі у нього так само шансів, як у гравця при здачі карт, киданні костей чи на зеленому більярдному столі. Може, його щастя таїться у випадковій урні, де залишиться похованим навіки. Хоч би як їх третирувала мінлива фортуна, хоч би як топтала і кидала під ноги, ці сліпі й уперті коханці завжди готові плазом жебрати ласки біля ніг цієї жорстокої і примхливої полюбовниці.

В Еліаса ще збереглася дещиця грошей і цінних речей, ті рештки, які уникли знецінення заходами його підлого покровителя з Сінкори і які можна було використати для початку якоїсь нової справи. Еліас, пропрацювавши довгий час на родовищах, призвичаївся до такого способу життя. І хоча він змарнував чимало років і власних грошей на розробку копалень алмазів, намиваючи лише дрібне каміння, він не втратив віри в те, що в землі можна знайти і багатство, і щастя. Така була тверда віра його старого служника, віра, яка внаслідок частих запевнень не могла не справити глибокого враження на уяву такого фаталіста і забобонної людини, як його молодий хазяїн.

До того ж Еліас часто бачив уві сні рубіни й діаманти, та ще й, як ми вже чули з уст старого Сімона, циганка напророчила йому, що його зірка — то

зірка крем'яна. Любов тільки ще дужче впевнила його в цьому переконанні; він нетерпеливо чекав моменту, коли зможе назавжди поєднатися з Лусією, і тільки ради цієї мети він прагнув забагатіти і забагатіти негайно. Адже інше багатство не впаде йому з неба, а тільки може з'явитися одного дня з надр землі. Це тільки питання часу. Схилити до нього фортуну можна за кілька місяців, за кілька днів, за якісь години. Еліас був людина сміливa й рішуча. З першою усмішкою Лусії до нього вернулася вся його мужність і певність, вся його віра у будучність.

Він купив ділянки землі, найняв робітників і почав працювати з усім завзяттям і нечуваним запалом. Але, гай-гай! — багаженська земля здавалася йому проклятою, здавалося, алмази зникали з того місця, де ступали його ноги!

Так промайнув місяць, Еліас витратив великі кошти, а наслідків ніяких. Навколо розробок громадилися гори необробленої породи: оце й був єдиний плід діяльності хлопця-невдахи.

За цей час він бачився двічі з Лусією, але з тяжким і сповненим сумних передчуттів серцем не зважувався признатися їй у своїх марних пошуках і присипляв її невиразними надіями, яких уже не плекав сам. Але остаточно від них він іще не відмовлявся. Мужайся!.. — казав він сам собі. — Ще трохи потерпи!.. щонайбільше два тижні, максимум місяць! Іноді виграш випадає на останню карту.

І ще два тижні, і ще місяць не переставав він тяжко гарувати і тужно надіятися, але невдячна копальня так і не подарувала йому бодай блідої усмішки надії.

Розчарування загартували душу Еліасову, але цей останній провал завдав йому лютого болю. Після стількох невдалих спроб, після стількох крутих мінливостей долі він уперся нарешті в непрохідний мур неможливого. Підточений невсипущою борнею, він удався в глибоку тугу.

— Я досі бідний, Боже свідче! — гукав сердека. — Вічний бідняк і все біднiший бідняк і біднiший! Щоб це не могти дати Лусії, ще біднішій за мене, нічого, крім злиднів навзамін за її кохання! О ялове небо, ти наражаєш на безжальні удари долі найчистішу і найпрекраснішу з твоїх істот! О клята земля, ти ховаєш скарби у своєму скупому лоні й прирікаєш на нужду найгожішу зі створінь, найпишнішу квітку, яка прикрашає твою поверхню!..

Сам Еліас мало зважав на бідність, він звик бідувати віддавна. Але бачити, як його люба Лусія, народжена і вихована в достатках, терпить невигоду і майже у злиднях поневіряється, рокована працювати своїми власними руками, щоб забезпечити свій прожиток, прожиток батька і сестрички,— йому це краяло серце. Він блюзнив проти неба і кляв провидіння за те, що вони позбавили його опіки в цьому благородному і святому завданні, яке він узяв на себе, бажаючи вирвати з нужди цю істоту, гідну нагороди небес.

Йому хотілося вмерти, і думка його про самогубство похмурою марою постійно носилася в його свідомості. Але він згадував Лусію, Лусію в нужді, і розумів, що треба жити заради неї. Якщо не стане його, то хто ж тоді їй допоможе?.. Вкоротити собі віку в такій притузі — це все одно що позбавити Лусію останньої, хай хоч і слабкої підпори, що залишилася їй у цьому світі. За таких обставин він не тільки звичайний собі коханець Лусіїн, він для неї ставав братом, батьком.

Еліас, геть зневірений, покинув свою роботу і ніби став зі схрещеними на грудях руками перед своєю безжальною долею, яка дихала на нього лиховісним духом, і стояв, припинивши змагатися з нею, у чеканні, що вона його от-от розчавить.

Еліас влаштувався у торговому домі, домі Жоакіна Антоніо, розташованому вниз за течією, десь за одне легуа від головного селища. Через два дні, зовсім збезнадіївшись, він занедбав роботу і тільки те й робив, що міркував про свою недолю, його опадали то гостра туга, то люте сум'яття.

Увечері наступного дня, коли він сидів при вікні тієї хатки, де тепер жив, у полоні своїх звичних думок, якийсь хлопець приніс йому листа. Еліас квапливо відкрив його; писала Лусія, і ось що він прочитав:

«Любий мій Еліасе! Доля знову плете змову проти нас. Я думала, що після нашого зубожіння ніхто не звертатиме на мене уваги, і я зможу любити тебе спокійно і вільно, і вже юрба женихів, які недавно так набридали мені, не за-

важатиме нашому щастю, дарованому мені в нагороду. Гай-гай! Я помилилася!.. Знову явився один з моїх давніх женихів, щоб просити дуже наполегливо моєї руки. Цей молодик не дуже багатий, але чесний комерсант і наділений, за переконанням усіх, високими людськими прикметами. Батько мій вимагає від мене, щоб я дала згоду і то якнайскоріше. Всі мої відмагання марні, я вже й не знаю, як женихові дати відкоша. На превеликий жаль, він уже не якийсь там заброда-шахрай, не фальшивомонетник, якого першої-ліпшої хвилини запроторять до в'язниці. Жених із місцевих, його всі знають і шанують за його чесноти, а моєму батькові він обіцяє влаштувати всі його справи. Отож, коханий мій Еліасе, уявляєш, в який страшний клопіт я знову вскочила. Злидні з кожною дниною обсідають нас усе дужче, і я, усвідомлюючи це, просто місця собі не знаходжу. Прийди, Еліасе, тільки твоя присутність може додати мені мужності й бадьорості для переборення цієї нової халепи! Прийди, я чекаю на тебе нетерпляче. Прощавай!..»

Дочитавши листа, Еліас упав у великий гнів; міряючи великими і швидкими кроками маленьку залу, в якій був, він ревів з розпуки і плакав пекучими слізьми і, б'ючись головою об стіни, рвучи на собі волосся, виригав богохульство і страшні прокляття.

— Гаразд! — репетував він. — Якщо винагородити за чесний труд небо мене не збирається, якщо воно прирікає чесноту на поневіряння у злиднях і взолочує тільки злодіїв, то я візьму пару пістолетів, вийду кудись на битий шлях і заберу силоміць у злодіїв те, в чому безжальне небо відмовляє янголові. Яке мені діло!.. Я певен, що з кожним убитим купчиком я спроваджу до пекла душу якогось злодіяки і що саме там йому місце. Що — хіба це злочин?! Ба ні — принаймні сумління мені не докучатиме... Я стану ще одним виконавцем небесного правосуддя на Землі, якщо на ній немає і тіні справедливості. Мерзота!.. Мало їм жиріти потом і слізьми бідняків, так їм ще хочеться украсти в них щастя, і вони думають, що мають на це цілковите право, оскільки звикли заїдати кривавицю інших. О! Клянуся Богом чи дияволом — так не повинно бути!.. Цей світ... цей світ — пекло для добряг і рай для лиходіїв... І вся суть у тім, чи спекатися його раз і назавжди чи пошитися й собі у зловмисники... Але... що це я кажу?.. Я з глузду з'їхав... Лусіє! Моя Лусіє!.. Невже я втрачу тебе?.. Втрачу назавжди?!.

У такому хвилюванні, близькому вже до маячні, він провів довгий час, поки його не зборола втома і він не впав у прострацію. Зрештою він простягся на лежаку, поставленому в цій самій маленькій залі; була вже глупа ніч, і він, скутий зморою, проспав кілька годин. Перепочинок трохи втишив його збурений мозок. Коли він прокинувся, уже співали півні. Він підвівся, розчинив вікно, підставляючи під свіжі повіви вранішнього вітерця свою гарячу голову. Ще не світало. Спершись на підвіконня і обхопивши двома долонями голову, він почав стиха розмовляти сам із собою.

— Вирішено!.. В житті мене чекають тільки нестатки і страждання. Така воля небес і пугою обуха не переб'єш. Отож із цієї хвилини мені треба або позбутися життя, або скоритися своїй долі. Мій християнський обов'язок у тім, щоб схилитися і прийняти з усім смиренням свою гірку чашу. Лусія, чудова Лусія, вона вже одного разу подала мені приклад. Рішуче і мужньо пожертвувала своїм щастям для добра свого батька та своєї сестри. Тепер небо вимагає від мене такої самої офіри; наслідуймо ж її! Забути її, перестати любити — о! нізащо в світі, та це й неможливо. Але я поїду, поїду геть, щоб умерти далеко від неї, добитий горем і тугою. Якщо небо не дало мені її за дружину, бодай я буду гідний моєї Лусії.

Ось на який святий і високий подвиг пішов Еліас, подвиг, достойний його шляхетної душі. Забрати назад усі обіцянки, запевнення і клятви, які він дав Лусії, зректися всіх своїх надій і принести свою любов і своє щастя на вівтар гаразду і майбуття Лусіїної сім'ї! Жертва тяжка, але шляхетність і велич цього вчинку підносили його у власних очах і заохочували той вчинок здійснити. Але як сповістити кохану про те, на що він героїчно пішов: може, краще явитися до неї самому?.. У перші хвилини він так і подумав: піти повідомити її про свій намір; цей намір, він певен, підказало йому саме небо, і нині його непохитний обов'язок довести його до скутку. А якщо вона схитнеться, відмовиться прийняти цю його надмірну жертву, дарма! Від сво-

го наміру він не відступить, він доведе їй, як це негідно, як це злочинно з його боку залишатися вічною перепоною для їхньої родинної згоди і щастя: яка-бо з нього підпора, знедоленого харпака! Він нагадає їй про зроблену недавно жертву нею самою, в цьому вона вбачала тоді свій обов'язок, а тепер такий самий обов'язок постав перед ним, і причина в даному разі ще важливіша; зрештою, посилаючись на її власні докази і на її власний приклад, він спробує будь-що покріпити їй серце, умовити благородну і чеснотливу душу своєї коханої мужатися, і йому тоді й самому буде легше скоритися долі.

Але, обміркувавши все гаразд, явитися власною особою до неї Еліас побоявся: душі його може забракнути запасу міцності. Отож він вирішив обмежитися листом, адже ні він, ані вона уникнути при побаченні прикрої сцени не зуміли б. Еліас узяв до рук перо і написав Лусії такого листа:

«Люба Лусіє! Недоля переслідує мене, небо покинуло, і я не можу бути більше вічною перешкодою твоєму щастю і щастю твоєї родини. Небо засудило мене на вічну муку; приймаю цю муку і скоряюся: безумство воювати з усесильною долею. Недавно зі святого обов'язку ти мусила піти на офіру, а сьогодні та сама фатальна судьбина вимагає від нас нової жертви. Примирімося, моє серце, з цим призволом небес, і хай Бог дасть нам мужності й рішучості, щоб нам при виконанні цієї важкої повинності не впасти. Нам доведеться назавше відмовитися від нашого кохання, такого чистого й палкого, цього золотого сну про нашу прийдешність, і сказати надії і щастю — прощай! Хоч кігті туги рвуть нам на клапті серце, сумління наше чисте і ясне. Що ж, поєднатися на цьому світі в любові нам не судилося, тож будьмо принаймні в чесноті гідними одне одного. Даних нами у дні надій священних клятв і обітниць ця сумна розлука зламати не в силі, ні і ще раз ні, бо нерозлучні наші душі. Кохання наше житиме завжди, і полум'я його ніяким ворожим повівам долі не погасити. І навіть якщо присягання нашої любові буде зламане, то це зробить Божа десниця, наклавши на нас при цьому вищий і святіший обов'язок. Прощавай, моя Лусіє!.. Бачить з неба Господь, що разом із розривом цих ніжних уз рвуться одна по одній усі фібри мого серця. Прощавай, мужайся, готуючись вручити себе тому, хто здатний тебе спомагати. Що ж до мене, то я ще довго й довіку кохатиму тебе, аж поки біль і туга покладуть край моїм скорботним дням... Еліас».

Коли Еліас закінчив листа, писаного зі слізьми на очах і з жовчю в серці, його бліде, мов стіна, чоло перлилося холодним потом. А в кімнаті ж панувала ранкова свіжість. Так засуджений до страти виписує власноруч свій смертний вирок.

Еліас захотів однести сам свого листа до хати старої доглядачки, де він і доручив тій передати його до Лусіїних рук. Сонце, зійшовши, посилало своє низьке проміння між купами ще вцілілих від сокири дерев, чиї величезні тіні лежали тут і там на високому березі річки, коли Еліас сів на коня і рушив до місця призначення, снуючи сумні думки й переконуючи себе у слушності свого шляхетного і великодушного наміру. Він їхав дорогою по річковому берегу в напрямку Торгового дому Кашоейри, минаючи вряди-годи маленькі халупки, і подолав уже півдороги, коли згори донісся приглушений зойк — кричали нібито в убогій хижці, майже схованій у заростях і зведеній за якихось півсотні кроків від шляху, на березі річки. Він зупинився і прислухався: зойки не стихали. Сумніву не було: якийсь сіромаха мучився, а може, конав без рятунку в цій нужденній споруді, а може,— хто знає? — то стогнав поранений кулею чи ножем: адже такі замахи траплялися тоді в Багажені частенько.

Еліас був не з тих, хто міг одвернутися від людини в біді, хоч би хто була ця людина.

Підскакавши до халупи, він сплигнув з коня і постукав у двері.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

УМИРУЩИЙ

З хати одразу показалося в єдиному віконечку лице якоїсь баби, лице страшне і зловісне; великі булькаті очі, якісь підсліпуваті, але похмурі й лихі, великий ніс, насаджений гачком над усохлими щоками, коротке кучеряве во-

лосся з чубчиком на лобі робили цю бабу схожою на справжню сову, яка звила собі гніздо у цій дірі. Еліас здригнувся: якби не білий день, він подумав би, що тут водяться відьми.

— Вам чого, сеньйоре?.. — прокричала чи точніше проклекотіла баба верескливим голосом.

— Я хотів би побачити того, хто стогне за цими стінами. Мабуть, він дуже страждає. Може, я допоміг би йому і полегшив його муки.

— Не турбуйтеся, хазяїне: це старий бідолаха, прикутий паралічем до ліжка. Він уже лежить давно, і ніхто не може полегшити його мук, на жаль, на превеликий жаль!.. Так що єдина йому звідси дорога — могила. Якщо ви побажаєте дати йому милостиню, то можете зробити це через мене, а Господь Бог вам віддячить...

— Але я хотів би побачити його сам. Я трохи розуміюся на ліках і можу порадити йому якийсь помічний засіб...

— Бачте, лікар, який його лікує, заборонив його одвідувати, а також вести з ним розмови. Тож даремно ваше добродійство наполягає, дверей я вам не відчиню...

— Не хвилюйтеся. Розмовою я не набридатиму і навіть, якщо так уже треба, не скажу йому ні словечка. Тільки гляну на нього і зразу ж піду...

— Ні, сеньйоре, пробачте. Я не можу цього допустити. У нього язик без кісток, пусти до нього когось, він балачками себе замучить. А потім йому стає зле. А мені за все відповідай і гляди за ним, ні на крок не відходячи.

— Але я запевняю вас: заведе балачку, я одразу піду,— жваво заперечив Еліас, який уже дратувався від бабиної непоступливості й навіть уже запідозрив, чи не криється тут таємниця, яку ця клята бабега боїться зрадити. — Небом благаю: відчиніть.

— Ні, сеньйоре. Я вже сказала. Я цього не зроблю.

— Сеньйоре, агов! — почувся з хати хрипкий і розбитий голос недужого. — Хай би хто ви там були, Бога ради, зайдіть.

— Чуєте? — сказав Еліас. — Він кличе мене. Відчиніть.

— Ні, не відчиню. Скільки разів вам повторювати?

Сказавши це, вона обернулася назад, витріщила до краю, мов жаба, коли надимається, свої очиська і гукнула хворому:

— Ти, фіго засушена! Стулиш ти свій писок?.. І ти ще хочеш оклигати?.. Ну чисте тобі дитятко... дивись: якщо так коверзуватимеш і далі, то я облишу панькатися з тобою... Хочеться тобі молоти з першим стрічним язиком, то я пересуну твоє ліжко, поставлю посеред шляху, і хай тебе глядять перехожі.

— Хто там, на порозі, ввійдіть, ради Бога. Не слухайте ви її, ради Бога!.. Ради п'ятьох язв нашого Господа Ісуса Христа ввійдіть!.. ввійдіть!.. мерщій.

— Ой-ой-ой!.. — загалакала стара карга. — Боже милостивий! Він уже зовсім ума тронувся!

— Чортова баба! — гуконув Еліас щосили,— відчини, а то я двері висаджу!

— Двері висадить! Диви, який зух! Ач, який скорий!.. Це що — ваш будинок?.. Ідіть своєю путею і не спокушайте Господа Бога! Я вже казала вам, що не відкрию.

З цими словами, вона прибила вікно і замкнулася зсередини.

Еліас збагнув, що домовитися по-доброму з цією каргою годі. Він наліг плечем на поганенькі двері, та ще й ледве взяті на погануньку клямку, і двері піддалися одразу ж від першого поштовху.

— Пробі! — заверещала стара. — Це не чоловік, а диявол у плоті. Пробі! Рятуйте!

Еліас відштовхнув стару, яка стала перед ним, заступаючи йому шлях і чортихаючись; а потім кинувся до убогого ванькирчика, майже нори, де лежав старий сіромаха. На помості з круглого дерева, ніжками якого були вбиті в землю розсохи, в цій темній і вогкій печері, на брудному матраці спочивав старий кабокло, виснажений і мертвотно блідий, важко сапаючи і терплячи страшні муки. Почеплена на простінку, біля узголів'я чорна залізна лампа кидала на засмагле обличчя похмурий жовтуватий відблиск.

— Ох, це ти, мій сердешний Сімоне! — вигукнув хлопець із подивом і невимовною тугою, як тільки його погляд упав на обличчя старого. — Це ти, мій славний Сімоне! — вів далі він, сідаючи на край убогого ложа і беручи

до рук руки старого служника. — Прости мені, мій Сімоне, це я винен у тім, що ти пропадаєш тут без рятунку!..

— Ох, хазяїне, хазяїне! — гукнув старий, роблячи неймовірне зусилля, аби піднятися, і здіймаючи вгору свої вихудлі руки. — Слава тобі Господи!

— А, так вони ще й знайомі!.. — пробурмотіла тремтячим голосом баба, яка стояла на порозі ванькирчика і, сповнена люті, спостерігала виряченими і каламутними очима за цією сценою. — Тим краще для мене!.. Гаразд, хлопче, сидіть біля хворого; моєї ноги тут більше не буде.

— Іди собі з Богом чи з чортом, бісова бабо. І більше ніколи не попадайся мені, ти тут зовсім не потрібна.

— Я то піду, я піду. А ваша милость прийшов сюди баламутити людей, прийшов з лихими намірами... але дивіться, синьйорзиньйо, можливо, й вам ложка пройде повз рота. Іноді люди ходять по вовну, а вертаються назад самі стрижені.

Баба, ідучи геть, цідила ці слова крізь зуби, тож Еліас її добре не розчув.

— Це сам Господь, хазяїне,— говорив старий задиханим голосом, і в його очах, уже майже потьмарених тінню смерті, з'явилася іскорка радості. — Це сам Господь привів вас сюди... Я умру тепер не з таким тяжким серцем... Ох! Ця баба... це чортиця, яка влізла в мою хату. Хай Господь милує...

— Викинь ти її з голови, Сімоне. Вона вже пішла звідси...

— Не думаю, хазяїне, вона блукає тут довкола дому, підслуховуючи нас. Ви, хазяїне, трохи потерпіть, підіть подивіться і зразу ж вертайтеся назад. Мені так багато треба розповісти вам, а смерть може часу мені не дати.

Еліас, сповнений зачудування й цікавості, тихо вийшов з ванькирчика і рушив кругом хатини. Баба й справді стояла надворі, припавши вухом до стіни тієї кімнати, де лежав смертенний. Але, побачивши Еліаса, подалася геть, виригаючи страшні прокльони.

— Ти скінчиш погано, старий ворожбите, ти і твій божевільний хазяїн,— бурмотіла стара. — І це буде плата за те, що я возилася з тобою, годячи як тій болячці!..

— Ану цить, стара відьмо!.. Якщо я ще раз тут побачу тебе на підслухах і підглядах, я виб'ю з тебе кийком усяку охоту навідуватися сюди.

Стара, налякана погрозою Еліаса, який довів уже їй, що слово в нього з ділом не розходиться, пішла, не перестаючи лаятися і клясти, до свого дому, розташованого за якусь сотню кроків.

Еліас поспішив вернутися до покою хворого.

— Тепер можеш говорити, Сімоне,— промовив він, сідаючи на край помосту. — Ніхто нас не почує. Ми тепер зовсім самі... але ні... стривай. Треба тебе якось підкріпити... сердешний мій Сімоне!.. Ти тут такий беззахисний!.. Та ще в лабетах цієї клятої відьмачки!.. Я зараз сходжу по лікаря.

— Який там лікар, хазяїне!.. Навіщо зайвий клопіт... мені всього жити зосталося годину чи дві... найбільше...

— Що це ти взяв у голову, друже Сімоне? Хто його знає... Принаймні я не дам тобі померти отак без рятунку... Скажи мені, чи не живе тут поблизу який сусід, крім цієї клятої баби, щоб тобі допомогти?..

— О хазяїне, на Бога! Не турбуйтеся цим... часу в нас обмаль... смерть моя вже близько...

— Смерть!.. Ні, мужайся, Сімоне... я швидко...

— А коли вернетесь, я буду вже мертвий і, що ще гірше, окрадений!

— Окрадений!.. — вигукнув Еліас із журною усмішкою, гадаючи, що в служника почалося передсмертне марення.

— Атож, хазяїне, окрадений!.. Посидьте тут спокійно... мені треба багато чого вам розповісти, і я це зроблю. А потім чиніть собі як знайте.

Цікавість Еліасова ще більше зросла, а стан старого служника був критичний, він міг сконати першої-ліпшої хвилини. Отож він поступився перед просьбою безталанного служника, і той кволим голосочком, затинаючись і зойкаючи, насилу спромігся вичавити з себе таку розповідь:

— Коли ваше добродійство вирушив на Сінкору, моя єдина турбота звелася до того, щоб перерити всю цю річку вгору і вниз за течією і спробувати, з Божою поміччю, знайти якусь багату жилу для мого хазяїна. Старий мій хазяїн, царство йому небесне, помираючи, залишив ваше добродійство малим

на мою опіку. Чи міг би я померти спокійно, якби покинув вашу милость бідним і безрадним на цій землі!.. І що мені було б робити з алмазом, бідному, немічному і самотньому, як палець, на цьому світі дідові?.. Він, той алмаз — для вашого добродійства. З рискалем на плечі і з міскою під рукою я обійшов, промиваючи породу, весь берег річки. Я втратив багато часу марно... але, хвалити Бога, завжди заробляв якісь вінтени[1], щоб вікувати свій вік. Кінець кінцем Петросінська Богоматір почула мене... я знайшов те, чого я і ваша милость шукали стільки часу. Яка копальня, хазяїне!.. розкішна копальня!.. якби я не зміг розповісти вам про це, я помер би з таким важким тягарем!.. проте Бог милостивий... тепер я помираю спокійно...

Еліас слухав ці слова старого служника вражено, але не наважувався їм повірити. Безперечно, вмирущий говорить у нестямі, а він сприйняв усе поважно — який сором.

«Бідолашний Сімон!.. — думав він,-- разом із життям його покидає й розум!» Як йому було знати, що багатство і щастя чекали його біля узголів'я смертенного — так іноді лихо, збираючись завдати вам фатального і наглого удару, маскується за рожевими барвами якогось свята. Проте він не витримав і перебив старого, спитавши його з жадібною цікавістю:

— Копальня!.. та ти мариш, мій бідолашний Сімоне!.. А де ж ця копальня?..

— Зараз я вам розповім.. ох! ваша милость так довго не появлявся!.. ваша милость ще сумнівається?.. Ось воно те, що змусить, зрештою, вас повірити... це добутий мною алмаз... він ваш... якби ваше добродійство не об'явився, все попало б до рук цієї клятої жінки, хай Господь милує мене і її!

З цими словами старий дістав із-за пазухи тремтячими і зведеними судомою руками шкіряний капшучок, повішений на шнурі й схожий на ладанку, і сунув його Еліасові в руки, кажучи:

— Розріжте і подивіться, щоб розвіяти всякі сумніви, і не бійтеся — я в добрій пам'яті і при розумі...

Еліас витяг ножа, який висів у нього у вирізі камізельки, й обережно розрізав капшучок. На його долоню висипалася жменя буйних і гарних алмазів. У тьмяних очах умирущого блиснув промінь радості, й він прошепотів глухим голосом:

— Це ваше, все це ваше, хазяїне.

— Але, Сімоне,— відповів Еліас,— хіба в тебе немає на цьому світі сина, брата, родича чи друга, якого б тобі хотілося ощасливити?.. Чи можу я це прийняти, не завдавши шкоди нічиїм інтересам?

— Нічиїм, хазяїне, нічиїм. У цьому світі я один як палець. Якби хазяїн вчасно не з'явився, моєю спадкоємицею стала б оця стара карга... лишенько!.. Бог мене простить...

— А хто така ця баба... чого вона домагається? Розкажи мені про все.

— Зараз вам розкажу... ох! Боже мій!.. який біль!.. мені здається, що я зараз помру! Боже мій! дай мені сили ще на хвилинку, щоб я міг договорити...

Еліас звів очі догори і повторив подумки благання умирущого. Старий трохи заспокоївся і вів далі:

— Ось уже понад місяць, як розбитий паралічем і прикутий до ліжка, я тулюся в цій халупчині, де я став жити. Я зостався сам-один, і нікому було за мною глядіти. Я сконав би тут з голоду й нестатків, і ніхто б цього не помітив, якби не ця стара, моя єдина сусідка, найближча до мене; побачивши, як я лежу тут занедбаний, вона зголосилася дбати про мене. Я вдячно прийняв цю благодію, яку вона мені зробила, і вважав, що її послав мені Бог. Місцевий люд, бачучи, як я самотою блукаю скрізь по околицях й обшукую всі закутні, вигадав про мене небилиці і почав запевняти, що я чорнокнижник, що я уклав пакт із дияволом і що в моїй хижці закопані цілі арроби[2] алмазів. Стара, аж ніяк не глуха до цих чуток і одержима демоном, одного дня провела обшук на моїй шиї, поки я спав... я одразу ж прокинувся і помітив цей обшук, але вона вже встигла виявити мій капшучок. Виявити на мою погибель... Більше ніхто сюди не заходив, окрім неї та її куми, теж такої доброї, хай Бог мене простить, як і вона; та кума

[1] Вінтен — старовинна португальська мідна монета вартістю в 20 рейсів.

[2] Арроба — португальська та іспанська міра ваги, дорівнює 16 кг.

й собі почала вчащати і залишатися на варті, коли моїй сусідці доводилося відлучатися. Отак я й лежу на цій постелі понад місяць... вони не залишають мене одного ні на мить, і я не бачу інших облич, окрім їхніх... Звичайно, з кожним днем мені все гіршає, і я підозрюю... але, ах! хазяїне, благаю вас душею померлого старого хазяїна, не кажіть про це нікому і не помщайтесь цим біднячкам.

— Підозрюєш що?.. говори, говори, Сімоне.

— Підозрюю, що вони хотіли розправитися зі мною якомога швидше. В останні дні, відчувши, що я на Божій дорозі, я сказав їм про своє бажання скласти духівницю і попросив їх покликати якогось чоловіка, щоб списати мою волю, а також людей як свідків... Марна праця!.. такий чоловік так і не знайшовся. Кінець кінцем я попросив покликати священика: той самий наслідок, духівника для сповіді мені не знайшлося. Я умер би без сповіді у пазурях цих двох, хай Бог мене простить, відьом, і вони вболівали б, спостерігаючи за моїм конанням, а потім обікрали б мене, а мій труп кинули б на жир стерв'ятникам урубу... Але в таку годину я повинен не про кривди згадувати, а краще їм простити. Бог милостивий! Ваше добродійство явився, і я прощаю їм від усього серця.

— Ой лишенько! В яких руках ти побував, мій бідолашний Сімоне!.. а копальня, Сімоне? Ти ще й досі не сказав мені, де ця копальня?..

— Ох!.. так... копальня, вона... ой!.. ой! Боже мій!..

Старий зойкнув, тіпнувся, його очі викотилися, з грудей вирвався хрипкий схлип, і він знерухомів.

— Сімоне! Сімоне! — гукнув Еліас, торгаючи його за руку. Потім, бачучи, що той не подає ознак життя: — Умер! умер! — закричав він тужливо,— помер і забрав із собою в могилу запоруку мого щастя!

Еліас, гадаючи, що він помер, уже збирався піти і розпорядитися про похорон свого старого служника, коли це слабкий зойк сповістив його про те, що той іще живий. Це смертенного обійняли перші млості і тривали вони з десять хвилин. Еліас уважно придивився до нього й побачив, що він дихає і починає водити очима.

— Хазяїне, хазяїне... де це ви? — були перші його слова, прохарамаркані майже нерозбірливо. — Ага! ось ви... я вже майже нічого не бачу... Копальня, вона... униз за течією... майже легуа нижче дому Жоакіна Антоніо... за трьома водоріями, третя з боку цього берега річки... Я ще поставив на тому місці кедрового хреста... і п'ять каменюк теж хрестом... і...

Більше він не встиг нічого сказати... Ці останні слова були проказані таким кволим голосом, що Еліас мусив прикладати вухо до рота умирущого, щоб їх розчути. Очі його ще раз викотилися, він витягнувся на ліжку і пустився духу: то був кінець.

Еліас закрив йому очі і, приклякнувши перед убогим ложем, з побожною зосередженістю помолився за душу усопшого. А потім звернувся до неба з гарячою подякою за безцінну і майже чудодійну ласку, якою воно допіру вщедрило його за посередництвом старого і бездольного служника.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

ВЕСІЛЬНА ГІРЛЯНДА НА МОГИЛЬНІЙ ПЛИТІ

Того ранку Лусія чекала особливо нетерпляче приходу свого коханця. З кожним днем її страхи зростали: і щодня її батько уперто схиляв її до того, щоб вона дала згоду піти за того комерсанта, який просив її руки.

Вона добре бачила, що над її головою знову збираються чорні хмари і що небо уже вдруге нав'язує їй важкий обов'язок, цього разу вже безповоротно, принести свою любов у жертву сімейному щастю. Але цього разу її душа, чи то вже втомлена постійними ударами долі й пройнята зневірою, чи заполонена розпаленим присутністю Еліаса і зміцненим надією коханням, більше не відчувала тієї мужності, яка підтримувала її першого разу в її благородній самопожертві.

Але, міркувала вона про себе, тоді я була одна. Я не мала вісток від Еліаса, який поїхав світ за очі, не відала, чи він ще любив мене і навіть не знала, живий він чи мертвий; мені було вільно розпоряджатися тоді моєю долею. Але нині, коли він близько від мене, коли я знаю, що він живий і живе тільки

моєю любов'ю і цілком заслуговує на моє почуття у відповідь, чи можу я, не порадившись із ним, не сказавши йому ні слова, жертвувати моїм майбуттям, а також і його майбуттям, на вічне горе нам обом?.. ох! ні! звичайно, що ні!.. тоді я зраджу любов, якою він палає до мене, і віру, яку він живить до мене, і заслужу на те, щоб він знову мене зневажав і проклинав.

Трохи заспокоєна цією казуїстикою, підказаною їй свідомістю закоханої, Лусія вибачилася перед батьком якимись викрутами, намагаючись виграти час, поки їй не випаде нагоди зустрітися з Еліасом і розв'язати разом з ним страшну дилему, дотичну до прийдешності їх обох.

Сонце вже перевалило за полудень, а Еліас усе не з'являвся. Становище Лусіїне ставало все важче і скрутніше, і зростали домагання, просьби та погрози її батька, який цього дня завзявся перебороти нарешті безмовне терпіння і голубину лагідність доньки.

Люди легкодухі й розумово обмежені, збанкрутувавши, робляться дратівливими, нетерплячими, несправедливими й іноді жорстокими. Нагромаджене в їхній душі зло, яке накопичується в них проти долі, яка їх карає і помститися якій їм не сила, вони зганяють на тих, хто з ними живе і хто залежний від них. Майор, розлючений Лусіїними загайками та ваганнями, утратив притаманні йому стриманість і добродушність, і, відкинувши геть усю зовнішню пристойність і пошану, які він завжди виявляв до почуттів своєї доньки, вибатькував її і вилаяв:

— Примхливице і вередухо!.. — гукнув він у нападі гніву,— ач, яка у мене дочка, не хоче поступитися своєю недостойною і смішною симпатійкою перед істинними інтересами і перед спокоєм і щастям моїх старощів... ти що, думаєш, я не помітив, що ти ще й досі ховаєш у серці соромітну жагу до цього харпака, який залетів сюди голий, як лопуцьок, і який зробився постійним блудним порушником мого спокою та щастя моєї родини! Якби на цій безталанній землі була поліція і твердий порядок, не вештался б тут отак як хотя цей та інші заволоки такого самого розбору, які тільки й роблять, що порушують спокій порядних сімей!.. Ох! ніколи я не думав, що моя люба донька, яку я ростив на руках і на горгошах так дбайливо, так любовно, та стане отак затруювати мені останок моїх днів!..

І Лусія, сердешна Лусія, з потупленими очима і рум'янцем сорому, слухала увесь цей спалах батьківського гніву, тремтяча і нажахана, ніби громом уражена, і могла відповісти лише сльозами і схлипуванням. Її серце уже не мало сили витримувати такі люті удари долі; доводилося іти на цю нову самопожертву, яку серце відкидало, і на яку розум радив пристати.

Доведена до відчаю жорстокими і грубими словами Майоровими, Лусія, червона від сорому й обурення, з серцем, переповненим гіркотою і безнадією, припала до ніг свого батька.

— Осьде я, тату, дивись! — гукнула вона хрипким і уриваним схлипами голосом. — Осьде я, не ваша дочка, а ваша рабиня. Робіть зі мною все, що вам заманеться!

У цю мить почувся стукіт копит, якийсь верхівець спішився і постукав у двері. Ця подія опустила завісу над сумною і болісною сценою. Лусія підвелася, квапливо втираючи сльози і намагаючись надати пристойного виразу обличчю, спотвореному недавніми бурхливими переживаннями. Майор спокійно відчинив двері, які прямо з вулиці чи з дороги вели до маленької зали, де вони були, але пополотнів, упізнавши в одвідувачеві хлопця, на якого він допіру метав громи і блискавки. Еліас, запалений одержаним при узголів'ї мрущого свого служника подарунком фортуни, тримався тепер гордовито і певно; можна було подумати, ніби він почув образи, кинуті на його адресу, і прийшов вимагати негайної сатисфакції. Але нічого такого не сталося.

Еліас, уживши всіх необхідних заходів для того, щоб похорон його старого служника був проведений якнайдостойніше, знову сів на коня і, не заїжджаючи навіть до хати своєї старої доглядачки, рушив повним алюром до Майорової халупчини. Потреба в таємних побаченнях тепер відпала, діяти тихою сапою більше не вимагалося. Прийшла пора явитися відкрито і прямо заявити про свої наміри.

Побачивши Еліаса на порозі, Лусія не стрималася і скрикнула з подиву. Майор позадкував дещо збентежено, мурмочучи під ніс: «Знову цей чоловік!..

Ой лелечки!.. Цей чоловік як привид, завжди вискакує переді мною коли не треба». Але опанувавши себе, він ґречно привітався і сказав:

— О! Сеньйоре Еліасе, ваш візит робить мені честь... але, даруйте мені за щирість,— вів далі він із сардонічним усміхом,— доводжу до вашого відома, що за даних обставин він не здається мені якимось дуже благовісним.

— Хіба ні?.. Дуже шкодую, сеньйоре Майор. Але це не дивина, адже я, вічний невдаха, умію вістити лише біду. Але тепер... не знаю, що вас змушує так думати...

— Невже ви не пригадуєте, що останній візит, яким ви мене удостоїли, був напередодні одруження моєї дочки Лусії?..

— Як не пригадати!.. пам'ятаю чудово!

— І ви пригадуєте також, що це одруження зірвалося так скандально?..

— Пам'ятаю, як зараз, сеньйоре Майор...

— От і гаразд. А нині, коли я знову видаю її заміж, маєш! — знову ваш візит. Я людина трохи забобонна і не можу не відчувати певного побоювання...

— І ці ваші побоювання небезпідставні, сеньйоре Майор. Якщо ви вже заговорили зі мною по щирості, дозвольте мені відплатити вам взаємністю і заявити, що моя поява сьогодні у вашому домі не що інше, як звістка про нове розладнання одруження.

— Невже, сеньйоре Еліасе?! — вигукнув Майор, укладаючи тепер у свою усмішку суміш зачудування, зневаги та кпини. — Невже! Сподіваюся, що й цього разу ми спіймаємо за бороду якогось фальшивомонетника?..

— Це не має значення,— відповів Еліас, усміхаючись і собі. — Якщо він і не фальшивомонетник, то від цього теперішній жених не перестає бути узурпатором, який хоче украсти те, що йому аж ніяк не належить. Першого разу про розладнання одруження подбала поліція, а цього разу це візьму на себе я.

Майор роззявив рота, не знаючи що й думати про заяву цього зухвалого і безбоязкого хлопця: адже він верзе очевидні дурниці. «Який це його ґедзь укусив,— думав він,— невже він, дійнятий до живого убозтвом і занехаянням, в якому опинився, прийшов тепер помститися, ображаючи мене?»

Лусія теж, чи то здивована, чи то рада, губилася в здогадах, що ж за цим стоїть, і палко бажала почути з Еліасових уст пояснення такої дивної поведінки; але не озиваючись до нього ні словом, вона тільки запитувала його очима, де іскрилася тривожна і допитлива цікавість.

— Звичайно,— відповів Майор по паузі,— ви, сеньйоре, здорові шуткуєте. Але дозвольте вам зауважити, що в таких поважних речах, як наша з вами, жартам не місце.

— Пробачте, сеньйоре Майор!.. Я не жартую, як я можу жартувати в такій делікатній справі. Я повторюю, що явився сюди, щоб розладнати одруження, оскільки маю намір просити руки вашої дочки для іншої особи, яка має більше прав на неї, аніж той претендент, за якого ви хочете її віддати, і яка нічим йому не поступається.

Подив Майорів зріс іще більше, як і радість Лусії, яка чекала розв'язки цієї сцени.

— Виходить, сеньйор,— підхопив Майор, розтягуючи і зважуючи свої слова,— виходить, сеньйор явився до мого дому, щоб влаштувати одруження моєї дочки з особою, за яку я схочу її віддати?.. Чи не так, сеньйоре? Це взяли на себе саме ви?..

— Авжеж, сеньйоре! Саме я! — повторив Еліас дуже впевнено.

— А хто ж дає вам таке право?..

— Пробачте, явився я не вимагати, а просити.

Перш ніж відповісти, Майор якусь мить вагався; нарешті провів рукою по сивуватих бурцях і відказав:

— Якщо ви явилися просити, то це зовсім інша річ... І все ж таки, чим більше сеньйор говорить мені про це, тим більше мені здається це грубим фарсом ...зрештою годі вже про це, адже я ні під яким приводом не можу порушити свого слова, даного вже іншій особі.

— А як же сеньйора дона Лусія?.. З нею ви не рахуєтеся? Даруйте, що я так питаю. — З цими словами Еліас уп'явся поглядом у Лусію.

— Мене не може не дивувати безцеремонність,— відповів Майор,— з якою

сеньйор втручається у справи моєї дочки. До того ж я мушу довести до вашого відома...

Майор збирався взяти безапеляційний тон, але Лусія втупила в нього погляд, ніби кажучи: не бреши. Майор закінчив фразу, дещо спотикаючись:

— Мушу довести до вашого відома, що вона, на жаль, дала свою згоду. Кажу вам з усією певністю.

Еліас позирнув на Лусію. Та заперечливо похитала головою.

— На чому стоїть ваша певність, сеньйоре Майор? Можете мені пояснити?

— Ця певність стоїть на всьому. До того ж, якщо ми заходилися з'ясовувати все по щирості, то так чинитимемо й далі: навряд щоб з ним могла змагатися якась інша особа, адже жених, якому я призначаю мою дочку, юнак добропорядний, енергійний і розумний і вже нажив собі дещо; тут у Багажені я не знаю іншого, хто жив би краще чи навіть так, як він. Чи можете ви назвати іншого такого, хто на неї претендує і хто заслуговує на більше право, аніж він? Що ми розорилися, це вам відомо; для мене, кому жити лишилося небагато, бідність не дуже вадить. Але скільки мені коштує покірно дивитись, як моя Лусія поневіряється у злиднях, тоді як можна забезпечити їй найкраще і найблискучіше становище у світі. Я вчинив би жорстокість, за яку сам собі ніколи б не простив.

— Ви маєте цілковиту рацію, сеньйоре Майор. Я зовсім не проти цього. Так ви кажете, цей юнак дуже багатий?.. Який у нього капітал приблизно?

— Він почав вести справи недавно і вже володіє десь двадцятьма конто готівкою. А це у сертанах непоганий почин.

— А якщо інший, хто претендує теж на руку вашої дочки, володіє таким самим капіталом чи навіть більшим?

— Дарма!.. моє слово святе. Це не привід, щоб зламати його.

— Але ж, сеньйоре Майор, ваша дочка ще не дала згоди женихові, якому ви хочете її віддати. І припустімо, що вона вже дала обіцянку і свою любов тому, про кого я кажу, і що він став женихом за вибором її серця?

— О! в такому разі... чи ж я знаю? Але... годі напускати туману! Хто цей претендент?.. Звідки цей жених?

— Запитайте про це свою дочку, сеньйоре Майор. Вона може вам це сказати так само, як і я.

Лусія вся спаленіла і потупила очі.

— Ага!.. — вигукнув Майор, ніби прокидаючись зі сну. — З'ясувати мені вже нічого не треба. Я здогадався!.. Це сеньйор власною особою... але хіба це можливо?

— Так, сеньйоре Майор. Сеньйор угадав. Це я сам. А що ж ви бачите в цьому дивного?

— Нічого... Ось тільки мене дивує і в голові не вкладається, як сеньйор, ще вчора бідний, мов церковна миша, яким я бачу його й досі, міг раптом нажити ціле багатство...

— Воно впало на мене, так би мовити, сеньйоре Майор, з неба. І послало небо його не мені, а своїй дочці, одному зі своїх янголів. Це для неї я стільки років потом і кров'ю добував його. Мінлива фортуна, яка розорила вас, захотіла раптом озолотити мене. Це нагорода за всі поневіряння, сеньйоре. І небо побажало, щоб я відпущену мені фортуною дещицю ужив на те, щоб витягти з нужди родину, яку вона так жорстоко обділила.

— Сеньйоре Еліасе,— озвався Майор, схвильований,— пробачте мені... я ставав жертвою стількох розчарувань, стількох обманів на цій землі...

— Зрозуміло,— урвав його хлопець,— ви ще сумніваєтесь у сказаному мною. Маєте рацію, сеньйоре Майор. Вам хочеться доказів, еге ж? Ось вам!

І з цими словами Еліас дістав з кишені маленького кисета і подав Майорові.

— Знайте ж,— додав він,— багатими нас може зробити зненацька гра, або духівниця, або копальня.

— Справді чудові алмази,— промовив Майор, відкривши кисета. — Тільки їхня вартість куди більша від двадцяти конто.

— І жила, звідки їх добуто, ще не вичерпана,— запевнив Еліас.

— Бачу я, що небо судило вас одне одному, і я опиратися вашому шлюбові аж ніяк не збираюся, оскільки до цієї такої видимої тепер мети вела Божа десниця. Запитувати в Лусії, чи вона згодна на цей шлюб, зайве. Про вашу взаємну любов я вже добре знаю, адже вона була причиною того, чому Лусія давала всім

іншим одкоша. Хай небо буде свідком, що я в глибині душі співчував цьому коханню і завжди цінував ваші високі прикмети і добрі почуття, сеньйоре Еліасе. Але цей світ, це суспільство висуває такі вимоги...: та і я, я, хто у своєму самотньому й одноманітному житті ніколи не звідав хланей людських пристрастей, не міг уявити всього безміру любові, і думав, у своїй темноті, що борючись із почуттями моєї дочки, я забезпечу їй справжнє щастя. Але сподіваюся, мої доні, що ви пробачите мені і не держатимете каменя за пазухою.

— Забудьмо про минуле, сеньйоре Майор,— це минуле завдало нам обом стільки прикрощів, стільки гіркоти і горя. Але я визнаю, що ви мали повне право так поводитися, і визнаю, що сьогодні вставши з ліжка, де я провів ніч у сльозах, у страшній печалі та в зневірі, побачивши себе бідним, без майбутнього і без надії після тисячі марних спроб і розпачливих зусиль чогось доробитися, я вирушив сюди з твердим наміром зректися назавжди мого кохання і всіх моїх сподівань на щастя, звільнити себе від обіцянок і клятв, даних мною у дні надій вашій дочці, і моїм особистим прикладом і моїми словами порадити їй, щоб вона стала за жінку тому, хто може забезпечити її на цьому світі, і забути того сараку, який тільки й здатний що бути перепоною її щастю та щастю її родини.

— Який гарний і великодушний вчинок! — вигукнув Майор. — Я пишаюся, що в мене такий зять.

Лусія, не пустивши пари з вуст, пожирала Еліаса очима, вогкими від ніжності і блискучими від щастя.

— Але небо зглянулося на нас,— сказав Еліас,— і на короткому шляху сюди від Торгового дому вниз за течією фортуна якось дивно всміхнулася мені біля смертної постелі одного бідного старика, і я дістав умить і не шукаючи те, чого стільки часу шукав у марній кривавиці. Забудьте про минуле, сеньйоре Майор, і благословіть нашу любов. Я теж усе пускаю в непам'ять, і можете бути певні, що в мені ви знайдете слухняного і відданого сина, а ваші доньки — одна ніжного і палкого мужа, а друга — люблячого брата.

Майор, схвильований до глибини душі великодушним поводженням і благородними словами хлопця, обняв його.

— Будьте щасливі,— гукнув він зі слізьми на очах,— будьте щасливі, мої діти!.. небо благословляє вашу любов.

Наступного-таки дня Еліас постарався відшукати шахту, вказану його старим служником на смертному ложі. Після кількох днів пошуків, вклавши в них багато праці й терпіння, він виявив її нарешті на дні темної і заростої густими чагарями гірської долини. Туди не вела жодна стежка. Старий і тертий кабокло подбав про те, щоб не залишити жодного сліду, яким можна було б добратися до скарбу, бажаючи, аби він нікому не належав, окрім його молодого хазяїна. Еліас негайно почав розробку, і наслідки не розминулися зі словами старого кабокло. За якісь лічені дні він почетверив той спадок, який отримав з рук вірного і відданого Сімона перед його смертю. Але дивна річ! Одразу потому жила вичерпалася, і скільки її не розробляли, ніхто не зумів знайти жодного алмаза. Можна було подумати, що провидіння заклало тут свій маленький скарб лише для того, щоб винагородити чесноту цих двох вірних і відданих коханців.

Через півмісяця після події, що відбулася у маленькій халупчині Майора, у маленькій і єдиній капличці, зведеній у Багажені, проводилося вінчання без якоїсь пишноти і з найбільшою, яка тільки могла бути, простотою; але обличчя жениха і нареченої сяяли такою радістю і втіхою, а всі присутні на цій урочистості виглядали так святково, що зразу видно було: шлюб цей щасливий. То була справді симпатична і чудова пара, достойна всього земного талану і всього небесного благословіння.

Вийшовши з церкви, молодята відокремилися від почту весельчан, повернули на лужок за церквицею і рушили до могили, як видно, ще свіжої, де стояв новий дерев'яний хрест.

Вони вклякли перед нею і стояли якийсь час у такій позі, поки молилися. Звівшись на ноги, молода відламала гілочку своєї весільної гірлянди і поклала її на перекладину хреста, на іншу перекладину чоловік поклав букетик із безсмертників та скабіаз. А люди, які цікаво і захоплено милувалися цією благородною і зворушливою сценою, благословили їх з усього серця.

Хуліо КОРТАСАР
(Аргентина)

ОПОВІДАННЯ

З іспанської переклав Юрій ПОКАЛЬЧУК

ЛІЛІАНА ПЛАЧЕ

Добре, що мені трапився Рамос, а не інший лікар, з ним завжди можна знайти спільну мову; я зразу відчув, що надійшла та хвилина, коли він зібрався сказати мені все відверто чи принаймні дати зрозуміти, не ставлячи крапок над «і». Ось у що обійшлися бідоласі п'ятнадцять років нічних змагань у покер, п'ятнадцять років уїкендів на лоні природи; вічний розлад почуттів, але що вдієш, у годину правди, та ще між чоловіками, це краще, ніж брехня, підфарбована на манір пігулки або рожевого розчину, що крапля по краплі вливається в жили.

Я знаю, хоча цього мені й не казано, що три або чотири дні він ходитиме стурбований: чому ніяк не настає так звана агонія, схожа на тихе конання пса; в цій халепі йому можна цілком довіритися, останні пігулки будуть, як звичайно, зелені або червоні, зате в них міститиметься щось інше, чудовий сон, яким я марю забутися вже тепер, коли Рамос стоїть біля мого ліжка, дещо збентежений, засмучений відкритою мені правдою, бідолашний старий. Ліліані не каже нічого, навіщо передчасні сльози, правда? Альфредо — так, Альфредо ти можеш сказати, щоб він узяв відпустку й подбав про Ліліану та матір. Ага, і доглядачці звеліли, коли я пишу, не займати мене, писання це єдине, що допомагає мені забути про біль, не беручи до уваги, звісно, твоєї знаменитої фармакопеї. І хай каву мені дають, коли я попрошу, в цій клініці надто суворі порядки. Я переконаний, що писання заспокоює мене, може, тому засуджені на смерть пишуть так багато листів, хто знає? Мені навіть приємно уявляти вже написаним те, що тільки спало на гадку, викликаючи якщо не сльози, то гарячий клубок у горлі; за плетивом слів я бачу себе самого, ніби когось стороннього; нема такого відтінку думки, якого б я не міг схопити й зафіксувати на льоту, завдяки професійному роздвоєнню або початковому розм'якшенню мозкової оболонки. Я перестаю писати лише тоді, коли приходить Ліліана, з іншими я не панькаюся,— якщо мені не хочеться розмовляти, я даю базікати їм самим про холодну погоду або про Ніксонові шанси перемогти Макговерна, даю базікати, не випускаючи з рук олівця, аж поки Альфредо не похопиться і не попросить мене поводитися так, ніби його тут немає; в нього є газета, і він може ще посидіти, почитати. А ось моя дружина на таке ставлення не заслуговує, я слухаю її і всміхаюся їй, і менше страждаю, я приймаю її трошки вогкий поцілунок в обидві щоки, дарма що з кожним днем він втомлює мене більше, ніж гоління, та ще й, мабуть, я дряпаю їй губи, бідолашній любоньці. Мушу сказати, що Ліліанина мужність найкраща для мене розрада, якби в її очах я не був уже не житець на цьому світі, мені б не вистачило сил для того, щоб розмовляти й вертати їй поцілунки, щоб

Перекладено за виданням: Julio Cortàzar, Octaedro, Alianza Editorial, Madrid, 1974.
© Julio Cortàzar, 1974.
© Юрій Покальчук, 1996, переклад.

одразу після її відходу братися до писання і знову витримувати безконечні уколи й співчутливі речі. Про мій зошит не наважується мене розпитувати ніхто, я можу зберігати його під подушкою або в тумбочці, це моя примха; проте краще було б мені облишити цю примху, хоч би заради доктора Рамоса, авжеж, краще було б мені, сіромі, перестати розважатися в такий спосіб.

Це станеться у понеділок або у вівторок, а місце у склепі зарезервують у середу чи в четвер. У розпал літа в Чакаріті буде жарко, як у печі, а хлопці спеку зносять погано; бачу Пінчо у двобортному піджаку з наплічками, з яких так насміхається Акоста, хача й сам, щоб провести мене, захоче одягтися якнайкраще — король фермерів надягне краватку і піджак, це буде розкішне видовисько. Тут і Фернандито, щоб трійця була в повному складі, а також Рамос, готовий, певна річ, іти до кінця, і Альфредо, що одною рукою підтримує Ліліану, другою — маму, ридаючи вкупі з ними. Вони сумуватимуть щиро, я ж бо знаю, як люблять вони мене, як їм бракуватиме мене у житті; все відбуватиметься інакше, ніж на похороні гладуна Треси, зведеному до виконання партійної повинності й кількох громадських формальностей, до квапливого вислову співчуття рідні, після чого з легким серцем можна повертатися до житейських справ. Зате зголодніти вони добре зголодніють, надто Акоста, відомий ненажера; і попри біль та жаль за безглузду смерть молодика у розквіті життєвих сил спізнають вони й добре знайоме всім почуття — втіху знов сісти в метро або в машину, освіжитися під душем і попоїсти всмак, але потай, ніби притлумлюючи голод, викликаний безсонними ночами, запахом квітів та вінків, безперервним курінням і ходінням по тротуару. Мені приємно уявляти, що Фернандито, Пінчо й Акоста йдуть до ресторану, де смажиться м'ясо на рожні, звісно, гуртом, як ми колись після похорону гладухи Реси, відчуваючи потребу ще якийсь час побути разом, випити літр вина й закінчити бенкет тельбухами; достолиха, я ніби зараз їх бачу; Фернандито перший кине якийсь дотеп і заїсть його половинкою ковбаси, каючись із запізненням, Акоста гляне спідлоба на приятеля, але Пінчо вже пирхне, він ніколи не годен стриматися, і тоді цей простак Акоста ви́знає, що нема причини корчити з себе святого перед хлопцями, і теж розсміється й закурить сигарету. І друзі заведуть довгу розмову про мене, кожен згадає безліч подробиць із того життя, що об'єднувало нас чотирьох у цьому житті, звичайно, було чимало подій і моментів, відомих далеко не всім, тепер їх воскресять Акосто й Пінчо, розказавши про довголітню історію нашої дружби, про сварки та примирення. Після обіду вони розійдуться, і тільки тоді, в годину повернення до своїх домівок, мене буде востаннє й остаточно поховано. Альфредо, той поводитиметься інакше, не тому що він не нашої компанії, адже це не так,— просто Альфредо муситиме потурбуватися про Ліліану та маму, а цього ні Акоста, ані хтось інший зробити не годен, життя вносить у приятельські стосунки свої корективи, наш дім, звісно, відкритий для всіх друзів, але Альфредо не просто бажаний гість, він тут своя людина; мені завжди були приємні його захоплені розмови з мамою про зілля та ліки, його походи з Почо в зоопарк або в цирк, його послужливість, що виявляється в тому, як цей старий парубок носить тістечка й чайне печиво мамі, тільки-но вона заслабне, його боязка й чиста прихильність до Ліліани; словом, це приятель з усіх приятелів, здатний ці два наступні дні проливати сльози, але не забути забрати Почо до себе додому і зразу ж вернутися назад, щоб підтримати в тяжку хвилину маму й Ліліану. Врешті-решт саме йому доведеться стати господарем дому і взяти на себе всі клопоти, починаючи з похорону; це має статися саме тоді, коли тесть поїде до Мексики чи Панами, хто знає, чи встигне він вернутися для того, щоб спізнати на собі сквар полуденного сонця в Чакаріті, бідолашний хлоп'яга. Тож саме Альфредо піде з Ліліаною, оскільки маму навряд чи пустять на похорон, піде під руку з Ліліаною, відчуваючи, як її дрож посилюється його власним дрожем, шепочучи на вухо все, що шептав удовиці гладуна Треси я, якісь зайві, непотрібні слова, що не втішають, не присипляють, не зводять логічних побудов, а просто свідчать про людську присутність, таку важливу в подібних випадках.

Для них теж найгіршим моментом стане повернення; перед тим буде церемонія і покладення квітів, потім доторк до отієї незбагненної штуко-

вини, прикрашеної позолотою та ручками, зупинка перед склепом, бездоганно виконана служниками похоронного бюро операція; а далі — таксі й повернення додому, вони приїдуть додому, знаючи, що день без телефонних дзвінків і клініки, без голосу Рамоса, який живить Ліліанину надію, зупиниться на місці; Альфредо запарить каву і скаже, що Почо на дачі подобається, хлопець катається на поні і грається з селянськими дітьми; Альфредо доведеться подбати про маму та Ліліану, але йому відомий у домі кожен куточок, і можна з певністю сказати, що ніч він проведе без сну на канапці в моєму кабінеті, де ми якось її поставили для Фернандито, коли той став жертвою пожежі й п'яти чарок коньяку і почав плутати карти одну з одною. Ліліана вже багато тижнів спить сама, очевидно, смертельно зморена, Альфредо не забуде дати болезаспокійливого їй і мамі; тітка Сулема наллє мансанільї[1] й липового чаю, і Ліліана помалу засне в цьому тихому будинку, де Альфредо старанно позачиняє двері, перш ніж простягтися самому й запалити сигару, чадити якою він не посміє при мамі, щоб не змусити її кашляти від диму.

Кінець кінцем так навіть краще, Ліліана з мамою не залишаться покинутими, бо цілковита самотність у даному разі ще гірша за навалу далеких родичів; на місці будуть тітка Сулема, яка завжди мешкала на верхньому поверсі, й, зрозуміло, уже згаданий Альфредо, приятель дому, в чиєму розпорядженні є ключі від квартири; попервах, мабуть, легше зносити неминучу самоту, аніж витримувати натиск обіймів і квітчастої балаканини.Альфредо намагатиметься роззосередити всіх, на хвилинку зайде й Ромео провідати маму та Ліліану, подбати про їхній сон, а тітці Сулемі дати таблетки. Певної години в темному будинку запанує тиша, порушувана лише далеким боєм церковних дзиґарів у нашому дуже тихому кварталі. Мені приємно уявляти, як це все відбуватиметься — як Ліліана, поринаючи помалу-малу в тяжкий сон без сновидінь, ворочатиметься у постелі, мов ледача кішечка, одну руку застромивши під подушку, змочену слізьми й одеколоном, а другу притиснувши до рота, достоту, наче дитина перед сном. Уявляти її так приємно, Ліліана спить, Ліліана наприкінці чорного тунелю невиразно відчуває, що сьогоднішній день скінчився, щоб дати місце завтрашньому, що світло за фіранками вже не битиме так різко в вічі, як тоді, коли тітка Сулема відкривала на постелі коробки, дістаючи звідти звалену докупи чорну одежу й вуаль із конвульсійними схлипами, останнім марним протестом проти того, що мало ще статися. Тепер світло за вікном з'явиться незвично рано, раніше за невиразні спогади-марення, що пробиваються крізь вранішню дрімоту. На самоті, відчуваючи себе справді одинокою у своєму ліжку і своїй кімнаті, цього дня, що почнеться не так, як завжди, Ліліана зможе плакати в подушку, і ніхто не прийде її втішати, даючи їй виплакатися; і лише набагато пізніше, коли зрадливий напівсон ув'язнить її в сувоях простирадла, порожнеча дня почне виповнюватися духом кави, дзвоном розсунутих штор, тіткою Сулемою, голосом Почо, що телефонуватиме з дачі, аби поділитися новинами про соняшники та поні, про сома, виловленого з великим боєм, про скіпку в руці, але це пусте, змастили йому ранку мастю, що її порадив дон Контерас,— здається, масть просто чудодійна.

Альфредо, що чекатиме на Ліліану у вітальні, з газетою в руці, скаже їй, що мама добре спала і що Рамос прийде о другій, і скаже, що пополудні вона могла б поїхати побачитися з Почо, за такої сонячної днини варто було б вискочити за місто, колись навіть можна було б і маму прихопити отак із собою, сільське повітря мало б добре на неї вплинути, а може б, ми всі залишилися там узагалі на цілий уїкенд: Почо був би такий щасливий, що вони всі з ним. Погодитись чи відмовитись означає одне й те ж саме, усі це знають і чекають на відповідь, щоб потім засісти ліниво за обід та коментування страйків на текстильних фабриках, попросити ще трохи кави, відповісти на телефонний дзвінок, бо ж раптом стало ясно, що треба ввімкнути телефон; далі телеграма від свекра, що подорожує за кордоном, гучне зіткнення автомобілів на розі, крики та посвисти десь далеко в місті,

[1] Мансанілья — гатунок білого вина.

опів на третю думка поїхати з мамою та Альфредо на село, і де воно оце взялося оте тремтіння руки, з дітьми ніколи нічого не знаєш. Альфредо за кермом заспокоює, що дон Контерас запевне найкращий з усіх лікарів; далі вулички в Рамос-Мехіа і сонце ніби кипінь сиропу, аж доки вони сховалися у великих вибілених вапном кімнатах; мате[1] о п'ятій пополудні й Почо зі своєю щукою, від якої вже починає трохи тхнути, але ж така гарна, така величезна, що таки треба було помучитись, щоб витягти її з річечки, знаєш, мамо, мало не перекусила волосіні, слово честі, ось поглянь лишень, які в неї зубиська. Це все одно, що розглядати альбом із фотографіями чи дивитися кіно; образи та слова одні за одними заповнюють пустку; зараз побачите, сеньйоре, що воно таке печеня, зготована Кармен, без жиру й така смачнюща, до неї ще салат, і більше нічого не треба, у таку спеку ліпше їсти мало, принесіть-но оте-го проти комах, бо вже наближається пора комарів.

Тут Альфредо замовкає, його рука плескає Почо по плечу, ти, старий, таки справжній чемпіон з рибальства, завтра ходімо разом, тільки ж ранесенько, ану ж нам пощастить, мені розповідали тут про одного, що спіймав рибину на цілих два кілограми. Тут, на веранді, приємно, мама може, як схоче, поспати у кріслі-гойдалці, дон Контерас має рацію, рука твоя вже здорова, покажи нам, як ти гарцюєш на цьому рябому жеребчику, мамо, подивись лишень, як він галопує, мамо, а чого б і тобі не піти з нами взавтра раненько на рибу, я тебе всього навчу, ось побачиш; далі — червоне сонце і щупачки у п'ятницю, біганина Почо наввипередки з сином дона Контераса, у полудень подається яловичина, мама повагом допомагає лущити кукурудзу, щось радячи дочці Кармен з приводу її задавненого кашлю, сієста у порожніх покоях, що пахнуть літом, темрява серед куценьких простирадл, надвечір'я на веранді, гасниця, щоб відстрашувати комарів, ніколи не афішована стороннім близькість Альфредо, ця його манера бути поруч і займатися Почо, дбати про те, щоб усе було як слід, разом із тишею включно, яку його голос ніколи не перериває в невідповідний час, з рукою, що подає склянку якогось напою, хусточку, а чи вмикає радіо, щоб можна було послухати останні вісті; страйки, Ніксон, можна було передбачати, Боже, що за країна!

Кінець тижня, і на руці в Почо ледве помітний слід від подряпини, всі повернулися до Буенос-Айреса у понеділок спозаранку, щоб уникнути спеки, Альфредо відвіз їх додому й сам поїхав зустрічати тестя, Рамос теж був на аеродромі, і Фернандо, який дуже допоміг при зустрічі (зрештою, у домі могло б зібратися й більше знайомих); Акоста з'явився о дев'ятій з дочкою, що мала бавитися з Почо на горішньому поверсі у тітки Сулеми; все виглядало якимось притлумленим; Ліліана силкувалася думати більше про старих, ніж про себе, панувала над собою; Альфредо разом з Акостою та Фернандо, відбиваючи прямі стріли, один поперед одного переконують старого, що після такої подорожі треба гаразд відпочити, потім вони виходять один за одним, і лишаються вже тільки Альфредо та тітка Сулема; дім занурений в тишу, Ліліана, що погодилася ковтнути заспокійливу таблетку, дозволила відвести себе до ліжка, Ліліана, що не заламалася ні разу, що заснула майже водномить, як той, хто виконав свій обов'язок до самого кінця. Вранці знову в їдальні галопування Почо, який тягає за собою черевики старого, перший телефонний дзвінок, завжди або Клотильда або Рамос, мама, яка скаржиться, що вже парко або спечно, яка домовляється про обід із тіткою Сулемою, о шостій Альфредо, подеколи Пінчо з сестрою або ж Акоста, щоб Почо міг побавитися з його малою, колеги з лабораторії, які, довідавшись про повернення Ліліани, кажуть, що слід удатися до праці, а не сидіти замкнувшись удома, як, на їхню думку, вона чинить; хай вона зробить це для них, бо ж і так хіміків завжди бракує, і Ліліана їм справді потрібна, нехай би приходила хоч на півдня, доки не матиме сили на більше; вперше відвіз її Альфредо, Ліліана не могла сама вести машину, але потім уже не хотіла завдавати комусь зайвого клопоту і, витягши авто з гаража, інколи виїжджала після обіду із Почо, забирала його до зоопарку або ж до кіно; в лабораторії були їй вдячні, що допомогла їм з новими вакци-

[1] Мате — напій на взір чаю, широковживаний у країнах Латинської Америки.

нами, на узбережжі вибухнула епідемія, засиджувалися на роботі допізна, тож і її щоразу затягувала праця; гонитва всього персоналу за прудким часом, що тікав від них; двадцять коробок вакцини для Розаріо, як це зробили, вдалося-таки нам, Почо у школі; і знов-таки Альфредо з його претензіями до того, що нині зовсім інакше викладають математику для цих дітей, він мене запитує таке, що я затинаюсь і мушу думати; і ці старі в доміно, в наші часи все було інакше, Альфредо, нас навчали каліграфії, подивіться лишень, які букви у цього малюка, і куди тільки воно все йде. Винагорода мовчазного споглядання Ліліани, вгрузлої у канапу, короткий погляд з-понад газети і її усмішка, порозуміння з ним без слів, старі таки мали рацію, її бозна-колишня, майже дівчача усмішка. Але вперше це справжня усмішка, з глибини душі, як тоді, коли вони ходили з Почо до цирку, бо він виправив свої шкільні оцінки, і вони взяли його на морозиво та на прогулянку до порту. Повернуло вже на більший холод, і Альфредо приходив щоразу рідше, бо мав силу праці у своєму синдикаті й чимало їздив по провінціях; інколи навідувався Акоста з дочкою, а в неділю Пінчо або Фернандо, частіше, рідше — це не мало вже значення, бо всі були завантажені роботою, а дні ставали чимдалі коротші; Ліліана поверталася з лабораторії пізно і допомагала з уроками Почо, що плутався у дробах та річищі Амазонки; а тоді являвся Альфредо, подаруночки для старих, цей спокій, про який ніколи не мовилось, коли можна було разом з ним умоститися біля вогню і півголосом обговорити загальні проблеми, стан здоров'я мами; Альфредо тримав Ліліану за руку, ти занадто змучуєшся, не надто добре виглядаєш; усмішка заперечення, але сповнена вдячності; якогось дня виберемось за місто, бо ж ця холоднеча не може тривати вічно; незважаючи на те що Ліліана поволі вивільняє руку, шукаючи на столику сигарети, і що слова ніби позбавлені сенсу, очі зустрічаються вже ніби якось інакше, а тоді настає хвилина, коли Альфредо знову торкається її руки, голови хиляться одна до одної, довга тиша, поцілунок у щоку.

Про що тут говорити, так сталося, і говорити тут нема про що. Нахиляючись уперед, щоб запалити сигарету, що тремтить у неї в пальцях, Ліліана просто чекатиме, не кажучи ні слова, може, знаючи, що немає для цього слів, потім із зусиллям проковтне дим, який за мить видихне зі стогоном і розплачеться, душачись риданнями, плачем, затаєним здавна, не відсуваючи обличчя від його обличчя, тільки схлипуючи мовчки, тепер уже тільки для нього, виплакуючи все те, що він зрозуміє. Навіщо нашіптувати щось і так очевидне, плач Ліліанин — це термін, це межа, за якою починається нове життя. Якби тільки її втішили, якби повернути їй спокій було так само просто, як описати в оцьому зшитку словами заморожені секунди, маленькі скалки часу, щоб скоротати нескінченні години цього вечора, якби було так, але ж ось надходить ніч, а з нею водночас і Рамос, що уважно переглядає свіжі аналізи, що шукає мого пульсу, раптом змінившись на обличчі, вже нездатний щось удавати, що зриває з мене простирадла, аби оглянути мене голого, дотикається мого боку, віддаючи якийсь незрозумілий наказ санітарці; а далі — повільне недовірливе розпізнавання, в якому я теж присутній, але дивлюсь на себе ніби звідкись ізбоку, майже розважаючись, знаючи, що такого не може бути, що Рамос помиляється і що це неправда, що правда лише ота, отой термін, який він мені визначив; а далі сміх Рамосів, те, як він мене торкається, і обмацує, ніби й сам неспроможний у це повірити, його абсурдна надія, овва, старий, ніхто на світі мені зроду не повірить, і я, хто врешті змушує себе усвідомити, що, може, таки справді воно так, бо хто ж іще, окрім нього, може щось знати; я, хто дивиться на Рамоса, коли той випростується і починає сміятися, і віддає накази голосом, якого я ще в нього ніколи не чув; і в цій напівтемряві, у цьому напівсні я поволі переконуюсь, що, може, воно таки й направду так, і мені зрештою доводиться-таки попросити його, тільки-но вийде санітарка, щоб він трохи зачекав, щоб зачекав бодай доти, доки почнеться день, і вже аж тоді сказав про все Ліліані, аж тоді вирвав її з того сну, в якому вперше вона вже не самітня, із тих рук, що обіймають її, коли вона спить.

РУКОПИС, ЗНАЙДЕНИЙ У КИШЕНІ

Те, про що я зараз пишу, може здатися комусь схожим на одержимість гравця, що схибнувся на рулетці або тоталізаторі, але не гроші мені потрібні. Я раптом відчув, а чи вирішив, що темне вікно вагона метрополітену може дати мені відповідь і звести мене із щастям саме тут, під землею, де надто гостро відчувається болісна роз'єднаність людей, а час на очах розтинається короткими перегонами і його зримі відтинки — разом із кожною станцією — залишаються позаду, в пітьмі тунелю. Я кажу про «роз'єднаність», щоб ліпше збагнути (а мені довелося багато чого збагнути відтоді, як я почав свою гру), на чому ґрунтувалася моя надія на «цілковитий збіг», на те відчуття, яке, я гадав, прийде до мене зі світу відбить у шибці вагона, прийде і покладе край роз'єднанню, якого люди, здається, і не помічають. А втім, хтозна, про що думають у цій тисняві люди, які входять до вагонів і виходять з них. Чим, окрім отого «швидше б доїхати», клопочуться ці люди, які десь заходять, щоб десь вийти, і яких єднає щось спільне лише в одному місці, у вагоні, де їхнє майбутнє — їх усіх — точно визначене, хоча лише на якісь хвилини, і хоча ніхто не знає, як ми вийдемо, чи всі разом, чи я вийду перший, а чи, може, перший вийде отой довготелесий чоловік зі згортками, і чи доїде ота бабуся в зеленому до кінцевої зупинки, чи ні, чи вийдуть ці хлоп'ята оце зараз... так, певне , вийдуть, бо вони ухопилися за свої ранці та лінійки і пробираються, регочучи і штовхаючись, до дверей, а онде в кутку якась дівчина розташувалася, очевидно, надовго, на кілька зупинок, зручно вмостившись на звільненому місці, а щодо тої, іншої,— передбачити важко. Так, щодо Ани — передбачити було важко. Вона сиділа дуже рівно, ледь торкаючись спинки сидіння, біля самого вікна, і була вже там, коли я ввійшов до вагона на станції «Етьєн-Марсель», а негр, він сидів навпроти неї, саме встав, звільнивши місце, на яке ніхто не зазіхав, і я зміг, бурмочучи вибачення, протиснутися між колін двох пасажирів, що сиділи скраю, і сісти напроти Ани. Одразу ж — бо я спустився в метрополітен, щоб іще раз зіграти у свою гру на щастя — я відшукав у вікні відбиття профілю Маргріт і виявив, що вона дуже мила, що мені подобається її чорне волосся, це пасмо, що навскісним крилом прикриває чоло.

Ні, імена — Маргріт чи Ана — не вигадані пізніше і не вжиті зараз, коли я роблю ці нотатки в записнику для того, щоб розрізняти обох дівчат. Імена, як того вимагали правила гри, спадали на гадку зразу, без усякої прикидки. Скажімо, відбиття цієї дівчини у вікні могло зватися лише Маргріт, і не інакше, і тільки Аною могла називатися дівчина, що сиділа напроти мене, не помічаючи мене і спрямувавши невидющий погляд на це короткочасне збіговисько людей, де кожен обирає все що завгодно для оглядання, тільки, боронь Боже, не ближнього свого. Хіба що діти прямо і відверто дивляться нам в очі, поки їх теж не навчать дивитися мимо, дивитися не бачачи, з таким собі виразним зумисним непомічанням будь-якого свого сусіди, із упередженням проти будь-яких душевних контактів. Коли кожен замикається у власній мильній бульбашці, бере, сказати б, себе в дужки, турботливо відгороджується міліметровою щілинкою від чужих ліктів та колін — заглибившись у книжку або у «Франс суар», а найчастіше, як Ана, спрямувавши погляд у порожнечу, дивлячись крізь людину, втупившись у цю дурну «нічийну зону», яка проходить між моїм обличчям і обличчям чоловіка, що заглибився у «Фігаро». Але саме тому Маргріт (а якщо я загалом маю рацію, то в якусь мить і Ана) повинна була кинути неуважний погляд у вікно... Так, Маргріт глянула у вікно, побачила моє відбиття, і наші погляди схрестилися за шибкою, де пітьма тунелю наклала найтонший шар ртуті, накинула фіолетовий рухливий оксамит.

У цьому ефемерному дзеркалі обличчя набувають якогось іншого життя, перестають бути огидними гіпсовими зліпками, створеними казенним світлом вагонних ламп, і — ти не посміла б заперечувати цього, Маргріт,— можуть щиро і чесно дивитись одне на одного, бо на якусь хвилину погляди звільняються від самоцензури. Я там, за шибкою, не був чоловіком, який сидів навпроти Ани і на якого Ана не сміла відверто дивитися у вагоні метрополітену, хоча, зрештою, Ана недовго дивилась і на моє відбиття, якісь секунди, не більше, менше від Маргріт, бо тоді, коли Ана, не зупинивши погляду на чоловікові, що сидів навпроти неї — адже негарно дивитися на стороннього чоловіка в метро,— повернула голову до віконної шибки, вона майже одразу ж відвернулася від мого відбиття, бо я чекав цього моменту, щоб ледь-ледь розтулити губи в усмішці — аж ніяк не нахабній і не викличній,— чекав після того, як погляд Маргріт птахом опустився на мої очі у вікні. Все це тривало якусь частку секунди, але я встиг уловити, що Маргріт помітила мою усмішку і що Ана була явно шокована, хоча лише похилила голову і вдала, ніби перевіряє замок на своїй торбинці з червоної шкіри; а мені якраз захотілося ще раз усміхнутися, хоча Маргріт більше не дивилася на мене, бо Ана перехопила й осудила мою усмішку. І тому вже було байдуже, дивляться на моє «потойбічне» зображення чи ні. Зрештою вони, Ана чи Маргріт, і не збиралися цього робити, заглиблені у вивчення замка на червоній торбинці Ани.

Як це і раніше бувало, у часи Паули (у часи Офелії і всіх тих, хто з видимою цікавістю розглядав замок на торбинці, гудзик або згин журнальної сторінки, у мені знову розверзалася безодня, де клубком сплелися страх і надія, зійшлися насмерть, як павуки у банці, а час почав відраховуватися частими ударами серця, зливатися з пульсом гри, і тепер кожна станція метрополітену робилася початком нового, невідомого сюжету мого життя, бо така була гра. Погляд Маргріт і моя усмішка, миттєва реакція Ани, що розглядала замок на своїй торбинці, були врочистим відкриттям церемонії, яка іноді починалася всупереч усім законам розуму, змушуючи хапатися за найслабшу ланку в безглуздому ланцюгу повсякденних випадковостей. Умови гри не були складні, одначе сама вона скидалася на сутичку наосліп, на безпорадне борсання у грузькому болоті, де скрізь, куди не глянь, перед вами виростає розлоге дерево, розгалужуючись у непередбачених напрямках. Паризький метрополітен по всьому своєму екзотичному каркасу, немов на картині Мондріана, по своїх червоних, жовтих, синіх і чорних гілках розкидав примхливі геометричні фігури численних, але кількісно все ж обмежених станцій. І це метро-дерево живе по двадцять годин із кожних двадцяти чотирьох, виповнюючись нуртівливим соком, краплі якого плинуть у різні відгалуження того дерева, одні викочуються на «Шатле», інші входять на «Вожірар», треті роблять пересадку на «Одеоні», щоб їхати до «Ла Мотт-Піке»; дві сотні, три тисячі, і, хто знає, скільки варіантів пересадок і переходів закодовано і запрограмовано для всіх цих частинок живої матерії, що десь занурюються в дерево, а десь вискакують, розсипаються по Галереях Лафайєт, щоб запастися або пачкою паперових серветок, або парою лампочок на третьому поверсі крамниці біля вулиці Гей-Люссака.

Мої правила гри були напрочуд прості, вони були чудові, безглузді й деспотичні. Якщо мені подобалася жінка, що сиділа навпроти мене біля вікна, якщо її відбиття у вікні зустрічалося очима з моїм відбиттям у вікні, якщо посмішка мого відбиття у вікні бентежила, чи радувала, чи дратувала відбиття жінки у вікні, якщо Маргріт побачила мою усмішку, й Ана одразу ж похнюпила голову і стала пильно розглядати замок своєї червоної торбинки, тоді, отже, гра почалася, незалежно від того, як зустрінуто усмішку — з роздратуванням, втіхою чи з видимою байдужістю. Перша частина церемонії на цьому завершувалася: усмішку помітила та, для кого вона призначалася, а потім починалася битва в безодні, болісне борсання павуків у шлунку, тривожна пульсація — від станції до станції — хвилин і секунд надії.

Я думаю про те, як почався цей день: тепер у гру ввійшла Маргріт (і Ана), на тиждень раніше — Паула (і Офелія). Рудоволоса дівчина вийшла на одній з найкаверзніших станцій, на «Монпарнас-Б'єнвеню», що, мов гидомирна багатоголова гідра, не залишала майже жодного шансу на удачу. Я зробив ставку на перехід до лінії «Порт-де-Ванв» і відразу ж, біля першого підземного розгалуження, зрозумів, що Паула (Офелія) рушить до переходу на станцію «Марія

Іссі». Нічого не вдієш, залишилося тільки глянути на неї востаннє на перехресті коридорів і побачити, як вона зникає, як її поглинають сходи, що ведуть униз. Така була умова гри: усмішка, помічена у вікні вагона, давала право йти назирці за жінкою і майже безнадійно сподіватися на те, що її маршрут у метро збігатиметься з моїм, вибраним ще до спуску під землю. А потім — так було завжди, аж до сьогоднішнього дня — дивитись, як вона зникає в іншому переході, і не сміти йти за нею, повертатися з важким серцем у світ нагорі, забиватися в якусь кав'ярню і знову жити, як живеться, поки помалу-малу через якісь години, дні чи тижні знову не здолає жага спробувати щастя і потішити себе надією, що все збіжиться — жінка і відбиття у шибці, радісно зустрінута чи відкинута усмішка, напрям руху поїздів,— і тоді, нарешті, з повним правом можна буде наблизитися і сказати їй перші важкі слова, що пробивають товщу застояного часу, купу павуків, що судомно ворушаться у безодні.

Коли ми під'їхали до станції «Сен-Сюльпіс», хтось поряд зі мною піднявся до виходу, сусіда Ани також вийшов, і вона сиділа тепер одна напроти мене і вже не розглядала своєї торбинки, а неуважно ковзнувши по мені поглядом, спинила погляд на рекламах якогось курорту, якими обліплено було всі чотири кутки вагона. Маргріт не повертала голови до вікна, щоб побачити мене, але саме це й свідчило, що контакт виник, свідчило про його нечутну пульсацію. Ана ж була, напевне, надто несмілива або їй просто здавалося дурною затією дивитися на відбиття обличчя, що посилає усмішки Маргріт. Станція «Сен-Сюльпіс» важила для мене дуже багато, оскільки, хоча ще залишалося вісім станцій до кінцевої зупинки «Орт-д'Орлеан», лише три з них були пересадковими вузлами і, тільки в разі, якби Ана вийшла на одній з цих трьох, у мене з'явився б шанс, що наші шляхи збіжаться. Коли електричка почала пригальмовувати перед «Сен-Пласід», я завмер, дивлячись у вікно на Маргріт, сподіваючись зустрітися з нею поглядом, а очі Ани в цю хвилину мирно блукали по вагона, ніби вона була переконана, що Маргріт більше не гляне на мене, тож нема чого більше й думати про це відбиття, яке чатувало на Маргріт, щоб усміхнутися лише їй.

Вона не зійшла у «Сен-Пласід», я знав, що так буде, ще до того, як поїзд почав гальмувати, бо пасажири, що збиралися вийти, звичайно дуже метушаться, надто жінки, які нервово обмацують згортки, застібають пальта чи швидко озирають прохід перш ніж устати, щоб не наткнутися на чужі коліна, коли раптове зниження швидкості обезвладнює людське тіло. Ана байдуже позирала на станційні реклами, личко Маргріт було змите з вікна світлом зовнішніх ламп, і я не міг знати, глянула вона на мене чи ні, та й моє відбиття тонуло в напливах неонових вогнів з рекламних афіш, а потім — у мигтінні людей, що входили і виходили. Якби Ана вийшла на «Монпарнас-Б'єнвеню», мої шанси були б мінімальні. Як тут не згадати про Паулу (Офелію), коли схрещення чотирьох ліній на цій станції зводило майже до нуля мою спроможність угадати її вибір. І все ж у день Паули (Офелії) я був безглуздо переконаний у збігові наших шляхів, я до найостаннішого моменту йшов на три метри ззаду від цієї неквапливої дівчини з довгим рудим волоссям, ніби припорошеним сухою глицею, і, коли вона звернула в перехід праворуч, голова моя сіпнулася, як від удару в щелепу. Ні, я не хотів, щоб тепер так було з Маргріт, щоб вернувся отой страх, щоб усе це повторилося на «Монпарнас-Б'єнвеню»... Хіба ж хтось відмовиться від наївних самооман, які допомагають нам жити? Я одразу ж сказав собі, що, можливо, Ана (можливо, Маргріт) вийде не на «Монпарнас-Б'єнвеню», а на якійсь із інших можливих станцій, що, можливо, вона не піде в той перехід, який для мене закритий; що Ана (Маргріт) не вийде на «Монпарнас-Б'єнвеню» (не вийшла), не вийде на «Вавені» — і вона справді не вийшла! — що вона, можливо, вийде на «Распай» — на цій першій із двох останніх можливих станцій... А коли вона і тут не вийшла, я вже знав, що залишається тільки одна станція, де я міг далі простувати за нею, бо три наступні переходів не мали, а отже були для мене однаковим злом. Я знову став шукати поглядом Маргріт у шибці вагона, став гукати її з безмовного і скам'янілого світу, і мій голос мав долинути до неї, мов заклик, мов волання про допомогу, мов мертва хвиля; я всміхнувся їй,і Ана не могла цього не бачити, а Маргріт не могла цього не відчувати, хоча й не дивилася на моє відбиття, по якому хвиськали світлом часті лампи тунелю перед

станцією «Данфер-Рошро». Чи то перший поштовх буферів змусив здригнутися червону торбинку на колінах Ани, чи то лише почуття нехоті послало вгору її руку, щоб відкинути з чола чорне пасмо, я не знав, але в ці три-чотири лічені секунди, поки поїзд завмирав біля платформи, павуки особливо болісно ятрили моє нутро, віщуючи нову поразку; коли Ана легким і гнучким рухом випростала своє тіло, коли я побачив її спину серед пасажирів, я, здається, ще безглуздо озирався на вікно, шукаючи обличчя Маргріт у шибці, осліплій від світла та мигтінь. Потім звівся, ніби не усвідомлюючи, що роблю, і вискочив з вагона, і йшов — жива тінь тієї постаті, що рухалася платформою,— поки раптом не прочнувся від думки, що зараз, біля двох переходів, на мене чекає останнє випробування і буде складено вирок, остаточний і безповоротний.

Зрозуміло, що Ана (Маргріт) або піде своїм звичним шляхом, або зверне, куди їй заманеться, я ж бо, входячи до вагона, твердо знав: якщо хтось стане учасником гри і вийде на «Данфер-Рошро», до моєї комбінації буде включений перехід на лінію «Насьйон-Етуаль»; так само, якби Ана (Маргріт) вийшла на «Шатле», я мав би право прошкувати за нею лише по переходу «Венсен-Нейї». На цьому, вирішальному, етапі гру було б програно, якби Ана (Маргріт) рушила до лінії «Де Со» або до виходу надвір. Все мало вирішитися враз, бо на станції «Данфер-Рошро» нема, всупереч стандартові, численних коридорів і сходи ескалатора швидко доправляють людину до місця призначення або — якщо вже йдеться про мою гру з долею — до місця долі. Я бачив, як вона пливе в юрбі, як рівномірно похитується червона торбинка — ніби на механічній ляльці — як вона крутить головою в пошуках табличок-дороговказів і, секунду повагавшись, звертає ліворуч. Але ліворуч був вихід прямо надвір...

Я не знаю, як це висловити: павуки буквально роздирали моє нутро, але я чесно поводився в першу хвилину і йшов далі назирці просто так, машинально, щоб потім скоритися неминучості й сказати там, нагорі: що ж, іди своєю дорогою. Але раптом, на самій середині сходів, я зрозумів, що ні, що, мабуть, єдиний спосіб знищити павуків — це переступити закон, порушити правила бодай раз. Павуки, що вп'ялися у мій шлунок тієї миті, коли Ана (Маргріт) пішла вгору забороненими сходами, зразу притихли, і весь я зненацька обм'як, по тілу розлилася втома, хоча ноги і далі автоматично долали приступку за приступкою слідом за нею. Всі думки враз вивітрилися, окрім свідомості того, що я ще бачу її, бачу, як червона торбинка, пританцьовуючи, прямує вгору до вулиці, як пасма чорного волосся ритмічно колихаються у такт ходи. Уже стемніло, поривчастий вітер шмагав обличчя снігом з дощем. Я знаю, що Ана (Маргріт) не злякалася, коли я порівнявся з нею і сказав: «Не може бути, щоб ми отак і розійшлися, не встигнувши зустрітися».

Згодом у кав'ярні, вже тільки Ана — бо образ Маргріт побляк перед реальністю «чінзано» і сказаних слів — призналася мені, що нічого не розуміє, що звати її Марі-Клод, що моя усмішка у вагонному вікні її збентежила, що вона хотіла була встати і пересісти на інше місце, що потім не чула моїх кроків позад себе і що надворі, хоч як це дивно, зовсім не злякалася. Так говорила вона, дивлячись мені в очі, попиваючи «чінзано» й усміхаючись без усякого збентеження, зовсім не соромлячись того, що не десь-інде, а на вулиці й майже без вагання прийняла мою несподівану пропозицію піти до кав'ярні. У хвилини цього щастя, що освіжало бризками прибою, що пестило тополиним пухом, я не міг розповісти їй про те, що вона сприйняла б як якусь манію чи навіженство, що, власне, й було навіженством — у міщанському розумінні. Я говорив їй про неслухняне пасмо волосся, про її червону торбинку, про її пристрасть до реклам курортів з гарячими джерелами, про те, що усміхався їй не тому, що я — знуджений невдаха чи вроджений донжуан. Я бажав подарувати їй квітку, подати знак, що вона мені подобається, що мені добре, що добре їхати разом з нею... Жодної секунди ми не фальшивили, ми вели розмову, як давні знайомі, ніби все так і мало бути, і дивились одне на одного без найменшої ніяковості. Я думаю, що Маргріт теж не відчувала б уявного сорому, як і Марі-Клод, якби відповіла на мою усмішку в вагонному вікні, якби так довго не роздумувала про умовності та забобони, про «не відповідай», коли з тобою забалакають на вулиці і захочуть пригостити цукерками й запросити до кіно... А Марі-Клод тим часом уже звільнилася від думки, що я усміхався до Маргріт, Марі-Клод і надворі, й у кав'ярні навіть гадала, що то була гарна

усмішка, і що незнайомець з метро усміхався Маргріт зовсім не для того, щоб закинути вудочку в іншу копанку, і що моя безглузда манера знайомитися була єдино слушною та розумною і схиляла до того, щоб відповісти «так» — так, можна разом випити чарочку і побалакати в кав'ярні.

Не пам'ятаю, що я розповідав про себе, мабуть, про все, крім своєї гри, а, отже, загалом не надто багато. Однієї чудової миті ми дружно розсміялися, хтось із нас перший пожартував, а потім виявилося, що нам подобаються однакові сигарети і Катрін Денев. Вона дозволила мені провести її до дверей дому, подала мені руку без тіні манірності й дала згоду прийти до тієї самої кав'ярні й такої самої пори у вівторок. Я спіймав таксі і поїхав до себе додому, вперше поринувши в самого себе, як у якусь невідому і казкову країну, і щільно склеплював повіки, щоб довше бачити чорне волосся Марі-Клод, її миле похитування головою під час розмови, усмішку. Ми ніколи не спізнювалися і докладно обговорювали фільми, говорили про свою роботу, з'ясовували причини деяких наших ідеологічних розбіжностей. Вона поводилася й далі у моїй присутності так, ніби диво, та й годі! — її цілком влаштовувало це наше спілкування — без зайвих пояснень, без зайвих розпитів, і, здається, їй навіть на думку не спадало, що перший-ліпший кретин міг би побачити в ній повію або ж дурепу, та, все ж, мабуть, її дивувало, що я не намагався сісти з нею в кав'ярні на одну лаву, що, поки ми йшли вулицею Фруадево, ні разу не оповив рукою її пліч, уникаючи цього першого жесту інтимності, і що, знаючи про її домашню ситуацію,— вона жила майже одна, оскільки молодшої сестри часто довго не бувало в її помешканні на четвертому поверсі,— я все ж не просив дозволу зійти з нею нагору. На жаль, вона й гадки не мала про моїх павуків. Під час перших наших трьох чи чотирьох зустрічей вони не мучили мене, зачаївшись у безодні й чекаючи дня, коли я все усвідомлю, ніби я досі нічого не усвідомлював; натомість були вівторки, була кав'ярня і була радість, що Марі-Клод уже там або ось-ось розчиняться двері й швидкою ходою зайде моя чорнявка, та, що сама про це не знаючи, боролася проти павуків, які знову прокидалися всупереч усім (без найменшого винятку) правилам гри, боронячи мене самим лише легким доторком руки, своїм непокірним пасмом, що раз у раз спадало на чоло. В якусь мить вона, здавалося, щось збагнула, замовкла й очікувально подивилася на мене. Мені ставало дедалі важче ґвалтувати себе, щоб продовжити перепочинок, щоб притримати павуків, які знову починали бунтувати, незважаючи на Марі-Клод, проти Марі-Клод, яка досі нічого не розуміла, сиділа і мовчала в чеканні. Ні — наповнювати чарки, і курити, і базікати з нею, до останнього обстоюючи міжцарів'я без павуків; розпитувати про немудряще життя, про повсякденні клопоти, про сестру-студентку та всілякі радощі буття і так палко жадати цього чорного пасма, що прикривало її чоло, жадати її самої як закінчення чогось, як справді останньої зупинки на останніх метрах життя, але була безодня, була розколина між моїм стільцем і цією лавою, де ми могли б поцілуватися, де мої губи торкнулися б пахощів Марі-Клод, перш ніж ми пішли б, обнявшись, до неї додому, піднялися сходами, скинули тягар такої важкої одежі і такого тоскного очікування.

І я розповів їй про все; як зараз пам'ятаю стіну мурованого вестибюля метро і Марі-Клод, що прихилилася до неї, а я говорю, говорю, зануривши обличчя в гарячий мох її пальта, і зовсім не певний, що моя розповідь з усіма її словами доходить до неї, що вона може зрозуміти. Я повідав їй усе, виклав подробиці гри, повідомив про свої жалюгідні шанси на щастя, що зникали разом зі стількома Паулами (стількома Офеліями), які завжди обирали інші шляхи; про павуків, які врешті-решт поверталися. Марі-Клод заплакала, я відчував, як вона тремтить, хоч ніби ще намагається оборонити мене, підтримуючи всім тілом, спертим об мертву стіну. Вона ні про що мене не запитала, не захотіла почути відповідь ні на «чому», ні на «з якого часу», їй зовсім не спадало на думку зіпсувати раз і назавжди накручений механізм, піти проти самої себе, проти міста і всіх його табу, і тільки тихе схлипування, схоже на зойкання маленької пораненої звірючки, лунало безсилим протестом проти тріумфу гри, проти дикого танцю павуків у безодні.

У під'їзді її будинку я сказав їй, що не все ще втрачено, що від нас обох залежить, чи відбудеться наша «справжня» зустріч: тепер і вона знає правила гри, і вони спрощуються вже тим, що відтепер ми шукаємо тільки одне одно-

го. Вона сказала мені, що візьме відпустку на два тижні і братиме з собою книжку в метро, і тоді вогкий, страшний час у цьому підземному світі минатиме швидше; що вигадуватиме найрізноманітніші комбінації і чекатиме на мене, читаючи книжки або розглядаючи афіші. Ми не хотіли думати про нездійсненність задуманого, про те, що, коли й зустрінемося в одному вагоні, це нічого не означатиме; що цього разу не можна допускати ані найменшого самоошуканства. Я попросив, щоб вона нітрохи не хвилювалася, спокійно їздила у метро і не плакала ці два тижні, поки я її шукатиму. Без слів вона збагнула, що коли цей термін мине і ми не побачимося, але коридори розведуть нас урізнобіч, для нас уже не матиме сенсу повертатися до кав'ярні або чекати одне одного біля під'їзду її будинку. Біля підніжжя сходів, які виходили на вулицю і які помаранчеве світло лампочок вело вгору, до самого вікна тієї, уявної Марі-Клод, яка спала у своїй квартирі, у своїй постелі, розкинувшись уві сні, я поцілував її волосся і повільно опустив її теплі руки. Вона не шукала моїх уст, м'яко відхилилася від мене і, відвернувшись, пішла вгору цими сходами, одними з тих незліченних сходів, що вели її геть від мене, не дозволяючи мені ступити слідом ні кроку; я пішов додому пішки, без павуків, спустошений, але ніби омитий зсередини новою надією. Тепер павуки мене не страшили, гра починалася заново, як не раз раніше, але відтепер лише з Марі-Клод. У понеділок я спустився на станцію «Куронн» рано-вранці і піднявся на «Макс Дормуа» пізнього вечора, у вівторок увійшов на «Кріме», у середу на «Філіп-Огюст», точно додержуючись правил, обираючи лінії з п'ятнадцятьма станціями, чотири з яких були пересадковими пунктами, і, виходячи на першій з них, знав, що мені слід іти до лінії «Севр-Монтрей», а виходячи на другій, рушав до лінії «Кліші-Порт-Дофін», не скоряючись у доборі маршрутів ніякій логіці, бо тут і не могло бути ніякої логіки, хоча Марі-Клод, напевне, виходила поблизу від дому, на «Данфер-Рошро» або на «Корвізар», можливо, робила пересадки на «Пастер», щоб їхати потім до «Фельгієр». Знову і знову, як на картині Мондріана, розкидало ворожбитське дерево своє сухе зміясте пагіння, сплітало червоні, сині, білі пунктирні спокуси; четвер, п'ятниця, субота. Стояти, стояти на платформі, дивитися, як підходить потяг, сім чи вісім вагонів, як він сповільнює хід, бігти у хвіст потяга і втискатися в останній вагон, але там нема Марі-Клод; виходити на наступній станції і чекати наступного потяга, проїжджати зупинку і переходити на іншу лінію, дивитися на вагони, що летять повз — без Марі-Клод, знов пропускати один-два потяги, сідати у третій, їхати до кінцевої зупинки, повертатися до одного з пересадкових вузлів, вирішувати, що можна сісти лише в четвертий потяг, припиняти пошуки і підійматися нагору, щоб пообідати, а потім раз-другий затягтися гірким сигаретним димом і знову вертатися вниз, сідати на лаву і чекати наступного, п'ятого потяга. Понеділок, вівторок, середа, четвер — без павуків, бо я досі маю надію, досі сиджу і чекаю на цій лаві, на станції «Шемен-Вер», з оцим нотатником, у якому рука пише лише для того, щоб винайти якийсь інший час, затримати вітер, що ніс мене до суботи, коли вже, мабуть, буде по всьому, коли я вернуся додому сам, а вони знову прокинуться і почнуть скажено гризти, колоти, кусати мене, вимагаючи поновлення гри, інших Марі-Клод, інших Паул,— неминучого початку після кожного краху, ракового рецидиву. Але сьогодні ще тільки четвер, станція «Шемен-Вер», нагорі спускається на землю ніч, ще трошки можна повтішати себе не такою вже й нісенітною думкою, що у другому потязі, в четвертому вагоні може їхати Марі-Клод, вона сидітиме біля вікна, ось вона побачила мене і випросталася з криком, якого ніхто не може чути, ніхто, окрім мене,— крик б'є мені в обличчя,— і я стрибаю в двері, що зачиняються, стрибаю, щоб утиснутися в переповнений вагон, порозпихати невдоволених пасажирів, пробурмотіти вибачення, яких ніхто не чекає і не приймає, і, нарешті, зупинитися біля лави, захаращеної пакунками, парасольками та ногами, і Марі-Клод у її сірому пальтечку біля самого вікна; чорне пасмо ледь ворухнулося при різкому посмику вагона, а руки, складені на колінах, ледь помітно здригнулися в заклику, якому нема назви, який є тільки тим, що зараз станеться. Не треба ні про що говорити, та й неможливо щось сказати крізь цю непроникну стіну очужілих облич і чорних парасолів між мною та Марі-Клод; лишаються три пересадкові станції, Марі-Клод повинна обрати одну з них, пройти платформою, рушити

до одного з переходів або до сходів на вулицю, і вона нічого не знатиме про обраний мною шлях, з якого я цього разу не зійду. Потяг підходить до станції «Бастилія», але Марі-Клод сидить, люди входять і виходять, поруч із нею звільняється місце, але я не ворушусь, я не можу туди сісти, не можу разом з нею хвилюватися аж до дрожу в колінах, а вона, звичайно, тремтить від хвилювання. Ось залишаються позаду і «Дедрю-Роллен», і «Фруадерб-Шаліньї», Марі-Клод знає, що на цих станціях без усяких переходів я не маю права йти за нею назирці, і боїться ворухнутися. Головні ставки гри будуть зроблені на «Рейї-Дідро» або на «Доменіль». Ось поїзд підходить до «Рейї-Дідро», і я відвертаю очі, не хочу, щоб вона знала, не хочу, щоб здогадалася, що це не тут. Коли поїзд рушає, я бачу, що вона сидить. Нам залишається остання надія: в «Доменілі» лише один перехід і один вихід на вулицю — червоне або чорне, так чи ні. І тоді ми дивимося одне на одного, Марі-Клод зводить голову і дивиться мені просто в обличчя, дивиться в пополотніле обличчя того, хто судомно вп'явся у поручень і не зводить очей з її лиця, з лиця без єдиної кровинки, з лиця Марі-Клод, яка притискає до себе червону торбинку і встане, тільки-но потяг порівняється з платформою «Доменіль»...

КРОКИ ПО СЛІДАХ

Досить пересічна історія,— не так вправа у стилі, як щось у стилі вправи,— розказана, скажімо, якимось Генрі Джеймсом, який міг би попивати мате в патіо Буенос-Айреса чи Ла-Плати двадцятих років.

Хорхе Фрага уже розміняв п'ятий десяток, коли вирішив вивчити життя і творчість поета Клаудіо Ромеро.

Ця думка визріла у Фраги під час розмови в кав'ярні з приятелями, коли з'ясувалося, що про Ромеро як про людину досі не знають нічого певного. Автор трьох книжок, що й досі викликали захват і заздрощі й здобули йому гучний, хоч і нетривкий успіх на початку цього сторіччя, поет Ромеро ніби зливався з власними поетичними образами і не залишив помітного сліду ані у критичних, ані в іконографічних працях доби. Окрім кількох позитивних рецензій у тодішніх часописах та однієї книжки невідомого ентузіаста-вчителя з провінції Санта-Фе, чиє захоплення лірикою не залишило місця тверезим висновкам, не було спроб написати бодай якесь дослідження. Уривки відомостей анекдотичного характеру, збляклі фотографії, а решта — вигадка завсідників літературних вечорів або короткі панегірики в антологіях видавців. Проте увагу Фражину привернуло те, що багато хто зачитувався віршами Ромеро так само, як зачитувався до самозабуття віршами Каррієго або Альфонсіни Сторні. Сам Фрага ще на шкільній лаві відкрив для себе поезію Ромеро, і попри вправляння епігонів з їхнім повчальним тоном та заяложеними образами, поеми «співця Ріо-Плати» залишилися для нього такими самими незабутніми враженнями юності, як Альмафуерте або Карлос де ла Пуа. Проте лише значно пізніше, зробившись уже відомим критиком та есеїстом, Фрага поважно зацікавився творчістю Ромеро і дуже скоро збагнув, що майже нічого не знає про його особисті переживання, можливо, ще глибші й тонші, ніж його твориння. Від віршів інших добрих поетів початку сторіччя вірші Клаудіо Ромеро відрізнялися особливою щирістю тону, проникливістю, що одразу привернуло до себе серця молоді, стомленої безплідними теревенями та пишномовністю. Щоправда, Фрага під час розмов зі своїми приятелями та учнями про віршики Ромеро нерідко запитував себе: чи не збільшує таємниця, що огортає поетову особу, чар тієї поезії, чиї ідеали туманні, а витоки невідомі? І щоразу з досадою переконував-

ся, що справді таємничість, незнання людини ще дужче розпалюють пристрасті шанувальників Ромеро, хоча, хай би там що, його поезія надто гарна сама собою, щоб оголення її коріння могло применшити її вагу.

Покидаючи кав'ярню після однієї такої вечірки, де, як правило, друзі прославляли Ромеро загальниковими фразами, Хорхе Фрага відчував доконечну потребу взятися за цього поета. Він відчув, що цього разу не зможе обмежитися чистою філологією, як майже завжди робив раніше. Зразу стало ясно: треба відтворити біографію, біографію в найвищому значенні слова: людина, середовище, творчість у їхній цілісній єдності, хоча завдання здавалося нерозв'язним: час затяг минуле щільною запоною туману. Спершу треба було скласти ґрунтовну картотеку, а потім спробувати синтезувати дані, йдучи слідами поетової долі, невідступно простежуючи всю його кар'єру. Тільки такий шлях міг розкрити справжнє значення творчості Ромеро.

Коли Фрага поклав собі взятися до справи, він перебував у критичній смузі свого життя. Він мав певний науковий авторитет і звання доцента, його шанували колеги з кафедри та студенти. Водночас недавня спроба заручитися офіційною підтримкою для поїздки до Європи, щоб попрацювати там у бібліотеках, закінчилася сумно, наразившись на бюрократичні перепони. Його публікації були не з тих, що без стуку розчиняють двері міністерств. Модний романіст або критик газетного масштабу могли сподіватися на щось значно більше, ніж він. Фрага добре розумів, що якби його книжка про Ромеро мала успіх, найскладніші питання розв'язалися б самі собою. Він не був надміру марнославний, але кипів з обурення, дивлячись, як спритні скоробрехи легко залишають його позаду. Свого часу сам Клаудіо Ромеро гірко нарікав на те, що «віршомаз великопанських салонів» завиграшки сподобляється того дипломатичного поста, в якому відмовляють йому, Ромеро.

Два з половиною роки збирав Фрага матеріали для книжки. Робота була неважка, але копітка й іноді стомлива. Доводилося їздити в Пергаміно, в Санта-Крус, у Мендосу, листуватися з бібліотекарями та архіваріусами, порпатись у підшивках газет і часописів, робити потрібні витяги і водночас вивчати тогочасні літературні течії. Наприкінці 1954 року вже чітко визначилися основні віхи майбутньої книжки, хоча Фрага не написав ще ані слова.

Одного вересневого вечора, ставлячи нову картку до чорної картонної скриньки, він запитав себе: а чи до снаги йому це завдання? Труднощі його не бентежили, радше, навпаки — турбувала легкість, з якою можна піти добре знайомою стежкою. Всі дані було зібрано, і більше нічого цікавого уже не було ані в аргентинських книгосховищах, ані у спогадах сучасників. Він зібрав усі досі невідомі факти й відомості, які кидали бодай якесь світло на життя Ромеро та його творчість. Головне тепер було не помилитися, правильно висвітлити факти, визначити лінію викладу теми та композицію книжки загалом.

«Але образ Ромеро... Чи досить він мені ясний? — запитував себе Фрага, зосереджено дивлячись на жевристий кінчик сигарети. — Так, є схожість у нашому світосприйманні, певна спільність естетичних і поетичних смаків, є все, що неминуче зумовлює вибір біографа, але чи не поведе це мене вбік, до створення по суті не біографії Ромеро, а власного життєпису?»

І щиро відповідав собі, що сам ніколи не мав поетичного хисту, що він не поет, а лише шанувальник поезії і що його власні можливості обмежуються літературною критикою, яку дають знання. Треба тільки бути насторожі, не втрачаючи орієнтації, розбираючи поетову творчість, щоб випадково не вжитися в чужу роль. Ні, не мав він причини боятися своєї симпатії до Ромеро та чару його поем. Слід було тільки, як ото, коли фотографуєш, так навести об'єктив, щоб рамка не відтяла об'єктові ніг.

Та ба, коли перед ним уже лежав чистий аркуш паперу — мов ті двері, які давно пора відчинити,— його знов огорнув сумнів: чи в змозі він зробити книжку такою, як хотів її бачити. Звичайно, спроба написати біографію з критичними екскурсами в поезію криє у собі небезпеку для автора піддатися спокусі висвітлювати переважно зовнішньо цікаві факти, орієнтуватися на читачів, що чекають від кожної книжки кінотрюків чи сентенцій у стилі Моруа. З другого боку, нізащо не можна втрачати цього безіменного масового споживача, якого друзі-соціалісти йменують «народ»; не можна зневажати

його на догоду своїм колегам-ерудитам. Треба подати матеріал під таким кутом, щоб книжка викликала широке зацікавлення, але не стала банальним бестселером, щоб водночас здобула і визнання наукового світу, і любов міщуха, що затишно розіклався у кріслі суботнього вечора.

Так, ви не помилились: майже фаустівські переживання, хвилина угоди з дияволом. За вікном світання, на столі — недопалки, келих вина у безвладно опущеній руці. «Вино, ти як рукавичка, що приховує час»,— написав якось Клаудіо Ромеро.

«А чом би й ні,— сказав собі Фрага, закурюючи. — Зараз я знаю про нього те, чого не знає ніхто, і було б величезною дурницею писати звичайну повістинку, накладом десь так примірників із триста. Хуарес або Ріккарді могли б утяти щось подібне не згірш за мене. Але ж ніхто ні сном ні духом не знає про Сусанну Маркес».

Слова, випадково кинуті мировим суддею із Брагадо, молодшим братом покійного друга Клаудіо Ромеро, навели його на важливий слід. Урядник бюро реєстрації актів громадянського стану міста Ла-Плати вручив йому, після довгих пошуків, потрібну адресу в Піларі. Дочка Сусанни Маркес виявилася пухненькою жіночкою років тридцяти. Спершу вона не хотіла розмовляти з Фрагою, посилаючись на заклопотаність (торгівля в овочевій крамничці), але потім запросила його до кімнати, показала на запилюжене крісло і згодилася побалакати. Після першого запитання жіночка з хвилину мовчки дивилася на нього, потім схлипнула, втерла сльози носовичком і почала розповідати про свою безталанну маму. Фрага, подолавши певне збентеження, натяknув, що він дещо знає про взаємини Клаудіо Ромеро і Сусанни, а тоді з належною делікатністю трохи пофілософував про те, що любов поетова іноді цінніша за свідоцтво про шлюб. Ще кілька таких самих троянд до її ніг, і вона, визнавши слушність його слів і навіть розчулившись від них, звірила йому таємницю. За кілька хвилин у її руках опинилися дві фотографії — рідкісний, не публікований раніше знімок Ромеро і пожовкла фотокартка, де поруч із поетом сиділа жінка, така сама кругленька і гарненька, як і дочка.

— У мене є і листи,— сказала Ракель Маркес. — Може, вони вам стануть у пригоді, якщо ви вже кажете, що писатимете про нього...

Вона довго порпалась у стосі паперів на нотній етажерці й нарешті подала Фразі три листи. Той глянув на них мигцем і, переконавшись у автентичності письма Ромеро, поквапився сховати свою здобич у портфель. Під час розмови він уже переконався, що Ракель не поетова дочка, бо при першому обережному запитанні вона похнюпила голову і замовкла, ніби поринувши в роздуми. Потім сказала, що її мати згодом вийшла заміж за одного офіцера з Балькарсе («з батьківщини чемпіона автоперегонів Фанхіо»,— додала вона ніби на підтвердження своїх слів) і що вони обоє померли, коли їй минуло всього вісім років. Маму вона пам'ятає добре, а батька майже ні. Правда, він був суворий, це так.

Після повернення до Буенос-Айреса Фрага прочитав листи Клаудіо Ромеро до Сусанни — і в мозаїчній картині останньої частини раптом усе лягло на свої місця, несподівано окреслилася цілком завершена композиція, відкрилася драма, про яку некультурне і святенницьке поетове покоління не могло навіть подумати. 1917 року Ромеро опублікував низку поем, присвячених Ірені Пас, і серед них славетну «Оду до твого подвійного імені», яку критика проголосила найпрекраснішою поемою про кохання з написаних будь-коли в Аргентині. І водночас за рік до з'яви цієї поеми інша жінка отримала три листи, пронизані духом найкращих поетичних творінь Ромеро, сповнені екзальтації та самозречення, де автор водночас оголював власну душу і ставав вершителем своєї долі, виступав у ролі головного гароя і грецького хору. До прочитання листів Фрага гадав, що це — звичайне любовне листування, застигле дзеркальне відбиття інтимних почуттів, що мало вагу лише для двох. Одначе справа стояла інакше — він відкривав у кожній фразі усе той самий духовний поетів світ, ту саму силу всеосяжного сприйняття кохання. Жага Ромеро до Сусанни Маркес аж ніяк не відривала його від землі, навпаки, в кожному рядку відчувалася загальнолюдська схвильованість — що ще більше підносила кохану жінку, відчувалося самоутвердження і самовиправдання життєвої, войовничої поезії.

Історія сама собою була нескладна. Ромеро запізнався з Сусанною в од-

ному непрезентабельному літературному салоні Ла-Плати, і їхній роман збігся з періодом майже повного поетового мовчання, мовчання, яке його вузьколобі біографи не могли збагнути або пояснювали захворюванням на сухоти, що за два роки звело його в могилу. Ніхто нічого не знав про існування Сусанни — ніби не тільки згодом, а й тоді, вона була лише тьмяним образом на вицвілій фотографії, звідки дивилися її великі злякані очі. Безробітна вчителька середньої школи, єдина дочка старих і бідних батьків, серед чийого кола знайомих не було чоловіків, що могли б нею зацікавитися. Поетова відсутність на літературних вечорах Ла-Плати збіглася з найдраматичнішим періодом європейської війни, пробудженням нових громадських інтересів, з'явою молодих поетичних голосів. Тож Фрага міг вважати себе за щасливця, почувши побіжно кинуті слова провінційного мирового судді. Ухопившись за цю тонесеньку нитку, він розшукав похмурий будинок у Бурсако, де Ромеро з Сусанною прожили майже два роки. Листи, які йому віддала Ракель Маркес, припадали на кінець цього дворічного періоду. Перший лист зі штемпелем Ла-Плати на конверті правив ніби за продовження попереднього послання, де йшлося, певно, про можливий поетів шлюб із Сусанною. Тепер же він висловлював глибокий сум з приводу своєї хвороби і відкидав будь-яку думку про одруження з тією, кого, на жаль, чекала швидше доля доглядачки, ніж дружини. Другий лист викликав просто захват: палкі заклинання поступалися місцем неймовірно зворушливому, щирому благанню, ніби Ромеро всіма силами душі намагався переконати свою кохану, щоб вона так само, як і він, свідомо примирилася з трагедією і стійко перетерпіла душевний біль. В одному короткому уривку було сказано все: «Нікому нема ніякого діла до нашого життя, я пропоную тобі обрати волю і зберігати мовчанку. Ще міцніші, вічні узи пов'яжуть мене з тобою, вільною від шлюбних пут. Якби ми вступили в закон, я відчував би себе твоїм катом щоразу, як ти входила б до моєї оселі з трояндою у руці». І суворо додавав: «Я не бажаю кашляти тобі в обличчя, не хочу, щоб ти витирала мені піт. Ти знала інше тіло, інші квіти я тобі дарував. Ніч мені потрібна самому, і я не дам тобі дивитися, як я плачу». Третій лист був написаний у спокійному тоні. Здавалося, Сусанна вже схилялася до того, щоб пристати на поетову жертву. В одному місці було написано так: «Ти запевняєш, що я зачарував тебе і примушую поступитися своїй волі... Але моя воля — твоє майбуття, і дозволь мені сіяти це насіння, яке винагородить мене за безглузду смерть».

За хронологією, з'ясованою Фрагою, життя Клаудіо Ромеро ввійшло під ту пору в монотонно-спокійне русло, мирно плинучи у стінах батьківського дому. Ніщо більше не свідчило про нові його зустрічі з Сусанною Маркес, хоча важко було твердити і протилежне. Одначе найкращим доказом того, що самозречення Ромеро відбулося і що Сусанна врешті-решт обрала волю і відмовилася зав'язувати собі світ із недужим, стала з'ява нової, напрочуд яскравої зірки на поетичному небосхилі Ромеро. Через рік після цього листування та розлуки з Сусанною в одному буенос-айреському часопису з'явилася «Ода до твого подвійного імені», присвячена Ірені Пас. Здоров'я Ромеро, очевидно, поліпшилося, і поема, яку сам автор читав у різних салонах, раптом піднесла його на верховину слави, тієї слави, що спроквола кувалася всією попередньою творчістю. Як і Байрон, прокинувшись якось уранці, він міг сказати собі, що став знаменитий. А проте жага поетова до Ірени Пас залишилася без відповіді, тож, судячи з деяких досить суперечливих світських пліток, що дійшли до нащадків заходами достойних тогочасних людей, престиж поетів неабияк тоді упав, а сам він, покинутий друзями і шанувальниками, знову всамітнився під батьківським дахом. Невдовзі вийшла остання збірка поем Ромеро. А ще за кілька місяців, просто на вулиці, у нього пішла з горла кров, і через три тижні він сконав. На похорон зібралося чимало письменників, але, як свідчать некрологи та хронікальні звіти, той світ, до якого належала Ірена Пас, не провів його в останню путь і не вшанував його пам'яті, як можна було сподіватися.

Фрага легко уявив собі, що любов Ромеро до Ірени Пас мала однаково імпонувати аристократії як Буенос-Айреса, так і Ла-Плати і шокувати цю публіку. Про саму Ірену він не міг скласти чіткого уявлення. Судячи з фотографій, вона була красуня у свої двадцять років, але решту відомостей дово-

дилося черпати лише з газетної світської хроніки. Одначе нелегко було уявити, як складалися взаємини Ромеро з цією ревною хранителькою традицій родини Пас. Вона, мабуть, зустріла поета на одному з вечорів, що їх іноді влаштовували її батьки, щоб послухати тих, кого вона називала модними «піснетворцями» та «артистами», наголошуючи саме на цих словах. Чи захопила її «Ода», чи змусила ця чудова назва повірити у щирість сліпучої жаги, що кликала зневажити «всі терни життя», на це годен був відповісти, мабуть, лише сам Ромеро, та й то навряд чи ствердно. Але Фрага і сам розумів, що тут нема над чим сушити голову і що ця тема не заслуговує на розвиток. Клаудіо Ромеро був надто розумний, щоб бодай на мить повірити в можливість взаємності. Соціальна прірва, що розділяла їх, усілякі перешкоди, цілковита неприступність Ірени, ув'язненої у темниці з подвійними мурами — її аристократичною родиною і нею самою, вірною своїй касті,— все це робило її недосяжною з самого початку. Тон «Оди» не залишав щодо цього сумнівів, його врочиста піднесеність не мала нічого спільного з ніжністю любовної лірики. Ромеро назвав себе в поемі «Ікаром, що упав до ніг білосніжних», використавши жартівливе прізвисько, дане йому одним із корифеїв часопису «Карас і каретас», а сама поема знаменувала собою не що інше, як неймовірно високий зліт слідом за недосяжним ідеалом, тож набувала неземної краси: відчайдушне поривання людини на крилах поезії до сонця, яке обпалило її і згубило. Поетове передсмертне самітництво та його мовчанка були останнім трагічним етапом, що завершив його падіння, скорботне повернення на землю, від якої він хотів відірватись у своїх мріях, далеких від дійсності.

«Так,— думав Фрага, підливаючи собі вина,— все зберігається на своїх місцях. Залишається тільки писати».

Успіх «Життя одного аргентинського поета» перевершив усі сподівання — і автора, і видавців. У перші два тижні майже не було ніяких коментарів, але потім раптом з'явилася похвальна рецензія в газеті «Расон» і розворушила флегматичних, обережних у своїх судженнях мешканців столиці. Всі, окрім жалюгідної жменьки, заговорили про книжку. Часопис «Сур», газета «Насьйон», упливова провінційна преса з ентузіазмом обговорювала сенсаційну новину, яка одразу зробилася предметом розмов за філіжанкою кави або на десерт. Дві оприлюднені гострі дискусії (про вплив Рубена Даріо, найбільшого латиноамериканського поета, на Ромеро та про вірогідність хронології) ще більше розпалила зацікавлення публіки. Перше видання «Життя поетового» розійшлося за два місяці, друге — за півтора. Не встоявши перед спокусою золотого тільця, поступившись обставинам, Фрага зробив театральну і -радіокомпозицію «Життя поетове». Здавалося, надходить момент, коли розпал пристрастей і гучний галас, зчинений довкола твору, досягли тієї небезпечної вершини, з-за якої вже готовий вирнути черговий улюбленець публіки. З огляду на цю прикру неминучість і ніби як компенсацію за неї Фрага здобув Національну премію, щоправда, не без сприяння двох приятелів, які потім встигли повідомити йому новину, випередивши перші телефонні дзвінки і різноголосий хор віншувальників. Сміючись, Фрага зауважив, що присудження Нобелівської премії не завадило Андре Жідові того самого вечора вирушити дивитися фільм з участю Фернанделя. Можливо, саме через те він поквапився сховатися в домі одного з друзів і спостерігав звідти, як накочується дев'ятий вал громадського захвату, спостерігав так байдуже, аж навіть сам спільник його, що гостинно запропонував йому притулок, вважав подібну поведінку за неприродну, коли не лицемірну. Але всі ці дні Фрагу не залишала задумливість, у ньому міцніло незбагненне бажання усамітнитися від того популярного «себе», про якого галасували газети і радіо, чия слава, переступивши межі Буенос-Айреса, досягла кіл провінційної інтелігенції і навіть вийшла за межі вітчизняних культурних сфер. Національна премія здавалася не благодаттю, що зійшла з небес, а чимось на зразок здійснення бажаного. Тепер мало прийти й усе інше,— те, що, як по правді, найбільше надихало його на створення «Життя поетового». Він не помилився: за тиждень міністр закордонних справ запросив його до себе додому («Ми, дипломати, знаємо, що добрих письменників не приваблюють офіційні прийняття») і запропонував йому пост культурного аташе в одній із європейських країн.

Усе відбувалося як уві сні й так порушувало звичне життя, що Фразі до-

водилося робити над собою зусилля, щоб гаразд усвідомити своє сходження — приступка за приступкою — сходами слави: від перших інтерв'ю, усмішок та обіймів видавців, від перших запрошень виступити у літературних товариствах і гуртках він дістався, нарешті, до тієї сходової площадинки, звідки, майже не схиляючи голови, можна було побачити весь світсько-літературний світ, відчути себе ніби його володарем і оглянути все до останнього закутка, до останньої снігово-білої манишки й останнього палантину з шиншили літературних меценатів та меценаток, що жують бутерброди з паштетом із гусячої печінки і розводяться про Ділана Томаса. А там далі — чи ближче — він бачив маси отупілих і сумирних пожирачів газет, телеглядачів і радіослухачів, більшість яких, не знаючи навіщо і чому, скоряється моді й купує пральну машину чи грубезний роман — предмет обсягом двісті п'ятдесят кубічних сантиметрів чи триста двадцять вісім сторінок — і купує, хапає негайно, іноді жертвуючи насущником, бо сусідка «це» вже має, бо популярний оглядач столичної радіостанції «Мундо» знову вихваляв «це» до небес у своєму виступі рівно об одинадцятій п'ятдесят п'ять. Найдивніше було те, що його книжка потрапила до каталога творів, які рекомендувалося придбати і прочитати, хоча стільки років життя і творчість Клаудіо Ромеро цікавили єдино інтелектуалів, тобто практично дуже і дуже небагатьох. Коли ж, траплялося, він знову відчував потребу залишитися наодинці з самим собою і поміркувати над тим, що діється (тепер на черзі стояли перемовини з кінопродюсерами), первісний подив усе частіше поступався місцем якомусь тривожному очікуванню. А втім, попереду не могло бути нічого іншого, окрім наступної приступки сходів слави, якщо не рахувати того неминучого дня, коли, як це буває на містках у садах, остання сходинка підйому перейде в першу сходинку спуску, в гідне сходження вниз, до пересиченої публіки, яка відвернеться від нього в пошуках нових емоцій. На той час, коли він зібрався усамітнитися, щоб підготувати свій виступ на церемонії одержання Національної премії, всі його відчуття від запаморочливих успіхів останніх тижнів синтезувалися в якесь іронічне задоволення собою, від чого і тріумф уявлявся лише своєрідним зведенням порахунків, та до того ж іще потьмарювався домішкою незрозумілого неспокою, який іноді раптом охоплював його всього і загрожував віднести до тих берегів, куди здоровий глузд і почуття самозбереження рішуче не давали тримати курс. Він мав надію, що підготовка тексту виступу поверне йому радість праці, й вирушив працювати до садиби Офелії Фернандес, де завжди почувався добре і спокійно.

Був кінець літа, парк уже вбрався в кольори осені, і Фрага милувався ним з веранди, розмовляючи з Офелією і пестячи собак. У кімнаті на першому поверсі стояло його бюрко з картотекою. Присунувши до себе найбільшу скриньку, Фрага неуважно перебирав пальцями шурхотливі картки, як піаніст, який налаштовується на гру, і повторював, що все йде нормально, що, попри вульгарний практицизм, який неминуче йшов у парі з великим літературним успіхом, його твір «Життя поетове» — гідне діяння, данина нації та батьківщині. І можна з легким серцем узятися до компонування промови, одержати свою премію, готуватися до поїздки в Європу. Дати і цифри зміщувалися в його голові з параграфами угод і годинами запрошень на обід. Небавом мала прийти Офелія з пляшкою хересу, мовчки сісти неподалік і з цікавістю спостерігати, як він працює. Залишилося тільки взяти аркуш паперу, присунути лампу і закурити, слухаючи, як кричить удалині птах теро.

Він так ніколи і не зміг згадати — відкрилась йому істина саме тієї хвилини, а чи пізніше, коли вони з Офелією, навтішавшись коханням, лежали в постелі, чадили сигаретами і дивилися на маленьку зелену зірочку в вікні. Прозріння (назвімо це так), могло прийти з першою фразою тексту виступу, який почався легко, але раптом забуксував на місці, й усе пішло шкереберть і втратило глузд, який враз ніби вивітрився зі слів, що дожидали своєї черги. А потім скрип пера урвався, запанувала мертва тиша — так, очевидно, так: він усе вже знав, коли виходив з отієї маленької віталеньки, знав, хоч і не хотів знати,— тиша тисла на скроні, як мігрень, що розходилася, або грип, що починався. З доброго дива якоїсь невловної миті душевна неміч, темний серпанок туману зникли й обернулися в певність: «Життя поетове» — суцільна вигадка, історія Клаудіо Ромеро не має нічого спільного з усією Фражиною пи-

саниною.Нема доказів, нема аргументів, і біографія ця — суцільна вигадка. По стількох роках праці, вивіряння дат, ходіння по слідах, намагань уникнути суб'єктивного бачення — все виявляється суцільним фальшем. Клаудіо Ромеро не жертвував собою задля Сусанни Маркес, не повертав їй волі ціною свого самозречення і не був Ікаром біля снігово-білих ніг Ірени Пас. А він, біограф, ніби плив під водою проти течії, не маючи снаги вистромити голову, не бажаючи, щоб хвилі били в очі,— і знав правду. Але цим справа не закінчувалася: ззаду, нижче за течією, в каламутному і брудному затоні осіла на дно певність у тому, що він знав правду з самого початку. Нічого розкурювати другу сигарету, винуватити пошарпані нерви, цілувати в пітьмі тонкі піддатливі губи Офелії. Нічого говорити собі, що потьмарення найшло в запалі надмірного захоплення своїм героєм, що неміч можна виправдати надто великою витратою сили. Рука Офелії м'яко снувала по його грудях, її палкий уривистий подих лоскотав йому вухо. Він і незчувся, як заснув.

Вранці він глянув на відкриту скриньку картотеки, на папери, і все це здалося йому ще примарнішим, аніж нічні переживання. Внизу Офелія телефонувала на станцію, щоб довідатися про розклад руху поїздів. До Пілара він дістався десь о пів на дванадцяту і рушив просто до овочевої крамнички. Сусаннина донька дивилася на нього несміливо і насторожено, як побитий собака. Фрага попросив уділити йому п'ять хвилин, знову зайшов до прокуреної вітальні й сів у те саме крісло, покрите білим покрівцем. Йому не довелося довго говорити, бо Сусаннина дочка, змахуючи сльозинки, стала кивати на підтвердження його слів і все нижче і нижче хнюпила голову.

— Так, так, сеньйоре. Саме так і було, сеньйоре.

— Але чому ж ви не сказали мені про це одразу?

Нелегко пояснити, чому вона не сказала про це зразу. Мати змусила її заприсягтися, що про дещо вона ніколи й нікому не пробовкається, а по тому, як із матір'ю одружився офіцер із Белькарсе,— і поготів, ось і... Але їй дуже хотілося написати йому, коли зчинився такий галас довкола книжки про Ромеро, бо...

Вона злякано дивилася на нього, а сльозинки котилися по щоках.

— То як же вам стало відомо? — сказала вона потім.

— Хай це вас не бентежить,— сказав Фрага. — Колись усе виходить наяв.

— Але ж у книжці ви написали зовсім не так. Еге ж, я її читала. Я все там читала.

— Саме через вас у книжці написано зовсім не так. Ви маєте інші листи Ромеро до вашої матері. Ви мені дали лише ті, які вам хотілося дати, які виставляють у найкращому світлі Ромеро, а заодно і вашу неньку. Мені потрібні інші, негайно. Дайте їх.

— Є тільки один,— сказала Ракель Маркес. — Але мама змусила мене заприсягтися, сеньйоре.

— Якщо вона не спалила його, то в ньому немає нічого страшного. Дайте мені. Я куплю.

— Сеньйоре Фрага, я не тому вам його не даю...

— Ось гроші,— гостро сказав Фрага. — За свої кабачки стільки не виторгуєте.

Дивлячись, як вона длубається в паперах на нотній етажерці, Фрага подумав: те, що він знає тепер, він уже знав (можливо, якось інакше, але знав) у день своїх перших відвідин Ракелі Маркес. Істина, що оце йому відкрилася, зовсім не захопила його зненацька, і тепер, у собачий голос, він міг скільки заманеться винуватити себе та запитувати, чому, наприклад, його перше побачення з Сусанниною донькою закінчилося так швидко, чому він так зрадів трьом листам Ромеро, ніби тільки вони єдині й були на світі, чому не запропонував грошей, не докопався до всіх, авжеж, до всіх подробиць, про які Ракель знала і мовчала. «Дурниці,— тут-таки подумав він. — У ту пору я не міг знати, що Сусанна стала повією з вини Ромеро». А чому ж він тоді урвав на півслові свою розмову з Ракеллю, задовольнившись одержаними фотографіями та трьома листами? «Е, ні, я знав, бозна-звідки, але знав і, знаючи це, написав книжку: можливо, і читачі теж знають, і критика знає, і кругом — суцільна брехня, в якій борсаємося ми всі, всі до одного...» Одначе най-

легше було йти шляхом узагальнень і покладати на себе лише частку провини. Це також брехня: винен був тільки він, він один.

Останній лист, коли його вже було прочитано, став лише словесним підтвердженням того, що Фрага уявляв собі, хоча й трохи інакше, і лист цей міг правити лише за «речовий доказ» на його користь у разі полеміки. Після того, як маску зірвано, такий собі добродій на ім'я Клаудіо Ромеро, по-звірячому вищиряв зуби в останніх фразах, що мали неспростовану логіку. Фактично прирікаючи Сусанну на брудне ремесло, яким їй відтепер і до кінця днів своїх доведеться займатися — на що недвозначно натякалося у двох чудових пасажах,— він пропонував їй заткнути пельку до кінця своїх днів, триматися од нього чимдалі й запастися в тартарари, попихаючи її з кепкуваннями й погрозами до тієї ями, яку сам копав два роки, неквапливо, крок за кроком розбещуючи наївне створіння. Людина, що лицемірно виводила на кілька тижнів раніше рядок: «Ночі потрібні лише мені одному, я не хочу, щоб ти бачила мої сльози», завершувала тепер свої послання щонайбанальнішою порадою, на ефективність якої у неї, очевидно, був свій розрахунок, і доточувала до всього того ще й інші бридкі рекомендації та знущальні повчання, а замість прощальних слів бажала успіхів на ниві хтивості й відверто погрожувала неприємностями, якщо Сусанна зважиться навинутись їй на очі. Ніщо з прочитаного вже не дивувало Фраги, але ще довгий час він сидів з листом у руці, безсило прихилившись плечем до лутки вагонного вікна, ніби хтось у ньому намагався вирватися з пазурів кошмарного, нестерпно довгого сну. «Це пояснює і решту все»,— почув він биття власної думки. «Рештою» була Ірена Пас. «Ода до твого подвійного імені», фінальний крах Клаудіо Ромеро. Навіщо вагомі доводи і прямі докази, якщо давня, глибока певність у іншому розвитку подій, що не потребувала якихось листів або чиїхось свідоцтв, тепер сама шикувала лавами дні останніх років життя Ромеро перед внутрішнім зором людини (ім'я її, зрештою, не грає ролі), що їхала в поїзді з Пілара і виглядала в очах пасажирів сеньйором, який вихилив зайвий шкалик вермуту. Коли він зійшов на своїй станції, була четверта пополудні й сіялася мжичка. У шарабані, який довіз його до садиби Офелії, було холодно і пахло відвологлою шкірою. Яка ж розсудлива була ця бундючна Ірена Пас, які міцні були аристократичні підмурки, що породжували вбивчу зневагу вищого світу до тих, хто прагнув туди потрапити. Ромеро володів чарами, щоб приворожити бідну жінку, але зовсім не був Ікаром, і його чудова поема не могла стати його крилами. Ірена, а може, й не вона, а її мати або брати одразу розгледіли за спалахом таланту поривання кар'єриста, домагання пройдисвіта, який починає з того, що зневажає людей свого кола, а потім ладен, якщо треба, знищити їх (такий злочин називався Сусанна Маркес, шкільна вчителька). Щоб спекатися його, аристократам — у всеозброєнні їхніх грошей і в оточенні кмітливих лакеїв — було досить кривої усмішки, відмови у запрошенні, від'їзду до свого маєтку. Вони навіть не завдали собі мороки бути на поетовому похороні. Офелія чекала його у дверях. Фрага сказав їй, що відразу сідає до праці. Коли, прикусивши зубами сигарету і відчуваючи величезну змору, що тисла на плечі, він побачив перші рядки, написані учора ввечері, то сказав собі, що ніхто нічого не знає, окрім нього. Здавалось, він засів писати «Життя поетове» заново і знов був господарем єдиного ключа. Ледь осміхнувшись, він заходився компонувати свою промову. Лише далеко пізніше, згадавши про листа Ромеро, він виявив, що лист загубився десь у дорозі.

Кожен, хто хоче, може підняти архів і прочитати в буенос-айреських газетах тих літ повідомлення про церемонії вручення Національної премії і про те, що Хорхе Фрага з доброго дива збентежив і розгнівив розсудливих людей, виклавши з трибуни нову, геть-то дику версію життя поета Клаудіо Ромеро. Якийсь хроніст написав, що Фрага, мабуть, був не цілком здоровий (досить прозорий евфемізм), бо, окрім усього іншого, іноді забалакувався, виступаючи від особи самого Ромеро. Оратор, щоправда, помічав свою похибку, але зараз же знову впадав у дивовижний стан. Інший кореспондент відзначив, що Фрага тримав у руці два чи три геть списані аркуші паперу, але майже ні разу не зазирнув у них. Створювалося враження, ніби він говорить сам для себе, схвалюючи чи заперечуючи свої ж таки щойно висловлені думки, чим

став викликати дедалі більше роздратування — воно перейшло потім в обурення — численної аудиторії, що зібралася з очевидним наміром висловити йому свій щирий захват. Ще в одній газетці розповідалося про завзяту полеміку між Фрагою та доктором Ховальяносом по закінченні промови та про те, що багато хто, вголос обурюючись, покинув залу. З несхваленням згадувалося також, що на прохання доктора Ховельяноса подати незаперечні підтвердження тих хистких звинувачень, які паплюжили святу пам'ять Клаудіо Ромеро, лауреат лише знизав плечима і потер рукою чоло, ніби даючи наздогад, що вся справа в його особистому переконанні, а потім впав у прострацію, не помічаючи ані ремства публіки, що розходилася, ані виклично гучних оплесків і поздоровлень з боку кількох молодиків і поцінувачів гумору, які, здавалося, були у захваті від такої оригінальної відповіді на присудження Національної премії.

Коли за дві години після врочистої церемонії Фрага вернувся до садиби, Офелія мовчки простягла йому довгий список тих, хто його вітав, дзвонячи по телефону,— починаючи від міністра закордонних справ і закінчуючи одним із рідних братів, який йому раніше ніколи не телефонував. Він неуважно глянув на танок імен, жирно підкреслених або недбало накреслених. Аркуш вислизнув з його руки і впав на килим. Мов сліпий, Фрага побрався сходами до свого кабінету.

Минуло чимало часу, перш ніж Офелія почула, як він никає по кабінету. Вона лягла і зусиллям волі змусила себе ні про що не думати. Кроки то наближалися, то даленіли, інколи стихали. Мабуть, він зупинявся біля бюрка, про щось роздумуючи. Через годину вона почула рип сходів і кроки до дверей у спальню. Не розплющуючись, вона відчула, як осіли пружини під вагою тіла, і він простягся горілиць поряд із нею. Холодна рука стисла її руку. В пітьмі Офелія поцілувала його в щоку.

— Єдине, чого я не розумію... — сказав Фрага, звертаючись ніби не до неї, а в порожнечу,— чому я так довго не усвідомлював того, що все це я знав завжди. Нерозумно було б думати, що я — медіум. З медіумами в мене нема нічого спільного. До останніх днів у мене не було з ними нічого спільного.

— Ти б поспав трошки,— сказала Офелія.

— Ні, я повинен це з'ясувати. Є дві речі: те, чого я не можу збагнути, і те, що почнеться взавтра або вже почалося сьогодні ввечері. Мені край, розумієш? Мені ніколи не пробачать того, що я створив їм кумира, а тоді вирвав його в них із рук і розбив на друзки. І як дивно все це сталося. Адже Ромеро залишається автором найкращих поем двадцятих років. Але ідоли не можуть мати глиняних ніг. І з таким самим цинізмом мені завтра заявлять про це мої шановні колеги.

— Але якщо ти вважав за свій обов'язок сказати правду...

— Я нічого не вважав, Офеліє. Сказав, та й годі. Або хтось сказав за мене. Тієї ночі мені здалося, що це єдиний шлях. Я міг вчинити лише так, і не інакше.

— Може, ліпше було б трохи почекати,— несміливо озвалася Офелія. — А то так зненацька, в живі очі...

Вона хотіла сказати «міністрові», і Фрага почув це слово так ясно, ніби його вимовлено. Усміхнувся і попестив її руку. Помалу-малу вода спадала, щось іще туманне почало вимальовуватися ясніше, набувати обрисів. Довга, тоскна мовчанка Офелії допомогла зосередитися, прислухатись до себе, і він дивився в пітьму широко розплющеними очима. Ні, ніколи б, мабуть, йому не збагнути, чому раніше він не усвідомлював того, що було цілком очевидне, коли б зрештою не признався собі, що він такий самий спритник і пройда, як Ромеро. Сама думка написати книжку крила в собі бажання взяти реванш у суспільства, домогтися легкого успіху, повернути те, що законно йому належить і що чіпкі пристосуванці у нього віднімали. На позір бездоганно точне «Життя поетове» народжувалося, присмачуване всіма потрібними атрибутами, аби пробитися на книжкові полички. Кожен етап його тріумфального походу передбачувано заздалегідь, скрупульозно підготовлювано кожним розділом, кожною фразою. Звідси його іронія і дедалі більша байдужість до цих тріумфальних етапів, що теж не виходила за рамки всієї цієї брудної затії. Під блискучою обкладинкою «Життя» зразу ж стали мостити гнізда радіопередачі та телефільми, дипломатич-

ний пост у Європі й Національна премія, багатство і слава. Лише біля самого фіналу чекало щось непередбачене, щоб упасти на ретельно відрегульований механізм і обернути його в купу уламків. І нічого було тепер думати про це «непередбачене», боятися чогось, божеволіти від програшу.

— У мене нема з ним нічого спільного,— повторив Фрага, заплющуючись. — Не знаю, як це сталося, Офеліє, ми зовсім різні люди.

Він відчув, що вона беззвучно плаче.

— Але тоді виходить іще гірше. Ніби ми з ним заражені одним і тим самим вірусом, і хвороба моя розвивалася приховано, а потім раптом виявилася, і паскудство вийшло назовні. Щоразу, коли мені треба було робити вибір, ухвалювати постанову за цю людину, я вибирав і вирішував саме так, як хотів би подати, зобразити себе він сам за життя. Те, що вибирав я, не розминалося з тим, що вибрав би він, і нікому б і на думку не спало шукати іншої правди його життя, його листів, навіть його останнього року життя, коли близька смерть оголила, розкрила його суть. Я не бажав ні в чому сумніватися, не хотів докопуватися до істини, бо тоді, Офеліє, тоді Ромеро не був би тим персонажем, який був потрібен мені та йому самому, щоб створити легенду, щоб...

Він змовк, але все саме собою впорядковувалося і логічно завершувалося. Тепер він допускав свою первісну тотожність із Ромеро, що аж ніяк не була надприродною. Брати у фарсі, у брехні, у своєму прагненні до запоморочливого злету, брати у біді, що вразила їх і повергла їх у прах.Просто і ясно уявилося Фразі, що такі, як він, завжди будуть Клаудіо Ромеро, а вчорашні й завтрашні Ромеро будуть Хорхе Фрагою. Сталося саме те, чого він боявся отого далекого вересневого вечора: він усе-таки написав «власний» життєпис. Захотілося розреготатись і водночас майнула думка про револьвер, який зберігався у бюрку.

Він так і не згадав, чи тієї хвилини, чи пізніше Офелія сказала: «Найголовніше те, що сьогодні ти їм виклав правду». Про це він тоді не думав, не хотілося знову переживати майже неймовірні хвилини, коли він говорив, дивлячись у живі очі тим, на чиїх лицях захоплений і чемний усміх помалу поступався місцем злісній і зневажливій гримасі, тим, хто підносив руки на знак обурення. Але це було те єдине, що мало ціну, єдине справжнє і неперехідне у всій цій історії. Ніхто не міг відняти у нього ті хвилини, хвилини його справжнього тріумфу, що справді не мав нічого спільного ані з фарисейськими замірами, ані з марнославством. Коли він схилився над Офелією і ніжно провів рукою по її косах, йому на якусь мить здалося, що це — Сусанна Маркес і що його ніжність рятує і втримує її біля нього. Водночас Національна премія, пост дипломата в Європі та інші блага — це Ірена Пас, щось таке, що треба відкинути, якщо не хочеш цілком уподібнитися до Ромеро, у всьому йти слідами псевдогероя книжки та радіовистави.

А потім — тієї самої ночі, яка тихо крутила небосхил, усипаний зорями,— іншу колоду карт було перетасовано у безкраїй самотності безсоння. Ранок принесе з собою телефонні дзвінки, газети, скандал, роздмуханий на дві шпальти. Йому видалося неймовірною дурницею навіть на мить подумати про те, що все втрачено, коли досить лише виявити трошки спритності й моторності — і, хід за ходом, партію буде відіграно. Все залежало від швидкості дій, від кількох візитів. Якщо тільки захотіти, то і скасування премії, і відмову міністерства закордонних справ від його кандидатури ще не пізно буде зупинити, знову повернути на сто вісімдесят градусів назад — обличчям до масових тиражів, до перекладних видань, до міжнародного визнання. Але він міг, звичайно, і далі лежати горілиць на постелі, припинити всякі візити, місяцями жити в тиші цієї садиби, поновити і продовжувати свої філологічні пошуки, відновити колишні добрі, уже урвані знайомства. Через півроку він був би всіма забутий, щасливо витіснений з афіш фортуни черговим, ще безталаннішим писарчуком. Обидва шляхи були однаково прості, однаково надійні. Залишалося тільки вирішувати. І хоча усе вже було вирішене, він і далі міркував задля самих лише міркувань, обдумував і зважував, доводив собі слушність свого вибору, поки ранкове проміння не почало падати на вікно і волосся заснулої Офелії, а розпливчастий силует сейби в саду не став, зіщулившись, ущільнюватися на очах,— як майбутнє, яке згущується в теперішність, поступово тужавіє, набуває своїх звичних форм, змирюється з ним, виправдовує й звинувачує їх у світлі нового дня.

Марсель ПРУСТ

З літ минулих

НА СВАННОВУ СТОРОНУ

РОМАН

З французької переклав Анатоль ПЕРЕПАДЯ

Я читав у садку, на превеликий подив моєї бабусі в перших, до якої не доходило, чому це я взяв книжку не в неділю, коли заборонено робити щось серйозне й коли сама бабуся відкладала шитво (в будень вона б сказала: «Ти знов читанням бавишся? Адже сьогодні не неділя», бо для неї читання було хлоп'яцтвом і марним гаянням часу). Ну, а тітка Леонія в чеканні на Евлалію теревенила з Франсуазою, казала, ніби оце допіру бачила, як пройшла пані Гупіль «без парасольки, в шовковій сукні, недавно пошила в Шатодені. Якщо їй доведеться сходити кудись далеко до вечірні, вона як хлющ вимокне».

— Може, може (це означало: а може, й ні), — відказувала Франсуаза, не заперечуючи при цьому й щасливішого розв'язання.

— Ба! — вигукувала тітка, плескаючи себе по лобі. — Згадала: адже я так і не з'ясувала, чи встигла вона на піднесення дарів. Не забути спитати Евлалію!.. Франсуазо, подивіться на цю чорну хмару за дзвіницею і як зловісно освітлені сонцем дахи: ні, цей день без дощу не минеться. Така спека довго не встоїть, ач парить. І що швидше зайде буря, то краще, бо до бурі мій віші не засвоїться,— додала тітка, для якої засвоюваність віші важила куди більше, ніж побоювання, коли б пані Гупіль не зіпсувала собі сукні.

— Може, може...

— А застукає дощ на площі — там не дуже сховаєшся... Що? Вже третя година? — вигукувала раптом тітка, бліднучи. — В такому разі, вечірня вже почалась, а я забула прийняти пепсин! Тепер мені зрозуміло, чому віші булькає в мене в шлунку.

Вона хапала молитовник у бузковому оксаміті з золотими клямрами, звідти висипалися пожовклого паперу образки, облямовані мережками, які правили за закладки святочних молебнів, ковтала краплі й заходжувалася притьмом читати молитву по молитві, зміст яких їй дещо тьмарила непевність, чи встигне пепсин, зажитий нескоро після віші, наздогнати мінеральну воду й подіяти на шлунок.

— Третя година! Як летить час!

Легкий стукіт у шибку, ніби щось об неї вдарилося, потім рясний обвал чогось легкого, наче хтось сипав з верхнього поверху пісок; відтак це сипке почало розпросторюватися на цілі гони, помалу підладжувалось, уходило в якийсь ритм, робилося біжучим, ляскучим, музичним, незліченним, безкраїм: то був дощ.

— Ну ось, Франсуазо, що я вам казала? Казала, що буде дощ? Чуєте, дзенькнув дзвінок у садку! Підіть подивіться, кого це несе у таку пору.

Повернувшись, Франсуаза повідомила:

— Це пані Амеде. Каже, заманулося прогулятись. А дощ так і періщить.

— Це нітрохи не дивує мене,— мовила тітка Леонія, заводячи очі під лоба. — Я завжди стверджувала, що в неї все не так, як у людей. Не хотілося б мені бути зараз на її місці.

— Пані Амеде робить усе на збитки іншим,— м'яко зауважувала Франсуаза; розмовляючи з челяддю, вона відгукувалася різкіше: пані Амеде, мовляв, трохи «теє».

— Ось уже й відправа звершилась! Не прийде Евлалія,— зітхала тітка. — В таку негоду вона боїться вистромити носа на вулицю.

Закінчення. Початок у № 8 — 9.

Малюнок Олени Овчиннікової.

— Але ще немає п'ятої, пані Октав, зараз тільки половина.

— Тільки половина? А я вже попіднімала фіранки, щоб у кімнаті не було так темно. Пів на п'яту! Тиждень до молитви про благословіння полів! Ох, люба Франсуазо! Мабуть, Господь Бог прогнівився на нас! Та й, сказати по щирості, ми заслужили цього. Як говорив мій сердешний Октав, забули ми Бога, от він нас і карає.

Яскрава червінь заливала тітчині щоки — появлялась Евлалія. На жаль, ледве вона входила, як поверталася Франсуаза й з усмішкою, аби показати, що й вона теж радіє, як зрадіє зараз господиня її повідомленню, промовляла, рубаючи кожне слово, аби тітка бачила, що вона, як подобає добрій служниці, точно передає, хай і непрямою мовою, те, що зволив переказати гість:

— Його преподобіє пан кюре буде радий, буде щасливий, якщо пані Октав не відпочиває зараз і зможе його прийняти. Його преподобіє не бажав би турбувати пані Октав. Його преподобіє внизу, я провела його до зали.

Насправді візити кюре не приносили тітці аж такої великої втіхи, й ота всерадість, яку Франсуаза вважала за обов'язок напускати на себе щоразу, тільки-но випадало доповідати про нього, майже розминалася з настроєм хворої. Шкодую, що я так мало спілкувався із цим чудовим мужем: у мистецтві він нічого не тямив, зате добре знався на етимології. Призвичаєний оповідати почесним парафіянам про церкву (в нього навіть виник задум написати історію комбрейської парафії), кюре стомлював тітку нескінченними поясненнями, причому завжди одними й тими самими. А коли являвсь одночасно з Евлалією, тітці було дуже прикро. Вона не любила, коли гості приходили гуртом, їй хотілося взяти від Евлалії все. Але не запросити кюре не могла, тож коли священик уже підводився прощатись, нишком кивала Евлалії затриматися.

— Ваше преподобіє, що це я чула? Нібито якийсь художник поставив у нашій церкві мольберт і копіює вітраж? Дожила я до сивого волосу, а такого ще не чула! До чого люди докотились! Адже це найбридкіше, що тільки є в церкві!

— Найбридкіше? Я б не сказав. У храмі святого Іларія є на що подивитись, але деякі інші частини моєї вбогої базиліки так занепали,— адже на всю єпархію це єдина святиня, й досі не реставрована! О Боже мій! Паперть брудна і ветха, але в ній чується щось величне. Гобелени з Естер ще туди-сюди. Правда, особисто я не дав би мідяка за них, а ось знавці стверджують, нібито наші гобелени поступаються лише перед гобеленами Санса. До речі, визнаю, коли відкинути деякі натуралістичні подробиці, художникові не відмовиш у спостережливості. Зате вітражі! На біса вікна, які не пропускають світла й навіть іманюють зір плямами непевного кольору! І це в храмі, де плити підлоги повипинались або позападали,— адже мені забороняють перемостити підлогу, мовляв, це могильні плити комбрейських абатів та державців Германтських, колишніх графів Брабантських, прямих предків теперішнього дука Германтського, так само як і дукині, його дружини, бо вона теж з роду Германтів і вийшла заміж за свого родича.

Моя бабуся через неуважливість до людей видатних часто плутала імена й щоразу, коли при ній згадувано дукиню Германтську, запевняла, ніби та доводиться кузиною маркізі де Вільпарізіс. Усі реготали, а бабуся, виправдуючись, покликалася на якесь запрошення на весілля чи хрестини:

— Мені пам'ятається, там була згадка про Германтів.

І цього разу я вже не тяг руку за нею: не міг припустити, щоб існував зв'язок між її пансіонною подругою й онукою Женев'єви Брабантської.

— Візьмімо Русенвіль,— вів далі кюре,— тепер це не більше, ніж парафія фермерів, а колись же там, мабуть, жили в статках, містечко славилося фетровими капелюхами й годинниками. — (Звідки взялася назва Русенвіль — не можу напевно сказати. Як на мене, первісна назва була Рувіль — від латинського Radulf villa[1] як Шатору — від Castrum Radulfi[2], та про це іншим разом.)— Отож у тамтешній церкві чудові вітражі, майже всі новочасні. Але тому препишному «В'їздові Луї Філіппа до Комбре» місце не там, а в самому

[1] Радульфове обійстя *(лат.)*.

[2] Радульфова фортеця *(лат.)*.

Комбре: кажуть, він може змагатись із славетними вітражами Шартра. Не далі як учора я спіткав брата доктора Персп'є — він вітражник і запевняє, що це робота знакомита. Так ось, я спитав художника, а він людина вельми гречна й знавець свого діла: «Що ви бачите незвичайного в цьому вітражі?» Опріч усього іншого, він ще тьмяніший за решту.

— Я певна, якби ви попросили його превелебність,— мляво зауважила тітка, яку ця розмова вже стомила,— він не відмовив би вам у нових вітражах.

— Багатійте надіями, пані Октав! — відповів кюре. — Але ж саме його превелебність і роздзвонив про цей злощасний вітраж, нібито він зображує державця Германського, прямого нащадка Женев'єви Брабантської, теж цього коліна, Жільбера Лихого, якого розгрішує святий Іларій.

— Але ж де там святий Іларій?

— Уявіть собі, він там є, в куточку: ви ніколи не звертали уваги на «даму в жовтій сукні»? Ось це і є святий Іларій, той самий, що на нього в деяких провінціях кажуть, як ви самі здорові знаєте, святий Ілля, святий Ельє, а в Юрі — кажуть святий Ілі. До речі, є ще цікавіші перековеркування імен святих на чужий кшталт. Так, наприклад, вашу заступницю, моя найдобріша Евлаліє, Sancta Eulalia, знаєте, на кого її перелицьовано в Бургундії? Не більше й не менше як на святого Елігія: із святої вона перевернулась на святого. Уявляєте собі, Евлаліє? Після вашої смерті з вас зроблять хлопця.

— Вам аби глузувати, ваше преподобіє!

— Жільберів брат, Карл Великий, був благочестивий принц, але, рано втративши батька, Піпіна Короткого, який помер від затемніння на розум, Карл правив з усім своєумством молодика, що не дістав доброго виховання, й коли йому не подобалася пика якогось городянина, він вимордовував усіх людей міста до останку. Жільбер, аби помститися Карлові, звелів спалити комбрейську церкву, найдревнішу, ту саму, яку Теодеберт, рушаючи в похід на бургундів із розташованої неподалік звідси літньої резиденції в Тіберзі, обрікся збудувати над гробницею святого Іларія, якби той допоміг йому розбити супостата.

Від усієї церкви вціліла сама крипта, куди Теодор, мабуть, вас водив; решту Жільбер пустив з димом. Він подолав безталанного Карла, розгромив з допомогою Вільгельма Завойовника (кюре вимовляв «Вілельма»), ось чому сюди вчащають англійці. Але йому, очевидно, не пощастило привернути до себе комбрейців, бо ті накинулися на нього, коли виходив з церкви після обідні, й відтяли йому голову. А втім, Теодор має книжечку — він усім дає її читати,— там ви знайдете подробиці.

Кюре повів далі:

— Що в нашій церкві найцікавіше, так це, звісно, вид із дзвіниці: згори не намилуєшся. Ви вже, звичайно, не при силі і я не радив би вам сходити на дев'яносто сім приступків угору — це саме половина сходів славетного Міланського собору. Тут і здорова людина вхоркається, тим паче що підніматися треба, зігнувшись утричі, а то накуєш лоба, а одежею доводиться змітати все павутиння на сходах. Та й одягтися слід тепліше,— вів далі кюре, не зауваживши, як тітка обурилася на саму думку, що їй довелося б дертись на дзвіницю,— адже там, на верхотурі, стриже вітрюган! Дехто потім розповідав — на качан замерз. А проте в неділю сюди лізуть цілими ватагами, щоб помилуватися на прегарну панораму, і злізають зачаровані. Так ось наступної неділі, якщо утримається година, народ посуне хмарою: буде молитва про благословіння полів. Треба визнати, що вид звідти казковий: кожен межівник у долині неповторний. Ясної пори видко навіть Вернейль. Головне, ви заразом обіймаєте зором усе, що звичайно бачите нарізно, наприклад плесо Івонни й рови Сент-Азіз-ле-Комбре, від яких річка відокремлена завісою високих дерев, або, скажімо, усю мережу каналів Жуї-ле-Віконта (Gaudiacus vice comitis[1], як вам, звісно, відомо). Коли я потрапляв до Жуї-ле-Віконта, я спершу бачив якийсь один відтинок каналу; щойно повернеш на розі, зирк, уже інший, а той пропав з очей. Хоч як я поривався подумки їх посплітати, нічого не виходило. Інша річ, коли дивишся з дзвіниці храму святого Іларія,

[1] Віконтова відрада *(лат.)*.

звідти розгортається загальний вигляд на всю мережу. Тільки саму воду годі розпізнати, таке враження, що місто поділене на частини широкими ущелинами, ніби хлібину покраяли на скиби: скиби відбатовані, але ще не повідвалювались. Аби дістати повну картину, треба бути одночасно на дзвіниці церкви святого Іларія і в Жуї-ле-Віконті.

Кюре так забив баки тітці, що після його прощального уклону тітка спровадила заодно й Евлалію.

— Маєш, моя добра Евлаліє,— озвалася тітка кволим голосочком, дістаючи грошину з гаманчика, який лежав у неї напохваті,— не забувайте мене в своїх молитвах.

— Що ви, пані Октав, мені воно якось не теє, ви ж добре знаєте, що я не задля цього приходжу сюди! — казала Евлалія, завжди спантеличено й із серцем, ніби вперше потрапляла в подібні тарапати, хоча така реакція не тільки не сердила, а, навпаки, радувала тітку, бо коли Евлалія, беручи грошину, не набурмошувалась, тітка потім казала:

— Не розумію, що таке з Евлалією: я їй дала, скільки даю завжди, а вона нібито чогось невдоволена.

— Як на мене, Евлалії гріх нарікати,— зітхала Франсуаза: всі тітчині подачки їй або її дітям здавалися Франсуазі дріб'язком, зате монатки, які тітка щонеділі тицяла Евлалії (а втім, так крадькома, що Франсуаза ніколи їх не бачила), вона вважала скарбами, безрозумно гайнованими для такої невдячниці. Не можна сказати, щоб Франсуаза зазіхала на ті гроші. Вона тішилася, що тітка живе в статках, вірила, що заможність хазяйки підносить і красить служницю в сторонніх очах і що вона, Франсуаза, славетна й шановна в цілому Комбре, Жуї-ле-Конті й в усьому довкіллі завдяки численним фермам тітки, частим одвідинам кюре, а також чималій кількості випитих тіткою пляшок мінеральної води «віші». Франсуаза скупилася лише тітчиним добром; якби рядила маєтком господині, що було найзаповітнішою її мрією, то оберігала б його від чужих зазіхань з материнською захланністю.

А втім, Франсуаза не дуже побивалася б, якби тітка, чию нестримну гойність добре знала, з душевної доброти щось дарувала, але тільки багатим. Можливо, думала: багатий господинних подарунків не потребує, отже на нього не прогріхуєш дурно, що світить тітці в очі з розрахунку. Зрештою приноси людям маєтним, таким, як пані Сазра, пан Сванн, пан Легранден, пані Гупіль, людям «такого самого рангу», що й пані Леонія Октав, особам, які «на рівній нозі» з нею, здавалися Франсуазі підложжям того дивовижного й блискучого життя, яке провадять багаті, полюючи, даючи бали та обмінюючись візитами,— це життя розчулювало нашу кухарку. Але де й дівалася Франсуазина благодушність, коли обдаровані тітчиними щедротами належали до тих, кого Франсуаза називала: такі самі люди, як я, люди не кращі за мене. Ними вона гордувала найбільше, якщо тільки ті не зверталися до неї «пані Франсуазо» й не підкреслювали своєї меншовартості.

І ось, коли Франсуаза побачила, що тітка її не слухається, робить посвоєму, розкидаючи гроші (так принаймні думала Франсуаза) на людей негідних, то вирішила, що проти астрономічних сум, якими тітка вщедряла Евлалію, їй, Франсуазі, перепадає мізерія. На її думку, не було в комбрейських околицях такої заможної ферми, яку Евлалія не змогла б легко й просто купити на гроші, накопичені від візитів до моєї тітки. Щоправда, Евлалія своєю чергою вірила, ніби Франсуаза збила добрий капітал. Франсуаза звичайно зичила їй не надто багато добра. Вона терпіти не могла Евлалію, проте остерігалась, і поки Евлалія сиділа в тітки, вона вважала за краще «підпускати їй меду». Зате коли та йшла геть, Франсуаза розважала серце, й, дарма що не називала на імення, а проте її сивілині віщування чи апофтегми загального характеру в дусі Екклезіаста підказували тітці, на кого Франсуаза важить. Відслонивши краєчок фіранки й побачивши, що Евлалія вже вийшла за поріг будинку, Франсуаза вирікала:

— Підхлібники вміють улізти в душу й вимантачити грошенят, але дарма! Колись Господь Бог покарає їх. — І при цьому зизом позирала на татку з тим значущим виглядом, з яким Іоас, маючи на увазі лише Італію, вимовляє:

— Гірським потоком змиє щастя злих.

Але коли вкупі з Евлалією приходив і кюре й сидів у тітки крячкою, а

тітка знемагала, Франсуаза, вирядивши Евлалію за поріг, поверталася до тітки й казала:

— Пані Октав! Вам треба відпочити, у вас дуже зморений вигляд.

Тітка у відповідь зітхала, та так тяжко, що здавалося, ніби це її останнє зітхання, і заплющувала очі, мов небіжчиця. Але не встигала Франсуаза спуститися вниз, як на ввесь дім лунали чотири оглушливі дзвінки й тітка, підвівшись у ліжку, кричала:

— Пішла вже Евлалія? Уявіть, я забула спитати її, чи встигла пані Гупіль на піднесення дарів у церкві! Швидше наздоженіть її!

Але Франсуаза поверталася сама: по Евлалії вже й слід запався.

— Хай йому чорт! — гукала тітка, похитуючи головою. — Прогавила найголовніше!

Так, день поза день, і спливало життя тітки Леонії, і цю тихомирну його одностайність вона з напускною зневагою, але й із задушевною ніжністю називала: «нудьгувати світом». Пильнована всіма, а не лише в нашому домі, де кожен, переконавшись у марності радити Леонії здоровше життя, поволі звик шанувати її «нудьгування», але навіть у містечку, де за три вулиці від нас пакувальник, перш ніж збивати свої ящики, посилав запитати Франсуазу, чи не «відпочиває» пані,— оте «нудьгування» було цього року порушено.

Як непомітно дозріває схований між листям овоч і нараз падає з гілки, так однієї ночі ободилася посудниця. Мучилась вона страшенно, й, за відсутності в Комбре повитухи, Франсуазі довелося вдосвіта вирядитись до Тіберзі. Зойки посудниці не дали тітці «відпочити», і тітка відчувала гостру потребу в Франсуазиних послугах, але Франсуаза, хоча до Тіберзі було руку простягти, повернулася вже пізно. Ось чому мама сказала мені вранці:

— Піди подивись, чи не треба чогось тітці.

Я ввійшов до першої кімнати й крізь прочинені двері побачив, що тітка спить, лежачи на боці, часом схропуючи. Я збирався вже нишком вийти, аж це мої кроки, певно, вдерлись у її сон і «перемкнули його швидкість», як кажуть про авто, бо музика хропіння ввірвалась, а за мить відновилася тоном нижче; потім тітка прокинулась і лягла так, що я міг побачити половину її обличчя: на ньому був вираз жаху, тітці, мабуть, снився кошмар.

У тій позі вона не могла бачити мене, а я закляк на місці, не знаючи, на яку ступити: підійти ближче чи піти геть? Але тітка, мабуть, уже прочнулася й переконалась, що все це привидця їй наснилося. Радісна усмішка та благоговійна вдячність Богові за те, що з його призволу життя не таке круте, як сновидіння, осяяли її лице, і вона, за звичкою розмовляти з собою, коли вважала, що в кімнаті нікого немає, забубоніла: «Дякувати Богові! В нас у домі тільки й клопоту, що посудниця розроджується. А ось на тобі: мені снилося, ніби мій сердешний Октав воскрес і щодня впрохує мене гуляти!» Рука сягнула по рожанця на нічному столику, проте сон знов скував тітку, й вона так і не дістала рожанця. Тітка заснула, заспокоєна, а я вийшов навшпиньки з кімнати, отож ні вона сама, ні хто інший не дізнався про те, що я підгледів і підслухав.

Мовлячи, ніби тітка Леонія тихенько, без усяких змін, «нудьгувала світом», я поминаю такі виняткові явища, як пологи посудниці, так само і події, що, повторюючись якнайточніше через однакові проміжки часу, впровадили в її життя додаткову одностайність. Щосуботи пополудні Франсуаза вирушала на ринок до Русенвіль-ле-Пена, й тому ми снідали на годину раніше. Тітка настільки призвичаїлася до такого порушення своїх звичок, що це зробилося ще однією звичкою. Вона так до того «притерлася», казала Франсуаза, що якби їй випало снідати в суботу, як в інші дні, то це її ще дужче пантеличило б.

Для всіх нас, між іншим, цей ранній сніданок надавав суботі особливої подоби, поблажливої й, сказати б, любої. Іншими днями ми мусили мліти добру годину, поки заморювали черв'ячка, а тут знали: за кілька хвилин побачимо салату з цикорію, як щедре частування — омлет і позачерговий біфштекс. Субота стала однією з тих внутрішніх, мало не політичних подій, які за спокійного плину життя й тісного гурту знайомих забезпечують людську злагоду й робляться улюбленою темою розмов, приводом для дотепів і всіляких присмачувань. Вони б могли правити за тло для циклу легенд, якби серед нас були епічні поети.

З самого ранку, ще не вдягнені, з доброго дива, просто задля втіхи випробувати силу односердя, ми щиро, в доброму гуморі говорили одне одному, як справжні патріоти: «Гайда! Гайда! Адже сьогодні субота!» Тим часом тітка, радячись із Франсуазою і врахувавши, що цей день довший за інші, казала:

— Добре, якби на честь суботи ви запекли шмат телятини!

Іноді хтось неуважний діставав о пів на дванадцяту годинника:

— Ого! До сніданку ще цілих півтори години!..

А інші врадувано нагадували йому:

— Та схаменіться! Забули, що сьогодні субота?

Чверть години ми реготали й нарешті надумували піднятися до тітки і розповісти про цю забудькуватість, аби посмішити і її. Здавалося, небесний лик і той мінився. Після сніданку навіть сонце, зважаючи на суботу, ледарювало зайву годину в зеніті. Декому здавалося, ніби саме час піти пройтись, але з дзвіниці церкви святого Іларія раптом долинали два удари. Вулиці збезлюдніли, порозходилися навіть вудкарі з берегів прозорої й прудкої річки. На ясному небі лише де-не-де біліли самотні хмаринки, й той, хто думав прогулятися, здивовано вигукував:

— Як? Ще тільки друга година?

А йому хором відповідали: — Помиляєтеся, сніданок сьогодні в нас був на цілу годину раніше, ви забули, що нині субота!

Ніщо так не веселило Франсуазу, як подив «варвара» (ми називали так кожного, хто не відав особливостей суботи),— «варвара», котрий являвсь об одинадцятій годині до батька й бачив усіх нас за столом. Франсуазі це здавалося кумедним, бо розгублений візитер ні сном ні духом не відав, що в суботу ми снідаємо раніш, але ще більше веселощів додавав їй мій батько (крайньому шовінізмові якого вона, до речі, співчувала всім серцем): зовсім не допускаючи, щоб «варвар» міг не знати такої простої речі, тож, не вдаючись у докладні роз'яснення, чому це ми вже в їдальні, батько просто казав:

— Але ж сьогодні субота!

Дійшовши до цього місця в своїй розповіді, Франсуаза спинялась, аби втерти сльози, які виступили в неї від сміху, після чого, для більшої втіхи, вигадувала відповідь одвідувача, котрому слово «субота» нічого не промовляло. І ми не тільки нарікали на це прикрашення, навпаки, заохочували Франсуазу далі:

— Здається, він іще щось сказав... Першого разу ви розповідали довше...

Навіть моя бабуся в перших відкладала шитво, зводила голову й зорила на нас поверх окулярів.

Особливістю травневих субот було й те, що тоді ми ходили на Богородицькі відправи.

У храмі часом здибувалися з паном Вентейлем — він гостро картав «прикру неохайність молодих людей, яких заторкнули нові віяння», тож мама, перш ніж ми вирушали до церкви, пильно оглядала мене.

Одного такого травневого дня я був зачарований глодом. Глід був не просто в церкві, де сиділи молільники,— ні, він лежав на престолі, невіддільний од таїнства, у звершенні якого брав участь, по-святковому переносив од свічника до свічника, від глечика до глечика переплетені гілочки, тішачи зір, бо їхні листяні фестони були обтикані, наче фата нареченої, пуп'янками білої білі.

На все це пишне убранство я позирав покрадьки, але відчував, що воно живе й що сама природа, нарізьбивши листя й тим надавши білим пуп'янкам невідпорної зваби, належно оздобила це вдале поєднання народного свята й урочистого таїнства. Вище над престолом квітки з безтурботною чепурністю розкривали вінчики, а ті недбало, ніби це був легесенький стрій із серпанку, підтримували пучки тонких, мов павутинка, тичинок, які повивали квітки маревом. Милуючись квітками, намагаючись уявити, як вони розпукуються, я малював це собі наче жвавий, задерикуватий рух голівки дівчини в білому платтячку, пустотливої й моторної, прудкоокої кокеточки.

Пан Вентейль приходив з донькою й сідав поряд з нами. Він походив з доброї родини, викладав колись музику сестрам моєї бабусі, потім, після смерті дружини й одержання спадщини, оселився в Монжувені — на околицях Комбре, й певний час ми часто приймали його в нашому домі. Але, бувши лю-

диною вкрай делікатною, пан Вентейль перестав приходити до нас, аби не зустрічатися зі Сванном, який узяв, за словами пана Вентейля, «неподобний шлюб, шлюб у дусі часу». Моя мати, довідавшись, що він компонує музику, сказала йому з гречності, що коли прийде до нього в гості, хай неодмінно заграє щось своє. Пан Вентейль і заграв би з дорогою душею, але був надзвичайно делікатний у своїй поштивості та гостинності й завжди ставав на місце інших людей і боявся набриднути їм чи здатись егоїстом, якби поступився своєму бажанню чи бодай показав, що йому того хочеться.

Батьки брали мене в гості до нього, але мені дозволялося погратись надворі, а що дім пана Вентейля стояв біля підошви порослого кущами пагорба, то, ховаючись у заростях, я був на рівні вітальні другого поверху, за якихось півметра од вікна. Отож коли служник доповідав хазяїнові про прихід моїх батьків, я бачив, як пан Вентейль поспішав покласти на пюпітр ноти. Але тільки-но мої батьки входили, він прибирав ноти з пюпітра й ховав. Мабуть, боявся, коли б не вирішили, нібито він радий їх бачити лише тому, що це дає йому нагоду заграти якийсь свій твір. І щоразу, коли моя мати намагалася заговорити з ним про це, він незмінно відповідав:

— Хоч убий — не второпаю, хто це поклав ноти на пюпітр, їм тут зовсім не місце.

І переводив розмову на інше, переводив саме тому, що інші теми його менше обходили. Єдино, за ким пан Вентейль духа ронив,— це за своєю донькою, схожою більше на хлопчика. Донька пашіла здоров'ям, і годі було дивитися без усмішки, з якою дбайливістю накидав він на неї ще одну шаль. Бабуся звертала нашу увагу на те, якого ласкавого, сумирного, майже несміливого виразу часто прибирало ластате обличчя цього вайлуватого піддівка. Впадаючи іноді в слово, донька Вентейля пильнувала, яке враження справляє на інших, тривожилася, що її можуть неправильно зрозуміти, й тоді, наче крізь прозорий папір, просвічували, проступали під мужоподібною подобою «доброго пахолка» тонші риси заплаканої дівчини.

Коли наприкінці відправи я схиляв коліна перед вівтарем, до мене нараз долинав од глоду солодко-гіркий запах мигдалю, тоді я помічав на квітах плямки з пожовтю, й мені здавалося, ніби цей запах ховається під ними,— так смак мигдалевого печива таїться під його присмаженою шкуриночкою й достоту так само ніжність щічок панночки Вентейль крилася під ластовинням. Супроти німої нерухомості глоду цей урваний запах був подібний до того буйного життя, яким аж бринів цілий вівтар, наче живопліт, де гроїжилися живі вусики, схожі сливе на руді тичинки квітів, які ще зберегли весняну отруйність, і в'їдливість комах, перетворених нині у квіти.

Вийшовши з церкви, ми обмінювалися на паперті кількома словами з паном Вентейлем. Він утручався в бійку хлопчаків на майдані, відборонював менших, читав напучення старшим. Коли його донька своїм низьким голосом говорила, яка вона рада нас бачити, то здавалося, ніби сором'язлива сестра в ній червоніє від такої заяви брата-незграби: бракувало, щоб ми подумали, ніби вона набивається до нас у гості! Пан Вентейль накидав їй на плечі плаща, обоє сідали до шарабанчика, яким правила вона сама, і поверталися до свого Монжувена.

У неділю ми не поспішали вставати, збираючись до пізньої меси, й з огляду на це мій батько, коли вечір був місячний і теплий, з марнославства вів нас додому не навпростець, а накидав гак через Кальварій. А що мати зле орієнтувалася й не вміла обирати дороги, то вбачала в цьому доказ батькового стратегічного генія. Іноді ми доходили до віадука, чиї кам'яні прогони починалися біля вокзалу й здавались мені втіленням безголов'я й дикунства, бо щороку, коли ми приїздили сюди з Парижа, нас остерігали пильнуватися на підході до Комбре й не прогавити зупинки, треба, мовляв, заздалегідь наготуватись, а то потяг тут стоїть усього дві хвилини, а потім рушає віадуком поза світ християнський, приконеччям якого був у моїх очах Комбре.

Ми йшли привокзальним бульваром, де стояли найгарніші в містечку будинки. В кожному садку місячне світло, уподіб Гюберові Роберу, розсипало уламки біломармурових сходів, водограїв, прочинених хвірток. Місяць не залишив каменя на камені від поштово-телеграфної контори. Вціліла лише одна колона, яка, напіврозбита, зберігала красу руїни. Я насилу ноги переста-

вляв, засинаючи на ходу; дух розквітлих лип здавався мені віддякою, якої можна допевнитися лише ціною крайньої змори і яка того не варта. Біля нечастих воріт пси, розбуджені нашими самотніми лункими кроками, починали гавкати; цей гавкіт вряди-годи й досі вчувається мені вечорами, а за ним, мабуть, ховається привокзальний бульвар (хоча на місці цього комбрейського бульвару нині розбито публічний сад). Так чи так, а щойно завалують собаки, як я знову, хоч би де був, бачу бульвар, його липи й освітлений місяцем тротуар.

Нараз батько зупинявся й питав маму:

— Де це ми? — Стомлена блуканням, але горда своїм мужем, вона лагідно признавалася, що не має ані найменшого уявлення. Батько знизував плечима й сміявся. Потім, наче діставши її разом із ключем з кишені піджака, кивав на нашу хвіртку,— хвіртка ніби виглядала нас на розі вулиці Святого Духу, невзкрай невідомих шляхів. Мати захоплено вигукувала:

— Ти чудодій!

Потому мені не треба було більше робити жодного кроку: земля йшла за мене в нашому садку, де я почувався зовсім вільно. Звичка підхоплювала мене на руки й несла до ліжка, як малу дитину. Хоча субота починалася для нас на годину раніше й розлучала тітку Леонію з Франсуазою, дарма що час цього дня минав повільніше, ніж завше, а проте тітка вже з початку тижня нетерпляче дожидала суботи, яка врізноманітнювала життя й давала розвагу, ще приступну її підупалому й підірваному маніями тілу. А все тому, що вона іноді тужила за великими змінами й знала в житті ті радісні години, коли пориваєшся до чогось, коли ті, кому бракує енергії чи уяви, аби самому здобутися на воскресіння, сподіваються від наступної хвилі, від дзвінка листоноші, якоїсь, хай прикрої, новини, сподіваються на хвилювання, навіть на горе; коли вражливість, яку щастя обернуло на забуту в кутку німу арфу, хоче знову забриніти під чиєюсь, хай і брутальною, рукою, здатною порвати її струни; коли воля, яка на превелику силу здобула собі право безперешкодно віддаватися власним пориванням, власним болещам, воліла б кинути віжки до рук якихось владних подій, хай хоч крутих.

Тітчина снага, яка вичерпувалась від найменших зусиль, знову поверталася краплина по краплині, резервуар супокою наповнювавсь довго, отож минали місяці, перш ніж тітка відчувала легке переповнення. Інших це схиляло до дії, ну а тітка не знала, як з того скористатися й що з ним робити.

Подібно тому як бажання замінити пюре картоплею під соусом бешамель поступово породжувалося в неї втіхою, яку їй давало їсти щодня улюблене пюре,— я нітрохи не сумніваюся, що в таких випадках з низки одноманітних днів, за які вона щосили чіплялася, в неї виникало чекання якоїсь домашньої катастрофи, хвилевої, але достатньої на те, щоб штовхнути на одну з тих капітальних змін, спасенність яких для себе тітка Леонія цілком визнавала, але на які доброхіть зроду б не здобулась. Любила нас щиро, щиро б оплакувала, якби ми дожили, наприклад, до такого: вона почуває себе добре, піт її не проймає, та раптом довідується, що в домі пожежа, ми всі загинули, незабаром згорить усе дотла, але сама вона ще встигне врятуватися, навіть не вельми хапаючись, треба тільки встати. Й ось ця звістка поряд із другорядними вигодами. Скажімо, тітка всолоджувалася б довголітньою скорботою втрати, в якій виявлялася б уся її любов до родичів, здивувала б ціле містечко своїм поводженням на нашому похороні; вона сповнена скрухи й знемоги (а проте духом бадьора й загартована),— обіцяла їй куди істотнішу перевагу: пожежа могла б змусити тітку, не гаючи марно часу, не надриваючи душу ваганнями, вирядитися на літо в свою ферму Міругрен, де був пречудовий мальовничий водоспад.

Таких подій не відбувалося, хоча тітка цілком допускала їх, сидячи на самоті й заглиблюючись у розкладання нескінченних пасьянсів. А тим часом побивалася б з розпуки, якби щось таке зайшло, хай навіть дрібний несподіваний випадок; побивалася б із розпуки на перше слово, яке вістувало про якесь нещастя й переслідувало б нас усе життя: звістка про те, що хтось справді помер,— звістка, яка не має нічого спільного з абстрактними міркуваннями про неминучість смерті. Та позаяк нічого такого не траплялося, тітка Леонія, аби забавити себе, вряди-годи вигадувала якесь жахіття, а потім

захоплено стежила, до чого це призведе. З доброго дива вона уявляла, що Франсуаза підкрадає її, і, щоб переконатися в цьому, впіймати її на гарячому, вдавалася до хитрощів. Сидячи самотою, призвичаївшись грати й за себе, й за партнера, тітка незграбно вибріхувалася за Франсуазу, а потім відрізала їй з таким палким обуренням, що коли б хтось із нас випадково входив до неї в такі хвилини, то бачив би, як вона обливається потом, очі палають, а перука з'їхала набакир, оголивши лисий череп.

Мабуть, до Франсуази часом долинали з суміжної кімнати звернені на неї ущипливі рулади, вигадування яких не давали б тітці повної втіхи, якби не вбивалися в плоть, якби вона, бурмочучи їх півголосом, тим самим не надавала їм правдоподібності.

А втім, навіть цей «театр у ліжку» не завжди вдовольняв тітку, вона хотіла, щоб її вистави розігрувалися в особах. І ось одної неділі всі двері тітчиних кімнат таємничо замикались, і вона звірялася перед Евлалією зі своїми сумнівами щодо чесності Франсуази, нахвалялася здихатись її. Зате іншого разу висловлювала Франсуазі свої підозри в двоєдушності Евлалії, клялася зачинити перед нею двері. По кількох днях вона дихала лихим духом на свою недавню повірницю, прихилялася до зрадниці, а в наступній п'єсі зрадниця та повірниця знову мінялися ролями.

Але навіювання Евлалії були тільки солом'яним вогнем і швидко згасали за браком поживи, оскільки Евлалія не жила під одним дахом із тіткою. Зовсім інакше стояла справа з власними підозрами стосовно Франсуази: тітка постійно відчувала її поряд, ось тільки боялася протягів, тому не зважувалась вилізти з-під ковдри й зійти в кухню, аби перевірити слушність своїх підозр. Помаленьку всі розумові запити тітки Леонії звелися до вгадування того, що в ось цю хвилину робить і що намагається потаїти від неї Франсуаза. Тітка помічала кожен трепет м'язів на її обличчі, вгадувала суперечності та бажання, які та нібито тлумила в собі. Показувала, що бачить її наскрізь; черпала садистичну насолоду, змушуючи Франсуазу збліднути від одного тільки натяку, який господиня вгороджувала в самісіньке серце наймички. І найближчої неділі якесь викриття, зроблене Евлалією.— на зразок тих відкриттів, що зненацька освітлюють поле діяльності, про існування якого не здогадувалася новітня наука, бо йшла готовим слідом,— доводило тітці, що вона була ще кращої думки про Франсуазу.

— Ну, Франсуаза повинна вам так дякувати, так дякувати, адже ви подарували їй коляску,— говорила Евлалія.

— Я їй подарувала коляску?! — вигукувала тітка.

— Ой, може, я вклепалася... Дивлюсь, пихата, наче Артабан, їде екіпажем на русенвільський ринок, то й вирішила, думаю, це пані Октав подарувала їй екіпаж.

Франсуаза й тітка, наче дичина та мисливець, увесь час намагалися перемудрити одна одну. Мама боялася, як би кухарка зрештою не зненавиділа Леонію, бо та витирала об неї ноги. У кожному разі Франсуаза тепер пильно зважувала кожну тітчину шпильку, кожен найменший натяк. Коли їй треба було щось попросити в тітки, довго вагалася, з якого боку до неї підійти. І коли нарешті висловлювала своє прохання, то потай стежила за тіткою, намагаючись із виразу обличчя вгадати, що думає тітка і яка буде її ухвала.

Ось так — усупереч якійсь мистецькій натурі, котра, читаючи мемуари XVII віку та бажаючи ліпше зрозуміти великого короля, вважає, що найкращий спосіб — це вигадати, ніби він значного коліна, або ж почати листуватися з тим чи тим європейським монархом. Насправді все повертається плечима до того, що ця мистецька натура марно шукає схожості під подібними, й отже, мертвими формами. Лише через те, що сліпо потурала своїм маніям, через те, що знічев'я шаленіла, стара провінціалка, ніколи не помишляючи про Людовіка XIV, приходила до думки, що деспотичні витребеньки її мізерних буднів, пов'язаних з ранковим туалетом, сніданком, пообіднім сном, можуть стати в один ряд з тим, що Сен-Сімон узивав механікою версальського життя. Вірила — її мовчанка, тінь доброго гумору чи вередування на обличчі штовхають Франсуазу на такі припущення, які породжувала мовчанка, добрий гумор чи вередування короля, коли простий дворак чи навіть перший вельможа вручав йому на закруті алеї версальського парку всепідданчу супліку.

Якоїсь неділі, коли тітка відпочивала після одночасних відвідин кюре та Евлалії, ми прийшли сказати їй на добраніч, а мама висловила співчуття, мовляв, гості завжди приходять так невдало.

— Я чула, Леоніє, сьогодні вам знову не пощастило,— лагідно сказала вона,— вам укотре довелося приймати всіх ваших друзів гуртом.

— Коли тієї втіхи забагато... — вскочила в слово моя двоюрідна бабуся, котра відтоді, як її донька Леонія заслабла, вважала за свій обов'язок підбадьорювати її і все малювати рожевими фарбами. Але в цю мить утрутився мій батько.

— Я хочу скористатися з того,— почав він,— що вся сім'я в зборі, і дещо повідомити, аби не повторювати кожному зокрема. Я боюсь, чи не має до нас претензій пан Лагранден, бо сьогодні вранці привітався зі мною через губу.

Батькової розповіді я не дослухав, бо був разом з ним у церкві й бачив Леграндена, натомість спустився в кухню з'ясувати, що сьогодні на обід,— це завжди цікавило мене, як декого — газетні новини, і запалювало, як програма святкування. Пан Легранден вийшов з храму разом із однією місцевою дідичкою, яку ми знали тільки у твар. Коли вони проминали нас не зупиняючись, мій батько вклонився йому приязно, але стримано; пан Легранден сухо кивнув, зі здивованою міною, ніби нас не впізнав, з тим особливим виразом на обличчі, який спостерігається в людей, котрі не завдають собі клопоту бути гречними й дивляться на тебе прискаленим оком, наче здалеку пантруючи, і обмежуються недбалим кивком з огляду на твою недоміркуватість.

Пані, яку супроводжував Легранден, була особа високоетична й високошанована; шкода й говорити, щоб Легранден просто тягався з нею й тепер знітився, бо ми його застукали; ось чому батько губився в здогадах, чим не догодив панові Леграндену.

— Дуже прикро було б,— сказав батько,— якби він на нас за щось образився. Серед усіх цих викрохмалених фігур Легранден у своєму однобортному піджачку та м'якій краватці тримається так вільно, так щиро й просто, й ця його органічність напрочуд приємна.

Але сімейна рада одностайно ухвалила, що батькові все це привиділось або ж Легранден був чимось перезаклопотаний. Та й батькові побоювання наступного ж дня розвіялися. Повертаючись із далекої прогулянки, ми взріли біля Старого мосту того ж таки Леграндена, який залишився на свята в Комбре. Він підійшов до нас із простягнутою рукою.

— Ви любите читати,— звернувся до мене,— вам відомий цей вірш Поля Дежардена?

Ліс почорнів, ясніє тільки небо...

Достоту як нині, еге ж? Може, ви Поля Дежардена ніколи не читали? То прочитайте, юначе. Кажуть, він перелицювався в казнодія, але довший час був найчистішим акварелістом...

Ліс почорнів, ясніє тільки небо...

Хай для вас, мій юний друже, небо завжди ясніє; і навіть та пора, яка для мене приходить тепер, коли ліс уже почорнів, коли вже гусне пітьма, ви, як і я, знаходитимете потіху, дивлячись на небо. — Пан Легранден дістав з кишені цигарку й довго стояв, утупившись у крайнебо.

— До побачення, друзі! — сказав він раптом і рушив своєю дорогою.

Коли я вступив у кухню довідатися про меню, до обіду вже готувалися повним ходом, і Франсуаза, пануючи над силами природи, які пішли в її помічники, мов у казках, де велетні наймаються за кухарчуків, кришила вугілля, тушкувала картоплю й досмажувала кулінарні шедеври, попередньо приготовлені в великих чанах, казанах, чавунцях, пательнях для риби, мисках для дичини, формах для пундиків, горнятках для вершків і повному наборі кастрюль усіх розмірів.

Я зупинився біля столу, де посудниця лущила горох,— горошини були вишикувані рядами й підраховані, наче зелені кульки в якійсь грі; одначе я умлівав перед вимоченою в чомусь ультрамариново-рожевому спаржею, голівки якої, з фіолетом і синню, вималювані тонким пензликом, непомітно, завдяки якимось неземним веселчастим переливам, переходили в ще вимазані землею, висмикнуті з грядки корінці. Мені здавалося, ці небесні відтінки

правлять за ознаку дивних створінь, яким заманулось перекинутися в городину і які крізь маскарадний стрій, що обтягує їхнє смачне дебеле тіло, дозволяють мені розрізнити в цих барвах займистої зорі, у відливах веселки, в згасанні голубих вечірніх тіней їхню коштовну сутність. І сутність цю я вловлював, коли вони потім, упродовж цілої ночі, розігруючи свої поетичні й грубуваті витівки, подібні до Шекспірової феєрії, робили з моєї «нічної вази» запахущу посудину.

Бідолашна «Милість Джотто», як охрестив її Сванн, за вказівкою Франсуази, «оббирала» спаржу, накладену горою в кошику, з такою страдницькою міною, ніби зазнавала оце всіх хресних мук; і кожен легесенький блакитний віночок на голівці спаржі, над рожевою їхньою тунікою, вимальовувався тонко, зірочка до зірочки, як квітка на фресці в короні і в кошику падуанської «Чесноти». І ввесь цей час Франсуаза крутила на рожні курча, засмажуючи його так, як лише вона вміла робити, одного з тих курчат, які розносили по всьому Комбре пахощі її кухарства. Коли вона подавала нам їх на стіл, я починав вірити, що головна риса її вдачі — доброта, оскільки аромат того м'ясива, якому вона вміла надати соковитості й ніжності, здавався мені запашистістю однієї з її численних цнот.

Але того дня, поки батько доповідав на родинній раді про зустріч із Легранденом, я зійшов у кухню. «Милосердя Джотто» ще не оклигала від недавніх пологів і не вставала з ліжка; Франсуаза, позбавлена помічниці, запоралася: вона в підсобці, що виходила на пташню, різала курча. Його розпачливе й цілком зрозуміле борсання, спроби розсатанілої жінки чикнути його ножем під шию та її репет: «Твар паскудна! Твар паскудна!» виставляли нашу святу та божу служницю в дещо іншому світлі. Зарізавши курча, Франсуаза не вгамувала свою жагу крові; глипаючи на труп ворога, ніяк не могла охолонути й востаннє кинула: «Твар паскудна!»

Я підіймався вгору, а мене всього тіпало, хотілося, щоб Франсуазу негайно прогнали. Воно-то так, але хто тоді пектиме гарячі пампушки, варитиме ароматну каву, та й зрештою... смажитиме курчат?.. Власне, таким самим підлим розрахунком керувалися й інші. І справді, за вечерею схожа на золоту священицьку ризу шкіра курчати та незрівнянний сік, який скрапав, ніби з дароносиці, геть стерли це прикре враження.

Адже ж відала тітка Леонія,— для мене це тоді ще лишалося таємницею,— що Франсуаза, яка без вагання пожертвувала б собою за свою доньку чи за небожів, виявляла незвичайну безсердечність до інших людей, Незважаючи на це, тітка тримала її в себе: знаючи Франсуазину жорстокість, цінувала за догідливість.

Мало-помалу я дізнався, що доброта, плохість та інші гарні риси Франсуази криють не одну кухонну трагедію; так само й історія виявляє, що королі та королеви, намальовані в молитовній поставі на церковних вітражах, покривавили руки. Я збагнув: поза її родинним колом що далі були від неї люди, то більше вона їх жалувала. Потоки сліз, які лила, читаючи в газеті про недолю чужих людей, враз би висохли, коли б вона бодай трошки могла уявити оплаканого. Якось уночі по пологах у посудниці почалися страшенні кольки; мама, почувши її зойки, збудила Франсуазу, але та незворушно заявила, що всі ці крики — кумедія і «панські вереди».

Побоюючись таких болів, лікар зробив в одній нашій медичній книжці закладку — на сторінці, де описувалися подібні симптоми й містилися рекомендації, як подавати першу допомогу. Мама послала Франсуазу по ту книжку, ще й застерегла не згубити закладки. Минула година, а Франсуаза не верталася. Мама подумала, може, та знову лягла, й послала навздогінці мене. Франсуаза ж сиділа біля книжкової полиці, читала клінічний опис післяпологової гарячки й гірко плакала саме тому, що в очі не бачила породіллі, про яку йшлося в книжці. Та ще й раз у раз вигукувала:

— Ой лишенько! І за що Господь Бог посилає людям такі випробування? Ото вже мучениця!

Але коли повернулася до «Милості Джотто», сльози одразу висхли: тут уже нічого не будило в ній ні солодких жалощів та розчулення, якими так часто переймалася, читаючи газети, ні якоїсь іншої втіхи.

Навпаки, Франсуаза була роздратована, що її підняли серед ночі через по-

судницю; побачивши ті самі муки, опис яких щойно викликав у неї сльози, вона тільки бурчала й навіть, коли подумала, що ми пішли й не чуємо її, відпускала люті шпильки:

— Не треба було доводити до цього! Навтішалася, ну що ж, терпи! Мабуть, хлопець попався невибагливий, якщо зійшовся з такою. Недарма в нашому селі казали:

Для дурня, як почнеться тічка,
Зад сучки пахне, мов та чічка.

Досить було її онукові тільки чхнути, як Франсуаза, навіть хвора, проти ночі перла пішки чотири льє, аби дізнатися, чи не треба хлопцеві чогось, а спозаранку верталася й ставала до роботи. І ось ця сама любов до рідних та бажання утвердити майбутню велич свого дому спонукали Франсуазу дотримувати щодо іншої прислуги одного незмінного правила; а саме — не пускати нікого на поріг тітчиних покоїв. Це правило вона запровадила з певного почуття гордоти, й навіть коли нездужала, воліла сама подавати тітці «віші», аби тільки посудниця чи котрась інша наймичка не стали вхожими до пані господині. Вивчена Фабром комаха, земляна оса, щоб забезпечити свої личинки покормом, удається до анатомії: наловивши довгоносиків та павуків, з дивовижним знанням справи спритно вгороджує жало в їхні рушійні центри, не зачіпаючи нервів, які керують іншими життєвими функціями, так щоб паралізований бранець, біля якого земляна оса відкладає яйця, постачав майбутніх личинок, став для них живою, але слухняною, беззахисною дичиною, нездатною втекти або чинити опір. Так само й Франсуаза, опанована непохитним наміром зробити життя в тітчиному домі нестерпним для решти челяді, підстроювала вигадливі й безжальні штуки, і ми тільки через багато років довідалися, що того літа споживали стільки спаржі лише тому, що її запах викликав у сердешної посудниці, яка чистила цю городину, такі жорстокі напади ядухи, що вона зрештою мусила покинути службу.

Думку про пана Леграндена нам довелося докорінно змінити. Після зустрічі на Старому мосту, що змусила батька визнати свою помилку, найближчої неділі після відправи разом із сонячним промінням та вуличним галасом до церкви ринуло щось таке мирське, що пані Гупіль і пані Персп'є голосно заговорили з нами про буденне, ніби ми вже були на майдані, хоча допіру ревно молились, аж я міг би подумати, що вони зовсім не помітили мене, коли я ввійшов з деяким запізненням, якби легенько не відсунули ногами ослінчика, який загороджував мені прохід.

Вийшовши з храму, ми побачили на розпеченій сонцем паперті чоловіка тієї дами, в чиєму товаристві зустріли були Леграндена востаннє; чоловік рекомендував дружині іншого значного дідича — сусіда.

Легранденове обличчя здавалося незвичайно пожвавленим, він запобігливо вклонився низьким поклоном і миттю випростався, після чого тулуб його вже не повернувся до свого первісного положення,— очевидно, так бити чолом він навчився в мужа своєї сестри, пані де Камбремер. Від цього рвучкого розгинання по крижах Леграндена (досі я не помічав, які вони в нього м'ясисті) прокотилася бурхлива м'язова хвиля, і, не знати чому, це колихання чистої матерії, прибій плоті, без найменшого натяку на одухотвореність, гнаний бурею якихось вельми ницих сполук, раптом відкрили мені іншого Леграндена, зовсім не схожого на того, котрого я знав.

Дама попросила його переказати щось своєму візничому, й поки Легранден ішов до карети, печать несміливої надії й відданості не сходила з його виду. Легранден усміхався, мов у солодкому сні. Виконавши прохання дами, він квапливо повернувсь назад, при цьому плечі його якось безглуздо розгойдувалися. Він так віддався своєму бездумному щастю, що здавався його безвольною іграшкою. Тим часом ми зійшли з паперті повз нього. Легранден був добре вихований, щоб почати знічев'я вернути носа від нас, ось чому спрямував свій сповнений раптової замрії погляд у таку далеку далечінь, що не міг нас бачити, отже й не мусив уклонятися. Його лице, як і раніше, зберігало простодушний вираз, однобортний піджак з тонкого краму мав вигляд такий, ніби випадково потрапив в обстановку ненависних розкошів. А широ-

кий бант краватки в горошину маяв під вітром, наче знамено гордої самотини й шляхетної незалежності.

Коли вже підходили до дому, мама раптом виявила, що ми забули взяти сентоноре, й попросила батька піти зі мною й розпорядитись, аби його зараз же принесли. Біля церкви ми знову наткнулися на Легранденa,— він проводжав ту саму даму до повозу. Легранден пройшов повз нас і, не вриваючи з нею розмови, зробив нам кутиком свого блакитного ока знак — повіки ледь стиснулись без найменшої участі лицьових м'язів, отож пані могла нічого не помітити. Але, намагаючись іще дужче звузити коло, аби наситити його почуттям, пан Легранден зробив так, що лазуровий кутик, призначений для нас, запроменів найщирішою доброзичливістю, не просто веселою, а якоюсь аж ніби крутійською, довівши демонстрацію приязні до потакливого підморгування, умовних знаків, зрозумілих лише змовникам, і нарешті дійшов до вияву ніжних почуттів, освічення в любові, запалюючи невидиме для його супутниці полум'я млості в пречудовій, вогняній зіниці на своєму крижаному обличчі.

Саме напередодні він просив моїх батьків відпустити мене сьогодні до нього пообідати.

— Приєднайтеся до гурту вашого старого приятеля,— сказав він мені. — Приподобтеся мандрівцю, який надіслав нам букет квітів з краю, куди ми ніколи більше не повернемося, дайте мені подихати ароматом весняних квітів, вирослих у далекому краї вашої юності, серед яких багато років тому я теж колись гуляв. Приходьте з примулою, кашкою, жовтцем, нарвіть у бальзаківській флорі скочок, з яких складають букети — запоруку любові, принесіть квіток Світлого Воскресіння Христового: маргариток і сніжних шапок калини, що починають духмяніти на алеях саду вашої двоюрідної бабусі, коли ще не розтанув останній великодній сніг. Приходьте в пишних шатах із шовкових лілей — убранстві, гідному Соломона,— з барвистою емаллю братків, але найголовніше — з весняним леготом, ще прохолодним від останніх приморозків,— він відкриває для двох метеликів, які сьогодні зранку чекають його надворі, пелюстки першої троянди Єрусалима.

Вдома виникло питання, чи слід усе ж таки відпускати мене до Легранденa. Але моя бабуся не хотіла вірити, що він міг бути неввічливим.

— Адже самі знаєте, що Легранден приходить до церкви зовсім просто вбраний, він не схожий на людину світську.

Бабуся заявляла, що в кожному разі, навіть якщо той добродій допустився грубості, краще вдати, ніби ми не помітили її. Правду кажучи, навіть батько, роздратований поводженням Легранденa більше за всіх, губився в здогадах, як йому це все зрозуміти. Вчинок Легранденa не відрізнявся від усякого вчинку, в якому розкриваються найглибші властивості людської вдачі: раніше поводився зовсім інакше, щось йому закидати — все одно марно, бо він ні в чому не признається. Мусимо спиратись лише на наші почуття, тож питаємо себе перед лицем цього одиничного і ні з чим не пов'язаного спогаду: чи не зробилися наші почуття жертвою галюцинації? Ось чому подібні вчинки, єдино важливі для пізнання людської душі, найчастіше неабияк пантеличать.

Я обідав з Легранденом на терасі його дому, вже зійшов місяць.

— Тиша таїть у собі зачарування, еге ж? — сказав Легранден. — Один романіст,— ви його прочитаєте з часом,— запевняє, ніби для поранених сердець, таких, як оце моє, вимагається лише тиша й тінь. Бачите, юначе, в житті настає пора,— вам до цього ще далеко,— коли втомлені очі виносять одне тільки світло, те світло, що його породжує для нас і просіює крізь темряву ось така чудова ніч, як сьогоднішня, коли вуха не чують іншої музики, крім гри при місячному світлі на флейті тиші.

Я слухав пана Легранденa з утіхою, але нині був надто схвильований — перед очима мені й досі стояла жінка, яку я недавно побачив уперше. Тепер, коли довідався, що Легранден у дружніх взаєминах з кількома аристократичними сім'ями, котрі мешкали в околицях, я подумав: може, він знайомий і з нею? Тож набрався відваги й спитав:

— Скажіть, будь ласка, чи не знайомі ви з власницею... з власником Германта?

Вимовивши це слово, я з насолодою відчув у собі якусь упевненість, адже ж видобув його зі світу мріянь і наділив живим буттям.

Але від звучання слова «Германт» у щедрій блакиті очей нашого приятеля замерехтіли дивні темні цяточки, ніби їх полишила невидима шпилька. Під очима з'явилися темні кола, очі позападали. Перші впоралися з хвилюванням губи: гірка згортка перейшла в усмішку, тим часом погляд лишився скорботним, наче в того гарного мученика, прошитого стрілами.

— Ні, я з ними незнайомий,— сказав Легранден, проте вимовлено це було не звичним тоном, якого вимагала така проста відповідь, бо й для мене в ній не було нічого дивного. Легранден же зробив притиск на кожному слові, нахилившись уперед, похитуючи головою, відказав так притьмом, наче хотів, аби повірили його неправдоподібному твердженню,— ніби те, що він не знайомий з Германтами, могло бути лише іронією долі. Й разом з тим у голосі його забриніла зверхність,— мовляв, якщо вже ми нездатні замовчати прикру для нас ситуацію, то краще про неї обвістити, хай інші подумають, буцімто це визнання нас нітрохи не бентежить. Зробити його нам легко, приємно, воно аж просилося на язик, бо сама обставина — брак будь-яких стосунків у Леграндена з Германтами — світова річ, таке його, Легранденове, бажання, така родинна традиція— спілкуватися з Германтами йому заважають певні моральні переконання чи якийсь таємничий зарік.

— Ні,— вів далі Легранден, мовби роз'яснював мені, чим викликана ота інтонація,— ні, я незнайомий з ними. Ніколи не прагнув цього знайомства, завше обстоював свою цілковиту незалежність, адже в глибині душі я, ви ж знаєте, якобинець. Багато хто мене переконував, мовляв, даремно уникаю Германтів, роблю з себе якогось дикуна, відлюдника. Але така слава мене не страшить, бо насправді так воно і є. Признатися, я люблю дві-три церкви, кілька книжок і картин, місячне світло. А ще люблю, коли легіт вашої юності обвіює мене пахощами квітів,— бачити їх мої старі очі вже не бачать.

До мене ніяк не доходило, чому відмова одвідувати людей ув'язується з обстоюванням незалежності й чому за це його виставляють дикуном і відлюдком. Я лише бачив — Легранден не зовсім щирий, доводячи, ніби любить лише церкви, місячне світло та юність; він дуже любив велике панство і так потерпав за те, що може йому не сподобатись, аж волів не згадувати про існування в нього приятелів серед міщан, нотарів або біржових зайців. Легранден волів, якщо правді судилося випливти, то хай це краще станеться за його відсутності, хай його судять заочно, «за неприбуття на суд»; Легранден був сноб.

Зрозуміло, про все це він ніколи не говорив мовою, яку так полюбляли мої рідні, та і я сам. І коли я спитав його, чи знайомий він з Германтами,— Легранден-говорун відповів: «Ні, я ніколи не прагнув знайомства з ними». На його лихо, зразу ж одчувалося — відповідає не він, а двійник, бо другий Легранден, який глибоко засів у ньому і якого той не показував, бо другий знав про нашого Леграндена таке, що могло б його очорнити,— другий Легранден уже відповів мені поглядом пораненої сарни, відповів тим, як скривилися його вуста, відповів недоречною значливістю голосу, хмарою стріл, якими наш Легранден був миттю прошитий і знекровлений, мов снобський святий Себастян: «Ох, якого болю ви мені заподіяли! Ні, я незнайомий з Германтами, не ятріть же цієї рани, вона й так щемить мені ціле життя!» І хоча цей Легранден-збитошник, Легранден-вимагач не мав таких золотих вуст, як той, зате його мова була куди щиріша, складалася з так званих рефлексів; отож коли Легранден-говорун ще тільки збирався його зацитькати, той уже прохоплювавсь, і хоч скільки наш друг побивався через те, як йому нашкодив своїм розбазікуванням його alter ego[1], він міг лише підправити невигідне враження.

Звідси зовсім не випливає, ніби Легранден лукавив, коли гримів проти снобів, Він не міг знати й принаймні за собою не помічав, що й сам сноб,— очі колють лише чужі пристрасті, якщо ж нам трапляється пізнати свої власні, то лише ті з них, на які вкажуть інші. На нас самих вони впливають непрямо, з допомогою нашої уяви, що підмінює перші наші поривання, підводячи під них пристойний сурогат. Снобізм не підбивав Леграндена ста-

[1] Друге «я» *(лат.)*.

ти вхожим до якоїсь дукині. Він лише змушував його уяву оздоблювати її всіма чарами. Легранден підсипався до дукині, переконуючи себе, нібито його вабить до неї її розум і чесноти, яких іншим снобам не розгледіти. А ті, інші, знали, що вони з ним одного тіста; нездатні збагнути посередницької роботи його уяви, вони бачили тільки запобігливість Леграндена та її головний мотив.

Удома в нас ніхто вже не довіряв Легранденові, й наші шляхи розійшлись. Мама веселилася щоразу, як ловила його на гарячому, його, велегрішного, а сам він й цьому гріху не каявся й називав його, як і раніше, непрощенним; це й був гріх снобізму. Зате батько не хотів через жевжикуватість Леграндена цуратися його або ж зробити собі з нього посміховисько, й того року, коли родичі надумали спровадити мене з бабусею на літні канікули до Бальбека, він сказав:

— Треба неодмінно повідомити Леграндена, що ви їдете до Бальбека, може, передасть із вами листа до своєї сестри. Він, мабуть, забув уже, що казав нам про неї: сестра живе за два кілометри звідтам.

Бабуся вважала — під час відпочинку на морі треба пропадати з ранку до вечора на пляжі й дихати солоним морським повітрям. Але там не слід ні з ким заводити знайомства, бо візити та прогулянки крадуть у нас морське повітря. Навпаки, вона просила батька не говорити про наші плани Легранденові, бо подумки бачила вже, як його сестра, пані де Камбремер, під'їжджає до готелю саме тієї миті, коли ми збираємося на тоню, і нам не лишається нічого іншого, як сидіти в номері й вітати її. Але мама сміялася над бабусиними обавами, бо думала про себе, що небезпека не така-то й велика й Легранден навряд чи захоче познайомити нас зі своєю сестрою. Одначе нам і не треба було заводити з ним розмову про Бальбек, бо Легранден, не підозрюючи, що ми збираємося до Бальбека, сам потрапив у пастку, коли ми спіткали його якось на березі Вівонни.

— Сьогодні ввечері хмари прегарні, з цим фіолетом і блаватом, чи не так, друже мій? — звернувся він до батька. — Особливо чудовий колір неба,— це радше тон квітів, ніж повітря, тон будника, що так уражає нас. А ген у тої рожевої хмаринки — хіба в неї не барва квітки — гвоздики чи гортензії? Мабуть, тільки на берегах Ла-Маншу, між Нормандією та Бретанню, я міг робити багатші спостереження над небесним рослинним царством. Там, неподалік од Бальбека, в таких ще диких місцях є чарівна спокійна бухточка, то там захід сонця в Озькій долині, золото-червоний захід,— який я, зрештою, ціную — позбавлений самобутності, не справляє враження. Зате в цьому м'якому й вогкому повітрі вечорами розпускаються справжні букети небесних голубих і рожевих квітів,— вони просто незрівнянні й не в'януть протягом кількох годин. Інші відразу ж «осипаються», і тоді небеса, геть усіяні безліччю пелюстків барви сірки й троянди, здаються ще врочішими. Золотава коса цієї затоки — її називають Опаловою — залишає ще любосніше враження через те, що вона, наче білява Андромеда, прикута до страшного бескеття, до негостинного берега, де стряслося стільки лиха, де щозими стільки суден розбивається в грізному океані. Бальбек! Це наш найдавніший геологічний остов, справжня Арморика, Море, край землі, проклятий край, так добре описаний Анатолем Франсом, цим характерником, якого неодмінно повинен прочитати наш юний друг, край з його одвічними туманами, справжня Кіммерія з Одіссеї. У Бальбеку, на давньому чудовому ґрунті, вже будуються готелі, але вони не можуть його занапастити, і яка насолода саме звідти робити походи в заповідні й такі чудові місця — адже туди палицею докинути!

— Так? І ви маєте знайомих у Бальбеку? — спитав батько. — Ось цей хлопчина їде туди на два місяці з бабусею, а може, й з мамою.

Легранден, зненацька застуканий цим запитанням тоді, коли саме дивився на батька, не зміг одвести очей убік; натомість усе пильніше й пильніше, при цьому журливо всміхаючись, дивився в обличчя співрозмовникові доброзичливо й відверто, як людина, якій нема чого боятися. Складалося враження, ніби голова мого батька стала прозорою, і Легранден бачить крізь неї густо забарвлену хмарину, і це створювало йому уявне алібі: мовляв, коли його спитали, чи має знайомих у Бальбеку, він думав про інше й не чув запи-

тання. Звичайно такий вираз на обличчі змушує співрозмовника спитати: «Про що це ви задумалися?» Проте мій батько зайшов у своїй жорстокості до того, що роздратовано перепитав Легранденa:

— Ви, отже, маєте в тих краях друзів, якщо так добре знаєте Бальбек?

Легранден зробив розпачливе зусилля, аби надати своїй усмішці максимуму лагідності, непевності, щирості й неуважності, але, очевидно, зрозумівши, що відповісти таки доведеться, мовив:

— Я маю друзів скрізь, де є купа поранених, але не переможених дерев, які згуртовуються, щоб з патетичним завзяттям возсилати спільне моління до суворого неба, безжального до них.

— Я не про це,— урвав його батько, затятий, як дерево, й немилосердий, як небо. — Я спитав, чи не маєте ви знайомих, щоб моя теща в разі чого не почувала себе, як на безлюдному острові.

— Там, як і всюди, я знаю всіх і не знаю нікого,— відповів Легранден, якого не можна було взяти голими руками. — Я знаю силу речей і дуже мало осіб. Але речі там теж здаються людьми, людьми рідкісними, тонкошкірими, розчарованими життям. Це може бути замок: він завис над кручею край дороги, щоб вилити свою зажуру ще рожевому вечоровому небові, на яке сходить золотий місяць, тим часом кораблі, краючи переливчасту воду, піднімають на щогли барвисті корабельні прапорці. Це може бути і простий будиночок на відшибі, поглянути, радше нікчемний, сором'язливий, але романтичний, який таїть від усіх незнищенну таємницю щастя і розчарування. Це зрадливий край,— з макіавеллівською казуїстикою вів далі Легранден,— це край найчистісінької небилиці — погане читання для хлопчини, і, звичайно, не їх би я радив моєму юному другові, з його нахилом до смутку, з його вражливим серцем. Ці підсоння любовних освідчень і даремних жалів добрі для таких зневірених стариганів, як я, й завжди шкідливі для душ іще незміцнілих. Повірте мені,— правив своєї він,— води цієї бухти, вже напівбретонської, можуть мати цілющі властивості,— а втім, це ще не вгадно,— для недужного серця, як у мене, для серця, чия вода вже невиліковна. У твоєму віці, юначе, вони протипоказані. На добраніч, сусіди! — Раптом урвав він свою мову, покидаючи нас за своїм звичаєм, потім, обернувшись і піднісши догори палець, голосом лікаря завершив консультацію: — Ніяких Бальбеків до п'ятдесятирічного віку, та й то як дозволить серце!

Наступними днями батько знову забалакував з Легранденом про Бальбек, дошкуляв його запитаннями, але марна праця; якби ми в'язли до нього й далі, Легранден, мов той учений пройдисвіт, який витрачає на виготовлення фальшивих полімпсестів стільки зусиль і знань, що сотої їхньої частки стало б, аби, обравши для діяльності почеснішу ниву, заробляти більше. Зрештою він створив би цілу етику краєвиду й небесну географію Нижньої Нормандії, але так і не признався б, що за два кілометри од Бальбека живе його рідна сестра, і ні за що не дав би до неї рекомендаційного листа. Думка про цей лист, до речі, не так би його жахала, якби він мав абсолютну певність, а він, знаючи вдачу моєї бабусі, мав цю певність, що ми ні за яких обставин ним не скористаємося.

Гуляли ми недовго, аби встигнути зайти перед вечерею до тітки Леонії. В перші дні нашого перебування в Комбре смеркало все ще рано, і коли ми добиралися до вулиці Святого Духу, відблиск заходу жеврів на шибках нашого дому, пурпурова стяга перепинала гаї Кальварії, а ще далі відбивалась у ставку, і ця червінь, часто в поєднанні з досить дошкульним холодом, викликала в уяві вогонь, на якому саме смажилося курча. Це заповідало мені, слідом за поетичною насолодою прогулянки, насолоду лагомини, тепла й спочинку. Натомість улітку, коли верталися з прогулянки, сонце ще не сідало, і поки ми відвідували тітку Леонію, його проміння, знизившись і б'ючи просто у вікно, заплутувалося в широких гардинах, дробилось, розсипалося, просіювалось, цяткувало золоті самородки в цитринове дерево комода і навкосяк, як у лісовій гущавині, пронизувало кімнату м'яким світлом. Але зрідка, коли ми входили до тітки Леонії, на комоді вже не було ефемерних інкрустацій: відсвіт призахідного сонця не грав більше на шибках при повороті на вулиці Святого Духу, і ставок біля підошви Кальварії більше не брався полум'ям.

Іноді його поверхня була опалова, і довгий місячний промінь перетинав її всю, розпросторюючись і розбиваючись на всіх зморшках. У такі дні, підходячи до дому, ми розрізняли постать на порозі, й мама казала мені:

— Боже мій! Адже це Франсуаза виглядає нас, твоя тітка, мабуть, хвилюється: припізнилися ми сьогодні.

Не гаючи часу на роздягання, ми квапливо піднімалися до тітки Леонії, щоб заспокоїти й засвідчити, що, всупереч усім її страхам, з нами нічого не стряслося: просто ми ходили у той бік, де Германт, а тітка має знати, що годі розрахувати час, коли вирушаєш у таку прогулянку.

— Ну ось бачите, Франсуазо! — гукала тітка. — А не я вам казала, що вони пішли в бік Германта! Мабуть, добре виголодались! А ваша баранина, певне, пересмажилася. Ну хіба можна приходити так пізно? Отже, ви ходили в той бік, де Германт?

— Їй-бо, я думала, ви знаєте про це, Леоніє,— відповідала мама. — Мені здавалося, Франсуаза бачила, як ми виходили через садову хвіртку.

Справді, в комбрейських околицях було два кінці для прогулянок, настільки протилежні, що ми виходили з дому через різні двері, залежно від того, в який бік хотіли йти: в бік Мезегліз-ла-Вінеза, який ще йменували «стороною Сванна», бо шлях тут пролягав повз його садибу, або ж у той бік, де Германт. Сказати по щирості, я знав не самий Мезегліз, а напрямок до нього, не знав і людей, що приїздили в неділю прогулятися до Комбре, людей, яких навіть тітка зовсім не знала і які на тій підставі належали до «людей, мабуть, з Мезегліза». Що ж до Германта, то я вивчив його краще, але це сталося значно пізніше, й коли Мезегліз уподовж усієї моєї юності був для мене таким самим недоступним, мов обрій, коли він зоставався, хоч би як далеко ми зайшли, схованим десь поза пагорбами, вже не схожими на комбрейський край, то Германт малювався мені радше примрійним, ніж реальним, межею тієї сторони, своєрідним абстрактним географічним терміном, чимось на зразок екватора, полюса, сходу. Тоді попасти в Мезегліз, рушивши на Германт, чи навпаки, здалося б мені таким самим абсурдом, як потрапити на захід, ідучи на схід. Батько завше говорив про той бік, де Мезегліз, мов про найкрасивішу долину, яку він будь-коли бачив, а про той бік, де Германт,— наче про типове поріччя, і я наділяв їх, уявляючи двома різними сутностями, тією внутрішньою злукою, тією єдністю, які належать лише творінням нашої думки. Найменша часточка кожної з них здавалася мені коштовністю й виражала їхню високу досконалість, тоді як, перш ніж ступити на священний ґрунт котрогось із цих напрямків, ми починали дивитися на прокладені довкола ідеальної рівнини та пречудового поріччя рукотворні дороги не пильніше, ніж завзятий театрал дивиться на вулички, сусідні з театром.

Але ще більше, ніж кілометри, пролеглі між цими двома сторонами, їх ділила відстань між частинами мого мозку, якими я про них думав, щось таке, що не тільки віддавлює, а й роз'єднує і вміщує в різні площини. Рубіж між цими двома сторонами зробився різкішим через те, що ми ніколи не ходили на прогулянку водночас туди й туди,— сьогодні ми йшли в той бік, де Мезегліз, узавтра — в той, де Германт, і це робило їх непізнавальними один для одного, так би мовити, замикало далеко один від одного, в закупорені й не сполучні посудини пообідніх годин.

Збираючись вирушити у той бік, де Мезегліз, не дуже рано й навіть коли небо хмарилось, бо прогулянка мала бути недовга й не заводила нас надто далеко, ми виходили, нібито нам було байдуже, парадними дверима тітчиного дому на вулицю Святого Духу. Нам уклонявся зброяр, ми опускали листи до поштової скриньки, принагідно від імені Франсуази передавали Теодорові, що в нас уже скінчилась олива чи кава, і виходили з міста шляхом, що тягся понад білою загорожею парку пана Сванна. Ще на підході до паркану нас вітав, виходячи назустріч, запах безу. Самі ж безові кущі цікаво вистромлювали з-за штахетів оточені зеленими, свіжими сердечками листя султани з лілового й білого пір'я, блискучого навіть у затінку. Деякі безі, напівприховані будиночком під черепицею, де жив сторож, будиночком, схрещеним домом стрільців, увінчували його готичний шпиль своїм рожевим мінаретом. Весняні німфи видалися б вульгарними поряд з цими юними гуріями, які

наділяли французький сад живими й чистими тонами перських мініатюр. Мені страх як кортіло обвити руками їхній гнучкий стан, пригорнути до себе зірчасті кучерики духмяних голівок, але ми йшли не зупиняючись. Після одруження Сванна мої рідні перестали навідуватися в Тансонвіль, і тепер, аби не створилося враження, ніби зазираємо до парку, ми звертали зі шляху, який тягся попід парканом і виводив у чисте поле. Обирали іншу путь до того самого поля, тільки кружну, обхідну, заломлюючи чортові ковбасу. Одного разу дідусь зауважив батькові:

— Сванн учора казав, що з нагоди від'їзду дружини та доньки до Реймса він хоче на день-другий заскочити до Парижа. Ми могли б сьогодні пройти повз парк, адже дам тепер тут нема: це б дуже скоротило нашу дорогу.

Ми спинилися біля паркану. Без уже одцвітав, на деяких кущах високі лілові люстри ще надимали делікатні пухирі своїх квітів, але на багатьох, де ще тиждень тому серед листя буяло запашне шумовиння, в'янув і чорнів накип, порожній, сухий і позбавлений запаху. Дідусь показав батькові, де саме парк лишився незайманим і що в ньому змінилося відтоді, як вони зі Сванновим батьком гуляли тут у день смерті його дружини. Користуючись нагодою, дідусь іще раз оповів нам про цю прогулянку.

Навпроти нас до дому в глибині маєтку піднімалася сонячна алея, обсаджена настурціями. Праворуч, пониззям, розлігся парк. Ставок, обсаджений високими деревами, загатив ще Сваннів батько, але навіть коли людина створює щось зовсім штучне, вона працює на природу; деякі куточки так і тримають усе під своєю зверхністю; з давніх-давен пильнують у паркові свої незнищенні годла, ніби людської руки тут і не знали, ніби нетрі знов і знов обступили їх звідусіль, прибираючи з біди їхні обриси й накладаючись на рукотворні речі. Так у кінці алеї, що спускалася до ставка, утворився двоярусний, сплетений з незабудок та барвінку, вінок, оточивши світлотінь водяної гладіні, а косарики, схиляючи з царственою величавістю свої мечі, простягали над сідачем і водяними жовтцями на мокрих ніжках розтріпані бузкові й жовті лілейні квіти свого ставкового берла.

Від'їзд панночки Сванн виключав страшну небезпеку побачити на алеях цю пестунку долі, яка приятелювала з Берготом і оглядала з ним старовинні собори, яка мене упізнавала й гордувала мною. Але через це мені вже не так хотілось помилуватися на Тансонвіль, коли вперше мені було дозволено його відвідати. Навпаки, в дідусевих та батькових очах ця обставина, здається, надавала маєткові Сванна особливого затишку, нетривалої зваби, вона була для них усе одно, що безхмарне небо під час виправи у гори: завдяки цьому день здавався винятково сприятливим для прогулянки в бік, де Мезегліз.

Я бажав, щоб їхні розрахунки провалилися, щоб якимсь дивом панна Сванн та її тато раптом опинилися перед нами, а ми не встигли б утекти й мусили мимоволі з нею познайомитися. Ось чому, помітивши на траві знак її можливої присутності — покинутий кошик і поряд вудку, поплавок якої гойдався на воді,— я спробував одвернути батькову й дідову увагу від цього.

А втім, Сванн же сам казав, що йому не випадає їхати звідси, бо завітали родичі, а, отже, вудка могла належати комусь із гостей. Одначе на алеях не видно було ані душі. Розтинаючи верхів'я високого дерева, незримий птах, збуваючи безконечно довгий день, вивіряв протяглою нотою довколишню пустку, але діставав од неї такий одностайний відгук, таку потужну відсіч затишшям і супокоєм, що виникало враження, ніби птах, домагаючись, аби ця хвилина чимшвидше минула, зупинив її назавше. Сонячне світло так немилосердно лилося з застиглого неба, що хотілось утікати від нього. Навіть заснулий ставок, чий сон ненастанно порушували комахи, марячи, мабуть, про якийсь фантастичний Мальстрем, і той загострював тривогу, яку викликав у мене корковий поплавок. Мені здавалося, ніби його ось-ось понесе з запаморочливою швидкістю по безмовних небесних просторах, відбитих у ставку; начебто поставлений майже сторчма поплавок нараз пірне у воду, і я вже питав себе: може, попри все моє палке бажання й страх познайомитися з панночкою Сванн, я мушу попередити її, що риба клює, але мені довелося бігом наздоганяти батька й дідуся, вони кликали мене, здивовані, що я не пішов за ними в поле стежкою, на яку вони вже звернули.

Над стежкою роївся дух глоду. Живопліт скидався на ряд капличок, похо-

ваних під купами квітів, звалених на вівтарі, долі біля вівтаря сонце вимальовувало світляні квадратики, ніби пройшовши крізь віконні шибки. Від живоплоту ширився маслосвятний, такий же специфічний дух, ніби я стояв перед вівтарем Богоматері, і квіти, так само ошатні, як там, недбало тримали по пишній китичці тичинок тонкі променисті стрілки «пломінкої» готики, подібні до тих, що в церкві ажурують поруччя амвону або віконні рами. Але тут вони розпустилися білим м'якушем квітів полуниці. Якими безхитрими й сільськими здаються проти них квіти шипшини, що за кілька тижнів стануть і собі пнутися на осоння цією самою глухою са́комкою, вбрані в рожеві блузки з гладенького єдвабу, так що пазуха їхня розхристується від найслабшого леготу!

Але даремно я зупинявся перед кущем глоду, вдихаючи цей невидимий, характерний запах, намагаючись утямити його (хоча моя голова не знала, що робити з ним), гублячи його й віднаходячи, зливаючись із тим ритмом, який з юнацькою легкістю розкидав ці квіти там і сям, через несподівані прогалини, як несподіваними бувають деякі музичні інтервали. Квіти з невичерпною гойністю без кінця ущедряли мене своєю розкішшю, але не дозволяли її зглибити, подібно тим мелодіям, які перегра́єш сотні разів поспіль, нітрохи не розкусивши їхньої таємниці. Я облишав їх на хвильку, щоб знову із свіжими силами взятися за них. Відшукав очима за живоплотом, на узбіччі гори, де починалися ниви, погублені маки, вони відбилися через свої ліноші від інших квітів, які подекуди декорували кручу. Це нагадувало бордюр гобелена, де скупо намічено сільський мотив, який старшинуватиме вже на самому гобелені. Розкидані, наче ті будинки на стерчаку, що попереджають про наближення міста, ці обрідні квітки попереджали мене про безмежні гони, де хвилями ходять хліба, де кучерявляться хмари. А вгледівши самотній мак, що заткнув на своїй щоглі над масним і чорним бакеном розмаяний на вітрі червоний вимпел, я відчув серцебиття, як той мандрівник, коли помічає в пониззі першого витягнутого на берег човна, якого вже конопатять, і, не бачачи більше нічого, репетує: «Море!»

Потім я вертався до глоду, як ото вертаються до шедеврів мистецтва, бо нам здається, ніби вони справляють краще враження по тому, як певний час не дивишся на них. Але я даремно наставляв руки дашком, аби в полі зору залишався тільки глід: пробуджене ним відчуття було темним і непевним, і воно марно намагалося звільнитись і злитися з квітами. Глід не пояснював мені мого відчуття, а інші квіти не вдовольняли. Й ось, коли я млів од тієї радості, що переповнює людину під час споглядання полотна улюбленого художника, зовсім несхожого на інші його образи, або коли тобі показують картину, яку ти раніше бачив в олівцевому шкіці, або коли музична п'єса, яку чув лише у виконанні на роялі, постає перед тобою в чудовому оркестровому наряді,— мене покликав дідусь і, киваючи на живопліт тансонвільського парку, промовив:

— Ти любиш глід, поглянь же на цей рожевий кущ: ліпота, та й годі!

І справді, цей кущ рожевого глоду був ще прекрасніший, ніж білий. Він теж пишався у святкових шатах — тих, у які вбираються на церковні, тобто справжні, свята, бо вони тим і різняться від свят мирських, що випадкова примха не приточує їх до днів, для них не призначених, у яких нічого святкового, власне, немає; але вбрання цього куща було ще багатше, бо квіти, що обліплювали гілля віночком, наче помпони, які обсипали пастушу патерицю в стилі рококо й обнизували ввесь кущ, були «пишнобарвні», а, отже, за комбрейською естетикою,— найвищого гатунку, якщо судити про нього за цінником у рундуку на майдані або крамниці пана Камю, де найдорожчими бісквітами були рожеві. Та я й сам вище цінував сир з рожевими вершками, тобто той, куди мені дозволяли надушити суниць.

Рожеві квіти глоду прибрали барви їстівної речі або ж пишної оздоби святкової сукні, бо діти бачать, у чому її виграш, найочевидніше здається їм найкрасивішим, і на цій підставі вони обирають саме його, найяскравіше і, як на них, найприродніше, навіть коли дізнаються, що ці квіти нічого ласого їм не обіцяють і що кравчиня не чіпляла їх на вбрання. Й справді, я зразу відчув, як відчував це, побачивши білий глід, але тільки з більшим захватом: святковий настрій віддається квітами не штучно, подібно хитрощам

людського виробу,— так щиро, з простодушністю сільської жінки, яка оздоблює вуличний вівтар, виразила його сама природа, переобтяживши кущ занадто ніжного відтінку розетками в стилі провінційного «помпадуру». На кінцях гілок, мов на рожевих кущиках у вазонах, задрапованих паперовим мереживом, кущиках, які в дні великих свят розкидають на престолі тонку свою брость, комашилися напіврозпуклі пуп'янки блідішого забарвлення, а всередині цих пуп'янків, наче на дні чаші з рожевого мармуру, видніли червоні як жар цятки. Ось чому пуп'янки ще більше, ніж самі квіти, видавали своєрідну, безконечно привабливу сутність глоду, котра всюди, хоч би де він розпускався, хоч би де розквітав, могла бути тільки рожева. Ставши складником живоплоту, але відрізняючись од нього (так вирізняється дівчина в святковому строї з-поміж одягнених по-буденному своїх сестер, які зостаються вдома), вже зовсім готовий до травневих Богородичних відправ, кущ наче брав у них участь — отак пишав, усміхаючись, цей чудородний католицький кущ у своїй рожевій обнові.

Крізь живопліт видніла паркова алея, обсаджена ясмином, братками та вербеною, між якими левкої відкривали свої свіжі рожеві торбинки, пахучі й жухлі, як стара кордовська шкіра, а на самій алеї, посипаній жорствою, довгий фарбований назелено рукав, звиваючись своїми кільцями, метав над квітами, жадібно вбираючи в себе їхній пах, вертикальне і призматичне віяло барвистих краплин.

Нараз я зупинився — не міг ступити далі ні кроку, як це буває, коли видиво перед тобою не просто постає, але й вимагає глибшого сприйняття й захоплює все твоє єство. Піднявши личко, всіяне рожевими цятками, на нас дивилася рудувата дівчинка, яка, здавалось, поверталася з прогулянки й тримала в руках копирсалку. Її чорні очки блищали, але я не вмів тоді, та й згодом не навчився, розкладати сильні враження на об'єктивні елементи; не мав того, що зветься «спостережливістю», потрібною для того, аби точно визначити колір очей, а тому щоразу, як про неї думав, блиск тих очей ще довго світив у моїй пам'яті яскравою лазуррю, бо дівчинка була білява, і якби очі вдались не такі чорні (ця чорнота вражала кожного, хто бачив її вперше),— я б, може, не закохався так у ці очі, які видавалися мені небесними.

Спершу я дивився на неї не тільки поглядом — посланцем очей, а й поглядом- вікном, звідки з німим захватом виглядають усі почуття, поглядом, якому кортить доторкнутися, завоювати, вмикнути з собою споглядуване ним тіло, а разом з тілом і душу. Потім, побоюючись, коли б дідусь та батько, помітивши дічинку, не забрали мене від неї, не звеліли вести перед, я став дивитися на неї вже іншим поглядом, несвідомо благальним, поглядом, який намагався привернути її увагу, змусити побачити мене, познайомитися зі мною. Дівчинка повела очима спочатку вперед, потім убік, аби оцінити мого дідуся та батька, що це за одні, і, мабуть, усі ми троє справили на неї несприятливе враження, бо вона відвернулася з байдужим і презирливим виглядом, щоб моєму дідусеві й батькові не було видно її обличчя. А ті взагалі не помітили дівчинки, верстаючи далі свою путь, випередили мене, а вона, наскільки сягало її око, кидала в мій бік якісь байдужі й сліпі погляди, проте дивилася пильно й з півусміхом, якого я не міг витлумачити на підставі здобутих мною уявлень про гарне виховання інакше, як свідчення найбільшої зневаги. А рука дівчинки в цей час ледь помітно виписувала в повітрі непристойний образливий жест, уже добре мені відомий: коли цей жест звернуто публічно до незнайомої людини, він має єдине значення — зумисної образи.

— Жільберто, ходи! Чого ти там застряла? — різким і владним голосом гукнула дама в білому, якої раніше мені не доводилося бачити. Неподалік від дами стояв добродій у полотняній парі, теж незнайомий, і, витріщивши очі, дивився на мене. Переставши нараз осміхатися, дівчинка схопила копирсалку й, не обертаючись у мій бік, пішла геть з виглядом покірним, непроникним і лукавим.

Так ім'я «Жільберта» було вручене мені наче талісман, який, певне, допоможе згодом віднайти ту, що з досі розпливчастого образу стала завдяки імені живою особистістю. Так шугнуло воно над ясмином і левкоями, терпке та свіже, мов ті краплини, що струмували з зеленого шланга, насичуючи й забарвлюючи зону чистого повітря, яку пронизало й відособило таємницею

життя тієї, кого могли так охрестити щасливці, коті жили й спілкувалися з Жільбертою; шугнуло, відкриваючи мені, крізь рожевий глід, на рівні мого рамена, сутність таких болісних для мене взаємин людей із нею, заодно з усім тим незнаним, що було в її житті, куди мені було зась.

Поки ми йшли, мій дідусь мимрив:

— Бідолашний Сванн! На яку роль вони його прирекли! Його сплавили, щоб вона могла зостатися зі своїм Шарлюсом. Бо то був Шарлюс, я впізнав його! А та крихітка бачить увесь той бруд!

Враження, справлене на мене деспотичним голосом, яким Жільбертина мачуха звернулася до неї, тим самим демонструючи, що дівчинка теж когось слухається, а не заправляє всім,— дещо заспокоїло мою думку, подало певну надію й погамувало любов. Але невдовзі любов спалахнула в мені знову як реакція: моє впокорене серце рвалось, аби піднестися до рівня Жільберти чи опустити її до мого рівня. Я кохав її, я шкодував, що не встиг і не придумав, як скривдити Жільберту, як дошкулити й дати пам'ятного. Вона здавалась мені такою гарною, що страшенно кортіло повернутися й крикнути, повівши плечима: «Яке ви страшидло, яка ви потворна, яка ви бридка!» Одначе я йшов собі назавше, наче перший ковток щастя, неприступного таким, як я, дітям з огляду на несхитні закони природи, несучи з собою образ рудоволосої дівчинки з рожевими цяточками на виду, яка тримала в руці копирсалку і з усміхом спрямовувала на мене довгий лукавий погляд.

І ось уже чар, яким її наймення зладанило, подібно хмарі фіміаму, те місце, де ми, перезираючись крізь рожевий глід між собою, відчули його одночасно, поймало, насичувало, напоювало своїм духом усе, що оточувало Жільберту: її дідуся та бабусю, з якими мали таке незрівнянне щастя бути знайомими мої дідусь та бабуся, найпочесніший фах біржового зайця, зниділу дільницю Єлисейських Полів, де Жільберта мешкала у Парижі.

— Леоніє! — сказав дідусь після повернення з прогулянки. — Шкода, що з нами не було тебе. Ти не впізнала б Тансонвіля. Якби я не був полохливий, то зрізав би для тебе галузку рожевого глоду, адже ти так його любиш!

Дідусь докладно розповів тітці Леонії про нашу прогулянку, бажаючи розважити її чи, може, й досі плекаючи надію витягти в поле. Колись тітка дуже любила ту садибу, та й потім, коли двері дому зачинилися для всіх, останній, кого вона ще приймала, був Сванн. І тим самим тоном, яким, коли той цікавився її здоров'ям, наказувала відповісти йому (з усіх наших домочадців Сванн жадав побачитись тільки з нею), що вона зморена, але його прийме наступного разу,— тим самим тоном тітка сказала йому того вечора:

— Так, колись у гарну годину я прокатаюся повозом аж до паркової брами.

Вона говорила це цілком щиро. З дорогою душею побачила б ще раз Сванна й Тансонвіль, але просте бажання поглинало всю решту її сил, уволити це бажання було їй не до снаги. Іноді гарна година бадьорила тітку, вона вставала, вдягалась, але, ще не дійшовши до суміжної кімнати, втомлювалася й вимагала, щоб її повернули до постелі. Для неї вже почалось,— раніше, ніж для інших,— велике зречення старості, яка рихтується до смерті, сповиваючись у лялечку; те зречення, котре можна спостерігати перед кінцем кожної людини, що зажилася на світі. Навіть у найдавніших і найпалкіших коханців, між приятелями, пов'язаними найдуховнішими взаєминами, коли по стількох роках вони нараз переставали їздити один до одного чи навіть просто виходити з дому, переставали листуватися, бо знали, що спілкуванню між ними на цьому світі край.

Тітка, мабуть, чудово усвідомлювала, що більше не побачить Сванна, відтак не покине й свого дому, але це дожиттєве ув'язнення вона, здається, легко переносила з тієї рації, з якої, на нашу думку, це мало б бути для нас особливо болісним: на ув'язнення її прирікав занепад сил. Цей занепад тітка Леонія спостерігала щодня, й відтак кожна дія, кожен рух утомлювали її, оберталися тортурами, а безчинність, усамітнення, мовчанка приносили благословенну, покріплювальну солодкість супокою.

Тітка Леонія так і не вибралась подивитися живопліт з рожевого глоду, але я раз у раз питав своїх рідних, вибереться вона чи не вибереться або чи часто бувала раніше в Тансонвілі, намагаючись таким чином викликати їх на

розмову про батьків і про дідуся та бабусю панночки Сванн, які здавалися великими, наче боги. Іменння Сванна зробилося для мене майже міфологічним, і, розмовляючи з батьками, я відчував хворобливу потребу почути його з їхніх вуст. Сам не зважувався вимовляти його, але зумисне заводив розмови на теми, близькі до Жільберти, що торкалися її особисто і не відганяли геть од мене. Так, скажімо, вдаючи, ніби вважаю, що дідусеву посаду раніше обіймав хтось іще в нашому маєтку або що живопліт з рожевого глоду, який хотіла побачити тітка Леонія, проходив по громадській землі, я змушував батька поправляти мене, говорити ніби всупереч мені, ніби своєю волею:

— Де там, це не так, ця посада була за батьком Сванна, цей живопліт належить до парку Сваннів.

Тоді я відсапувався: так це ймення давило те місце, де воно було вписане назавше, так гнітило мене, бо тоді, коли я його чув, здавалося мені вагомішим за всяке інше: воно важчало щоразу, як я, ще не розкривши рота, подумки вимовляв його. Це ім'я додавало мені втіхи, якої я, не без сорому, домагався в родичів, адже втіха ця була така велика, що, мабуть, вимагала від них неабиякого труду, труду без винагороди, бо для них не була втіхою. І я з делікатності переводив розмову на інше. А ще через свої гризоти. Коли родичі вимовляли ймення «Сванн», я знову віднаходив у ньому давній чар. І тоді виникало враження, що таке саме хвилювання відчувають і мої родичі, бо поділяють мій душевний стан, бо від них не сховалося моє мріяння, бо вони мені прощають, бо теж плекають його, і я побивався з розпачу, як ніби я їх підманув і знепутив.

Того року наші надумали повернутися до Парижа дещо раніше, ніж звикле. Перед від'їздом зібралися повести мене до фотографа і з такої оказії вранці завили моє волосся, вперше обережно наділи на мене капелюха й вирядили в оксамитну куцину. Через певний час по звершенні мого туалету й після довгих пошуків мама нарешті знайшла мене на стежині біля тансонвільського парку: я прощався з глодом, обіймаючи колюче галуззя й, мов та принцеса з трагедії, обтяжена непотрібними коштовностями, без усякої вдячності до докучливої руки, яка напустила мені на лоба кучерики, плакав і топтав зірвані з голови папільйотки та свого нового капелюха.

Сльози не зворушили матері, але вона несамохіть скрикнула, побачивши мою розтріпану зачіску і порвану куцину. Я нічого й нікого не чув, тільки голосив:

— Квітоньки мої хороші! Це не ви мені завгорюєте, не ви мене везете звідси. Ви зроду не кривдили мене! За це я завше любитиму вас!

І, втираючи сльози, я обіцяв їм, що коли виросту великий, то не житиму тим убогим життям, як інші люди, і, навіть у Парижі, навесні, замість ходити з візитами і слухати дурні теревені, їздитиму в село побачити перший квіт глоду.

Вийшовши на прогулянку в поле, ми вже не розлучалися з ним уздовж усієї дороги вбік Мезегліза. Полем гасав заволокою-невидимцем вітер, який здавався мені добрим генієм Комбре. Щороку в день нашого приїзду, аби відчути, що я справді в Комбре, я забирався на пагорок: вітер шпортався в полах мого плаща й підганяв межи плечі. Вітер завжди дме ходовий, якщо йти на мезеглізьку сторону, височиною, де на протязі багатьох льє не трапляється жодної западини. Я знав, панночка Сванн часто їздить на кілька днів до Лана, і хоча до цього міста було неблизько, відстань здавалась не такою великою, бо дорога слалася рівна й гладенька. Коли в гарячі пообіддя я бачив, як вітер, повіявши ген-ген з-за обрію, хилить по землі збіжжя, хвилею розливається по всій неосяжній рівнині і, шелесткий та теплий, лягає до моїх ніг заячим горохом та конюшиною, то ця спільна для нас обох рівнина зближувала, гуртувала нас. Мені уявлялося, начебто цей самий вітрець пронісся повз неї, він був вісточкою від неї, нашіптує мені щось, чого я не можу вловити, і я цілував його на льоту. Ліворуч було село Шамп'є (Campus Pagani[1], за поясненням коре). Праворуч, за хлібами, видніли мереживні шпилі сільської церковиці Андрія Первозваного-в-полях, обидва шпилі були гінкі, лускаті, пористі, гільйоширувані, буро-жовті, ядренисті, наче колоски.

[1] Селянське поле *(лат.)*.

Безподібно орнаментовані листям, яке не сплутаєш з листям іншого дерева, яблуні на рівній відстані одна від одної розкривали білі атласні пелюстки або звішували несміливі китиці блідо-рожевих пуп'янків. Під час прогулянок на мезеглізьку сторону я вперше звернув увагу на круглу тінь, відкинуту яблунями на освітлену сонцем землю, і на примарні золотаві шовкові нитки, які навскіс пряло під їхнім листям призахідне сонце. Батько намагався розірвати їх ціпком, але вони залишалися незрушні.

Вряди-годи полудневим небом покрадьки, без усякої пишноти, білий, наче хмаринка, сунув місяць: так невихідна актриса, вбрана в буденну одежу, манірно нітячись, аби «не впадати в очі», пробирається в залу для глядачів подивитися на гру товаришів. Я любив віднаходити зображення місяця на полотнах і в книгах, але ці твори мистецтва — принаймні за ранньої юності, до того, як Блок привчив мої очі і мій розум сприймати тоншу гармонію,— були дуже відмінні від тих, де місяць показався б мені гарним тепер і де я не впізнав би його тоді. Це був, скажімо, роман Сентіна або краєвид Глейра, де місяць чітко вимальовується на небі срібним серпом, коротше, один з витворів, які були такі нехитрі й недосконалі, як мої тодішні мистецькі смаки, і моє захоплення ними обурювало бабусиних сестер. Вони гадали, треба змалку плекати смак на творах, які по-справжньому полюбиш уже в зрілості. Ці старі діви, мабуть, уявляли собі естетичні вартості уподіб матеріальних речей, які тільки сліпий не помітить, була б душевна дійшлість відповідного сприймання, а поступово дорастати до цього не обов'язково.

На мезеглізькій стороні, у Монжувені, на березі великого ставка, на крутому косогорі, порослому кущами, стояв дім Вейнтеля. Тут ми часто здиба́ли його дочку — вона їздила кабріолетом і сама поганяла. З якогось часу почала з'являтися в товаристві своєї старшої подруги, що мала в наших околицях лиху славу й раптом оселилася в Монжувені. Це викликало пересуди: «Мабуть, бідолаха Вентейль зовсім осліп, незважає на те, що люди про неї говорять, і дозволяє дочці,— а вона ж червоніє на кожне «гниле» слово,— водитися й жити під одним дахом з такою жінкою! Вентейль стверджує, буцімто та особа чудова людина, в неї золоте серце, з неї вийшла б видатна піаністка, якби вона розвинула свої музичні здібності. Він може бути певен, що не музикою вона займається з його донькою».

Але пан Вентейль усіх переконував, що та займається саме музикою. Справді, ось що чудово: всяка особа, що перебуває в фізичній близькості з іншою особою, завжди викликає захоплення своїми моральними прикметами в родичів останньої. Фізична любов, геть несправедливо ославлена, так владно змушує людину ділитися своїми скарбами доброти й самовідданості, що вони впадають в очі найближчим. Доктор Персп'є, якому зичний голос і густі брови дозволяли скільки заманеться грати роль інтригана(зовсім йому, як поглянути, не підхожу), не наражаючи нітрохи своєї міцної й незаслуженої репутації «добродушного бурмила», вмів розсмішити до сліз кюре й ще кого завгодно.

— Так он воно що,— заявляв він грубувато. — Виявляється, вона музикує зі своєю подругою, панною Вентейль! Це вас дивує? О, я нічого не знаю, нічогісінько! Сам старий Вентейль сказав мені вчора про це. Зрештою, дівчисько має цілковите право кохатися в музиці. Я ніколи б не став перешкоджати розвитку артистичних здібностей у дітей. Вентейль, мабуть, теж. До того ж він сам музикує з подругою своєї дочки. Атож, достолиха, справжній музичний заклад, а не дім! Чого ви смієтеся? Я хочу лише сказати, що ці люди надто багато музикують. Недавно я спіткав дядька Вентейля біля кладовища. Він ледве тримався на ногах.

Всякому, хто подібно нам бачив, що пан Вентейль цурається знайомих, а помітивши їх, одвертається, що за останні місяці зовсім постарів, що горює своє горе, живе тільки одним — доччиним щастям, днює й ночує на могилі дружини,— неважко було б зрозуміти: він скоро помре з горя, бо до нього чутки не можуть не доходити. Вентейль знав, що говорять, і може, навіть вірив чуткам.

Певне, нема людини, хай би якої високоморальної, котрої збіг обставин не змусив би вживатися з гріхом, нею ж недвозначно осуджуваним,— хоча ця людина не зразу розпізнає цей гріх під машкарою незвичайного, якою той

личкується, аби втертися до неї в довіру, а потім вразити: під машкарою дивачних слів, сказаних одного вечора, незбагненного поводження того, кого вона за багато чого любить. Для такої людини, як пан Вентейль, мабуть, було б болісніше, ніж для когось, миритися зі становищем, яке неслушно вважається винятковим привілеєм богеми: це становище створюється щоразу, як гріх починає шукати собі притулку та безпечності, причому він закладений у дитині змалку й розвивається самою природою, іноді просто змішуючи прикмети батька й матері, як ото змішує барву їхніх очей.

Але з того, що пан Вентейль, може, знав про поводження своєї дочки, зовсім не випливає, ніби культ її в нього підірвався. Наш внутрішній світ недоступний фактам, не вони його породили і не їм нищити його. Факти можуть докидати в людські вірування брехню, але це їм не шкодить: ціла лавина напастей чи хвороб, які звалюються на ту чи ту родину, не змусить її зневіритися в Божій благодаті чи в умільстві лікаря. Але коли пан Вентейль, думаючи про доньку та про себе, згадував про свою славу, коли він подумки знов помістив себе разом з донькою на той щабель, який їм обом одводила громадська думка, він судив себе й доньку тим самим судом, як судив би їх найбільший їхній ворог з-поміж комбрейців. Йому ввижалося, ніби вони з дочкою скотились на саме дно, і в його манерах давалася взнаки якась упослідженість, запобігливість до тих, хто нині стояв вище за нього й на кого він дивився знизу вгору (хоча раніше все було навпаки), марними були його потуги піднятися до них, коротше, на ньому висло тягарем усе те, що є сливе неминучим наслідком життєвого краху.

Якось проходячи разом зі Сванном комбрейською вулицею, ми наткнулися на пана Вентейля — той вийшов з-за рогу й просто налетів на нас. І тут Сванн повівся з викличним милосердям світської людини, яка відмовилась од моральних забобонів і бачить у безчесті ближнього лише привід виявити до нього зичливість. Зовнішні ознаки її тим паче приємні самолюбству доброзичливця, що він відчуває, настільки вона дорога зганьбленому. Сванн завів з паном Вентейлем довгу розмову, хоча досі був з ним ледве знайомий. А на прощання попросив його прислати якось свою доньку до Тансонвіля, щоб там пограла. Два роки тому така пропозиція обурила б пана Вентейля, а тепер він був удячний і лише зі скромності вважав за обов'язок відмовитися. Сваннова люб'язність видавалась йому шляхетною й своєчасною підтримкою, але пан Вентейль усе ж вирішив: краще, мабуть, не скористатися з неї, хіба мало — спізнати суто платонічну втіху від того, що її тобі дано?

— Яка людина! — сказав він по тому, як Сванн пішов, сказав з тим урочистим благоговінням, якими переймаються розумні й гарні міщаночки, захоплені своєю дукинею, навіть коли вона бридка й дурна. — Який чоловік! Шкода тільки, що він так невдало одружився...

І найщиріші люди схильні до лицемірства, розмовляючи з кимось, вони криються зі своєю думкою про нього, але не встигне той одійти, як викладають навпрошки все, що про нього думають. Мої родичі приєдналися до жалів пана Вентейля з приводу невдалого одруження Сванна, приєднались в ім'я тих засад та умовностей, які нібито не порушувалися в Монжувені. Саме як люди одного з паном Вентейлем кола, вони заявили, що тут двох думок бути не може.

Пан Вентейль так і не вирядив своєї доньки до Сванна, й той шкодував про це. Щоразу, вже попрощавшись після чергового здибання з паном Вентейлем, Сванн згадував, що давно вже збирається розпитати в нього про одну особу, яка носить таке саме прізвище, мабуть же, про Вентейлевого родича. І він твердо поклав собі не забути довідатися про нього, коли пан Вентейль пришле доньку до Тансонвіля.

Прохідка на мезеглізьку сторону була коротша проти іншого нашого маршруту і в непевну погоду ми воліли виряджатися туди; оскільки ж там часто дощило, то завше трималися русенвільського узлісся, в гущавині якого можна було перебути.

Часто сонце ховалося за хмарою, розтоплювало її й золотило закрайки. Блиск (але не освітлення) втікав з рівнини, де ніби завмирало все життя, тоді як сільце Русенвіль з гнітючою чіткістю й викінченістю малювало на тлі неба мереживо білих гребінців своїх покрівель. Подмух вітру зігнав з дерева

крука, й він пропав у безвісті, а проти білястого крайнеба синіли далекі ліси, наче намальовані на однобарвних картинах, почеплених у перестінках старих будинків.

В інші ж дні йшов дощ, яким погрожував нам капуцин, виставлений у вітрині оптика; водяні краплини, подібно перелітним птахам, що рушають у вирій усією зграєю, падали з неба щільними зімкнутими лавами. Вони не відривались одна від одної, не летіли наосліп у своїй рясній навалі,— ні, кожна, витримуючи своє місце в лаві, тягла за собою наступну, й небо темнішало від них ще дужче, ніж при відльоті ластівок.

Ми ховалися в лісі, аж поки хмару проносило й згори падали тільки окремі крапелинки, слабші, повільніші. Ми виходили зі схрону, земля не встигла розгрузнути, а краплям добре на листі, не квапляться падати: яскріючи проти сонця, вони вигравають на жилках край листка, а потім зриваються з високої гілки просто тобі на носа.

Часто ми ховалися від дощу заодно з кам'яними святими та патріархами на паперті храму Андрія Первозваного-в-полях. Яка це була французька церква! Надбрамні святі, королі-лицарі з лілеєю в руці, сцени весілля й похорону були зображені так, як вони могли постати в уяві нашої кухарки. Різьбяр оповів анекдоти про Арістотеля й Вергілія в тому ж дусі, в якому Франсуаза охоче говорила на кухні про Людовіка Святого, ніби особисто знала його,говорила звичайно для того, щоб присоромити моїх дідуся та бабусю, які були не такі «праведні». Відчувалось: уявлення середньовічного художника й середньовічної селянки (яка дожила до XIX віку) про древню й християнську історію, уявлення безхитрі й неточні, були запозичені не з книжок, а з переказів, старожитніх і безпосередніх, безперервних, усних, спотворених, невпізнанних і живих.

Ще одного комбрейця, таємно перетвореного, я впізнавав у готичному різьбленні храму Андрія Первозваного-в-полях: був то Теодор, хлопець на побігеньках у крамаря Камю. І я як у воду дивився: Франсуаза так гостро відчувала в ньому рідний корінь і свого сучасника, що коли тітка Леонія недужувала й Франсуаза не могла без чужої допомоги перевертати її в постелі чи переносити до крісла, вона воліла посилати по Теодора, аби лиш не дозволяти посудниці пертися нагору, а то ще, не дай Боже, западе в око господині. Й ось цей хлопак, шелихвіст, яких мало, був сповнений духу, яким віяло від Андрія Первозваного-в-полях. То був дух щирості, що його Франсуаза виявляла до «нещасних хворих», до своєї «бідолашної пані», і коли Теодор піднімав тітчину голову над подушкою, його обличчя прибирало виразу простодушної старанності, мов на барельєфах у янголят, які зі свічками в руках юрмилися круг Пречистої Діви в годину її успіння. Вигляд у янголят був такий, ніби ці істоти, сірі й голенькі, були деревами, охопленими зимовою сплячкою, ніби вони накопичують сили, щоб раптом ожити й знову заквітнути численними селянськими обличчями, побожними й хитрими, як у Теодора, розмальованими рум'янцем спілого яблука.

Там височіла також, але вже не притулена, як ті янголята, до муру, а, щоб уберегти ноги од вогкості, поставлена біля паперті на постамент, наче на табуретку, свята зростом вища за людину, щоката, грудаста, її перса напинали покривало, наче гроно винограду напинає торбину, вузьколоба, кирпата й задерикувата, з глибоко посадженими очима, здоровим, загрублим і безтурботним лицем, як у місцевих селянок. Цю подібність, котра несподівано для мене олюднювала статую, часто засвідчувала сільська дівчина, що теж ховалася тут від дощу, і її приявність, яка насувала думку про витку рослину, що обвивається круг лози, висіченої з каменю, ніби ставила за мету дозволити нам з допомогою зіставлення з природою судити про те, наскільки правдивий цей художній твір.

Перед нами, в далині — Русенвіль, земля обітована чи, може, проклята Богом. Русенвіль, на вулицях якого я зроду не бував. Коли тут уже не дощило, він усе ще зазнавав кари, наче оте біблійне місто, його обкидали дощові стріли, скоса вганяючись у садиби, й він діставав розгрішення від Вседержителя, який слав до нього нерівної довжини торочкові золотаві, схожі на променистий монстранц, стебла свого знову вискаленого сонця.

Іноді погода псувалася безнадійно, нам доводилось вертатися й сидіти

крячкою вдома. В посмерках і вогкості рівнина робилась подібною до моря, а в далечині поодинокі будинки, приліплені до схилу пагорба, оповитого мороком і пасмами дощу, блищали, наче суденця, що позгортали вітрила й ночують у чистому морі. Ну й хай дощ, ну й хай буря! Влітку негода — це лише тимчасова поверхнева примха підшкурної й гарної години, дуже відмінної від несталої й швидкоплинної зимової погоди, бо поліття, навпаки, розгостившись на землі, утвердившись у густому листі, яке обливає дощ, нітрохи не псуючи його одвічної веселості, на цілий сезон розвішує на міських вуличках, на мурах будинків і садових штахетах свої бузкові або білі єдвабні стяги.

Читаючи перед обідом у віталеньці, я чув, як з наших каштанів ллється вода, але знав, що злива лише поскошує листя й воно провисить на гіллі всю горобину ніч як запорука літа, а, отже, й доброї години. Я знав, що хоч нині ллє як з цебра, завтра над білими штахетами Тансонвіля колихатимуться так само численні, як оце зараз, листяні сердечка, й мені зовсім не боліло, коли я бачив, як тополя на вулиці де Першан благає в бурі помилування й розпачливо б'є їй поклони; мені не боліло, коли з глибини саду до мене долинали останні удари грому, що торохкав у кущах бузку.

Якщо хмарилося вже з ранку, мої родичі не йшли на прогулянку, і я теж не виходив з дому. Згодом привчився ходити сам на мезеглізьку сторону, але це вже було тієї осені, коли ми мусили приїхати в Комбре з нагоди спадщини по тітці Леонії, бо вона нарешті померла, і ця кончина була тріумфом як для тих, хто запевняв, що нездоровий спосіб життя зрештою її доконає, так і для тих, хто завжди твердив, ніби тітчина хвороба не уявна, а найсправжнісінька, очевидність якої повинні визнати навіть скептики, тепер, коли вона упокоїлася. Своєю смертю тітка Леонія завдала горя тільки одній особі, але це горе було незмірне. Останні два тижні Франсуаза не покидала смертної ні на мить, не роздягалася, нікого не підпускала до тітки, а потім не розлучалася з небіжкою аж до самої ями. Тільки до нас дійшло, що неустанне побоювання тітчиних докорів, підозр, спалахів гніву розвинули у Франсуази почуття, яке ми брали за зненависть, але яке насправді було благоговінням і любов'ю. Справдешньої господині, чиї задуми годі було передбачити, каверзи важко поламати, а добре серце легко вмилостивити; Франсуазиної цариці, загадкової і всесильної повелительки не стало.

Проти небіжчиці ми були ніщо. Давно минув той час, коли, приїжджаючи на канікули до Комбре, ми користувалися такою самою любов'ю Франсуази, як і тітка. Тієї осені мої рідні були заклопотані безконечними формальностями, переговорами з нотарями і фермерами, отож гуляти часу не було, та й сльота заважала, тому вони відпускали мене самого на мезеглізьку сторону, вгортаючи від дощу в довгий плед, який я то охвітніше накидав собі на плечі, що його шотландські кратки обурювали Франсуазу. Адже їй годі було довести, ніби колір убрання нічим не пов'язується з людською скорботою, вона взагалі дулася на нас за те, мовби ми переживаємо тітчину смерть не досить гостро, бо не влаштували бучних поминок, говорили про неї буденним тоном, а я іноді навіть наспівував. Я певен, у тому сам скидався на Франсуазу, що таке уявлення про жалобу в дусі «Пісні про Роланда» й скульптур на паперті Андрія Первозваного-в-полях викликало б у мене співчуття. Але тільки-но Франсуаза підходила до мене, якийсь лихий під'юджував мене дратувати її, і я за кожної нагоди казав, що оплакував тітку, бо тітка, попри всі свої дивацтва, була доброю людиною, а зовсім не тому, ніби вона моя родичка. Якби була іншою людиною, я б її терпіти не міг, і смерть не завдали б мені ніякого горя, а проте в книзі така думка здалася б геть безглуздою.

Франсуаза, як той поет, сповнена про жалобу невиразних думок та родинних спогадів, виправдовувалася, що не вміє спростувати мої вигадки, мовляв, «я не така язиката». Почувши це визнання, я зі своїм іронічним і грубуватим глуздом, гідним здорового глузду доктора Персп'є, тріумфував, і якщо Франсуаза додавала: «А проте вона ваша кревнячка, а кревняків треба шанувати», я знизував плечима й казав собі: «Хіба я дурний, щоб сперечатися з темною бабою, яка плутається в словах!»

У цих судженнях про Франсуазу я поділяв вузький погляд тих, хто на життєвих підмостках виступає резонером: міркує нібито безсторонньо, а насправді геть зневажає своїх ближніх.

Мої прогулянки тієї осені були то приємніші, що я виходив з дому, просидівши кілька годин з книжкою. Втомившись читати цілий ранок у покоях, накидався пледом і йшов собі. Тіло, вимушене протягом довгого часу перебувати без руху, накопичувало моторність, і тепер, мов запущена дзига, відчувало потребу витрачати її без усякого стриму. Стінам будинків, тансонвільському живоплоті, деревам русенвільського лісу, заростям, до яких тулився Монжувен, діставалось ударів моєї парасольки або ціпка, вони чули переможні вигуки: і в тих вигуках, і в ударах виливалися невиразні думки, які хвилювали мене й не знаходили виходу, тож замість повільного й важкого з'ясування шукали втіхи в легше доступному солом'яному вогні. Більшість удаваного тлумачення того, що переживаємо, це є наше бажання спекатися його, викинути назовні таким сирим, аж упізнати годі.

Силкуючись усвідомити, чим я завдячую мандрівкам на мезеглізьку сторону, прагнучи охопити маленькі відкриття, для яких ті мандрівки правили за випадкові рамки або на які мене надихали, я пригадую, саме тієї осені, на стежці, біля зарослого чагарями косогору, який прикривав Монжувен, мене вперше вразила розбіжність між людськими враженнями та їхнім звиклим виразом. Після години веселого борюкання з дощем і вітром я вийшов на берег монжувенської саджавки, до критої черепицею хатки, де садівник пана Вентейля тримав своє знаряддя. Тієї миті визирнуло сонце, і його позолота, вимита зливою, знову засяяла на небі, на деревах, на стіні хатки, на її ще мокрій черепичній покрівлі, гребенем якої проходжувалася курка. Вітер пригинав поземо проростлі на стіні билинки і стовбурчив пір'я на курці, отож і ті билинки, й пір'я віддавалися на волю вітрові з покірністю безвладних легесеньких предметів. Дахівки вивели на плесі, яке знову стало дзеркальним, мармурову рожеву прожилку — раніше я її не зауважував. Побачивши, як бліда усмішка на воді та на стіні відповідає усмішці сонця, я закричав у дикому захваті, вимахуючи згорнутою парасолькою: «Ого-го-го-го!» Але одразу відчув, що не можу обмежитися цими безглуздими вигуками, повинен пильніше вдивитися в своє захоплення.

Зустрівши на дорозі незнайомого селянина, я вигукнув:

— Такої чудової днини добре гуляється, еге ж? — При цьому мало не ткнув його парасолею в обличчя. І так доволі понурий чолов'яга ще дужче нахмурився, щось мені сквашено буркнув, з чого я прозумів, що одні й ті самі емоції не виникають у різних людей одночасно, за усталеним наперед порядком. Згодом щоразу, коли після довгого читання мені хотілося побалакати, товариш, до якого звертався, встигав почухати язика й уже мріяв про одне: щоб йому не заважали читати. А коли я з чулістю думав про своїх батьків, якщо ухвалював найобачніші постанови, котрі мали б особливо вадувати їх, то саме в цей час вони довідувалися про якийсь мій давнозабутий грішок і, коли я кидався поцьомати їх, починали мене сварити.

Вряди-годи до екзальтації, породженої самотою, домішувалося ще інше відчуття, і я не знав, якому з них віддати перевагу: це, друге, народжувалося бажанням несподівано побачити селянку й стиснути її в обіймах. Супутня з цим бажанням утіха виникала раптово, коли в моєму мізку роїлися розмаїті думки, отож я не встигав точно визначити, звідки вона, й мені здавалося, ніби це апогей насолоди, спричиненої тими думками.

Я вловлював ще одну звабу в усьому, що зараз уливалося в мою душу: в рожевому відблиску дахівки, в билинках на стіні садівникової хатки, в Русенвілі, куди мене надило вже давно, в тамтешньому лісі, в дзвініці сільської церкви, в тому невідомому хвилюванні, завдяки якому всі ці явища робилися ще бажанішими: адже мені здавалось, ніби саме вони й породжують у мені хвилювання і єдина мета цього хвилювання — аби чимскоріш перенести мене до них, надимаючи моє вітрило досі не відомим мені могутнім ходовим вітром.

Прагнення зійтися з жінкою додавало в моїх очах до красот природи щось іще збудливіше, зате чар природи розширював і поглиблював обмежений чар жінки. Мені здавалося, краса дерев є водночас і її красою, а поцілунок розкриває переді мною душу цих видноколів, душу Русенвіля, душу книжок, прочитаних цього року. Таким чином уява черпала нові сили в зіткненні з чуттєвістю, чуттєвість зрошувала всі царини уяви, і моя жага була вже невто-

пленна. Ось чому — як це буває в хвилини, коли, замріявшись на лоні природи, відкидаєшся од своїх звичок, перестаєш зважати на абстрактні поняття й сповнюєшся глибокою вірою в неповторність місць, де перебуваєш, вірою в те, що вони живуть своїм окремішнім життям,— я бачив у перехожій, до якої рвалося моє серце, не просто представницю якогось спільного типу, типу жінки, але необхідне й природне породження саме цієї землі. Бо в ті часи все, що не було мною, земля та живі істоти, здавалися мені дорогоціннішими, значнішими, більш наділеними реальним життям, ніж це уявляється вже людям уматерілим.

Я не відокремлював землі й живих істот. Я жадав селянку мезеглізьку чи русенвільську, рибальчиху-бальбечку так само, як бажав сам Мезегліз чи Бальбек. Якби міг своєю волею змінити обстановку, розкоші, яких сподівавсь од цих жінок, і вони здалися б мені не такими істинними, я б перестав вірити в них. Зійтися в Парижі із рибальчихою з Бальбека або селянкою з Мезегліза — це було б для мене все одно, що одержати в дар від когось мушлі, яких ніколи не бачив на морському березі, або папороть, якої не знаходив у лісі. Це означало б забрати в утіхи, яку дала б мені жінка, ті втіхи, посеред яких мені її малювала уява.

Проте тинятися русенвільськими лісами й не пригорнути селянки було все одно, що не відати, де в цих лісах сховано скарб, не відати, в чому таємниця їхньої краси. Мені ця дівчина уявлялася в сітці тіней, якою її сповивало листя, та й сама вона була начебто місцевою рослиною, але тільки вищого гатунку, чия будова дозволяє гостріше відчути неповторну самобутність урочища. Повірити в це мені було просто, як і в те, що її пестощі теж були б своєрідні й завдали б мені втіхи, якої не засмакувати з іншою жінкою. Та ж і я довго не виходив з того віку, коли цю втіху ми ще не відділяємо від усіх тих жінок, з якими її зазнали, ще не звівши до спільного поняття, що дозволяє розглядати жінку як мінливе знаряддя завжди однакової втіхи. В цих літах та втіха не є навіть чимось окремішнім, відрубним, кінцевою метою нашого знайомства з жінкою, причиною її вістового — бентеги. Ми навіть не маримо про неї, як звичайно марять про близьку насолоду, ми ладні звернути все на жіночу звабу, бо за себе не думаємо, думаємо лише про те, як вийти за межі свого «я». Невиразно передбачувана, незнищенна, затамована, ця втіха в мить, коли її скуштовуємо, здатна доводити розкоші від ніжних зорів, од поцілунків тієї, що нині при нас, до такої нестями, аж вона стає чимось на зразок екстатичної вдячності за доброту серця та зворушливу прихильність, яку вона нам довела і яку вимірюємо її благодіяннями, тим щастям, яким ущедрила нас.

Еге, даремно я благав донжон русенвільського замку послати мені назустріч якусь сільську дівчину. Я звертався до нього як до єдиного повірника моїх перших прагнень, коли з мансарди нашого комбрейського дому, з напахченої ірисом кімнатки, я бачив тільки цю вежу в чотирикутнику прочиненого вікна, зазнаючи героїчних ваганъ мандрівника-першопрохідця або кандидата на самогубці й, знемагаючи, торував у собі самому нову дорогу,— дорогу, як мені здавалося, смерті, торував доти, доки на листі перевислої до мене дикої смородини проступав такий собі природний слід, схожий на слід слимака.

Даремно я благав вежу під час прогулянки. Даремно шастав очима по довкіллі, маючи надію приворожити поглядом якусь жінку. Так я міг дійти аж до паперті храму Андрія Первозваного-в-полях: ніде не помічав дівчини, яка незмінно траплялася мені дорогою, коли я гуляв з дідусем і не міг озватися до неї. Я безконечно довго вдивлявсь у стовбур далекого дерева, з-за якого вона вихилялася й ішла мені назустріч. Обрій, хоч як я п'яв на нього очі, залишався пустельним; смеркало. Тепер без усякої надії зосереджував я всю увагу на цьому яловому грунті, на виснаженій землі, ніби сподіваючись, що під нею ховаються живі істоти. І вже скажено, а не радісно шмагав парасолькою дерева русенвільського лісу, з-за яких не вигулькнуло ні лялечки, ніби це були дерева, намальовані на полотні, шмагав, хоча мене бісила думка, що треба вертатися додому, так і не пригорнувши жадану жінку,— шмагав доти, доки був змушений визнати, що випадкова зустріч навряд чи можлива, й вертав свої стопи назад, до Комбре.

А втім, якби я навіть спіткав жінку, чи стало б мені духу озватися до неї? Мені здавалось, вона поглянула б на мене як на божевільного. Я вже зневірився, що інші істоти зрозуміють мене, що бажання, виниклі під час прогулянки й знебулі, можуть мати якусь достеменність. Тепер вони малювалися мені як суто суб'єктивні, хирні, примарні творіння мого темпераменту. Не мали вже зв'язку з природою, з реальністю, яка втрачала для мене всі свої чари, всілякий глузд і ставала умовною рамкою життя, на кшталт тієї, якою є для дії роману вагон, де пасажир читає, аби збути час.

Можливо, на підставі іншого враження, яке склалося в мене поблизу того самого Монжувена, але за кілька літ по тому, враження, тоді ще млистого, в мене значно пізніше виникло уявлення про садизм. Свого часу читач побачить, що через зовсім інші мотиви спогад про це відіграє набияку роль у моєму житті. Сталося це в велику спеку, мої рідні відлучилися були на цілий день і дозволили мені не поспішати з поверненням додому. Й ось, дійшовши до монжувенської саджавки, щоб помилуватися відбитком дахівки, я ліг і заснув під кущем на пагорбі, навислому над будинком, там, де я, бувало, чекав батька, коли він гостював у пана Вентейля. Вже зовсім споночіло, коли я прокинувся. Хотів був устати, але в цю хвилину побачив панну Вентейль; я її насилу впізнав, бо рідко зустрічався з нею в Комбре, та ще коли вона була дівчам. Нині стала панною: мабуть, щойно прийшла додому й стояла лицем до мене, всього за кілька кроків, у тій самій кімнаті, де її тато гостив мого батька й де вона тепер улаштувала маленький салон. Вікно було прочинене, горіла лампа, я бачив усі її рухи, сам залишаючись невидимим для неї, але якби рушив з місця, кущі затріщали б, вона почула б і подумала, що хтось за нею шпигує.

Вона була в глибокій жалобі: недавно помер батько. Ми її не провідали, мою матір утримувала одна-єдина чеснота, здатна заморозити будь-яку чуйність: високоморальність. Але мати співчувала сироті, пам'ятала смутний схилок життя пана Вентейля, цілком поглинутого спочатку взятими на себе клопотами матері й няньки, яких він заступив доньці, потім гризотами, завданими донькою. Мама бачила перед собою страдницький вираз, який останній час оселився на виду в старого; знала — пан Вентейль відмовився переписувати набіло свої твори останніх літ, недолугі п'єски відставного викладача музики, старого сільського органіста. Ми були переконані, що цінність їхня дуже невисока, але не ставилися до них зневажливо, бо ними дуже дорожив Вентейль: вони надавали сенс його існуванню перед тим, як він пожертвував своє життя доньці. Хоча більшу їхню частину Вентейль навіть не занотував, а заховав лише в пам'яті, та й ті, що лишилися на клаптиках, годі було прочитати, і вони були приречені на забуття. Мама не могла не думати ще й про друге, куди жорстокіше розчарування, яке спостигло пана Вентейля: прощавай його надія на статечне доччине щастя. Усвідомлюючи все страшне безголів'я вчителя музики моїх двоюрідних бабусь, вона побивалася всім серцем і з жахом думала про те гнітюче горе, яким мала горювати панна Вентейль; це горе поглиблювали гризоти на думку, що головною винуватицею батькової смерті є саме вона.

— Бідолашний Вентейль! — мовила мати. — Він жив задля рідної дочки і вмер через неї, не діставши віддяки за свою любов. Чи дістане він її по смерті і яка це буде віддяка? Віддячитися йому може тільки донька.

На коминку в салоні панни Вентейль стояв портретик її тата, й вона схопила його саме тоді, коли за вікнами почувся гуркіт карети. Потім опустилась на канапу, присунула столика й поставила на нього фотокарточку,— достоту так, як пан Вентейль хапався покласти на пюпітр п'єску, яку збирався зіграти моїм рідним. Небавом до кімнати ввійшла подруга. Сплівши руки на карку, панна Вентейль привіталася з нею не встаючи й трохи відсунулася, певне, даючи місце, щоб та сіла поряд. Але раптом відчула, що цей рух подруга може сприйняти як настирність. А була та воліє сісти трохи далі, на стільці? Панна злякалася власної неделікатності, відчула докори сумління, знову розляглася на канапі, заплющила очі й заходилась позіхати, мовляв, до такої пози змушує дрімота. Під настирливою фамільярністю панни Вентейль я впізнавав запобігливі й несміливі жести та раптову сором'язливість небіжчика. Нараз вона підвелась і вдала, ніби намагається причинити віконниці, але не може дати собі ради.

— Не причиняй, мені задушно,— мовила подруга.

— Але ж нас можуть побачити,— заперечила панна Вентейль.

Певне, побоювалась, коли б та не подумала, що ці слова сказано, аби викликати її на бажану відповідь. Ось чому, хоча мені з мого сховку було не дуже добре видно, погляд панни Вентейль, здається, набув того виразу, який так подобався моїй бабусі, коли панна додала:

— Я хотіла сказати: можуть побачити нас за читанням. Страх як неприємно усвідомлювати, що за тобою підглядають, навіть якби ти займався найпрозаїчнішою справою.

Через вроджену делікатність і несвідому гречність вона втримала слова, які ладні були злетіти з вуст і без яких її прагнення навряд щоб спевнилося. Й увесь час у глибину неї самої несмілива й благальна дівчина молила й відтісняла нечесу-солдафона-звитяжця.

— О так, тут такі розигри, що за нами напевно стежать,— ущипливо відповіла подруга. — Але чи не все одно? — докинула вона (вважаючи своїм обов'язком лагідно й лукаво моргнути, вимовляючи ці слова зумисне цинічним тоном, а вимовляла вона їх так із сердечної доброти, бо знала, що цим потішить панну Вентейль),— якщо й побачать, то так навіть краще.

Панна Вентейль, здригнувшись, обернулась до неї. Совісливе й чуйне серце не знало, які слова можуть несамохіть скотитися з язика, бо почуття брало гору. Вона намагалась по змозі знехтувати свою істинну моральну природу, знайти мову, властиву зіпсутій дівчині, за яку бажала себе видати, але боялася, коли б слова, які та вимовила б щиро, не пролунали фальшиво в її гарних вустах. І в тому, що панна дозволила собі сказати, звична сором'язливість паралізувала зухвальство і, вимовлене вимушеним голосом, воно пересипалося запитаннями: «Тобі не холодно?.. Тобі не дуже жарко?.. А може, хочеться лишитись самій і почитати?»

— Здається мені, панно, сьогоднішні ваші думки якісь сороміцькі,— сказала панна Вентейль на завершення репліку, очевидно, чуту не раз від подруги.

Відчувши, як у викот крепового корсажу її обпік поцілунок подруги, панна Вентейль тихо скрикнула, випручалася, й обидві почали ганятись одна за одною, підскакуючи, змахуючи руками, мов крилами, щебечучи й тінькаючи, наче закохані птушки. Нарешті панна Вентейль упала на канапу, а та — поверх неї. Але подруга опинилась плечима до столика, на якому стояв портрет старого вчителя музики. Панна Вентейль зрозуміла, що та не побачить його, якщо не привернути до нього її уваги, тож скрикнула, ніби щойно сама помітила портрет:

— Ох, батько дивиться на нас! Не знаю, хто його сюди поставив. Адже я двадцять разів казала, що тут йому не місце.

Я згадав — саме так говорив пан Вентейль моєму батькові про свої музичні твори. Мабуть, цей портрет служив дівчатам для ритуального святотатства, бо приятелька відповіла словами, взятими, очевидно, з їхнього служебника:

— Та облиш його, хай собі стоїть, тепер він нам не докучатиме. Заспокойся, вже не скиглитиме, не туркатиме, щоб ти куталася в пальто, коли вікно відчинене. Паскудна мацапура!

Панна Вентейль відповіла: «Годі-бо, годі!», й проказала це тоном м'якого докору, що свідчив про доброту серця, бо в словах не було обурення (вона, очевидно, привчила себе — з допомогою яких це софізмів? — не давати в такі хвилини волю обуренню). Цей своєрідний гамулець вона добровільно, аби не здатись егоїсткою, сама накладала на розкоші, які хотіла справити їй подруга. Крім того, ця усміхнена тактовність у відповідь на блюзнірство, лукавий і ніжний докір, може, видавалися її щирій і добрій натурі наймерзеннішим і найоблеснішим проявом того плюгавства, в яке намагалася викачатись. Але вона не могла опертися звабі люботи, яку їй обіцяли пестощі тієї, що була така нещадна до безборонного небіжчика. Панна скочила на коліна приятельки, наставила невинно їй до поцілунку лоба, ніби була її дочкою, раюючи від самої думки, що вони вдвох виявляють до пана Вентейля крайню жорстокість, і далі збиткуючись над його батьківськими почуттями, хоча він уже в сирій землі. Подруга взяла її голову й почоломкала в лоба, до чого не

довелося силувати себе, бо щиро прихилилась до панни, а, крім того, прагнула по змозі скрасити печальне життя сиротини.

— Знаєш, як би я вчинила з цим старим опудалом? — вирекла подруга, беручи портрет.

І щось шепнула на вухо панні, але я не розчув.

— Де тобі! — відгукнулась панна Вентейль. — Не стане в тебе духу!

— Не стане духу плюнути? Ось на це? — перепитала приятелька з навмисною брутальністю.

Більше я нічого не чув, бо панна Вентейль з виразом утоми, незграбна, заклопотана, невинна й сумна, підійшла до вікна й зачинила віконниці, але тепер я вже знаю, яку віддяку дістав по смерті пан Вентейль од своєї доньки за все, що переніс через неї.

А проте згодом мені подумалося: якби пан Вентейль міг бути свідком цієї сцени, він, може, не втратив би віри в добре серце своєї доньки і, може, не так-то й розминувся б із правдою. Звісно, в кожному вчинку панни Вентейль зло аж кричало, пишаючись в усій своїй красі, на яку тільки здатна садистка. Радше при рампі бульварних театрів, аніж при світлі лампи сільської хати, можна побачити дівчину, котра під'юджує приятельку плювати на портрет свого батька, який присвятив їй усе життя, а в житті садизм найчастіше лише закладає наріжний камінь під естетику мелодрами. Насправді, може, й трапиться така дівчина, аж ніяк не садистка, здатна з неменшою, ніж панна Вентейль, жорстокістю глумитися над пам'яттю та волею померлого батька, але вона не стане збиткуватися задирливо, не допуститься жесту, сповненого такої примітивності й такої простодушної символіки. Те, що є в її поводженні кримінального, буде заличковане від чужих і навіть від власних, бо вона сама собі не признається, нібито чинить зло. І якщо спустити з думки те, як це здавалося збоку, то, безперечно, зло в серці панни Вентейль, принаймні на первісній стадії, було не без відмісу.

Садистка штибу панни грала в зло, тоді як викінчена гріховодниця в зло грати не може, бо зло не поза її «я», воно здається їй цілком природним. Зло від неї невіддільне; й оскільки така гріховодниця ніколи не плекала культу чесноти, культу пам'яті померлих, то паплюження всього цього не завдавало їй блюзнірських розкошів.

Такі садистки, як панна Вентейль,— сентиментальні кваші, чеснотливі на вдачу, отож навіть у тілесних утіхах їм бачиться щось негарне, вони вважають, що це — для людей зіпсутих. І якщо згоджуються на мить віддатися злу, то намагаються самі влізти й змусити до цього своїх партнерів, у шкуру зледащіння, щоб спізнати на мить ілюзію втечі з ніжної й совісливої натури в світ насолоди.

І коли я побачив, наскільки до цього зась панні Вентейль, я збагнув, наскільки це для неї бажано. В ті хвилини, коли вона намагалася бути схожою на батька, хід думок і манера висловлюватись особливо нагадували покійного вчителя музики. Куди завзятіше, ніж його фотографію, панна паплюжила й змушувала служити насолоді свою схожість із батьком, а ця схожість постійно вставала між нею та насолодою й заважала нестямно віддаватися порокові. Панна ганьбила блакитні очі своєї матері, які та передала доньці в спадок, мов родинні клейноди. І люб'язність, котра роз'єднувала панну Вентейль та її гріх з допомогою фразеології й світосприймання, не створених для гріха, й котрі не давали їй ставитися до нього, як до чогось геть одмінного від численних зобов'язань, накладуваних на неї вихованням і таких звичних для неї. Не порок штовхав до насолоди, яка спокушала; сама насолода здавалася порочною. Й оскільки щоразу, як панна віддавалася гріху, в неї виникали брудні, спорзні думки, загалом зовсім чужі її доброчесному розумові, то зрештою вона почала вбачати в утіхах щось диявольське, стала ототожнювати їх зі Злом.

Може, панна Вентейль відчувала, що подруга зледащіла, але не остаточно, і що блюзнірські її слова нещирі. Але в кожному разі було приємно відчувати на своєму обличчі усмішки, погляди, може, брехливі, але які своєю розпусністю й ницістю свідчили, що так усміхатись і дивитися здатна істота жорстока й любострасна, а не добра й страдницька. На мить панна Вентейль могла уявити, що й справді зайшла зі збоченкою в гру, в яку грала б донька,

котрій таки осоружна пам'ять батька. Можливо, зло не здавалося б їй таким рідкісним, незвичайним явищем, іншим краєм, одвідавши який щоразу почуваєш себе посвіжілою, якби вона і в собі, й в інших уміла вбачити байдужість до завданих страждань, які є, хоч би як їх назвати, страшним і невиводним різновидом жорстокості.

Якщо мандрівка на мезеглізьку сторону була справою порівняно простою, то зовсім інакше стояло з прогулянкою в бік Германта, бо йти туди було далеко й доводилося зважати на погоду. Коли ясним дням, здавалося, не буде кінця-краю, Франсуаза, побиваючись через те, що на «бідні ниви» не впало ні краплини дощу, й спостерігаючи, як спокійною небесною блакиттю пропливають білі хмарини, справляла ахи й охи:

— Ці хмари — справжнісінькі тобі акули, вистромлять писки з води й жирують! Чи ж їм у голові, щоб покропити землю дощиком ради безталанних селюків! А ось коли збіжжя пополовіє, то дощ так і заторочить на тижні, не зважаючи, куди ллє, ніби під ним море!

Коли я незмінно діставав сприятливі відповіді од садівника й од барометра, то хтось казав за обідом:

— Завтра, якщо втримається на годині, підемо в бік Германта.

Ми відразу ж після сніданку виходили садовою хвірткою на вулицю де Першан, вузку, криву, затрав'янілу, в якій дві-три оси цілі дні збирали гербарії, вулицю таку ж примхливу, як і її назва. З тієї назви, мабуть, і витікали її цікаві особливості й непривітний лик. Цю вулицю ми даремно шукали б у теперішньому Комбре, бо на її місці нині височіє школа. Подібно будівничим школи Вйоле-ле-Дюка, які, вирішивши, ніби відкрили під амвоном доби Ренесансу та вівтарем XVII сторіччя сліди романського хору, надають будові того вигляду, який вона нібито мала в XII віці, зрівнюють із землею новий будинок, знову промощують і реставрують вулицю де Першан (це картина з моєї уяви). І треба сказати: вона має точніші розрахунки для відновлення, ніж звичайно є в розпорядженні реставраторів.

У моїй пам'яті й досі живуть образи, може, останні й приречені на скорий загин,— образи того, чим був Комбре в дні мого дитинства. Оскільки ж це він сам, перш ніж зникнути з лиця землі, накреслив їх у мені, то ці образи хвилюють мене не менше,— якщо тільки можна зіставити фотографії зі славетними шедеврами мистецтва, репродукції з яких полюбляла дарувати мені бабуся,— ніж старовинні гравюри з «Тайної вечері» або ж полотно Джентіле Белліні, де ми можемо бачити вже втрачений витвір Леонардо да Вінчі й портал храму святого Марка.

Ми проходили вулицею Пташиною перед старим готелем «Підранок», у велике подвір'я якого вкочували в XVII віці повози дукинь де Монпансьє, Германт і де Монморансі, коли їм треба було приїжджати в Комбре чи то через тяганину з васалами, чи щоб привести васалів до присяги. Потім ми виходили на променаду, з-за дерев якої визирала дзвіниця храму святого Іларія. І мені кортіло цілий день тут читати, сидячи на лаві, й слухати гру дзвонів. У цьому куточку було так гарно й тихо, що здавалося, наче бій дзигарів не розбиває спокою, а лише звільняє від зайвого тягаря й що дзвіниця недбало й старанно, як хтось знічев'я, тисне на безгоміння лише з тим, щоб у певну мить вичавлювати з його щерті кілька золотих крапелин, які повільно й природно визбирує жарота.

Найбільше наші мандри на германтську сторону манили тим, що майже ввесь час доводилося йти вівоннським берегом. Уперше ми перехоплювались через річку хвилин за десять після кладки, званої Старим мостом. Щороку по нашому приїзді, коли стояло на годині, я вже наступного дня — Великоднього ранку,— вислухавши проповідь, гнав сюди, аби подивитися на річку в тому розгардіяші, який зчиняється вранці на великі свята, кола за пишними приготуваннями так коле очі вбозтво ще не прибраного господарського начиння. Річка вже котила свої небесно-голубі води серед ще чорних і голих берегів, повна надто раннього рясту, передчасно розквітлого первоцвіту, берегів, подекуди увінчаних голубим полум'ям фіалок, стебла яких нагиналися під вагою медвяних крапель у їхніх ріжках.

Старий міст виходив на стежину бечівника, влітку вкритого обабіч ковер-

цями блаватного листя ліщини, під якою вгніздився рибалка в солом'яному брилі. В Комбре я знав усіх, мов отченаш, відав, котрий коваль чи хлопчик з бакалійної крамнички ховається під лівреєю церковного сторожа чи під стихарем півчака, а хто такий цей рибалка — для мене залишилося загадкою. Мабуть, рибалка був знайомий з моїми рідними, бо піднімав бриля, коли ми його проминали. Я поривався розпитати, хто це, але мені подавали знак мовчати, щоб я не розполохав риби. Ми йшли кручею, той берег, низький, стелив луки аж до містечка, навіть до розташованого ще далі вокзалу. В високій траві ховалися руїни замку давніх графів Комбрейських,— замку, який у середні віки прикривала Вівонна од наїздів державців германтських та абатів мартенвільських. Від замку зосталися, піднімаючи рівнину, ледь помітні руїни веж, рештки стрільниць, звідки стріляв арбалетник, а дозорець спостерігав за тим, що відбувається в Невпоні, Клерфонтені, Мартенвіль-ле-Секу, Байод'Екзані, за всімаленними володіннями Германтів, у які вганявся клином Комбре, нині заростими травою й захопленими учнями братської школи. Учні прибігали сюди вчити уроки або гуляли під час перерви,— сива давнина, зарита в землю, вивергнута на берег річки, наче зморений погуляльник.

Час давав моєму розумові щедру поживу, змушував розуміти під найменням «Комбре» не тільки нинішнє маленьке містечко, а й вельми відмінне од нього древнє місто, що полонило мою уяву незрозумілим старосвітським образом, витканим з квіток жовцю. Цих квіток тут була сила-силенна, вони облюбували ділянку для своїх ігор у траві, росли тут поодинці, парами, купами, яскраві, мов яєчний жовток, глянсуваті до сліпучого блиску, отож, нездатний віднести втіху, яку вони робили мені своїм виглядом, до якогось смакового відчуття, я милувався їхньою золотавою поверхнею, поки мій надпорив сягав такої сили, що я починав умлівати над цією марною красою.

І так пішло з мого малого малецтва, коли я, ступивши на стежинку бечівника, сягав по них рукою, хоча не навчився ще вимовляти прегарне казкове ім'я цих прибульців, переселених до нас кілька віків тому, здається, з Азії і натуралізованих біля містечка. Прибульці звикли до скромних круговидів, закохалися в сонце та в берег річки, дотримують вірність убогому виду вокзалу, а проте все ще, як деякі наші старі картини, зберігають у своїй людовій простоті поетичну ауру Сходу.

Мені було так цікаво дивитись, як рибалять хлопці, запускаючи в Вівонну карафки. Наповнені річковою водою, самі мокрі від неї, карафки були і «вмістищем» з прозорими, ніби ствердилими водяними стінками, і «вміщеним», зануреним у більше вмістище з рідкого й текучого кришталю, і давали чарівніше й дражливіше відчуття свіжості, ніж якби стояли на застеленому столі, створюючи цю свіжість лише текучістю, неустанними переливами води, в якій мої руки не могли вп'ймати її, й нетекучого скла, яке моє піднебіння не засмакувало б. Я все збирався знову прийти туди з вудкою: мені перепадали хлібні недоїдки після трапези, я ліпив з них галки й кидав у Вівонну. Здавалося, вони викликають у воді явище пересичення, бо вода враз згущувалася довкола них яйцюватими кім'яхами пуголовків-здихлі, досі, безперечно, розчинених у воді і незримих у чеканні на цю кристалізацію.

Трохи далі течію Вівонни перепиняють водяні рослини. Спершу вони трапляються поодинці, наприклад якесь латаття, виросле на своє безголів'я там, де бистрина йому спокою не давала, і воно, як той саморушний пором, причалювало до одного і мерщій верталося до другого берега, тобто снувалось туди-сюди. Гнана до берега, його квіткова ніжка випростовувалася, видовжувалась, напиналася, сягала крайньої межі свого розтягу, поки її підхоплювала течія, зелена снасть перекручувалась і вертала сердешний глечик до вихідного пункту, саме вихідного, краще не скажеш, оскільки він, не спиняючись ні на мить, повторював той самий маневр.

Хоч би скільки гуляв, застаючи ту саму картину, я думав про тих неврастеніків, до яких мій дід зараховував і тітку Леонію, здатну цілі роки демонструвати нам видовисько своїх чудернацьких навичок, які збиралася ось-ось викорінити, але яких дотримувала несхитно поки віку. Втягнуті в триби своїх недуг і маній, ці люди марно силкуються вирватися з них, але тільки вибивають з гнізда клямку, на якій тримається їхня дивна, непереборна і згубна дієтика. Так і це латаття скидалося на того бідолаху, чиї незвичні, пекельні

тортури привернули цікавість Данте, і той розпитав би докладніше мученика, як йому ведеться й за які злочини катується, якби Вергілій не поспішав і не змушував Данте бігти слідком, як біг я оце за моїми рідними.

А далі плин Вівонни сповільнюється, річка проходить приватним обійстям, але доступ туди відкритий, власник обійстя кохався в водяних рослинах і посадив у ставочках, які там утворює Вівонна, цілі садки латаття. Береги, лісисті в цих краях, кидали рясну тінь на воду, і тому вода була тут переважно стемна-зелена, але іноді, коли ми вертали додому погідного післягрозового вечора, я бачив на поверхні ясну прозірчасту блакить, яка аж ліловіла, зроблена під перегородчате японське клуазоне́. Тут і там на плесі, мов суниці, червоніли квітки латаття з червоногарячим осереддям, білим по вінцях. Далі квітів ряснішало, але вони були блідіші і не такі лискучі, шкарубкіші, в густіших складочках і розкидані примхливо такими гарними закрутками, що мені здавалося, ніби їх несло за водою, як після смутного фіналу статечного свята, коли гірлянди блідопінних троянд уже розповито.

Інший куточок нібито був припасений для простих ґатунків, наділених щонайчистішою біллю й рожевістю вечорниць, вимитих з домовитою ретельністю, наче порцеляновий сервіз, а віддалік громадились, немов на плавучій клумбі, такі собі братки, вони метеликами розгортали свої налощені синясті крильця над прозірчастою косиною цього водного квітника, а також квітника небесного, бо ясна блакить на водяних квітах здавалася коштовнішою й зворушливішою від барви самих квітів. І чи висявав він у пообіддя калейдоскопом задуманого, німого, легкого щастя або рожевів надвечір, наче далека сага, й наливався замрією сонячного заходу,— мінливий і водночас зрідні круг віночків, покрась яких була стійкіша, всьому, що є найглибшого, найневловнішого, найсокровеннішого, всьому, що є безконечне в часі,— тобі здавалося, ніби ці квіти розквітають на небесних гонах.

Минувши цей парк, Вівонна знову текла прудко. Скільки разів я стежив за веслярем, скільки присягався, коли заживу по своїй вольній волі, наслідувати його: кинувши весла, він лежав горілиць у човні, човен несло течією, а весляр бачив, як угорі над ним тихо суне небо, і на обличчі виступало передчуття щастя й супокою.

Ми всідалися над водою серед півників. На святочному небі звільна мандрувала ледача хмарина. Вряди-годи, знуджений, скидався в пориві розпачу короп. Нам пора було підкріпитися. Перш ніж рушити в путь, ми довго їли фрукти, хліб і шоколад, сидячи на траві, і до нас докочувалися поземі, полегшені, але ще густі металеві звуки дзвону церкви святого Іларія. І вони не танули в повітрі, хоча довгенько його краяли і, шматовані безупинним дрижем своїх хвиль, бриніли понад квітами, біля наших стіп.

Іноді ми минали зведений на лісовому березі будиночок, схожий на загублену десь геть на стерчаку дачу, що тільки й бачила на світі оцю річку, яка полоскала їй ноги. Біля вікна, прикипівши очима до човна, пришвартованого недалеко од хвіртки, стояла молода жінка, чиє замислене личко й ошатне одіння свідчили, що вона нетутешня й що, так би мовити, поховала себе в цих нетрищах, аби скуштувати гіркої втіхи від свідомості, що її ім'я, а надто ім'я того, хто розлюбив її, тут невідомі. Та ось вона неуважно здійняла погляд, почувши за бережняком голоси перехожих, із яких, ще не бачачи облич, могла пересвідчитися, що вони не знають і зроду не знатимуть того зрадливця, що нічого в їхньому минулому не носить його сліду і що нічого в їхньому прийдешньому його й не носитиме. Відчувалось, вона зреклася світу добровільно і, покинувши краї, де могла бодай узріти свого коханого, обрала собі інші, які ні разу його не бачили. Я помітив, як жінка, повернувшись із прогулянки, де аж ніяк не могла з ним здибатися, стягала зі своїх упокорених рук довгі рукавички, вкладаючи в цю дію вже зайву тепер грацію.

Проходжуючись на германтську сторону, ми ніколи не добиралися до джерел Вівонни, про які я часто думав і які малювалися мені такими далекими, такими неймовірними, аж, дізнавшись, що вони-таки в нашому департаменті, за кільканадцять кілометрів од Комбре, був уражений, як того дня, коли почув, нібито на землі справді є таке місце, де во врем'я оно зяяли війстя до пекла. Так само ніколи не доходили ми й до крес, до яких мені так кортіло добратися,— до самого Германта. Я знав, там замок дука й дукині Германтсь-

ких, знав, то люди реальні, сущі, проте щоразу, коли думав про них, уявляв їх собі чи то на гобелені — на взір графині Германтської в «Коронуванні Естер» у нашій церкві, чи то в мінливих барвах, як Жільбер Лихий на вітражі, де з капустяно-зеленого він робився слив'яно-синім залежно від того, чи занурював я ще руку у святу воду чи підходив до наших стільців. Або ставав зовсім безплотним, як образ Женев'єви Брабантської, родоначальниці Германтів,— чарівний ліхтар водив її по шторках моєї кімнати чи змушував дертися на стелю. Коротше, я уявляв їх собі завше оповитими таємницею меровінзької доби і скупаними, наче у промінні призахідного сонця, в жовтожарі.

А все ж вони, просто як дук і дукиня, були для мене живі, хоча й незвичайні істоти, зате дукова їхня сутність розширялася до безмежжя, зречевлювалась на те, щоб замкнути в собі Германт, де вони герцогствували, всю сонячну германтську сторону, Вівонну, латаття, крислаті дерева та безконечну вервечку прекрасних літніх днів.

А ще я знав, що вони не тільки носять титули дука й дукині Германтських, але, починаючи з XIV віку, після марних спроб узяти гору над колишніми своїми сеньйорами, Германти породичалися з ними, поробилися також графами Комбрейськими, отже, першими громадянами Комбре і водночас єдиними громадянами, які не жили тут: графами Комбрейськими, котрі посідали Комбре, присвоїли його й перебрали собі притаманну тільки Комбре своєрідну молитовну журбу. Були вони державцями цілого міста, а не якогось окремого будинку, замешканими, звичайно, надворі, між небом і землею, як той Жільбер Германтський, на якого я, задерши голову, дивився, коли ходив по сіль до Камю і бачив на вітражі абсиди церкви святого Іларія лише вкритий чорним лаком зворотний бік.

Вряди-годи, мандруючи на германтську сторону, я проходив повз вогкі садки, звідки звисали гірлянди темних квітів. Я простоював перед ними, гадаючи набути якесь цінне нове знання. Здавалося, ніби перед моїми очима частина поріччя, де так хотілось побувати по тому, як я познайомився з описом його в одного з улюблених авторів. І ось, коли почув від доктора Персп'є про квіти та про чудові струмки в замковому паркові, я подумки утотожнив Германт, якому моя уява надала іншої подоби, з цим поріччям, з цією порізаною бурчаками петлею. Мені марилося, як дукиня Германтська, спалахнувши любовною жагою, запросила мене до себе. Цілий день ми ловили з нею форель, а ввечері, гуляючи зі мною під руку, вона показувала мені квіти, які звішували над низьким муром мотки лілового та червоного шовку, і називала їх.

Дукиня цікавилась моїми майбутніми поезійками. Я готувався стати письменником, а ці мрії нагадували мені: час вирішувати, про що саме писати. Але тільки-но ставив собі ці запитання, стараючись знайти сюжет, в який міг би вкласти найглибший філософський зміст,— мій мозок переставав працювати, розумові очі бачили лише пустку, я відчував, що безталанний або якась душевна хвороба заважає моєму талантові розвинутися.

Іноді я розраховував на тата. Він був такою всесильною людиною, йому так потурали можновладці, що він ламав закони, які Франсуаза навчала мене вважати непохитнішими, ніж закони життя й смерті. Наприклад, тільки він у всьому кварталі міг не тинькувати ще цілий рік свій дім, вистарав у міністра для сина пані Сазра, яка збиралася на води, дозвіл здати випускні іспити на два місяці раніше, разом з кандидатами, чиї прізвища починалися на літеру А, не дожидаючись, коли надійде черга С. Якби я тяжко захворував, якби мене викрали бандити,то, сподіваючись на блат батька серед достойників, на силу його рекомендаційних листів до Господа Бога, я ставився б до своєї хвороби як до полону або як до химер, для мене цілком безпечних, і любісінько собі чекав би, коли настане пора неминучого повернення до відрадної дійсності, пора визволення чи одужання. Так ось, може, це безталання, ця чорна діра, зівуща в моєму мозку, коли я думав, про що мені писати,— це не що інше, як безпідставне мізкування, воно урветься завдяки втручанню батька: він домовиться про мене з урядом і Провидінням, і я стану першим пером своєї епохи. Але коли мої рідні нетерпеливилися, бачачи, як я пасу задніх, моє нинішнє життя переставало здаватися мені творінням мого батька, котре він міг зміни-

ти, як йому заманеться,— а, навпаки, було ніби вміщене в немилосердну реальність, створену не для мене, в якій я не мав спільників і яка не таїла в собі нічогісінько. Тоді мені здавалося, що я такий самий, як і всі, що я зістаріюся й умру, як і всі, і що я належу до тих, хто позбавлений літературного хисту. Отож, знеохочений, зрікався назавше словесності, незважаючи на підбадьорливі заклики Блока. Це інтимне і безпосереднє відчуття власної нікчемності переважало всі втішні слова, всі компліменти, хоч би хто їх роздавав: так докори сумління нуртують у лиходієві, хоча всі підносять до небес його добрі вчинки.

Одного разу мама сказала мені:

— Ти все розводишся про дукиню Германтську; так ось, чотири роки тому доктор Персп'є вилікував її, а тепер вона приїде до Комбре на весілля його доньки. Ти зможеш побачити її в церкві.

Про дукиню Германтську я найчастіше чув саме від доктора Персп'є, і він же показав нам число ілюстрованого журналу, де фотограф зняв її в тій сукні, яка була на ній на костюмованому балу в принцеси Ліонської.

І ось під час весільної меси церковний сторож перейшов на інше місце, дозволивши мені побачити в капличці біляву даму з великим носом, з колючими голубими очима, з прищиком під крилом носа; на шиї в неї був намотаний пишний шарф з гладенького нового блискучого єдвабу. А ще на червоному обличчі дукині (їй, мабуть, було дуже парко) я розрізняв — розпливчасті й ледь уловимі — штрихи подібності з журнальним портретом. А позаяк найсамобутніші її риси я міг би передати в тих самих виразах, що й доктор Персп'є, який описував мені дукиню (великий ніс, голубі очі), то я сказав собі: «Ця дама схожа на дукиню Германтську».

Одначе капличка, звідки дама слухала месу, була капличкою Жільбера Лихого, під могильними плитами якої, золотавими і витягнутими вздовж, мов медові стільники, спочивали давні княжата Брабантські, а мені запам'яталися чиїсь слова: коли хтось із роду Германтів приходив на церковну відправу у Комбре, для нього відводилося місце в цій капличці. Очевидно, іншої жінки, схожої на пані Германтську з портрета, сьогодні, коли саме її чекали, в капличці Жільбера Лихого не могло бути: це вона!

Розчарування моє було величезне. Думаючи передусім про дукиню Германтську, я ні разу не впіймав себе на тім, що уява малює її мені на гобелені чи вітражі, переносить до іншої доби, творить не з того тіста, з якого виліплено інших людей. Ось чому я був розчарований. Зроду б мені не спало на думку, що вона може мати червоні щоки, ліловий шарф, як пані Сазра, та й овалом лиця дуже скидалася на деяких моїх домочадців, через що в мене майнула підозра (правда, зараз же й розвіялася), що ця дама своїм фізичним складом, усіма молекулами, становить різкий контраст із дукинею Германтською; її тіло, несвідоме титулу, яке носить, належить до певного жіночого типу, що охоплює також жінок лікарів та комерсантів.

«То це і є дукиня Германтська?» — мабуть, малювалося на моєму виду, поки я здивовано розглядав її подобу, яка, звичайно, не мала нічого спільного з тими, котрі під іменем дукині Германтської стільки разів марилися мені. Бо ця ось подоба, на відміну від інших, не була створена моєю фантазією — вона вперше постала перед моїми очима кілька секунд тому тут, у храмі; бо природа цієї жінки була інша; бо її годі було обарвити в інший колір, як ті, що слухняно наливалися жовтожаром одного-єдиного складу. Вона була такою реальною, що все в ній, аж до прищика на крилі носа, засвідчувало її підлеглість законам життя, як у театральному апофеозі складка на одінні феї чи тремтіння мізинчика видають тілесну сутність живої актриси. А якби цього не було, ми залишилися б у непевності, чи перед нами не картина чарівного ліхтаря?

Але водночас до цієї подоби, чий великий ніс і колючі очі припнули до себе мій погляд (може, тому, що спочатку порвали були його, поставили на ньому перший штамп, коли я не встиг ще зміркувати, чи ця постала переді мною жінка й справді є дукиня Германтська), до цієї подоби, ще зовсім свіженької, не стужавілої, я пробував притулити думку: «Це дукиня Германтська», але хоч як маніпулював, накладки не виходило. Так не сходяться відокремлені певною відстанню два кружала. Зате нині, коли я побачив, що та сама вимріяна мною дукиня Германтська існує навсправжки, окремо від мене, вона ще дужче полонила мою уяву,— поцілувавшись отак з дійсністю, що не справдила моїх

надій, вона потроху отямилася й почала нашіптувати мені: «Германти, окриті хвалою ще до Карла Великого, мали право карати й милувати своїх васалів, дукиня Германтська веде свій родовід од Женев'єви Брабантської. Вона не знайома й нізащо не рачить знайомитися ні з ким із присутніх тут, у церкві».

І — о чудорідна незалежносте зорів людських, які тримаються на слабенько напнутій, на довжелецькій, на такій розтяжній нитці, що їм вільно пастися попаски, далеко від обличчя! — тоді як дукиня Германтська сиділа в капличці над могильними плитами предків, погляд її блукав, п'явся по колонах, затримувавсь навіть на мені, наче сонячне вітрило, яке зазирало в приділ, але таке вітрило, яке, коли пестило мене, здавалося смисленним. Що ж до самої дукині Германтської, то вона сиділа нерухомо, подібно до матері, яка вдає, ніби не бачить вибриків і неподобства своїх діток, що граються й зачіпають незнайомих людей, і я не міг зрозуміти, схвалює вона чи ганить у своєму душевному порожнюванні саму себе за те, що так ото блукає поглядом.

Я благав Бога, щоб вона не пішла, перше ніж я надивлюся на неї досхочу, адже вже кілька років страх як мріяв побачити її, і я не зводив з неї ока, як ніби кожен з моїх поглядів міг матеріально відірвати й скласти до скарбонки моєї пам'яті довгий ніс, багрові щоки, всі особливості, котрі — так мені здавалося — дають цінне й докладне уявлення про самобутність її вроди.

Тепер, коли всі думки про неї нашіптували мені, що вона гожа, а може, не так думки, як своєрідний інстинкт плекання всього найкращого, що маємо ми самі, намагання будь-що уникнути розчарувань,— і я відлучав її від решти роду людського (оскільки дама й та дукиня Германтська, яку раніше створював у своїй уяві, були однією й тією самою особою, тоді як чисте й щире споглядання її тіла на мить стопило дукиню з ним,— нині мене обурювали балачки про неї: «Вона ладніша за пані Сазра, за панну Вентайль»,— бо ж ті їй у підметки не годилися! І, зупиняючи погляд на ясних дукининих косах, на блакитних очах, на лінії шиї й залишаючи без уваги риси, які могли б нагадати інші жіночі обличчя, я вигукував перед цим зумисне незавершеним шкіцом: «Яка вона гожа! Що то люди шляхетного коліна! Переді мною направду дукиня Германт, нащадок Женев'єви Брабантської!»

І моя увага, зосереджена на цьому обличчі, такою мірою ізолювала його, що, згадуючи про весільну церемонію, я вже нікого не бачу, окрім неї та церковного сторожа, який відповів ствердно на моє запитання, чи ця дама справді дукиня Германтська. Але особливо чітко я бачу її, коли весільчани рушили до ризниці, яку освітило вискалене з-поза хмари сонце того вітряного й дощового дня, коли дукиня Германтська опинилася серед комбрейців. Вона не знала навіть їхніх імен, але вищість її так упадала в очі, що дукиня не відчувала до них нічого, крім найщирішої доброзичливості. До того ж вона знала, що простотою й люб'язністю зачарує їх ще більше.

Дукиня не мала змоги посилати погляди, куди їй заманеться, й надавати їм певного виразу, як дивляться на знайомого в юрбі,— її неуважні думки пливли щедрим потоком голубого світла, який вона була безсила стримати й старалась нікого не спантеличити, поводилася так, щоб про неї не подумали, ніби гордує низотою, яку цей потік зустрічав на своєму шляху, омиваючи його щомиті.

Досі бачу над пишним ліловим шарфом її лагідно здивовані очі, вираз яких вона доповнювала несміливою усмішкою, не призначаючи її нікому зокрема, але так, щоб кожному дісталася часточка, усмішкою удільної княгині, яка кохає своїх васалів і в чомусь їх перепрошує. Усмішка ця впала і на мене, того, хто не зводив з неї ока. Тоді, згадавши погляд, який вона зупинила на мені під час меси, голубий, мов промінь сонця, коли пронизує вітраж Жільбера Лихого, я сказав собі: «Ну, звісно, вона мене помітила!»

Я уявив, що сподобався їй, що дукиня, пішовши з церкви, думатиме про мене і що, може, сьогодні ввечері, у Германті, сумуватиме без мене. І я теж закохався в неї. Адже для того, щоб покохати жінку, часом досить перехопити її зневажливий погляд, як погляд панни Сванн, спрямований на мене; часом буває достатньо уявити, що жінка ніколи не належатиме тобі; іноді, навпаки, вистачає доброзичливого погляду, як оце в дукині Германтської, а буває досить помислити, що вона може належати тобі. Очі її синіли, наче барвінок, цей барвінок я не міг зірвати, але вона дарувала його мені. Й сонце, хоча його й загрожувала поглинути хмара, поки, з усієї своєї моці проти-

наючи жалами проміння майдан і ризницю, воно заливало барвою герані вистелені для більшої врочистості червоні килими, якими з усмішкою простувала дукиня Германтська, й додавало до їхньої червіні вогняного кармазину, вистеляло світляним надшкурнем, уносило в радісну церемонію своєрідну ніжність і величаву м'якість, такі характерні для Лоенгріна, для деяких картин Карпаччо; ось чому Бодлер прикладає до звуку сурми епітет «солодкий».

Як часто відтоді після прогулянок на германтську сторону я ще дужче, ніж раніше, побивався, бо мені бракує літературного хисту й треба розлучитися з мрією вийти в славетні письменники! Думаючи про це на самоті з собою, я зазнавав страшенних мук, і, щоб якось утишити ці муки, мій розум ніби сам собою накладав вето на скорботу й переставав зовсім думати про вірші, романи, про літературну стезю, на яку мені годі вийти через безталання. Ось тоді-то, поза всякою залежністю від моїх мистецьких клопотів, поза всяким зв'язком з ними, нараз дах якоїсь будови, сонячні іскри на камені або степові запахи давали мені втіху, мали такий загадковий вигляд, ніби таїли щось недоступне моєму зорові, ладні відступити це мені, та тільки я ніяк не вмів того виявити,— мали такий загадковий вигляд, аж я несамохіть зупинявся.

Відчував усе й тому стояв, як мурований, брав очі в руки, дихав на повні груди, намагався ввійти думкою в образ, у запахи. І якщо мені треба було наздогнати дідуся, верстати путь далі, я йшов заплющившись; намагався закарбувати в пам'яті лінію даху, колір каменю, бо мені хтозна-чому здавалося, ніби вони сповнені бажання відкритися й надати мені те, чого були лише оболонкою.

Зрозуміло, ці враження не могли воскресити в мені надію стати з часом письменником, адже вони завше пов'язувалися з конкретним предметом, позбавленим інтелектуальної вартості і не причетним до абстрактної істини. Принаймні завдавали мені ірраціональну втіху, створювали злуду запліднення, розганяли нуду, почуття безпорадності, якого я зазнавав щоразу, шукаючи філософської теми для великого літературного твору. Але обов'язок сумління перед враженнями від форми, пахощів або ж барви, обов'язок, який полягав у тому, аби спробувати вловити приховане за ними, був такий трудний, що я довго шукав вимовки не виконувати його над силу й скинути з себе цей клопіт.

На щастя, мене кликали родичі, я відчував, що на разі недостатньо спокійний, щоб розсудливо вести пошуки, й ліпше перестати думати про це до повернення додому й не втомлювати себе марними зусиллями. Коротше, я вже переставав з'ясовувати незнане, скрите під формою або ж під запахом, і це мене нітрохи не обходило, бо знав, що під покровом образів донесу додому його живим,— так у ті дні, коли мене відпускали на риболов, я приносив у кошичку свою здобич, прикриту травою, завдяки чому риба лишалася свіжа. Прийшовши додому, я починав думати про щось інше, й у голові (як у кімнаті — квіти, зірвані під час прогулянок, або одержані у дар дрібнички) громадилися камінь із ряхтінням світла, покрівля, гра дзвону, аромат листя, безліч різних образів. Раніше я відчував за ними життя, мені тільки не вистачило волі його виявити, а тепер було видно, що це життя давно вже в них вигасло.

А втім, одного разу, коли загулялися й почало вже вечоріти, ми зраділи, бо на півдорозі нас наздогнав Персп'є повозом і, впізнавши, напинив коней і зголосився підвезти,— тоді мені пощастило трохи поглибити одне з таких вражень. Мене всадовили на козлах коло візника, коні бігли щодуху, бо доктор ще мав заїхати в Мартенвіль-ле-Сек до хворого. На одному повороті я несподівано зазнав ні з чим незрівнянну втіху, побачивши освітлені вечоровим сонцем верхи мартенвільської церкви. Через те, що наш повіз рухавсь, а дорога вилася, верхи ввесь час ніби переміщались. А потім до цих двох верхів прилучилася дзвіниця в'євікського храму; вона була за горбом і долиною, на вищому місці, а мені ввижалося, ніби дзвіниця їхня близька сусідка.

Закарбовуючи в пам'яті форму шпилів, пересування контурів, блиск їхніх стін, я відчував, що моє враження цим не вичерпане, за тим рухом, за тим сяянням щось є, і це щось вони містять у собі й водночас криють.

Верхи здавалися такими далекими, а повіз так повільно наближався до них, що я був уражений, коли ми за кілька хвилин зупинилися перед мартенвільською церквою. До мене не доходило, чому мене так тішило споглядання їх віддалеки, і зрозуміти це здавалося дуже нелегко, хотілося лише зберегти в пам'яті ці рухомі у сонячному світлі обриси й більше про них не думати. І

вельми імовірно, що якби так і діяв, то ці дві дзвініці поділили б долю стількох дерев, дахів, запахів, звуків, які я вирізнив з-поміж інших, бо завдяки їм зазнав утіхи. Але то була втіха незбагненна, й зглибити її я так і не зумів.

Поки ми чекали на лікаря, я зліз додолу й погомонів із родичами.

Потім лікар повернувся, й ми рушили далі, я знову сів у передку й озирнувсь, аби ще раз глянути на церкву. Трохи згодом її верхи пропали за поворотом. Візник на мої репліки здебільша відмовчувавсь, тож я мусив, не маючи ліпшого товариства, обмежитися власним і спробував пригадати вигляд церковних шпилів. Незабаром їхні контури, їхні сонячні поверхні залупилися, наче кора на деревах, світячи подекуди тим, що ховалось од мене. І тут мені сяйнула думка і вбралася в слова, а втіха, якої я допіру зазнав, побачивши дзвініці, настільки зросла, що я геть сп'янів, не міг думати ні про що інше. В цю мить, хоча ми вже від'їхали далеко од Мартенвіля, я обернувсь і знов їх угледів; цього разу вони були зовсім чорні, бо сонце вже сіло. Вряди-годи на скрутах вони ховалися від моїх очей, нарешті майнули востаннє, й більше я їх не бачив.

Я не сподівався, що приховане за мартенвільською церквою може вилитися в якусь гарну фразу, проте оскільки воно постало мені в одежі слів, які потішили мене, я попросив у лікаря паперу й олівця, після чого для годиться й даючи волю захватові, скомпонував, хоч екіпаж трясло, такий уривок, який потім відшукував і наводжу тут з незначними правками:

«Самотою піднесені над рівниною й наче загублені в пустці тяглися до неба два мартенвільські шпилі. Небавом ми побачили третій: сміливим стрибком їх наздогнала припізніла в'євікська дзвініця. Хвилини летіли, ми їхали швидкопрудко, і все ж три шпилі, подібні до птахів, нерухомо стояли в полі й, чітко видимі в сонячному світлі, бовваніли далеко попереду. Потім в'євікська дзвініця від'єдналася, відстала, і мартенвільські шпилі зосталися самі, позолочені вечоровим сонцем; навіть на такій відстані я бачив, як його проміння грає й усміхається на їхньому узбіччі. Ми так повільно наближалися до них, і я думав, що сплине багато часу, перш ніж досягнемо їх, як раптом віз крутонув і доставив нас до їхніх стіп. Верхи так притьмом вигулькнули назустріч, що якби фурман не осадив коней, повіз налетів би на паперть. Ми знову рушили в путь, трохи згодом покинули Мартенвіль; село, яке проводжало нас кілька секунд, зникло, й на обрії залишилися тільки шпилі його церкви та ще в'євікська дзвініця; вони спостерігали нашу втечу, прощаючись кивками своїх сонячних шпилів. Коли-не-коли один з них відступав, щоб іншим було нас видко, потім дорога змінила напрямок, шпилі зверетенилися трьома золотими починками й зникли з очей. Але трохи згодом, коли ми під'їздили до Комбре й сонце вже сіло, я побачив їх востаннє здалеку. Тепер це були лише три квітки, вималювані на небесах, над низьким польовим видноколом. Вони нагадували мені також трьох дівчат із казки, які осмеркли на безлюдді; і поки ми чвалом їхали від них, а вони злякано металися в пошуках дороги, їхні шляхетні силуети позадкували, пригорнулись один до одного, сховались один за один, стопилися на ще рожевому небі в єдину темну масу, чарівну й покірну, й, нарешті, пропали в мороці».

Потім я забув про цю сторінку, та коли, сидячи на краєчку передка, куди фурман ставив звичайно кошика з птицею, придбаною на мартенвільському базарі, дописав, я відчув, що щасливий, з мене, завдяки цьому записові, спали, як камінь із серця, дзвініці і те, що таїлося за ними, і я заспівав на ціле горло, схожий на курку, яка знесла яйце.

Цілими днями під час тих прогулянок я міг мріяти про те, яке це щастя — бути другом дукині Германтської, ловити форель, кататися човном на Вівонні й, хоча жадібно поривався до цього щастя, я просив у такі хвилини від життя тільки одного: хай би воно все складалося з низки тихомирних післяполуденних годин. Ліворуч від дороги видніла ферма, досить відлегла од двох інших, розташованих по сусідству. Від Комбре цю ферму відокремлювала лише дубова алея, по один бік якої зовсім близько тяглися яблуневі садки, вирисовуючи на спаді сонця японське мереживо тіней. Коли на зворотній путі я помічав цю ферму, серце моє тьохкало, я знав, що менше ніж за півгодини ми будемо вдома, і, як це буває в дні прохідок на германтську сторону, коли обідаємо пізніше, мене пошлють спати після першої ж страви. Моя мама, лишаючись за столом, не підніметься до мене побажати на добраніч.

Терен смутку, куди я збирався вступити, був так само відмежований од терену, де я щойно веселився, як іноді в небесах рожеву смужку відокремлює від зеленої чи чорної якась невидима риска. Ви бачите, птах летить по рожевому, наближається до краю, майже торкається чорняви, потім пропадає в ній. Ще мить тому круг мене роїлися бажання — піти в Германт, подорожувати, жити щасливо, тепер же я був настільки далекий від тих бажань, що їхнє здійснення не додало б мені жодної втіхи.

Як охоче я пожертвував би всім цим лише за те, щоб мені дозволили цілу ніч проплакати в обіймах у мами! За столом я тремтів, не зводячи стривожених очей з обличчя матері, яка не появиться ввечері в кімнаті, де я вже бачив себе в постелі. Мені хотілося померти, й цей стан триватиме до завтра, поки ранкове сонце, ніби садівник драбину, обіпре світляні свої пасмуги об мур, повитий настурціями, що спадають до вікна, і я зіскочу з ліжка й побіжу в садок, забувши про те, що знову настане вечір і разом з ним хвилина прощання з матір'ю.

Так прохідки на германтську сторону навчили мене розрізняти стани, які поперемінно оволодівали мною на певний проміжок часу й навіть ділили між собою кожен мій день з пунктуальністю переміжної лихоманки: один наставав і проганяв іншого. Хоча вони стикались, але це були зовсім різні терени, між собою ніяким світом не сполучні, отож, перебуваючи в одному стані, я не міг зрозуміти й навіть уявити собі, чого бажаю, чого страшуся, що роблю, поки перебуваю в іншому.

Отож мезеглізька сторона і германтська сторона пов'язуються для мене з безліччю дрібних подій в одному з тих життів, якими живемо рівнобіжно, в рясному на перипетії, в найбагатшому на пригоди, тобто в житті інтелектуальному. Ясно, воно еволюціонує в нас невловно, ми віддавна готуємо відкриття істин, які змінили для нас його сенс і подобу, освітили нам нові шляши, але ця підготовча робота несвідома, віримо — ми відкрили їх того дня й тієї хвилини, коли вони стали для нас видимі. Квіти, які грали тоді в траві, вода, що струмувала на сонці, коротше, природа з її бездумним чи неуважним виразом, серед якої вони появилися, завше супроводжувала спогад про них. І, звичайно, коли все це довго споглядав невідомий перехожий, мрійливий хлопчина (так дивиться на царя загублений у юрбі хроніст),— цей куточок природи, ця ділянка садка й гадки не мали, що завдяки перехожому вони довго житимуть з усіма їхніми мимолітними особливостями.

А проте моя екзальтованість не пророчила ні запаху глоду, який оповивав живопліт і мав незабаром поступитися запахові шипшини, ні м'яких кроків по жорстві стежин, ні пухирця, що набубнявів біля водяної рослини на поверхні річки й одразу ж лопнув. І їй пощастило все це пронести крізь стільки років, тоді як протоптані тут стежки затрав'яніли, повмирали ті, хто ними ходив, ба вмерла й сама пам'ять про них.

Іноді цей краєвид, донесений мною допосі, зовсім відмежовується і, ніби квітнучий Делос, самотньо дрейфує в моєму мозку, а я не потраплю навіть сказати, з яких місць і з яких часів — чи, може, просто з марень — вилонився він. І все ж мезеглізьку сторону та германтську сторону я вважаю за найглибші поклади в духовній моїй землі, за найтвердіший ґрунт, на якому й зараз іще стою. А все це, бо, спостерігаючи за речами, за людьми, я був певен, що мені досі близькі й досі тішать мене тільки ті речі, тільки ті люди, з якими там зіткнувся. Чи то тим, що в мені вичерпалася живодавча снага, чи тим, що реальність твориться лише в пам'яті, але квіти, які я бачу вперше нині, здаються мені несправжніми. Мезеглізька сторона з отим бузком, глодом, блаватками, маком, яблунями; германтська сторона з її річкою, де кишіли пуголовки, з лататтям і жовтцем назавше створили для мене образ країни, де я хотів би жити, де б насамперед можна було ходити на тоню, кататися човном, бачити руїни готичних твердинь і знаходити серед збіжжя монументальну церкву, таку, як храм Андрія Первозваного-в-полях, правдивий, сільський і золотавий, як скирта пшениці, й оскільки волошки, глід, яблуні, які мені трапляються на дорозі, коли гуляю, розташовані на тій самій глибині, на рівні моєї минувшини, вони відразу ж стають близькими моєму серцю.

І все ж у кожній місцині є щось індивідуальне, коли тебе огортає спрага знову побачити германтську сторону, ту спрагу не вгамуєш, прийшовши на берег річки, де росло б так само гарно, навіть ще гарніше, ніж на Вівонні, латат-

тя, так само як, повертаючись додому ввечері, в часину пробудження туги, яка згодом переселяється в любов, причому в інших — назавше,— я не бажав би, щоб до мене прийшла прощатися мати, красивіша й розумніша від моєї рідної неньки. Ні, подібно тому, щоб я заснув щасливим сном, з тим безмежним спокоєм у душі, якого не могла дати жодна полюбовниця, бо ми сумніваємося в них, навіть коли ще їм віримо, й тому не владні над їхніми серцями так, як я був владний над серцем матері, коли вона з поцілунком віддавала його мені, віддавала беззастережно, цілковито, без утайки. Мені потрібна була вона, треба було, щоб вона наді мною нахилилась і я побачив у неї під оком рубець, який був мені так само дорогий, як усе її обличчя. Достоту так само мені потрібна германтська сторона, в тому вигляді, в якому я її знав, з фермою, розташованою дещо осторонь від двох інших, притулених одна до одної при повороті на дубову алею. Потрібні моріжки, на яких, коли сонце робить їх дзеркальними, мов ставок, вимальовується листя яблунь. Потрібний увесь цей ландшафт із його самобутністю, яка обчаровує мене в безсонні ночі з якоюсь майже ворожбитською силою і розвіюється, тільки-но я прокинусь.

Безперечно, завдяки тому що в мені нерозривно пов'язані розмаїті враження, пов'язані лише через те, що складалися вони одночасно, мезеглізька сторона й германтська сторона згодом принесли мені чимало розчарувань, ба більше: через них я допустився багато похибок. Адже я часто мріяв побачитися з тією чи тією людиною, не усвідомлюючи, що моя мрія викликана лише тим, що ця людина нагадала мені глід, і я переконував себе та інших, що в мені озвалась колишня симпатія, тоді як просто хотілося з'їздити туди. Але з цього ж таки приводу, а ще тому, що давні мої враження живуть у нинішніх, з якими в них є певний зв'язок, вони правлять їм за підпору, надають глибини, якогось особливого виміру. До того ж наділяють їх чарами, вагою, доступною лише мені. Коли літнього вечора сповнене гармонії небо починає рикати, як дикий звір, і всі нарікають на бурю, я один стою на мезеглізькій дорозі і крізь шум зливи з залассям удихаю дух невидимого й незбутного бузку.

Ось так я часто лежав до ранку, думаючи про комбрейські часи, про смутні безсонні вечори, про стільки днів, чий образ воскрешений був недавно мені смаком — комбрейці сказали б «ароматом» — чаю й за асоціацією спогадів про те, що через багато років після мого від'їзду з цього містечка я дізнався про любов Сванна, яку той пережив ще перед моїм народженням. Дізнався до цяти, адже подробиці зібрати легше, якщо йдеться про людей, померлих кілька століть тому, ніж коли це пов'язане з твоїми щирими друзями. Така докладність здається справою неможливою, як здавалося колись неможливим розмовляти з іншим містом, поки не вигадано способу усунути таку незмогу.

Всі ці спроквола нагромаджені спогади мало-помалу утворили в мені одну цілість, не настільки проте однорідну, щоб я не міг розрізнити між ними — між найдавнішими й порівняно свіжими, посталими з аромату, а потім між спогадів іншої особи, яка поділилася ними зі мною,— якщо не розколини, якщо несправжні зсуви, то принаймні прожилки, цяточки, які в деяких гірських породах, у деяких мармурах зраджують походження, вік, формацію.

Звичайно, на той час, коли розвиднювалося, коротка непевність мого пробудження вже розвіювалась остаточно. Я знав, у якій кімнаті перебуваю насправді, відбудовував її довкруж себе в пітьмі — чи то з пам'яті, чи користуючись як орієнтиром слабким світлом, під яким примостив фіранки,— відбудовував цілковито й умебльовував не згірш за архітектора й шпалерника, зберігаючи первісне розташування вікон і дверей, ставив на звичне їм місце шафи й свічада. Та заледве денне світло,— а не взятий мною за нього відблиск недожеврілих головешок на мідному пруті портьєри,— провів у темряві, наче крейдою, свою першу білу напрямку, і тоді вікно з фіранкою покидало одвірок, де я його помилково притулив, у той час як писемне бюрко, яке моя пам'ять нездарно поставила там, де вікно, втікало, щоб дати йому місце, навзаводи, підганяючи коминок і відсуваючи коридорну стінку. Дворик запанував там, де ще мить тому була моя туалетна, і зрештою житло, що його відбудовував у пітьмі, зазнало долі інших осель, які маячили в круговерті мого пробудження: його погнав у розтіч цей блідий знак, накреслений над фіранками перстом передзорнього дня.

Жан-Ів ТАДЬЄ

ХРОНІКА ЖИТТЯ Й ТВОРЧОСТІ МАРСЕЛЯ ПРУСТА

1589. Пруст Жеан значиться у списку мешканців міста Ільє.

1621. Пруст Жіль записаний в архівах міста Ільє, де протягом цього століття згадуються також Робер, Сімон, Мішель і Клод Прусти.

1796. Народження Адольфа Крем'є (помер 1880), двоюрідного діда матері Марселя Пруста, видатного політичного діяча Липневої монархії, Другої та Третьої республік. Його заходами з'являється указ про надання алжирським євреям французького громадянства. Він стане головою Всесвітнього ізраїльського союзу і здобуде право на національний похорон.

1801. Народження в Ільє Франсуа-Валантена Пруста (помер 1855), діда Марселя Пруста.

1808. Народження Катрін-Віржіні Торше, після одруження зі згаданим Прустом вона стане Марселю бабусею по батькові. В Ільє подружжя триматиме бакалію «Пруст — Торше».

1814. Народження в Парижі Нате Вейля, сина Баруха Вейля, власника порцелянової фабрики (Вейлі — вихідці з Вюртемберга), а також народження Сари Натан. Майбутній дід Марселя Пруста по матері буде фінансистом і командитистом біржового маклера. Його брат Луї стане урядовцем, потім банкіром.

1816. Народження Жюля Амйо, дядька Марселя Пруста по батькові.

1824. Народження в Парижі Адель Бернкастель, після одруження 1845 року з Нате Вейлем вона стане Марселю Прустові бабусею по матері.

1834. Народження в Ільє Адрієна Пруста, сина Франсуа-Валантена Пруста і Катрін-Віржіні Торше, батька Марселя Пруста.

1847. Одруження Жюля Амйо та Елізабет Пруст (пом.1886), остання, старша Адрієнова сестра, доводиться Марселеві тіткою.

Народження в Парижі Жоржа Вейля, дядька Марселя Пруста по матері; аж до своєї смерті, 1906 року, Жорж Вейль мешкатиме на бульварі Осман, число 102.

1849. Народження в Парижі Жанни-Клеманс Вейль, дочки Нате Вейля та Адель Бергкастель, матері Марселя Пруста.

1862. Адрієн Пруст захищає в Парижі дисертацію з медицини на тему «Про есенціальний неперфораційний пневмоторакс».

1863. Доктора Адрієна Пруста призначено завідувачем клініки.

1866. Адрієн Пруст здобуває вчений ступінь агреже; публікує працю «Диференційні форми розм'якшення мозку».

1869. Професор Адрієн Пруст вирушає з медико-санітарною бригадою до Росії й Персії на боротьбу з епідемією холери.

1870. 19 липня Франція оголошує Пруссії війну, а 2 вересня зазнає під Седаном поразки. 4 вересня проголошено Республіку.

3 вересня у Парижі одруження Адрієна Пруста і Жанни Вейль. Молодята оселяються на вулиці Руа, 8, у восьмій окрузі, біля церкви святого Огюстена.

19 вересня початок чотиримісячної облоги Парижа.

1871. 28 січня капітулює Париж. Від 18 березня до 28 травня при владі — комунари, але їхнє повстання жорстоко придушене. Вагітна пані Пруст нервує й бідує; навесні чоловік перевозить дружину до її дядька Луї Вейля в Отей (вулиця Лафонтен, 96). 10 липня тут і з'являється на світ Марсель-Валантен-Луї-Ежен-Жорж Пруст. Новонароджений немічний, і те, що мати виношувала його важко, даватиметься взнаки все життя. 5 серпня у церкві святого Луї-д'Антена його введено в хрест.

1873. 24 травня в Отейї народився Робер, Марселів брат. Цього дня Тьєр, президент Республіки, подає у відставку; його наступник — Мак-Магон. 1 серпня професор Пруст і його дружина оселяються на бульварі Мальзерб, 9; ця шестикімнатна квартира на бельетажі служитиме їм пристанищем двадцять п'ять років. Стільки ж років даватиме їм додатковий притулок отейський дім: «Наш дім у дядька в Отейї, дім посеред великого садка (прорізаного потім навпіл прокладеною вулицею від авеню Моцарта), теж був позбавлений усякого смаку. Проте як же було любо, пройшовши сонячною, пропахлою липовим цвітом вулицею Лафонтен, забігти на хвилинку до моєї кімнати...» Великодні й літні канікули проводилися в Ільє, в родині Амйо.

Адрієн Пруст публікує працю «Додаток до всесвітньої гігієни».

1877. 16 травня Мак-Магон розганяє уряд; по невдалій спробі герцога Бройля сформувати новий уряд розпущено палату депутатів. Після виборів Мак-Магон припиняє опір.

1878. Дитинство Марселя Пруста було благополучне. У вересні родина проводить канікули в Ільє; саме на цей час, очевидно, припадає зафіксований у Зошиті Дев'ятсот Восьмого епізод «Робер і козеня» і використаний при прощанні з глодом у «Сванні».

1879. У січні відставка Мак-Магона; президентом Республіки обрано Жюля Греві. Доктора Адрієна Пруста обрано членом Академії медицини. Марсель Пруст читає «Білого дрозда» Мюссе. «Улюблений твір мого дитинства»,— напише він у листі до Анрі Бордо.

1880. Смерть пані Адольф Крем'є, господині літературного салону. Смерть Адольфа Крем'є. Національний похорон колишнього міністра.

1 травня Марсель Пруст, граючись на Єлисейських Полях, ламає носа. Перший уцілілий лист хлопця датований 5 вересня. 6-го він їде у Д'єпп.

1881. Навесні Марсель Пруст, повертаючись із Булонського Лісу, зазнає першого нападу астми. Він бере уроки в Пан-Карпентьє разом зі своїм другом Жаном Бізе, сином композитора та Женев'єви Галеві, згодом пані Строс, майбутньої повірниці письменника.

1882. У жовтні Марсель Пруст уступає до п'ятого класу ліцею «Фонтанес», перейменованого в січні 1883 року в ліцей «Кондорсе».

1883. Наприкінці навчального року Пруст дістає кілька заохочень за успіхи, з французької він п'ятий у класі. Професор Пруст публікує працю «Холера. Етіологія і профілактика». Його старший син переходить до четвертого класу, вчитель природознавства в нього пан Коломб, письменник Крістоф.

1884. Професора Пруста призначено генеральним інспектором санітарної служби. В його сина часті пропуски в ліцеї, 1 серпня син здобуває лише одне заохочення — з природознавства. Одержує граматичне свідоцтво, яке давалося за четвертий клас ліцею й включало такі предмети: французька, латина, грецька, німецька, історія Стародавнього Риму, географія, природознавство. У серпні він проводить канікули в Ульгаті і на початку жовтня йде до третього класу.

1885. Ліцей Марсель Пруст одвідує лише кілька місяців. У вересні проводить канікули в Салі-де-Беарні, потім іде до другого класу. Його батька призначено професором гігієни медичного факультету Паризького університету. У грудні Марсель покидає Кондорсе, і ввесь навчальний рік його там більше не видно. У табелі успішності за першу чверть стоїть: «Постійно відсутній».

1886. Марсель Пруст відповідає на запитальник Антуанетти Фор і так викладає свій життєвий ідеал: його улюблені композитори — Моцарт і Гуно. Уявлення про щастя: «Жити серед своїх близьких, серед чудової природи, достатньої кількості нот та книжок і недалеко від театру». В чому полягає для нього нещастя: «в розлуці з мамою». На що б він заплющив очі: «на особисте життя геніальних людей». У березні пише оповідання «Потьмарення», присвячене Христофорові Колумбу, і цього ж таки року оповідання «Хмари». Працює вдома.

1 червня смерть пані Жюль Амйо, тітки Марселя Пруста. Його останні канікули в Ільє. Тут він читає історичну працю Огюстена Тьєррі «Як норманни завоювали Англію» й через два роки в листі до матері назве цей час «роком Огюстена Тьєррі».

26 серпня він у Салі-де-Беарні разом з матір'ю та батьком.

У жовтні йде знов до другого класу.

1887. Свідок маніфестації 14 липня на честь генерала Буланже, Марсель Пруст пише, що генерал «звичайнісінький вульгарний барабанщик з великим бубном», а викликаний генералом ентузіазм «будить у душі все, що є в ній примітивного, дикого, войовничого». На Єлисейських Полях він бавиться з Марі Венардакі, «гарнесенькою й чимдалі апетитнішою», а в липні здає конкурсний іспит з історії, потім з грецької, але нагороди не удостоюється. На роздачі премій «Кондорсе» він отримує чотири похвальні відгуки, в тому числі друге місце з історії та географії, і 3 жовтня переходить до риторичного класу. Його вчитель французької пан Гоше співробітничає в «Ревю-бланш».

У грудні відставка Жюля Греві, у президентському кріслі — Саді Карно.

1888. Літературні смаки та інтереси Пруста прокинулися досить рано. До кола його читання входять Баррес, Ренан (останній у січні 1889 року подарує хлопцеві своє «Життя Ісуса» з присвятою), Леконт де Ліль, П'єр Лоті. З французької йому дістається приз як найкращому учневі. Він пише однокласникові Жакові Бізе: «Більше не рвати нам тієї чудової квітки, рвати нам скоро стане неможливо — як же це сумно. Бо плід цей стане для нас... заказаний». Такі самі освідчення здобуває і Даніель Галеві: «Друзі в мене дуже розумні, дуже тонкої душі, мені приємно, що вони колись з одним другом веселилися... Це був поріг юності. Потім їх чекає повернення до жінок... Не думай, що я педераст, для мене це було б прикро. У мо-

ралі я намагаюся, і винна тут делікатність, плекати чистоту». Марсель дістає в дар надарівську фотокарточку від Луїзи Тео, ця актриса дружить з його дядьком; Пруст успадкує від дядька цілу колекцію знімків актрис; усе своє життя він збиратиме фотографії знайомих жінок, жінок своїх друзів, своєї родини, і гувернантка приноситиме йому їх вряди-годи для огляду.

У жовтні Марсель переходить до філософського класу. Його вчитель — Альфонс Дарлю, за його словами, «той, хто вплинув на мій інтелект найбільше», прототип пана Бельє з його «Жана Сантея». На другий день з початком навчання Марсель Пруст пише йому про свою моральну хитість, про вічну роздвоєність, які псують йому «насолоду» від «художніх творів». «Це невсипуще вглядання в своє внутрішнє життя» супроводжуватиме його завжди. Одна книжка, згадувана Прустом у «Пошуках», Лейбніцова «Монадологія», передбачена шкільною програмою. У цей час Пруст, як признається він своєму товаришеві, «згрішив з чоловіком» і відкрився з цим гріхом батькові.

У Пруста «платонічна любов до славетної куртизанки». Ця Лора Ейман, прототип роману Бурже «Гладіс Гарвей», дарує йому цей роман з написом: «Марселеві Прусту як протиотрута від любові до такої собі Гладіс Гарвей». Співробітництво з «Ревю-верт», потім з «Ревю-ліла», заснованих його однокласниками по «Кондорсе», тексти «У зв'язку з тим, що журнал «Ревю-верт»...», «Небо темно-фіолетового відтінку...», «Театральні враження». 13 жовтня він присутній у театрі «Одеон» на виставі Аталія. Перевірка його захоплення Расіном проходить успішно.

1889. У березні вмирає пані Франсуа Пруст, у дівоцтві Віржіні Торше, Марселева бабуся. 15 липня він стає бакалавром словесності й одержує за французький твір почесну відзнаку. Вересень проводить в Остенлі, в родині Фіналі. Восени знайомство з Анатолем Франсом і його видатною подругою, пані Арман де Каяве. У травні Франс одержує його листа: «Ось уже чотири роки як я читаю, перечитую, майже напам'ять затверджуючи, Ваші божественні книги». У листі від 13 вересня у зв'язку з поразкою на виборах монархічної та буланжистської коаліції пані Пруст стосовно сімейних політичних симпатій запевняє, що вона, як і її син, належить до найбільшої партії «ліберальних помірковано консерваторів».

11 листопада Марселя Пруста призвано відбувати річну військову повинність. Його зараховують до частини в Орлеані солдатом другого контингенту призовних. Його зріст, як дізнаємося з солдатської книжки, метр шістдесят вісім. Квартирує він у місті, оскільки казарма через астму йому протипоказана. У грудні тяжко занедужує його бабуся по матері.

1890. 3 січня пані Нате Вейль, Марселева бабуся по матері, помирає від гострої уремії. Пруст служить далі свій строк, спілкується з офіцерами, обідає в префекта: «... все складається так, щоб та доба мого життя здавалася сьогодні цілою низкою, щоправда, іноді розірваною, маленьких картин, сповнених щасливої й чарівної щирості, на які час уже навів свій солодкий смуток і свою поезію». Все йому до вподоби — регулярніші заняття, «більший простір для уяви», товариство селян (свідчення в «Утіхах і днях»). У вересні він на звільненні в Кобурі, потім служба до 14 липня, коли він повертається до Парижа й вступає на юридичний факультет Вільної школи політичних наук. Там він слухатиме курси Поля Дежардена, Леруа-Больє, Альбера Сореля. Дві зустрічі з Мопассаном; Мопассан йому не подобається, проте в листі від 23 вересня Марсель радить своєму батькові прочитати його твори.

1891. Вивчення юриспруденції не заважає Марселеві Прусту бути на відновленні вистави «Жерміні Ласарте», з актрисою Режан у головній ролі. У театральній ложі його скував, як він згадає, «поворотний сум». У вересні поїздка до Кобура, в жовтні — до Трувіля. В новому навчальному році подальше вивчення юриспруденції та політичних наук. Зустріч з Оскаром Уайлдом та Жаком-Емілем Бланшем, художник накидає олівцем портрет Пруста.

1892. Пруст на весіллі своєї кузини Луїзи Нейбюрже з Анрі Бергсоном. У січні на спілку з друзями Фернаном Грегом, Робером Дрейфусом, Луї де Ласаллем, Даніелем Галеві та Жаком Бізе Пруст засновує журнал «Бенкет»; у першому, березневому, числі його — Прустова стаття про «Черевички» Луї Гандеракса, майбутнього директора «Ревю де Парі». У квітневому — «Глузд навиворіт», «Садаліз», три етюди. У травневому — «Безбожництво на державному рівні», а також нові етюди, портрети пані Строс і графині де Шевіньє. «Літератюр-е-крітік» публікує рецензію на «Подорожі по Туреччині», її автор, лейтенант де Шоле, знайомий Пруста по Орлеану, карточка лейтенанта з написом зберігалася в Пруста. У липневому числі «Бенкету» — три нові етюди. У листопадовому числі того-таки журналу, «Море» і рецензія на «Як уві сні» Анрі де Реньє. Пруст пише «Історію французької сатири» (стаття ця вийде посмертно)

й відповідає в цей час за запитальник літературного салону. Головна потреба його в житті — це «щоб тебе любили». У чоловіка йому дорогі «жіночі чари», а в жінки — «чоловічі чесноти». Його найбільший недолік — це безвілля. Улюблене заняття — «любов». Його прозаїки — Франс і Лоті, поети — Віньї і Бодлер, композитори — Вагнер і Шуман.

У липні славетний портрет Марселя Пруста пензля Жака-Еміля Бланша готовий.

1893. У лютневому числі «Бенкету» — Прустова «Парламентська нарада на вулиці Серпант», а також новела «Віоланта, або Світські манери». Зближення Пруста з Робером де Флером. У березні «Бенкет» припиняє існування. 13 квітня в салоні Мадлени Лемер Пруст знайомиться з Робером де Монтеск'ю; 1 липня зустріч у принцеси Ваграмської з графинею Грефюль, згодом написання новели «Байдужий» (1978 року її знайде й оприлюднить Ф. Кольб). У липні-серпні публікація в «Ревю-бланш» багатьох Прустових етюдів. У серпні Пруст проводить три тижні у Сен-Морісі в товаристві Луї де Ласалля. Разом з ним, а також Даніелем Гелві та Фернаном Грегом, якому відведено роль закоханої в унтер-офіцера світської жінки, Пруст пише початок епістолярного роману. Написання твору «Невдалі канікули пані де Брейв», опублікованого у вересневому номері «Ревю-бланш». На початку вересня він в Евіані, де пише статтю про Монтеск'ю, потім у Трувілі. В жовтні смерть його друга Віллі Гейта, пам'яті друга присвячені «Утіхи і дні». 10 жовтня Пруст стає ліценціатом права і проходить півмісячне стажування в адвоката. В «Ревю-бланш» від 1 грудня шість Прустових етюдів, серед них — «Надвечір», присвячений лесбіянству, і до «Утіх і днів» не включений. У грудні Марсель готується здобути ступінь ліценціата гуманітарних наук, але батько наполягає , щоб обрав якусь одну професію, і Пруст відмовляється йти на бібліотекаря.

1894. Пруст пише для Мадлени Лемер, художниці з «Утіх і днів», вірші, а також друкує поему «Вигадки» з нотами, музику написав Леон Делафос, колись улюблений піаніст Монтеск'ю. У травні-червні він створює поетичний портрет Ватто. 22 травня (факт цей безперечний) Пруст уперше зустрічається з Рейнальдо Ганом; дворічний любовний пал переходить у щиру дружбу. 30 травня — «Літературне свято у Версалі»; Пруст розповідає про нього на другий день у газеті «Голуа». У серпні Пруст створює поетичний портрет Ван-Дейка і вирушає на запрошення пані Лемер до її замку Ревейон; зустріч у замку з Рейнальдо Ганом, читання Толстого і критика його «Духу християнства і патріотизму», стаття Толстого щойно перекладена французькою. Пише «Меломанство Бювара та Пекюше». У вересні разом з матір'ю у Трувілі. Він говорить з нею про своє захоплення Лоенгріном, а 12 жовтня слухає оперу Верді «Отелло».

1895. 5 січня капітана Дрейфуса розжалувано; 15 січня відставка Казімір-Пер'є, президентом Республіки за два дні стає Фелікс Фор.

Прустове захоплення Емерсоном; разом з Карлайлем, прочитаним цього ж таки року, цей мислитель справить неабиякий вплив на Прустову естетику. Перегляд вистав: 25 лютого — «Ернані» у Французькій комедії, 23 квітня — «Дардан» Рамо в принцеси Поліньяк, 13 травня — «Тангейзера» в Опері, 18 грудня — «Фредегонда» Гірс і Сен-Санса в Опері і слухання концертів. «Призначення музики,— пише він 20 травня дочці Мадлени Лемер,— будити в нашій душі містичні глибини (куди літературі і взагалі всім кінцевим засобам вираження, які взяли на озброєння або слово, а, отже, ідеї, або якийсь матеріал, предмет, як малярство й скульптура,— зась); вони починаються там, де «кінцеве», й усі види мистецтва, що ставлять за мету «кінцеве», зупиняються, як зупиняється й наука, і що через це можна назвати релігійним почуттям».

27 травня Пруст одержує вчений ступінь ліценціата гуманітарних наук (філософія). Його часто бачать у світі, в родині Доде, в Робера Монтеск'ю, в модних салонах, описаних згодом у його хроніках; Пруста приймають пані Обернон, пані Лемер, принцеса Матильда, принцеса де Поліньяк. 6 червня після проходження конкурсу він починає працювати консультантом без оплати у бібліотеці Мазаріні. Пруст відповідальний за обов'язкове подання друкованих творів. Скоро він бере відпустку, постійно її продовжує, аж поки, 1900 року, вирішує на роботу не повертатися. Канікули разом з Рейнальдо Ганом: у серпні — в Д'Єппі, у вересні — в Бель-Ілі, потім у Бег-Мейлі; опис про це знаходимо в «Жані Сантеї». Евіан, Бег-Мейль і Кобур, злившись водно в уяві Пруста, стануть у «Дівчатах-квітках» Бальбеком. Пруст читає тут Карлайля, Бальзака, Флоберове «Полями і лугами».

Ці бретанські канікули дуже важливі, тут Пруст починає «Жана Сантея» і хоча роман залишиться незавершеним і опублікований посмертно, але його мотиви будуть повторені в «Пошуках». 29 жовтня — «Смерть Бальдасара Сільван-

да» в «Ревю-обдомадер». Наприкінці листопада, відвідавши Лувр, Пруст пише есе «Шарден і Рембрандт» (опубліковане посмертно), а 9 грудня відгук про те, як Сен-Санс грав Моцарта. 14 грудня ще одна його стаття в «Голуа», присвячена Сен-Сансові. 31 грудня в «Ланне де поет» його три «Портрети художників».

1896. 31 січня Пруст на прем'єрі п'єси Жюля Леметра «Добра Гелена»; цю подію він згадує у своїх березневих нотатках про Жюля Ренара (опубліковані посмертно). У березні — «Байдужий» у «Ві-контампорен». 12 червня у книгарнях з'являються «Утіхи і дні» (починаючи від березня, вони виходили спершу окремими відбитками, деякі під заголовком «Замок Ревейон»), з ілюстраціями Мадлени Лемер і передмовою Анатоля Франса. Видавець: Калман — Леві. 15 липня — «Проти пітьми невідомості» в «Ревю-бланш».

Наприкінці липня Пруст фотографується в ательє Отто — 22 серпня цей його портрет з'являється в «Ревю-ансіклопедік» зі статтею Морраса про «Утіхи і дні».

10 травня вмирає від запалення легенів двоюрідний дід Марселя — Луї Вейль, власник отейського дому, а 30 червня вмирає і його брат Нате Вейль, Марселів рідний дід по матері. Пруст зв'язується з молодим Люсьєном Доде; з Рейнальдо Ганом у них тепер тільки дружба. Майже ввесь серпень він у Мон-Дорі, на його столі Дюма, Бальзак, «Пор-Рояль» Сент-Бева, «Сповідь» Руссо; 16 вересня лист до матері про те, що закінчив роман «на 110 великих сторінок». У жовтні у Фонтебло він пише разом з Леоном Доде сцену, а потім читає її по телефону матері. Просить надіслати йому Бальзака, Шекспіра, Гете, а також «Міддлмарч» Джорджа Еліота.

У жовтні — офіційна поїздка царя Миколи II з царицею Олександрою до Франції, згадана потім у «Пошуках».

3 листопада слухає в палаті депутатів виступ Жореса про різанину вірмен, Жорес виведений у «Жані Сантеї» під іменем Кузон. 10 листопада — факсимільний опис справи Дрейфуса у «Матен».

1897. Прустів «Силует митця» у січневому числі «Ревю-дар-драматік». 6 лютого дуель з Жаном Лореном через пасквіль у «Журналі» про його стосунки з Люсьєном Доде. У березні — продаж отейського будинку. 11 серпня «Про пана Альфонса Доде» в «Пресі». Місяць з матір'ю в Кройцнаху над Рейном. Читання Бальзака, зацікавлення «Братами Карамазовими», Боксвелловим «Життям Семюеля Джонсона», Мішле, Діккенсом, досі, за його визнанням, невідомим. Новий розділ «Жана Сантея» про герцога Ревейонського.

Виходить друком «Гігієна неврастеніка» Адрієна Пруста та Жільбера Балле. 16 грудня смерть Альфонса Доде і Прустове «Прощавай» у «Пресі» від 19 грудня. Під час читання Бальзака Пруст відкриває для себе Рескіна, натрапивши на книгу Робера де Ласізрана «Рескін і релігія краси».

1898. 13 січня після виправдання Естергазі військовим судом — «Я звинувачую» Еміля Золя в «Ороpі». 14-го перегляду справи Дрейфуса вимагає звернення діячів культури в цій же таки газеті. Марсель Пруст теж підписав звернення й умовив поставити підпис Анатоля Франса. На заяву міністра військових справ Золя притягнуто до суду, і суд цей триває від 4 до 23 лютого. Пруст присутній на процесі й описує його в «Жані Сантеї».

20 січня Прустова стаття про Робера де Флера у «Ревю-дар-драматік».

У березні в Опера-комік перша вистава опери Рейнальдо Гана «Острів мрій», згадана в «Байдужому» і в «Пошуках». У липні в пані Пруст оперативне видалення раку і потім двомісячна госпіталізація. 30 серпня після закриття його «фальшивки» вкорочує собі віку полковник Анрі і подає у відставку начальник генерального штабу генерал де Буадефр. Справа, як пише Пруст пані Строс, «із щиро бальзаківської... стає щиро шекспірівською з цілим набором карколомних розв'язок».

Після Трувіля, де він побував з матір'ю, Пруст, як випливає з одного посмертного тексту, вирушає до Амстердама, на виставку Рембрандта. У листопаді — огляд музею Гюстава Моро і кілька сторінок про цього художника. Петиція про звільнення полковника Пікара, ув'язненого вже чотири місяці, з підписом Пруста; читання друкованого в газеті з продовженням «Аметистового персня» і лист від 8 грудня до Масоне: «Ви завоювали моє серце своєю незмірною добротою до мене».

1899. Цей рік дуже важливий для Пруста — восени він розриває з Жаном Сантеєм і сходиться з Рескіном.

До кола його читання входить твір Еміля Маля «Релігійне мистецтво XIII століття у Франції», Лубер, Міньє, етюд Дешанеля про пані де Сталь (у вересні поїздка до Коппе, «Щоб краще відчути його дух»), Кіплінг. У липні він пише присвяту Клеманові де Моньї на знак розлучення і на згадку про «бурі, що вже відшуміли»,— бурі, описані в «Утіхах і днях». Кінець літа в Евіані, писання «Спогадів про море на березі Женевського озера», любовних сторінок, сцени невдалого поцілунку для «Жана Сан-

тея». 22 жовтня лист матері: «Мені тепер, повір, не до женихання».

19 вересня і 12 жовтня Прустові «Листи з Персії та з інших країн» у «Пресі», уривки з цих листів перекочують у «Пошуки». Написання для «Ревю де Парі» етюду про Рескіна і переклад разом з матір'ю «Ам'єнської Біблії» припадає саме на цей час.

1900. 20 січня смерть Джона Рескіна в Лондоні. Пруст пише цілу серію статей, звівши потім їх докупи у передмові до свого перекладу «Ам'єнської Біблії»; 27 січня — його некролог у «Кронік-дезар-е-де-ля-кюрйозіте»; 13 лютого — «Рескінові паломництва до Франції» у «Фігаро»; у квітні — «Рескін у соборі Ам'єнської Богоматері» («Меркюр де Франс»), а 1 квітня, з продовженням у номері за 1 серпня, ще один етюд у «Газетт де Бозар».

Наприкінці квітня подорож з матір'ю до Венеції, де він зупиняється в готелі «Європа». Нова зустріч з Рейнальдо Ганом та Марі Нордленже. Марі, кузина композитора, допомагає Прустові з перекладом. Читання Рескінового «Відпочинку святого Марка», згаданого в чернетках «Віднайденого часу», та огляд фресок Джотто в Падуї. В жовтні нова поїздка до Венеції, але Пруст вирушає туди сам, його батьки в цей час переїжджають і оселяються на вулиці Курсель, 45, на перехресті з вулицею Монсо; ця квартира на третьому поверсі більша площею й зручніша, ніж на бульварі Мальзерб.

1901. 5 січня Прустова рецензія на твір Робера де Монтеск'ю «Країна запахів» у «Кронік-дезар-е-де-ля-кюрйозіте». Цього року напади ядухи частішають. Проте «Ам'єнську Біблію» Пруст доперекладає й наприкінці року передає свій переклад видавництву Оллендорфа. У січні лист до Константена де Бранкована зі скаргами на те, що хворіє, нидіє, димочадить під небом, пасе задніх, сидить згорнувши руки, «і взагалі на мені можна поставити хрест, а батькам я став за тягар». Улітку він дивиться п'єсу Денрі і Жуля Верна «Довкола світу за вісімдесят днів» у Шатле й слухає «Вільгельма Теля» Россіні в Опері. 7 вересня вирушає, щоб засісти за роботу, до Ам'єна та Аббевіля. Свою дружбу з принцом Антуаном Бібеско він поділяє з Бертраном де Фенелоном.

1902. Повернення Пруста до «Жана Сантея», нові сторінки, присвячені пані Мартіаль, пані Жак де Ревейон і Бертранові де Ревейону. Третій варіант (тут позначиться вплив Бертрана де Фенелона) дасть матеріал для Сен-Лу в «Пошуках».

30 квітня прем'єра опери Дебюссі «Палеас і Мелісанда», цю подію Пруст згадуватиме часто, але по-справжньому відкриє оперу для себе лише 1911 року. В червні він, безперечно, слухає «Трістана та Ізольду» в Шато-До, з Литвин у головній ролі, в постановці Корто. Бібеско дає йому прочитати «Священний храм», і Пруст відкриває для себе Метерлінка. 14 липня вмирає Шарль Гаас, визнаний прототип Сванна; Пруст пошлеться на його портрет пензля Тіссо в «Полонянці». У вересні він в Амбуазі, в родинному замку Доде — де-Пре. У жовтні подорож з Бертраном де Фенелоном: Брюгге з оглядом виставки фламандських примітивістів, Анвер, Дордрехт, Роттердам, Дельфт, Амстердам, Гаарлем з оглядом Гальса (згадка в «Германтах»-II), Гаага з оглядом Вермеєрового «Дельфтського краєвиду», як він напише 2 травня 1921 року Жану-Луї Водуаєру, «найкращої картини на світі». З ним — Фромантенові «Старосвітські майстри», й самопочуття в нього чудове.

У вересні після відмови Оллендорфа Пруст подає «Ам'єнську Біблію» в «Меркюр де Франс», де її згодні надрукувати. Часто обідає в графині де Ноайль (згадку пр це знаходимо в «Пошуках»). 8 грудня від'їзд із призначенням до Константинополя Бертрана де Фенелона; прощання Пруста з ним на вокзалі; напередодні, 6-го, він, як признається матері, «переживає горе так гостро», що топче ногами Бертранів капелюх,— так потім у «Германтах» оповідач розправиться з капелюхом Шарлюса. 16-го Пруст присутній на прем'єрі опери Рейнальдо Гана «Кармелітка». 20-го — дуже важливий лист до Бібеско про те, що він за покликанням романіст.

1903. 2 лютого Пруст на весіллі свого брата Робера з Мартою Дюбуа-Амйо у церкві святого Огюстена. 15 лютого — уривки «Ам'єнської Біблії» в «Ренесанс-латін». 25-го — перша Прустова хроніка про салони: «Історичний салон. Салон її ясновельможності принцеси Матильди» у «Фігаро»; 7 березня — рецензія на етюд Марі де Бенсан про Рескіна: «Через щедре цитування Рескіна кожна сторінка критичного матеріалу осяяна блиском генія» — «Кронік-дезар-е-деля-кюрйозіте». 9 березня Пруст заявляє матері, що він «воскрес душею», але мати, сумніваючись, вимагає, щоб він «довів це працею». 2 квітня Пруст присутній у Фолі-Бержер на «зовсім ідіотичній» виставі. 21-го — поїздка до Ліона, Санлі, Сен-Ле-Десерана. 11 травня — «Салон пані Лемер» у «Фігаро». У червні — «постскриптум» до передмови «Ам'єнської Біблії» з критикою «ідолопоклонства».

Численні візити до молодих аристократів — герцога де Гіша, князя Леона

Радзивільського (Пруст напише його портрет), Луї д'Альбюфера. В останнього зв'язок з актрисою Луїзою де Морнан, і Пруст безперервно й дотепно їх розігрує. 31 серпня дорогою до Евіана одвідини Аваллона і Везлея, а 1 вересня — Діжона. 6 вересня «Салон принцеси де Поліньяк у «Фігаро». З Евіана поїздка в Шамоні, на Північне море. У жовтні, при поверненні до Парижа, огляд церкви де-Пру-е-Бон. Рецензія на Прустового «Данте Габріель Росетті та Елізабет Сіддал» у «Кронік-дезар-е-деля-кюрйозіте».

24 листопада в професора Адрієна Пруста крововилив у мозок; 26-го він помирає; 28-го — похорон з військовими почестями. Ось що читаємо в «Віднайденому часі»: «Людський син, який служив батьківщині... який досі панував над собою, більше не міг стримати сліз, бо що означає ця полкова музика, дійшло до нього тільки тепер, музика свідчить про жалобу і виконується над останками його батька». На початку грудня Пруст править коректуру «Ам'єнської Біблії». Листи до графині де Ноайль та до її сестри свідчать про його ніжну любов до батька; серед неопублікованого знаходимо записи деяких розмов між сином та батьком.

1904. 2 січня — його рецензія на книгу Шарлотти Бройхер «Джон Рескін і його справа» в «Кронік-дезар-е-де-ля-кюрйозіте»; в ній Пруст цитує Емерсона, Карлайля, Ґете, Ніцше, пише, езоповою мовою, про константинопольську таємницю та про розцурання з Фенелоном, «нині для мене померлим»; у другій частині статті мовиться про те, як тісно пов'язані між собою місцевість і кохана істота, тобто порушується центральна тема «Пошуків». 4 січня — «Салон графині д'Оссонзіль» у «Фігаро» зі згадкою пані де Сталь і герцогині Германтської. Надруковане 18 січня в цій-таки газеті «Свято Монтеск'ю в Нейї» написано в стилі Сен-Сімона. У лютому до видання Рескінового «Сезама і лілей» Пруст складає примітки. 15 лютого «Ам'єнську Біблію» віддруковано, і наприкінці місяця вона з'являється в продажу, перекладач присвячує її пам'яті професора Пруста. 23 квітня — «Мініатюристка Другої Імперії: пані Ерблен» у «Кронік-дезар-е-де-ля-кюрйозіте», 13 травня — «Салон графині Потоцької» у «Фігаро»; Потоцька для Пруста — це й княгиня де Кадіньян, і графиня П'єтранера в одній особі. Найбільше червневе враження Пруста — Метерлінків «Подвійний сад»: про це згадка в примітках до «Сезама й лілей». У серпні Пруст вирушає в круїз, обпливає яхтою бретонське й нормандське узбережжя і пристає до острова Гернсі; одвідини Дінана. 13-го його рецензія на книгу Робера д'Юм'єра «Великобританія: Острів та Імперія» у «Кронік-дезар-е-де-ля-кюрйозіте», а 16-го — «Смерть кафедральних соборів» у «Фігаро»; ця стаття опублікована в розпал дебатів про відокремлення церкви від держави. У жовтні — про це розгляд проекту закону в палаті депутатів. 14 грудня — рецензія на книгу Фернана Грега «Шкіц про Віктора Гюго» у «Жіль-Блаз».

Заслаблий Пруст перечитує Брісарову «Гігієну астматика»

(1896), але нічого втішного для себе в ній не знаходить. У березні, проте, він пише Барресу: «Тепер бідну мою душу, якщо вона ще жива, спробую вернути в тіло».

1905. В перші місяці цього трагічного року Пруст пише передмову до «Сезама й лілей», у критичній її частині вже знати «Проти Сент-Бева», а в дитячих спогадах — «Сванна». Перша частина його перекладу під назвою «Скарби королів» з'являється друком у «Лезар-деля-ві» 1 березня, 15 квітня і 15 травня. 7 травня — «Салон графині де Герн» у «Фігаро». У червні пише дуже важливу примітку до епіграфа «Сезама й лілей» з викладанням свого розуміння, як будується літературний твір. 15 червня — передмова до згаданої книги під назвою «Про читання книг» у «Ренесанс-латін». Цього ж дня знайомство з виставкою Вістлера. 5 серпня — стаття «Вчитель краси» про Монтеск'ю в «Лезар-де-ля-ві». Влітку в листі до Бібеско Пруст наводить список забутих імен із Сен-Сімонових «Мемуарів», окрім тих, які трапляються в Бальзака. У «Ревю де Парі» від 15 червня він знайомиться з цікавою статтею Мішеля Бреаля «Гомерова Іліада: її витоки» і потім посилатиметься на неї для висміювання скептиків щодо композиційної єдності даного твору. Захоплення новим романом графині де Ноайль «Влада», герой якого здійснює сентиментальну подорож з Голландії до Венеції.

На початку вересня поїздка з матір'ю до Евіана. За дві години після прибуття на місце матері стає зле — уремічна криза, як у її матері і як у бабусі в «Пошуках». Її привозять до Парижа. 26 вересня у віці п'ятдесят сім років пані Пруст помирає від нефриту. 28-го — похорон. Тодішні Прустові листи трагічні: «Віднині моє життя втратило свою єдину мету, єдину ніжність, єдину любов, єдину втіху». Він думає про переїзд і 3 грудня лягає в клініку доктора Сольє у Булоні, «бажаючи жити тільки тим, що було до вподоби Мамі, а все інше закинути» (лист до пані Строс).

1906. Цей рік жалоби по матері не ознаменований яскравими подіями. 25

січня Пруст виписується з клініки доктора Сольє. У «Віднайденому часі» півторамісячна госпіталізація виросте до трьох місяців і збагатиться подіями. Вернувшись на вулицю Курсель, він до березня зберігає постільний режим, править коректуру «Сезама й лілей», сигнальні примірники книги одержує наприкінці травня: друк завершено 12-го. 5 травня — рецензія на Рескінове «Каміння Венеції» у «Кронік-дезар-е-де-ля-кюрйозіте». 6 серпня Пруст зупиняється у версальському готелі «Резервуар», мешкає там до кінця грудня. 23 серпня від уремії вмирає Жорж Вейль, брат пані Пруст.

Серед друзів Пруста — драматург і друг Дебюссі Ренс Петер; Пруст ділиться з ним «задумом п'єси», вона у дусі «Сповіді молодої дівчини» і нагадує сцену між панною Вентейль та її подругою у «Сванні». Про цей самий епізод говориться в листі до Рейнальдо Гана від 18 чи 19 вересня. На початку жовтня Пруст винаймає квартиру свого дядька Вейля на бульварі Осман, число 102, і 27 грудня вселяється туди: «Від такої незатишної оселі, від куряви, дерев я б утік, але винайняв її, бо це залишилося єдине, що пов'язане з Мамою...» Пруст цікавиться Еміліею Бронте, Томасом Гарді, купує Рескінові «Флорентійські ранки», читає Дюма, розбираючи його повістярську техніку. Такий кінець цього скорботного року, про який Пруст скаже 1912-го Рене Петеру так: «Тієї осені ви виявили до мене стільки уваги, стільки ласки, що Версаль здається мені містом д'Іс, його поглинула пучина, а Ренан побачив, як воно зринає з удячного дна його пам'яті: коли знов зацвітуть ті вересневі рожі!»

1907. Цього року, своєрідного антракту між юнацькими творами і початками «Пошуків», Пруст знову береться за перо. З Версаля він повертається, за його словами, «дуже хворим». 1 лютого «Синівські почуття одного батьковбивці» у «Фігаро»; до газети не потрапив висновок, якому Пруст надавав неабиякої ваги; в житті, щоправда, було інакше, ніж у статті: Анрі Ван Бларенберг убив свою матір, а потім наклав на себе руки. Пруст у своїх міркуваннях посилається на Едіпа й Ореста.

У лютому в Пруста новий камердинер — Ніколя Коттен. 9 березня — рецензія на книгу Габріеля Мурея «Гейнсборо» у «Кронік-дезар-е-де-ля-кюрйозіте». У березні Пруст пише про книжку графині де Ноайль «Засліплення» велику статтю, видруковану 15 червня у «Фігаро»; ціла сторінка цієї статті, до речі, порізана в газеті, з'явиться у «Дівчатах-квітках». 20 березня — стаття про «Мемуари» графині де Буань «Дні читання» у «Фігаро». Багато уривків з неї потрапляють до «Пошуків», у тому числі уривок, вирізаний газетою. Графиня де Буань послужила прототипом пані де Босержан і пані де Вільпарізіс.

Зближення з молодим Ілланом ле Казафуерте. 11 квітня після прийому в принцеси де Поліньяк, де Рейнальдо Ган диригує своїм «Балом Беатріс д'Есте», Пруст пише композиторові: «Всі мої знайомі добряче постарішали». У травні в нього нова служниця Селіна, дружина Ніколя Коттена, один з прототипів Франсуази. Позбавлений змоги одвідати виставку Гюстава Моро, Пруст посилає Селіну купити каталог. 7 липня у «Фігаро» з'являється стаття Поля Бурже «Шарль де Спельберк де Ловенжуль» з характеристикою методу Сент-Бева. Пруст згодом посилатиметься на неї. Наприкінці липня викладає у своїх листах важливі спостереження про Бальзака, готуючи таким чином свій майбутній твір. 23 липня — Прустова стаття у «Фігаро» і в ній твердження: «Ніщо не вічне, навіть смерть».

На початку серпня — щорічна поїздка до Кобура, вже сьома підряд. Після консультації в Еміля Маля одвідини Байє, Каєна, Бальруа, Дівів, Понт-Одемара. Пруст ухожий до вищого світу примор'я і знайомиться з Альфредом Агостінеллі; цей молодий таксист возить його на екскурсії, і Пруст уночі при світлі фар оглядає пам'ятки старовини. У середині серпня пише статтю (опублікована посмертно) про Толстого й Шекспіра,в ній, як і в двох жовтневих листах до Робера Дрейфуса, посилається на Сент-Бева. 7 жовтня він слухає Майоля, цей концерт згадується не раз у «Пошуках». Інтерес до справи Ойленбурга; цей німецький принц, за обвинуваченням одного журналіста, оточив кайзера гомосексуалістами. 19 листопада — Прустові «Враження від автопробігу» у «Фігаро», уривки з них потраплять до «Сванна» і до «Полонянки»; там знаходимо портрет Агостінеллі і передбачення його трагічного кінця. Нарешті 26 грудня — Прустів некролог про Гюстава де Борда у «Фігаро», небіжчик був уславленим фехтувальником і Прустовим секундантом на дуелі з Жаном Лорреном.

1908. Цей рік приніс два нових твори неоднакової вартості — пастиші і «Проти Сент-Бева».

У січні Пруст пише «Робер і козеня», «Мама вирушає в путь», перші сторінки одного цілого твору на сімдесят п'ять сторінок, сторінки ці втрачені, але вони заінвентаризовані в так званому Зошиті Дев'ятсот Восьмого. З другого боку, 9-го, відкривається афера Лемуана, яка

дає Прустові сюжет для пастишів. Інженер Лемуан переконав президента фірми Де Беерс у тому, що добрався до таємниці виготовлення діамантів, і вимантачив у того шістдесят чотири тисячі фунтів стерлінгів. Починаючи від січня, Пруст сідає за свої пастиші. Пані Строс дарує йому п'ять зошитів, чотири з них він змережує заготовками майбутнього твору. 22 січня у літературному додатку «Фігаро» вміщає його пастиші під Бальзака, Гонкурів «Щоденник», Мішле, Фаге. 14 березня — пастиші під Флобера і Сент-Бева. 21-го — під Ренана. Пастиші під Шатобріана й Рескіна залишаться неопублікованими. Пастиш під Сен-Сімона з'явиться тільки 1919 року.

Навесні у своїх листах Пруст говорить про «деякі заготовки», про «дуже важливу працю», про «Паризький роман». Обіцянка показати їх при зустрічі з панною де Гойон. У травні докладний лист Луї д'Альбюферу з розповіддю про свої великі задуми. 12 червня Пруст у принцеси де Поліньяк, у святі «просто чудовому, там стільки кумедних облич складаються в цілий фриз незрівнянно гротескних малюнків».

Улітку проект написання роману нібито зависає в повітрі. Пруст продовжує оренду приміщення і 18 липня вирушає до Кобура. Цього ж таки місяця складає загальний список «написаних сторінок» у так званому Зошиті Дев'ятсот Восьмого. Зв'язок з молодим Люсьєном Плантавінем, гра в казино, перегляд фільмів у кіно. 8 вересня — рецензія на книгу Люсьєна Доде «Дорога смерті» в «Ентрансіжан». Наприкінці вересня Пруст зупиняється в версальському готелі «Резервуар» і наймає на службу Агостінеллі. В багатьох листах цього року він захищається від прикрих для нього закидів щодо його поводження. У жовтні нібито знову береться за перо і на початку листопада вертається до Парижа. Досі його робота зводилась до того, що він у Зошиті Дев'ятсот Восьмого записував примітки до свого роману, записував ураження від прочитаного, свої роздуми про мистецтво,— все це викладено на розрізнених аркушиках, нині відомих під назвою «Пруст-45».

У листопаді в Зошиті Дев'ятсот Восьмого з'являються критичні зауваження про Сент-Бева. Задум у грудні уточнюється: Пруст вагається, яку форму обрати: есе чи бесіду про Сент-Бева з матір'ю. Він доручає купити всі твори Сент-Бева і перечитує «Щоденник» братів Гонкурів та «Щоденник» Сен-Сімона, його «найбільший дивертисмент». Після чого він починає писати перші зошити, матеріал для книги «Проти Сент-Бева» і, зокрема, перший з них, Зошит Третій, де написано стільки значних сторінок про людську пам'ять.

1909. Цього дуже важливого для Пруста року він од задуму книги про Сент-Бева, книги критичної і наративної, переходить до написання справжнього роману. Поринувши з головою в свою основну роботу, Пруст майже перестає друкуватися.

У січні самопочуття його зле. Позичає в Лоріса «Пор-Рояль». У лютому — полеміка з Беррасовою «Колетт Бодош» у його Зошиті. 6 березня — останній пастиш «Анрі де Раньє, Афера Лемуана» у «Фігаро». Пастиші йому хочеться зібрати в окрему книжку; «Меркюр де Франс», «Калман — Леві», «Фаскель» книжку відхиляють. У березні — написання прологу до «Проти Сент-Бева», оповідання в Зошиті 1 продовжується в Зошитах 3 і 2. Розповідь про ранок, який стає книжним сюжетом у Зошитах 5 і 4. У травні — розпитування в Жоржа де Лоріса про походження прізвища Германтів. У червні оповідання Пруста переростає в роман, Зошит 8 передує Зошитам 31, 36, 7, 6, 51, а потім ідуть Зошити 12, 25, 26, 32, 27, 29, 63, 69, 22.

У середині серпня ця велика за обсягом праця приводить до надіслання важливого листа видавцеві Валетту, директорові «Меркюр де Франс». У ньому викладено зміст Прустового твору, сам твір ще треба зібрати, побудувати. «Проти Сент-Бева» видавцем відхилений. Пруст звертається до «Фігаро», знову відмова. 15 серпня — поїздка до Кобура. 16-го лист до пані Строс: «Я недавно почав — і закінчив — чималу за обсягом книгу». Слухає одну дію «Вертера», цигани грають йому «Мрію» Рейнальдо Гана; Пруст схвильований грою до сліз. Спілкування з хлопчиками, а наприкінці вересня чи на початку жовтня повернення до Парижа. В трьох зошитах він переписує вже начисто початок «Комбре» аж до «двох сторін», але самі «сторони» не включає й дає на передрук. Повертає Лорісу його книжку «Пор-Рояль» (виходить, від «Сент-Бева він відмовився) і позичає йому свого Маля. З кінця 1908-го до кінця 1909 року, перейшовши від есе й оповідання до роману, Пруст таким чином заповнює двадцять зошитів: тут Комбре, любов Сванна, перебування на морі, Керкевіль, Жільберта й мати. Деякі зошити — це різні варіанти, інші — вже впорядковані й переписані чистовики. На зворотних сторінках Зошита 51 знаходимо першу версію «Балу масок», ця версія потягла за собою зміну романної побудови, після цього змінився фінал, а міркування про художність опинилися вже у кінці книжки.

Читання Бергсонової «Матерії і пам'яті» (про цю книгу є згадки в Зо-

шиті Дев'ятсот Восьмого і в Зошитах 12 і 14), роману Томаса Гарді «Подружка» і перегляд Гігарового «Нового гербовника бібліофіла», де вміщено герб Германтів.

1910. Цей рік Пруст працює завзято, хоча й не безодхідно.

12 січня вмирає пані Арман де Каяве, порадниця Анатоля Франса і матір Гастона де Каяве, Пустового друга. Листи Мюссе до Еме д'Альтон у «Фігаро», згадані Прустом у Зошиті Дев'ятсот Восьмого і згодом у «Дівчатах-квітках». Одержує знімок дружини Гастона де Каяве — Жанни Пуке і просить знімок їхньої дочки Сімони. 28 січня Сена, вийшовши з берегів, підтоплює будинок на бульварі Осман.

Навесні, після відмови, Пруст забирає у «Фігаро» рукопис «Проти Сент-Бева». 4 червня він присутній на прем'єрі сезону російського балету: це «Шехерезада» Фокіна з Ніжинським та Кірсавіною. В «Ревю де Парі» від 15 липня його радує стаття Водузера про цю виставу. 17 липня — поїздка до Кобура в супроводі камердинера Ніколя Коттена. У серпні — план надрукувати свій твір у «Гран-ревю».

З 1909 року в нього починаються побачення з молодим Альбертом Наміасом, найнятим у секретарі. 21 вересня — єдина Прустова стаття цього року про збірку новел Люсьєна Доде, названа «Довкола книги: Принц краваток» в «Ентрансіжан». На початку жовтня повернення до Парижа. Розпорядження забезпечити звукоізоляцію свого кабінету корою коркового дуба.

Пруст перечитує й розбирає «Пармський монастир», читає й коментує роман Томаса Гарді «Блакитні очі». Його доробок цього року — це вставки в «Комбре» і «Керкевіль» (Зошити 28, 14, 30, 37, 38, 13, 11), рукопис «Любові Сванна», а також рукопис «Довкола пані Сванн», який буде продовжений 1911 року (Зошити 24, 20, 21). Версія «Германтів» (Зошити 39 — 43 і 49). На цих сторінках з'являються такі персонажі, як Бергот, Ельстір, Марія.

1911. Після «Проти Сент-Бева» Пруст намагається завершити першу версію свого роману. Звичайно, деякі зошити могли бути початі 1910, а закінчені 1911 року. Чернетки останнього тому — це Зошити 47, 48, 50, 58, 11 і 13. Зошити 58 і 57 містять «Ранок у герцогині Германтської», фінал твору.

20 лютого Пруст слухає одну дію «Дзвонарів», а починаючи з 21 лютого — «Пелеаса і Мелісанду», слухає завдяки театрофону (телефонна трансляція спектаклю). Це справляє на нього мистецьке враження і не раз відіб'ється в «Пошуках». Він — передплатник «Нувель-ревю-франсез». 21 березня присутній на прем'єрі опери Дебюссі й Д'Аннунціо «Мучеництво святого Себастяна» у Шатле, але вистава його розчаровує. Пруст пише пастиш на лібрето «Пелеаса і Мелісанди» (надрукований після смерті). На початку квітня у Пруста важливе листування з Луї де Робером, згодним надрукувати «Пошуки». 11 липня поїздка до Кобура на три місяці. У «Фігаро» від 1 до 6 серпня він читає серію статей Метерлінка про смерть і сперечається з автором, викладаючи у листі до Лоріса від 23 чи 24 серпня свої власні теорії. В цьому листі повідомлення про те, що віддана «на передрук» частина його книги нараховує вісімсот сторінок.

У Кобурі в Пруста за секретаря Наміас, а наступні порції рукопису передруковує пані Сесілія Геворд. Зроблений передрук матиме такий напис на обкладинці: «Перебої почуття. Втрачений час. Частина І».

У грудні в галереї «Дюран — Рюель» огляд виставки китайського малярства. Пруст програється на біржі.

1912. Рік ознаменований завершенням першої частини «Втраченого часу» і пошуками видавця.

У жовтні Пруст звертається до Фаскеля, надсилаючи йому машинопис першого тому під назвою «Втрачений час». Другий, написаний, але ще в зошитах, дістане назву «Віднайдений час». Загальний титул двох томів — «Перебої почуття». Передрук його завершено в червні. 2 листопада Пруст звертається до Гастона Галлімара, а також через Бібеско зв'язується з Жаком Копо. Наприкінці року від цих обох видавництв надходить відмова.

21 березня — «Білі шипи, шипи рожеві» (уривок з «Комбре») у «Фігаро», 4 червня — «Сонячний промінь на балконі» (фрагментарна розповідь про любов Оповідача до Жільберти), 3 вересня — «Сільська церква» у тій же газеті.

7 серпня поїздка до Кобура, на початку жовтня — повернення до Парижа. Видавці поки що мовчать, але Пруст заходжується набіло переписувати рукопис «Германтів» (Зошити 34, 35, 44, 45).

1913. Цього року коштом автора виходить «Сванн», спричинивши переробку всієї цілості «Пошуків», до того ж Прустове життя змінюється завдяки його захопленню Альфредом Агостінеллі.

На початку року роман відхиляє третій видавець, Оллендорф. У середині лютого Пруст просить Рене Блюма, друга Грассе, запропонувати його книгу цьому видавцеві: видання у двох томах, «по 650 сторінок кожен», коштом автора. 11 березня підписано угоду.

Наприкінці січня дві години Пруст проводить перед порталом святої Анни

собору Паризької Богоматері. По театрофону слухає «Ферваль» Венсана д'Інді, який він порівнює з Першою сонатою Форе для фортепіано та скрипки. 26 лютого у залі «Плейєль» слухає квартети Бетховена 15, 16 і 17 у виконанні групи Капе. У березні нове прослуховування по театрофону — цього разу «Пасторальної симфонії». 26-го — «Великодні канікули» (уривки зі «Сванна» і «Германтів») у «Фігаро». 27 березня одруження Прустового водія Оділона Альбаре з Селестою Жінест; наприкінці року вона за один день замінить Селіону Коттен, щоб уже не покинути Пруста до самої його смерті.

31 березня від Колена надходять перші гранки «Сванна». Коректуру Пруст переробляє, підшукує назву. У середині травня твір названо так: «У пошуках утраченого часу». З 30 травня до 1 вересня складається друга коректура, з 31 липня до 28 серпня — третя, з 13 до 27 жовтня — четверта і п'ята.

Навесні Пруст надсилає до «Тана» свою рецензію на Барресів «Священний пагорб», але друком вона не з'являється. 19 квітня слухає Фра́нкову «Сонату» у виконанні Енеску. 15 травня у театрі на Єлисейських Полях дивиться російський балет, так само, як і 17-го, коли Ніжинський танцює «Полудень фавна». 22 травня у театрі на Єлисейських Полях він слухає «Бориса Годунова».

Наприкінці травня Пруст приймає в себе Агостінеллі та його подругу Анну. Молодик стає його новим секретарем. 26 липня — поїздка з цією парою до Кобура, але 4 серпня після екскурсії в Ульгат Пруст мерщій, навіть не заїжджаючи до свого готелю, повертається потягом разом з молодиком. Така душевна буря буде описана у «Перебоях почуття» (розділ із «Содома й Гоморри»-II).

Прустові доводиться викинути два розділи з першого тому й змінити фінал. 8 листопада «Сванн» віддрукований, 14-го книжка з'являється в книгарнях. 12 листопада — велике інтерв'ю з Прустом у «Тан». 1 грудня від'їзд до Антіба Агостінеллі, майбутнього курсанта авіашколи «Бюк» під Парижем. Для Пруста це удар, він пробує повернути молодика, пославши на переговори Альберта Наміаса з грошима. Агостінеллі не повертається. 21 грудня — друге інтерв'ю з Прустом у «Міруар».

Цього ж таки року Пруст віддає на передрук другий том, «Той бік, де Германти» і пише про друге перебування на морі (Зошити 34 і 33). Роботу затримують вихід друком «Сванна» і з'ясування стосунків з Агостінеллі. Зрештою саме 1913 року з'являється ім'я Альбертіни.

1914. Цей рік Пруст, готуючи том другий, «Той бік, де Германти» (але в такому вигляді йому не вийти), оплакує смерть Агостінеллі й терпить наслідки війни.

Перші місяці розлуки найважчі. Наприкінці березня Агостінеллі під іменем Марселя Сванна вступає до льотної школи в Антібі. 30 травня при навчальному польоті він врізається в хвилі й тоне в морі, не вміючи плавати. В день його загибелі Пруст послав йому єдиного вцілілого листа, дуже довгого; з нього довідуємося про купівлю Прустом за двадцять сім тисяч франків літака й намір вигравірувати на фюзеляжі сонет Малларме «Лебідь». Кілька тижнів у Парижі Пруст приймає безутішну «вдову» — наречену загиблого авіатора. Свої страждання він порівнює з горем, завданим йому смертю матері. Проте в Кобурі, куди вирушає у вересні, Пруст, як видно з його листа до Рейнальдо Гана наприкінці жовтня, переживає «перший етап збайдужіння».

Попри все це Пруст у першому півріччі дуже плідний. Під час двох перебувань у Бальбеці чахне на самоті і пише про це цілий епізод (Зошити 46 і 71). У Зошиті 71 — начерк «Полонянки». Влітку, ще не оправившись від горя, він складає початок «Утікачки» (Зошити 54 і 71). Зошити 2, 3 і 4 заповнені спостереженнями і виразами, призначеними для персонажів. У Зошитах 3 і 4 знаходимо характеристику квартету Вентейля, цей квартет перекочує у Зошит 57 «Віднайденого часу», щоб стати секстетом у «Полонянці». Пишучи роман, автор ще й читає коректуру його другого тому, «Германтів». Ще 1913 року Грассе набрав гранки з розповіддю про пані Сванн у Парижі і про перше перебування в Бальбеку під заголовком «Імена країв». 6 червня друкар складає другий комплект коректури, це том під назвою «Той бік, де Германти»; розповідь закінчується ранком у пані де Вільпарізіс. 1 червня — сторінки про перебування в Бальбеку, а 1 липня — уривки з «Германтів», пов'язані з хворобою бабусі,— у «Нувель-ревю-франсез».

У листопаді Пруст перечитує книгу Жозефа Рейнаха «Процес Дрейфуса».

Після оголошення війни — мобілізація водія Оділона Альбаре, а за два тижні — камердинера Ніколя Коттена. Селеста Альбаре на прохання Пруста оселяється в нього вдома. Нового камердинера відразу ж мобілізовано, камердинером стає швед Ернест Форсгрен. На початку вересня — прогулянка Пруста при сяйві місяця нічним Парижем. Увесь вересень — його останнє перебування в Кобурі. Повернувшись до Парижа, Пруст розлучається з Форсгреном і з телефоном. Комісований через хворобу, він стежить за воєнними

подіями, купуючи газети. У Зошиті 54 — брульйони для образу Шарлюса. 17 грудня гине на фронті Бертран де Фенелон. Наприкінці цього «страшного року», коли письменник нічого не друкує, його видавець Грассе на фронті, а видавництво зачинене, Пруст перечитує Лабрюйєра.

1915. Протягом цього року Пруст заповнює сім зошитів текстами «Содома й Гоморри», «Полонянки», «Втікачки».

Рік починається для нього новим трауром: 13 січня помирає його друг Гастон де Каяве, чоловік Жанни Пуке, подруги дитинства. Спілкування з Міссією Едвардс, яка стане Міссією Серт. Навесні він перечитує Гонкурів «Щоденник» з метою, очевидно, написати пастиш (йому дадуть місце в «Віднайденому часі») і знову цікавиться принцесою Матильдою. 30 травня він доручає покласти від нього на могилу Агостінеллі вінок. У червні лист до Люсьєна Доде про одруження молодого Камбремера. Леонові Доде він надсилає пастиш під Вагнера. Проходження численних медичних комісій, але його незмінно комісують. Улітку — праця над «Содомом і Гоморрою». В листопаді — важливий лист, присвята пані Шейкевич з викладом усієї історії Альбертіни, починаючи від уривків Зошитів 55 і 56. Ця героїня з'являється під час першого перебування у Бальбеці, а потім, під час другого перебування, в «Содомі й Гоморрі»; в цьому листі йдеться також про початок «Утікачки», але про перебування у Венеції — ні слова. Будова роману поставлена з ніг на голову. Після епізоду 1914 року друга версія епізоду з Альбертіною знаходить місце в Зошитах 46, 72, 53, 73, 55, 56.

1916. Рік ознаменований зміною видавця, працею над рукописом «Содома й Гоморри» і, можливо, над кінцем «Пошуків», а також уведенням у Прустовий твір війни.

25 лютого «примирення» Пруста з Жідом, по тому як той забракував поданого до Галлімара «Сванна». Галлімар пропонує Прустові друкувати продовження твору у видавництві «Нувель-ревю-франсез». Переговори Пруста з Рене Блюмом і Бернаром Грассе, щоб добитися звільнення від угоди з цим видавцем. 9 серпня Гастон Галлімар запевняє Пруста, що Грассе втрачає права на його твір. З цим згоден і сам Грассе; 29 серпня він пише Прустові зі швейцарського санаторію: «Другий том «У пошуках утраченого часу» відмовляюся друкувати». Отже, Пруст, відновивши навесні контакти з Гастоном Галлімаром, волен друкуватися в нього. 15 вересня Галлімар радить Прустові написати до Грассе, що між ними «все полюбовно» і що «віднині він користуватиметься повною свободою». 22 жовтня — новий лист Галлімара: «Я жду від Вас початку рукопису, надсилайте, коли Вам зручніше».

У Пруста відновлення давніх зв'язків, спілкування з молодими письменниками: це Кокто, його знайомий з 1910 року, Лакретель, а також Поль Моран, безцінний свідок. Навесні Пруст знов починає виходити з дому, щоб послухати нову оперу Рейнальдо Гана у Версалі і в принцеси де Поліньяк. У серпні обідає в «Ларю», його улюбленому, нарівні з «Ріцем», ресторані. Відвідини принцеси Мюрат і принцеси Суцо, подруги Морана.

У лютому він доповнює живопис Альбертіни, вводячи до її картини тканини та сукні кутюр'є Фортюні, поклонника Венеції та Карпаччо. Навесні перечитує Тальмана де Рео (згадка в «Полонянці»), а також «Сіндбада-мореплавця» (посилання у «Віднайденому часі»). Знаходить для твору заголовок — «Содом і Гоморра» — й пише багато епізодів, які стаються під час війни довкола пана де Шарлюса. Поповнення досьє: це Лекюз'я, колишній служник Радзивілла, у якого лазня на вулиці Годо де Моруа, яка веде до вулиці Аркад. Пруст відступає йому деякі меблі. Цей чоловік служить Прустові за інформатора, і письменник буває в його домі. За твердженням Селести Альбаре, «Пруста цікавило тільки те, що він там бачив. Та й годі». А бачив він там сцену бичування, «повірте... такого не вигадаєш».

1917. Кілька листів свідчать про «сумне перше січня». Успішна робота над рукописами. У деякі зошити, зокрема в Зошит 61, Пруст уносить ще й доповнення.

Частіше, ніж попереднього року, він виходить з дому: може, йому краще, а може, зголоднів за життєвими враженнями. На початку року його бачать у Ротшильдів. 1 лютого в Пруста — Моран з останніми новинами (вони відразу потрапляють до твору). Цього року Пруст на дружній нозі з принцесою Суцо, яка згодом вийде заміж за Поля Морана. Зі «Щоденника» абата Мюньє дізнаємося про часті обіди, у квітні, в червні на цих обідах разом з Кокто, Мораном, П'єром де Поліньяком, пані де Шевіньє з'являється Пруст. У травні — праця над сторінками, присвяченими Достоєвському («Полонянка»). 28 липня обід у «Ріца» під акомпанемент повітряної тривоги нагадує Прустові якусь картину Ель Греко; цей обід описаний у «Віднайденому часі».

22 серпня — самогубство в Лондоні Бібеско, Пруст «у шоку». В жовтні — призначення Морана до французького посольства в Римі.

Два дні Пруст, за словами Селести Альбаре, був «сам не свій». Саме цього року Пруст, розповідає вона, звелів двома заходами своїй гувернантці знищити тридцять два зошити, всі списані з початку до кінця і датовані передвоєнним часом.

Галлімар готує нове видання «Сванна», але ця публікація вийде лише в червні 1919 року. Річ у тім, що в романі змінилося місцерозташування Комбре: 1913 року воно було біля Шартра, а тепер опинилося на фронті, між Ліоном і Реймсом. У жовтні автор отримує коректуру «Дівчат-квіток».

Щоб «зарадити чималій нужді», наприкінці року Пруст готовий продати частину своїх меблів і килими.

1918. Цього останнього воєнного року Пруст переважно дописує «У пошуках утраченого часу», править коректуру «Дівчат-квіток» і живе активним життям.

23 січня виставка Пікассо, за словами Пруста, «найяскравіше нині видовище».

30 січня Пруст саме перебуває в місті, коли на вулиці падають німецькі снаряди; опис цієї сцени в «Віднайденому часі». Одвідини Бомонів, пані Ребіндер, Терези д'Іннісдаль, Елізабет де Грамон, герцога де Гіша, Вальтера Беррі, пані де Людр, княгині Мюрат, Жана де Кастеллана, пані Еннесі. 4 лютого на обіді у пані Альфонс Доде з абатом Мюньє, графинею де Ноайль, Франсісом Жаммом, Люсьєном і Леоном Доде; перша зустріч із Франсуа Моріаком; 13-го і 27-го обід у принцеси Суцо. Наприкінці березня Пруста вражає легка афазія і параліч лицьових нервів. Ці нездужання знайдуть місце в «Віднайденому часі»: письменницьке покликання вимагає жертв.

20 квітня Пруст пише знамениту посвяту Жакові де Лакретелю: присвята може правити «за ключ» для розуміння його героїв.

У квітні — нова порція коректури «Дівчат-квіток». Перша Прустова заява про те, що «Пошуки» складатимуться з п'яти томів». У квітні-травні він пише передмову до книги Жака-Еміля Бланша «Роздуми про малярство — від Давіда до Деґа», опублікованої у березні 1919 року. Навесні підготовка книги пастишів і статей з доповненням пізніше пастишем під Сен-Сімона, написаним улітку. У книзі змальовано друзів з вищого товариства і розказано, на прикладі роду Мюратів, про знать імперії. «Дівчат-квіток» Пруст збирається присвятити пам'яті князя де Поліньяка; але принцеса проти. Зв'язок з молодим служником «Ріца» Анрі Роша.

Влітку Галлімар відкупає в Грассе останні непродані примірники «Сванна»; вийдуть вони у білій обкладинці.

У вересні Пруст підбиває підсумок «сердечних ран» і капіталів.

Після закінчення війни пише до пані Строс листа з посиланням на Шекспіра і своїми роздумами: «Найкращий мир — це такий мир, коли ні в кого на душі не залишається злопам'ятства».

30 листопада «Дівчат-квіток» віддруковано: книжка нараховує чотириста сорок три сторінки. У грудні Пруст уже вважає, що «Пошуки» складатимуть шість томів. «Содом і Гоморра», очевидно, буде в трьох частинах. Надходження першої коректури «Германтів».

1919. Цього року Прустів талант якось окупається: три томи виходять одночасно й приносять йому визнання — Гонкурівську премію.

Новий і останній секретар Пруста, Анрі Роша, взятий, безперечно, цього року. Як Альбертіна, він малює, грає в дамки, з голосу патрона пише листи й обходиться йому недешево.

На жаль, побут Пруста зовсім розладнано вимушеним переїздом: його тітка продає банкові «Варен — Берньє» квартиру на бульварі Осман. 30 травня Пруст оселяється на п'ятому поверсі особняка, який займає Режан, на вулиці Лоран-Піша: «Переїзд уже вбив мене на три чверті, останню чверть доб'є сам будинок пані Режан. Дім дивиться в бік Лісу, отже сінну лихоманку мені гарантовано» (лист до панни Шіф від 2 липня).

До червня «Дівчата-квітки» в продажу не з'являються, 1 червня — уривки з цієї книжки в «Нувель-ревю-франсез» (це перші числа нової серії). 1 липня — уривки з «Германтів» у цьому ж таки журналі. Пруст ділить на частини «Дівчат-квіток» і готує невидані 1914 року гранки Грассе для окремого люксусового видання, наклад його — п'ятдесят примірників.

Як противник націоналізму всіх мастей, Пруст незгоден з маніфестом «За партію інтелекту». Маніфест у літературному додатку «Фігаро» від 9 липня підписали п'ятдесят чотири письменники, в тому числі Бурже, Геон, Галеві, Жамм, Моррас, Марітен, Водуаєр.

У цьому ж місяці Жак Тронш із видавництва «Галлімар» надсилає Прустові «два останніх Клоделя», а в серпні «Вибрані твори» Уолта Уїтмена. 20 серпня — наполегливе прохання Гастона Галлімара віддати на передрук «Германтів».

1 жовтня Пруст оселяється в домі 44 по вулиці Амуен на шостому поверсі, тимчасово, як думає він, у п'ятикімнатній квартирі, без історії, без пам'яті, далеко від вулиць свого дитин-

ства. «Проте я не чула від нього жодної скарги» (свідчення Селести Альбаре). У грудні — надіслання Жакові Рів'єру статті «Про Флоберів стиль». 10-го цього-таки місяця шістьма голосами проти чотирьох, відданих за роман Ролана Доржелеса «Дерев'яні хрести», Прустові присуджено Гонкурівську премію. Нападки на книгу численних газет: журналісти воліли б бачити лаври на голові ветерана війни. Реалізація непогана, але не більше: 3300 примірників — перший наклад, 6600 примірників надруковано в листопаді, такий самий тираж у січні й липні 1920 року. У червні — перше видання «Сванна» (3300 примірників), у листопаді — друге (8800). У той же час «Дерев'яні хрести» Ролана Доржелеса сягнули 8000 примірників. Новий лауреат не приймає жодного журналіста.

Протягом 1919 року Пруст вичитав два комплекти коректури «Германтів» і до Зошитів 60 і 61 невтомно заносив нові спостереження, передбачаючи доповнити цей том. Численні його листи до впливових критиків продиктовані бажанням обстояти своє право на творчість.

1920. Публікація у «Нувель-ревю-франсез» від 1 січня статті «Про Флоберів стиль», де Пруст, вертаючись до своїх засновків 1909 року, дискутує зі статтею Тібоде «Літературна полеміка про Флоберів стиль» («Нувель-ревю-франсез», листопад 1919 року). Цього ж місяця стаття про Режан у «Комедіа». 28 лютого — Прустова репліка в «Опіньйон»: чи варто «підносити на щит» кілька шедеврів французького малярства з Лувру? В березні — стаття про Леона Доде (оприлюднена вже посмертно). 20 березня — одруження П'єра де Полінь'яка з пайною де Валантінуа, прибраною дочкою принца Монакського, і поява у зв'язку з цим саркастичного листа Пруста й убивчих пасажів у «Германтах».

14 квітня Гастон Галлімар запевняє автора в тому, що для полегшення складання «Германтів» треба віддати гранки друкарці.

4 травня Пруст присутній на виставі російського балету в Опері, а 14-го — на генеральній репетиції «Антонія та Клеопатри» в перекладі Жіда. Звістка про смерть Режан доходить до нього на цьому вечорі, і він поспішає попрощатися з небіжчицею. 3 серпня — відповідь на анкету «Ентрансіжана» про те, яка ручна праця краща, а 28-го — про користь читальних залів. 23 вересня йому надано звання кавалера Почесного легіону. Проте Пруст не тішить себе ілюзіями, знаючи, що ті, хто його вітає, не брали його книжок до рук. 30 вересня він член журі «Блюменталь», присудження премії його другові й шанувальникові, директорові «Нувель-ревю-франсез» Жакові Рів'єру.

Починаючи з 1920 року, Пруст починає думати про Французьку академію: наприкінці травня признання його про це Жакові Рів'єру, а 4 грудня — Жакові Буланже.

17 серпня віддруковано «Той бік, де Германти»-I, а в жовтні книга виходить в одному томі; 23 вересня помічені друкарські помилки надіслано друкареві. Коротка передмова до збірки малюнків пані Клеман де Моньї «Життя під ножем». 15 листопада — стаття «Другові. Нотатки про стиль» у «Ревю де Парі»; при виданні збірки новел Поля Морана «Ніжний товар» 1921 року цю статтю буде використано як передмову.

1921. Друкування Прустом протягом цього року по журналах різного з досі не опублікованого. 1 січня — «Агонія» в «Нувель-ревю-франсез» (розповідь про те, як помирала бабуся); 21-го — «Туманний вечір» у «Ревю-абдомадер»; 1 лютого — «Поцілунок» у «Нувель-ревю-франсез». 8 січня — інтерв'ю Пруста з Емілем Анріо про класицизм і романтизм.

11 січня — план публікації ще п'яти томів. У травні Пруст вирушає на голландську виставку в Залі для гри в м'яч, щоб помилуватися на «Дельфтський краєвид»; тут йому стає зле. У червні — стаття «Про Бодлера» в «Нувель-ревю-франсез». Проте коли Рів'єр просить його написати про Достоєвського, Пруст відмовляється.

Навесні Пруст за правкою коректури «Содома й Гоморри»-II, але потім відкладає її і береться за машинопис. Справді, схоже на те, що після перших набраних у Брюгге гранок Пруст правитиме не їх, а машинопис, відтак у Франції набиратимуться нові гранки, і Гастон Галлімар та Рів'єр уже вноситимуть правки за ними.

30 квітня віддруковано, одним томом, «Той бік, де Германти»-II: «Содом і Гоморру»-I. Після виходу книги з Прустом поривають Альбюфера і графиня де Шевіньє, вважаючи, що їх виведено відповідно в образах Робера де Сен-Лу й герцогині Германтської; до того ж Пруст мусить переконувати Монтеск'ю, що той не Шарлюс.

У червні — еміграція Прустового секретаря Анрі Роша до Аргентини. 16-го Пруст обідає в пані Еннесі, цей обід на честь заручин герцога Мальборо і Гледіс Дікон. У вересні йому нездужається. У жовтні — «Перебої почуття», а в грудні — «Трамваєм до замку Распельєр» у «Нувель-ревю-франсез». У листопаді — «Ревнощі» в «Лезевр-лібр». Цього ж місяця — передача Галлімарові рукопису «Содома й Гоморри»-II, перша час-

подача «Содома й Гоморри»-III у вигляді «тоненького томика»: так відбрунькувалася в останній рік Прустового життя «Полонянка».

«Цілонічні» проводи року в Бомонів.

1922. На початку — вичитка останньої коректури «Содома й Гоморри»-II.

Спершу ніщо не свідчить про те, що цей рік Прустового життя матиме трагічний фінал. 7 лютого Пруст обідає в принцеси Суцо, зустріч за столом з Морісом Мартеном дю Гаром. 26-го інтерв'ю про пригодницький роман в «Анналь-політік-е-літерер». Наприкінці березня, коли «Содом і Гоморру»-II вже підписано до друку, він думає ще про «кілька дрібних, на рядок чи два, вставок». Селестина, небога, Івонна Альбаре, передруковує на машинці «Содом і Гоморру»-III: «Полонянку». В ході наступних правок буде зроблено три передруки. Третій перерваний хворобою.

8 лютого Рів'єр підтверджує Прустові: Олдос Гакслі — племінник натураліста (деталь, згадана в «Содомі й Гоморрі»-II) і надсилає роман Федора Решетникова «Підлипівці».

На початку весни, взявшись за рукопис «Віднайдений час», Пруст кличе Селесту й, за її словами, заявляє їй: «Знаєте, минулої ночі сталася неабияка подія... Ця новина непересічна. Минулої ночі я поставив крапку. — І додав: — Тепер можна й помирати».

Після другого складання за переробленим машинописом віддрукований «Содом і Гоморра»-II позначений датою 3 квітня 1922 року. 1 травня сильною дозою адреналіну Пруст обпікає стравохід. 27 травня — відповідь на запитання «Голуа» про братів Гонкурів. 18 травня Пруст обідає в «Ріці», запрошений англійськими друзями Шіффами після прем'єри пантоміми Стравинського «Лис»: за столом Дягилев, Пікассо, Стравинський, а також Джойс; крижана розмова між Прустом і Джойсом. У червні останній візит Люсьєна Доде. 21 червня Гастон Галлімар доводить Прустові: хоча Жорж Габорі йому перечитував «Содом і Гоморру», той у секретарі письменникові не підходить. 15 липня Едмон Жалу веде Пруста до модного тоді кабаре «Бик на даху».

Увесь цей рік за якоюсь химерною грою долі в Пруста навперебій просять статті. 22 липня — інтерв'ю про «нову стилістику» в «Ренесансі». 14 серпня — остання відповідь на запитання: «Ваші дії, якби настав кінець світу?» в газеті «Ентрансіжан».

У вересні здоров'я Пруста погіршується. Останні правки зроблено в Зошиті 59 або пов'язані з Альбертіною в машинопису, особливо в машинопису «Полонянки». На початку жовтня на вечорі в Бомонів Пруст підхоплює бронхіт. Поради лікаря добре харчуватися й більше відпочивати марні. 25 жовтня — лист до Рів'єра: «вся книга для Гастона вигладжена». На початку листопада — останній лист Гастонові Галлімару: «Головне зараз — це подати вам притьмом усі книжки». 7 листопада видавець підтверджує одержання машинопису «Полонянки» й передає його друкареві для складання. Бронхіт у Пруста переходить у пневмонію. 17 листопада йому кращає. 18-го він марить і в маренні бачить «гладку чорну жінку»; о 3-й годині ще говорить з братом Робером, а о пів на п'яту помирає. 22 листопада — похорон.

1 листопада — уривки з «Полонянки»: «Бачити, як вона спить. Мої пробудження зі сну» у «Нувель-ревю-франсез».

«Содом і Гоморра»-III, «Полонянка», 2 томи. Закінчення друку — 14 листопада.

1925. «Альбертіна зникає», 2 томи. Закінчення друку — 30 листопада.

1927. «Віднайдений час», 2 томи. Закінчення друку — 22 вересня. «Хроніки», збірка статей. Упорядники Робер Пруст і Гастон Галлімар.

1935. 29 травня — смерть Робера Пруста.

1952. «Жан Сантей», 3 томи. Видавець Бернар де Фаллуа.

1954. «Проти Сент-Бева», а також «Нове різне», видавець Бернар де Фаллуа.

«У пошуках утраченого часу», звірка і підготовка видання П'єра Кларака та Андре Ферре, «Бібліотека Плеяд», 3 томи.

1971. «Жан Сантей», з додатком «Утіх і днів», підготовка видання П'єра Кларака у співробітництві з Івом Сандром, «Бібліотека Плеяд».

«Проти Сент-Бева», з додатком «Пастишів і різного», а також «Есе й статей», підготовка видання П'єра Кларака разом із Івом Сандром, «Бібліотека Плеяд».

1984. 18 квітня смерть Селести Альбаре; ось її слова про Марселя Пруста: «Я служила йому, догоджала і обожнювала його».

1987. «У пошуках утраченого часу», 4 томи. За редакцією Жана-Іва Тадьє, «Бібліотека Плеяд», 4 томи.

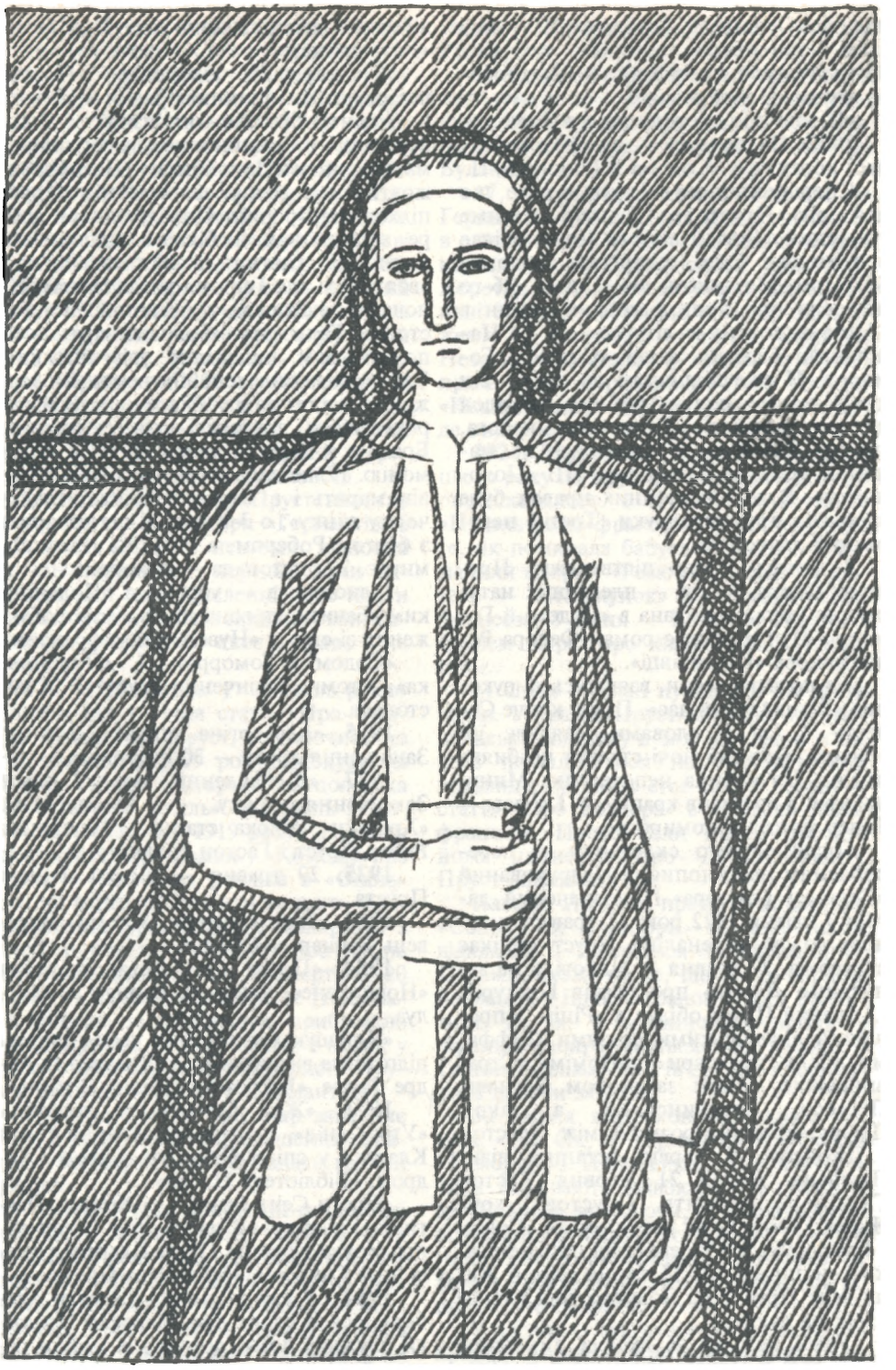

Портрет Данте роботи Григорія Гавриленка. 1965.

Київське наукове товариство імені Петра Могили видало 1995 року «метелика» на шістдесят сторінок і накладом у сто (!) примірників. Обкладинка з написом «Данте» роботи художника Якова Ковбаси об'єднує перші одинадцять пісень «Пекла» в перекладі Максима Стріхи, та матеріали до бібліографічного покажчика «Данте й Україна», укладені Сергієм Білоконем (всього — 171 позиція, що не ввійшли до виданого 1970 року покажчика Мирослава Мороза «Данте Аліг'єрі в Українській РСР». Сьогодні «Всесвіт» передруковує з цього видання десяту пісню — одну з найвідоміших і найчастіше цитованих.

ДАНТЕ АЛІҐ'ЄРІ

ПІСНЯ X

З італійської переклав Максим СТРІХА

Отак дійшли проходу ми вузького
Поміж стіною скелі та гробами,
Учитель мій і я за плічми в нього.
«Високий чеснотливче, ти кругами
Ведеш мене в місцину зловорожу,
Повідай же,— я тими рік словами,—
Людей у домовинах чи я зможу
Побачити? Бо піднято всі віка,
Й не видно, щоби хтось тут ніс сторожу».
А він мені: «Замкнуться всі довіку,
Як вернуться з долини Йосафата,
Набувши знову тіла чоловіка.
Тут кожна тінь у тому винувата,
Що Епікура поділяла вчення,
Мов і душа вмира, від тіла взята.
Усе, на що було твоє зволе́ння,
Почуєш тут, ще й виповниш до краю
Цікавість, котру не назвав на йменння».
А я: «Від тебе, князю, не ховаю
Душі, хоч не спішу все оповісти,
Бо ж ти і сам ощадний на слова є».
«Тосканче, що ідеш в огненнім місті
Живий, ще й у речах плекаєш цноту,
Спинися, будь ласкав, у цьому місці.
Твоя говірка вказує достоту,
Що ти родився у славній батьківщині,
Якій аж надто я завдав клопо́ту».
Такі слова з одної домовини
Почулись враз, і до свого прибився
Я князя, згуки вчувши страховинні.
А він до мене: «Ти дарма знітився;
Он бачиш: Фаріната то озвався,
Що вже по чресла з гробівця підвівся».
Я поглядом тоді у нього вп'явся,
А він підніс чоло і вип'яв груди,
Немовби з пекла згорда насміхався.
Тоді мій вождь поміж гробами всюди
Провів мене, моторно, проказавши:
«Нехай розмова з ним розважна буде».
Як ми спинились, край гробниці ставши
Той із презирством глянув, без вагання
«У тебе предки хто були?» — спитавши.

© Максим Стріха, 1996, переклад.

І я тоді з великого старання
В моїм нічого не втаїв одвіті;
І скинув брови він від хвилювання,
А там сказав: «То вороги неситі
Були мені, й моїм, і нашій справі,
Я двічі їх розпорошив по світі».
«Хоч вигнані, вернулись по виправі
І раз, і вдруге; — так я рік до нього,—
А ваші щось на ту науку мляві».
Тоді побачив поруч ще одного:
Він підборіддям вперся в пруг, тремтячи,
Бо на коліна звівся лиш небога.
І озирався він круг мене, наче
Хотів побачити когось зо мною;
Коли ж надія зникла, то крізь пла́чі
Промовив: «Як покарано тюрмою
Тебе за розум твій щонайвисокий,
Скажи, де син мій? Чом він не з тобою?»
А я на те: «Я тут не одинокий:
Он той, хто звів мене в ці крутояри,
Ваш Гвідо зневажав його уроки».
Його слова і спосіб тої кари
Мені нараз ім'я його відкрили,
Тому і відповів я без забари.
Враз випроставшись, крикнув він з могили:
«Ти кажеш? зневажав? то вже він згинув?
Йому очей не тішить світло миле?»
І поки хвильку думою розкинув
Я перше, ніж йому щось відказати,
Впав навзнак він, і гріб його поглинув.
Тим часом другий, гордістю пойнятий,
Із ким ще не скінчили ми розмову,
Не зворухнувсь, до місця мов прип'ятий;
І річ перервану повів він знову:
«Моїм ще та наука невідома,
Се гірш мені від вічного закову.
Та вп'ятдесяте в сяєві ясному
Прибуде донна та, що тут царює,—
І взнаєш сам тоді ти, що по чому.
На тебе ясен світ іще чатує,
Тож поясни: чому наш люд ще й нині
В своїм законі на моїх лютує?»
Я відказав: «По січі й різанині
Вода зробилась в Арбії рудою,
Те в нашім храмі пам'ятать повинні».
Зітхнувши, похилився він головою
Та й проказав: «Не сам я був у полі,
І мали всі причину йти до бою.
Зате був сам, коли хотіли долі
Флоренцію знести, її ж тоді я
При піднятім обстояв заболі».
«Нехай твій рід не полиша надія,—
Йому відрік,— та прагну розв'язати
Той вузол, що над думкою тяжіє.
Я бачив сам: вам легко розрізняти
Подію, що в далекім часі буде,
Та нинішнього вам не дано знати».
«Ми — наче ті далекозорі люди:
Те бачим,— рік він,— що від ока далі,
Князь вищий уділив таке нам чудо.
Та в пітьмі речі ближчі, чи наста́лі,
Й не знаємо, аж поки хтось не скаже,
Що діється у людському загалі.

Та відать мусиш, що повік зав'яже
Знання все смерть тоді, коли між нами
Й будучиною брама враз проляже».
Й жалкуючи за тим, хто впав до ями,
Я рік: «Скажіть йому: його дитина
Ще досі між земними пожильцями;
А що не відповів — на те причина
В тім, що замкнула розум у загати
З'ясована вже зараз мішанина».
Та вчитель звав уже мене рушати;
Я ж мучня ще спитав собі в науку,
Кому ще там припало з ним лежати.
Повів він: «Тисячі тут терплять муку:
Тут Федеріко Другий ліг у ложе,
Там — Кардинал; про інших — ані згуку».
І зник; я ж до старого, повен дрожу,
Поета рушив, і була журба вся
З думок про віщування зловороже.
Ми йшли удвох, і він шляхом спитався:
«Чому єси в бентезі ти і в горі?»
І я в усьому враз йому зізнався.
«Що тут почув, умом прийми в покорі
І заховай,— пророк мудрець по хвилі. —
Та знай іще,— підніс він пальця д'горі,—
Тебе зустрінуть сяйвом очі милі;
Їм видно все, й вона тобі відкриє,
Що жде тебе на життьовому схилі».
Ліворуч слід за ним зійшов тоді я,
Від муру ідучи до середини
По стежці, що збігала в чорторії,
Де сморід підіймався із долини.

ПРИМІТКИ ДО ПІСНІ X

В цій пісні Данте з Вергілієм подорожують Шостим колом Пекла, де у вогненному місті Дісі караються єретики й безбожники.

11. Йосафат — долина під Єрусалимом, місце майбутнього Страшного Суду.

16 — 18. Вергілій натякає на бажання Данте побачити своїх співвітчизників Фаріната й Кавальканті, що були епікурейцями.

32. Фаріната дельї Уберті (пом. 1264) — голова партії флорентійських гібелінів (прихильників Імперії), що двічі виганяв з міста супротивників — гвельфів, до яких належали предки Данте: вперше 1248 р. і вдруге — 1260 р., після битви при річці Арбії.

49 — 51. Розгромлені гвельфи двічі повернулися: 1251 р. та 1266 р. Після їхнього другого повороту гібелінів з родини Уберті було вигнано назавше.

52. Тоді побачив поруч ще одного... — Кавальканте Кавальканті, гвельфа, батька поетового друга Гвідо Кавальканті, філософа й поета.

58 — 60. Кавальканті вважає, що Данте потрапив до пекла живим через свій хист, і тому дивується, не бачачи рівного за хистом свого сина.

79 — 81. Фаріната віщує Данте вигнання за 50 місяців (донна та, що тут царює — Прозерпіна, богиня підземного царства, яку також вважали богинею Місяця).

83 — 84. Амністія ніколи не поширювалася на родину Уберті; виявлених у Флоренції, їх нещадно карали на смерть.

87. Храм — тут також місце засідань вищої влади Флоренції.

91. Зате був сам... — Фаріната єдиний виступив проти наміру тосканських гібелінів знести Флоренцію з лиця землі.

119. Федеріко — німецький цісар Фрідріх II (1194 — 1250), який мав славу єретика.

120. Кардинал — Оттавіано дельї Убальдіні, палкий гібелін та ворог папства, настільки впливовий, що, маючи на увазі його, говорили просто «кардинал».

Томас Стернз ЕЛІОТ

ДАНТЕ. ПЕКЛО

ЕСЕ(Скорочено)

З англійської переклав Максим СТРІХА

Я знаю з досвіду, що мені легше було оцінити вірші, коли я мало знав про поета. Цитата, спостереження, пристрасна стаття можуть виявитися тим випадком, що спонукає читати саме його; та ретельне вивчення життя й доби завжди шкодило мені. Я не захищаю невігластва; цього правила не докладеш до читання греків чи римлян. Проте, коли поет пише твоєю мовою або ж чужою, але такою, що існує й досі, його можна читати без підготовки. В кожному разі, краще звернутися до вчених праць тому, що тобі подобаються вірші, аніж уявити, що вірші тобі подобаються, тоді як насправді ти просто начитався учених праць. Я гаряче любив декотрих французьких поетів ще тоді, коли не міг пристойно перекласти хоча б зо два їхніх рядки. Коли ж я став читати Данте, задоволення й розуміння розійшлися ще далі одне від одного.

Я не раджу вам учити італійську мову лише потому, як ви прочитаєте Данте; але багато чого просто не треба знати, поки ви не прочитали з нього бодай дещицю з усією насолодою, що її може дати поезія. Кажучи це, я уникаю двох крайнощів, що чатують на критика. Можна твердити, що Данте порадіє той, хто проникне в його світогляд, задум, прихований сенс; а можна й стверджувати, що все це не має ваги, що вірші його — це вірші, і щоб полюбити їх, зовсім не потрібно розглядати каркас, який допоміг поетові в час його творчості, але анітрохи не допоможе читачеві. Другої помилки допускаються частіше, й тому, напевно, багато хто знає з усієї поеми тільки «Пекло» чи уривки з нього. Потяг до «Божественної комедії» зроджується поступово. Якщо при першому прочитанні ви нічого в ній не знайшли, то вже й не знайдете; коли ж якісь вірші вразили вас, вам схочеться зрозуміти її краще, і нічого не спинить вас, окрім лінощів.

Вірші Данте дивовижні тому, що їх, у певному розумінні, дуже легко читати. Це доводить, що справжня поезія промовляє до нас ще до того, як ми її зрозуміємо (я не стверджую зворотного: якщо вірші треба спочатку зрозуміти, це не означає, що вони погані). Коли дізнаєшся про поета більше, можна перевірити це враження; але, читаючи Данте й інших поетів мовами, які я не дуже добре знаю, я переконався, що воно — не вигадка. Річ не в тому, що я не збагнув того або іншого місця, чи придумав що-небудь, чи пригадав власне. Враження було свіже, і, мені здається, об'єктивне,— як справжнє «поетичне відчуття». Коли читаєш Данте вперше, і це враження, і мої слова дістають чимало переконливих підтверджень. Я не хочу сказати, що мова його проста — вона достатньо складна; непростий і зміст, і те, яким чином він висловлений. Незрідка, висловлюючи думку, він з такою силою її стискує, що потрібно цілого уступа, аби ясно передати три рядки, й цілої сторінки, аби їх прокоментувати. Але я маю на увазі інше: можна сказати (хоча слово це мало що значить саме по собі), що Данте — *найвсезагальніший* з поетів, які писали новими мовами. Не «найбільший», не «найзрозуміліший» — Шекспір і різноманітніший, і краще бачить деталі; всезагальність Данте пов'язана не лише з ним самим. Італійська мова часів Данте діставала особливі переваги через близькість до мови всезагальної, латини. В мовах, якими доводилося користуватися Шекспірові й Расінові, багато більше «місцевого». Це анітрохи не означає, що гірше писати вірші по-англійському або по-французькому. Але народна мова Італії наприкінці середніх віків, коли нею послуговувалися поети, була ще дуже близькою до латини, бо всі вони, як і Данте, звикли розмірковувати про філософію, та й взагалі про речі відсторонені, середньовічною латинською мовою. Середньовічна ж латина — мова найвиробленіша; нею писали чудові вірші й чудову прозу, й вона була чимось

© Максим Стріха, 1996, переклад.

на кшталт високорозвиненого літературного есперанто. Коли ми читаємо нових філософів по-англійському, по-французькому, по-німецькому або ж по-італійському, нас вражають *національні* відмінності думки. Сучасні мови дедалі більше виокремлюють відсторонене думання (єдина наша спільна мова — математика); середньовічна ж латина прагнула підкреслити й висловити те, про що можуть думати люди найрізноманітніших націй. Мені здається, що у флорентійській мові Данте чимало цієї всезагальності, і саме уточнення («флорентійська») лише підкреслює її, бо знімає сучасний поділ на різні народи. Щоб любити французькі чи німецькі вірші, треба, напевно, мати бодай якусь схильність до французького чи німецького складу розуму. Данте — італієць і патріот, але насамперед він європеєць.

Відмінність ця — одна з причин Дантової «легкості», і ми можемо поговорити докладніше про те, в чому вона виявляється. Стиль Данте особливо ясний. Думка його буває темною, слово ж — ясне чи бодай прозоре. В англійських поетів слова темнуваті, власне, в цьому — частина їхнього чару. Я не хочу сказати, що англійські поети добрі лише з погляду «словесних пишнот». Річ в іншому: кожне слово тягне за собою асоціації, а слова самих асоціацій відводять нас іще далі. Обтяженість ця — наша, «місцева», її породжено особливою цивілізацією, те ж саме є і в інших сучасних мовах. Італійська мова в Данте, по суті, та ж сама, що й нині; але її не назвеш сучасною. Культура Данте не була культурою однієї країни, а культурою всієї Європи. Звісно ж, я усвідомлюю, що відвертість мови є і в інших поетів, які творили до Реформації та Ренесансу, особливо в Чосера та Війона. Звісно ж, у Данте чимало спільного з ними. Вони подібні, настільки подібні, що неможливо любити одного з них, якщо не любиш інших; а з початком Відродження мова поетів стала темнішою і важчою. Але в Данте за всієї його спорідненості з ними значно більше і ясноти, і всезагальності. Чужинцеві, що погано знає італійську, легко читати Данте і з інших причин, але всі вони пов'язані з головним: Європа тих часів, за всієї її роздрібленості, була в духовному розумінні значно цілісніша, аніж нам здається. Народи розділила не Версальська угода, націоналізм зродився задовго перед нею, але роз'єднання, що завершила за наших часів ця угода, почалося невдовзі після Данте. Одна з причин Дантової «легкості» в тому, що ... проте, спершу я зупинюся на іншому.

Отож поясню, чому я сказав, що Данте «легко читати», але не став розлого розмірковувати про його «всезагальність». Слово це саме по собі просте, але я не хочу, аби ви подумали, начебто Данте був наділений всезагальністю, якої немає в Шекспіра, Мольєра або Софокла. В Данте не більше «всезагального», аніж у Шекспіра; однак мені здається, що ми краще розуміємо Данте, аніж розуміють чужинці тих, кого я перелічив. Шекспір, Софокл та зрештою і Расін з Мольєром пишуть про такі ж загальнолюдські речі, але їм доводиться послуговуватися «місцевішими» засобами. Як я вже казав, італійська в Данте дуже близька за світовідчуттям до середньовічної латини, а середньовічні філософи, яких читав і він, і всі освічені люди його часу народилися в різних країнах. Святий Тома Аквінат був італійцем, його попередник Альберт Великий — німцем, Абеляр — французом, Гугон та Річард з Сен-Віктора — шотландцями. Щоб зрозуміти, яким знаряддям послуговувався Данте, порівняйте початок «Пекла»:

Nel mezzo del cammin di nostra vita
mi ritorvai per una selva oscura,
che la diritta via era smarrita

(Здолавши півшляху життя земного, я раптом опинився в темній хащі, бо збився десь убік з путі прямого. — *Тут і далі переклад уривків з «Божественної комедії» мій.*— **М. С.**) з віршами, які супроводжують прихід Дункана до замку Макбета:

Дункан: Стоїть цей замок в затишній місцині —
Повітря чисте й лагідне тут ніжить
Нам почуття.
Банко: А стриж, цей літній гість,
Що під карнизом храмовим гніздиться,
Нехибний знак, що дихає тут небо
Спокоєм. В замку й виступу немає,
Де ці птахи колисок не ліпили б
Своїх висячих. Там же, де вони
Гніздитись люблять, я давно помітив,
Повітря чисте.

Переклад Бориса Тена

Я не беруся стверджувати, що навіть в одному рядкові Данте ми все розуміємо й цінуємо так само, як розуміє та цінує освічений італієць. Але я скажу, що при перекладі Шекспіра італійською мовою втрачено буде більше, аніж при перекладі Данте — англійською. Як відшукати чужинцеві слова, щоб висловити по-своєму те поєднання близькості й віддаленості, що ним позначено багато фраз Шекспіра?

Я не судитиму про те, яка мова краща, для мене таке питання позбавлене змісту; я просто кажу, що чужинцеві легше зрозуміти Данте. Причина не в тому, що Данте вищий як поет, а в тому, що він писав, коли Європа ще була більш або менш єдина. Навіть якби Чосер та Війон жили в ті самі роки — й за мовою, і за місцем — були б далі від центра Європи.

Однак Данте простий також і з другої, доволі складної, причини. Він не лише мислив, як мислив тоді кожен освічений європеєць, але й метод, що він його застосовував, був усім зрозумілий. У цій статті я не обговорюватиму, правильно чи ні тлумачать його алегорії. Мені важливе лише одне: алегорію вживали тоді повсюдно, й тому, хоч як це дивно, вона сприяла зрозумілості й простоті. Для нас вона найчастіше складна й обтяжлива, наче загадка. Ми пов'язуємо її з нудними поемами (в кращому разі — з «Романом про троянду»), а в поемах прекрасних її не помічаємо.Однак не помічаємо ми якраз того, через що мова в таких поетів, як Данте, особливо ясна.

Тому, хто вперше читатиме першу пісню «Пекла», зовсім не потрібно гадати, що означають лев, пантера та вовчиха. Для початку краще про це не знати й не думати. Подумаймо не про те, що приховано за цими образами, а про друге, протилежне: чому взагалі цю ідею висловлено алегорією? Уявім собі думання, що й хоче, й звикло висловлювати себе в алегорії, а для вправного віршника алегорія — це *ясний зоровий образ.* Ясні ж зорові образи значно насиченіші; коли вони щось означають — не обов'язково розуміти, що саме; але, бачачи образ, ми маємо пам'ятати, що значення в цьому є. Алегорія — лиш один з поетичних засобів, але засіб цей приносить поетові багато користі.

Данте наділений *зоровою* уявою, але не такою, якою наділений сучасний мистець, який пише натюрморт. За тих часів люди ще мали видіння. Це було для них навичкою душі. Ми втратили її, а вона нітрохи не гірша від тих, що в нас лишилися. Ми бачимо лише сни і вже не пам'ятаємо, що видіння (тепер вони з'являються лише хворим і неписьменним) були й глибші, і цнотливіші за сни. Ми не маємо й сумніву, що сни наші приходять ізнизу: можливо, що це позначається на снах.

Зараз я прошу читача про одне: щоб він відкинув, якщо може, упередження проти алегорій і зрозумів хоча б, що вони були не порожнім засобом, який допомагав писати вірші, коли немає натхнення, а справжньою навичкою душі, яка на висоті своїй могла витворити не лише великого містика або святого, але й великого поета. Завдяки алегорії й може любити Данте той, хто не надто добре знає італійську мову. Слова змінюються, але очі в нас — ті ж самі. Алегорія була не місцевим, а загальноєвропейським засобом письма.

Данте хоче, щоб ми побачили те, що бачив він. Тому мова його вельми проста, метафор обмаль, бо алегорія з метафорою не тримаються купи. (...) Але, коли хочете, вся поема Данте — велетенська метафора, і в її рядках окремим метафорам місця немає.

Тому краще спершу звикати до поеми частинами, спиняючись на тому, що сподобалося, бо все одно нічого не зрозумієш до кінця, поки не знаєш цілого. Ми не зрозуміємо, чому на брамі пекла написано:

Giustizia mosse il mio alto Fattore:
fecemi la divina potestate
la somma sapienza e il primo amore.

(Творець мій правду ствердив превелику: мене з могуттям Божим породили премудрість *і любов, що є одвіку*), поки не зійдемо на найвище небо й не повернемося звідти. Але нам під силу зрозуміти ту сцену, що, найперша, вражає багатьох читачів, — зустріч Паоло й Франческо зворушує нас не менше за будь-яку добру поезію. (...)

Ми бачимо й відчуваємо, що діється з загиблими душами коханців, хоча іще й не розуміємо, який зміст вкладає в це Данте. Така сцена сама по собі дає нам не менше, аніж п'єса Шекспіра, яку читаєш окремо від інших. Ми не зрозуміємо Шекспіра ані з першого читання, ані з однієї п'єси. Всі його п'єси взаємопов'язані, якщо читати їх одна по одній, і довгі роки підуть на те, аби бодай якось, бодай неповно відгадати візерунок його килима. Я навіть не певен, чи знав відгадку він сам. Напевно, цей візерунок багатший, аніж у Данте, але він і складніший. Нам все зрозуміло, коли ми бачимо рядки:

Noi leggiavamo un giorno per diletto
di Lancialotto come amor lo strinse:
soli eravamo e sanza alcun sospetto.
Per piu fiate li occhi ci sospinse
quella lettura, e scolorocci il viso;
ma solo un punto fu quel che mi vinse.
Quando leggemo il disiato riso
esser baciato da cotanto amante,
questi, che mai da me non fia diviso,
la bocca mi bacio tutto tremente.

(Одного дня знічев'я по розмові читали про кохання Ланчелота ми вдвох, самі, до злого не готові. За тим читанням раз у раз блідота вкривала лиця, як стрічались очі; і нас та книга здужала збороти. Читаючи, як посміх преохочий цілунком уст коханих відгукнувся, той, що ми з ним довіку серед ночі, весь тремтячи, устами уст торкнувся.) (...)

Коли ми читаємо «Пекло» вперше, перед нами проходять вервечкою почварні, але ясні образи, вони взаємопов'язані, вони один одного доповнюють. Ось промайне людина, і ми запам'ятаємо її з однієї досконалої фрази, такої, як оця, в якій мовиться про гордого Фарінату дельї Уберті:

ed el s'ergea col petto e con la fronte,
come avesse lo inferno in gran dispitto.

(А він підніс чоло і вип'яв груди, немовби з пекла згорда насміхався.)

Натрапляємо ми й на довгі сцени, які самі по собі лишаються в пам'яті. Мені здається, найдужче зворушують при першому читанні епізоди з Брунетто Латіні (пісня XV), з Уліссом (пісня XXVI), з Бертраном де Борном (пісня XXVIII), з майстром Адамо (пісня XXX) та з Уголіно (пісня XXXIII).

Хоч я вважаю, що не варто проминати інших епізодів, і раджу дочекатися цих сцен, все ж пам'ятаю, що саме вони привернули мою увагу при першому читанні, насамперед сцени з Брунетто й Уліссом, до яких мене не підготували ані алюзії, ані цитати. Їх можна зіставити: хоча в першій Данте говорить про свого улюбленого вчителя, а в другій — про легендарного героя античності, вони обидві вражають нас. Ми відчуваємо той подив, який Едгар По вважав самісінькою суттю поезії. Найкращий приклад — останні рядки, де Данте відпускає загиблого вчителя, якого так любив і шанував:

Poi si rivolse, e parve di coloro
che corrono a Verona il drappo verde
per la campagna; e parve di costoro
quelli che vince, non colui che perde.

(І він побіг від нас, немов погнався за полотном зеленим у змаганнях, що під Вероною; і тим здавався, хто виграв, а не тим, хто пас останніх.)

Читача вразять ці вірші, навіть коли він не знає про змагання з бігу, де нагородою був шмат зеленого полотна; коли Брунетто, що впав дуже низько, біжить як *переможець,* кара його набуває забарвлення, яке може дати лише велика поезія. (...)

Історію Улісса у викладі Данте читаєш як захопливий роман, як цікаву історію. (...) Підкреслю ще раз, що Данте був вищою мірою правий, коли серед історичних осіб помістив бодай одного чоловіка, якого навіть сам він вважав, напевно, лише літературним героєм. Так знімається звинувачення в тому, що він запроторював людей до пекла з дріб'язкових та особистих причин. Це змушує нас пригадати, що пекло — не місце, а *стан;* що Данте дарував і блаженство, і загибель не лише тим, хто жив на світі, але й тим, кого породила уява; що думати про пекло й відчувати його, хоча воно лише стан, можна лише в чуттєвих образах; і нарешті, що воскресіння плоті значить більше, аніж нам здається. Але такі думки приходять, коли прочитаєш поему не один раз; радіти їй при першому читанні можна й без них.

Поема створює в нас і відчуття єдиної миті, і відчуття цілого життя. Приблизно те ж саме ми відчуваємо, коли дуже когось любимо. Ось перша, неповторна мить, коли ми здивовані, приголомшені, навіть налякані (Я — Господь твій!); її не забудеш і цілком не відтвориш, але вона втратить будь-який сенс, коли не захопить нас до кінця, не набуде глибини й примирення. Майже всі вірші ми переростаємо, збуваючись їх, як переростаємо, збуваючись, майже всі пристрасті. Поема ж Данте — одна з тих, до якої сподіваєшся дорости бодай до кінця життя.

Напевно, найважче читати вперше останню, XXXIV пісню. Видіння Сатани видасться жаским і недоладним, особливо коли в пам'ять запав кучерявий демонічний герой поеми Мільтона; воно надто подібне до фрески в Сієнні. Самісіньку суть зла так само не можна обмежити місцем і виглядом, як і Дух Божий. Зізнаюся, інколи мені здається, що диявол у Данте страждає, наче кожна загибла людина, а я відчуваю, що дух зла страждає *по-інакшому,* й муки його слід по-інакшому зображувати. Скажу тільки, що ніхто не впорався б ліпше з такою відворотною справою: Данте зробив усе, що міг. Англійського читача прикро вразить, що Кассій і Брут, шляхетний Брут,— там само, де Юда, бо ми звикли до шекспірівських Кассія та Брута. Але якщо справедливе те, що я сказав про Улісса, Данте мав рацію й тут. Якщо ж ви не зможете читати останню пісню, прошу вас про одне — почекайте, поки не прочитаєте останню пісню «Раю» (вище від якої, на мій погляд, поезія не здіймалася й не здійметься) й не зживетеся з нею. Там Данте надолужує з лишком будь-які вади XXXIV пісні «Пекла». А можливо, читаючи «Пекло» вперше, пропустіть її й поверніться до початку пісні III:

Per me si va nella citta dolente,
per me si va nell'etterno dolore,
per me si va tra la perduta gente.
Giustizia mosse il mio alto Fattore:
fecemi la divina potestate,
la somma sapienza e'l primo amore.

(Крізь мене входять до осель боління, крізь мене входять до плачів без ліку, крізь мене входять згиблі покоління. Творець мій правду ствердив превелику: мене з могуттям Божим породили премудрість і любов, що є одвіку.)

Міхаель ФІЛІПП

«ФОРТЕЦЯ ПІЛІГРИМІВ» — ОСЕРЕДОК ДУХОВНОСТІ[1]

Десяте травня 1940 року не стало «цілковитим» кінцем німецької еміґрантської літератури в Нідерландах, і за німецької окупації там з'являлися тексти авторів-вигнанців або ж були написані книжки, що побачили світ лише по війні. До історії еміґрації та еміґрантської літератури належить також той факт, що після завершення другої світової війни деякі вигнанці залишилися в країні, що надала їм притулок — з-поміж них найвідоміші Ганс Келлсон і Конрад Мерц, а також письменниця Елізабет Августин. Мабуть, найяскравішим прикладом інтеґрації вигнанців у Нідерландах є засноване в 1951 році видавництво «Каструм перегріні», фундатором якого виступило німецько-нідерландське товариство тих, що «жили в підпіллі» й зібралися разом у воєнні роки.

У центрі товариства «Каструм перегріні» стояла постать Вольфґанґа Фроммеля — в усіх відношеннях незвичайної людини, життя якої визначалося передусім двома принципами: поезія й педагоґіка. Поезію тут слід розуміти в тому сенсі, якого надавав їй Стефан Ґеорґе на початку нашого століття: в оновленні античного розуміння світу і в наслідуванні Гельдерліну. Ґеорґе був також життєвим взірцем для Фроммеля.

Фроммель народився 1902 року в Карлсруе в родині теолога й покинув Німеччину 1937 року, після того, як протягом попередніх років намагався протиставити націонал-соціалізму консервативну опозицію. Працюючи редактором на радіомовленні й видавцем, він упродовж перших двох років після захоплення влади націонал-соціалістами оприлюднював тексти із закамуфльованою критикою системи, одначе в 1935 році мусив облишити ці зусилля. Місцями еміґрації Фроммеля були Базель, Флоренція і Па-

[1] Доповідь на конференції «Кіно і література в тоталітарних режимах», Київ, 1995.

© Goethe-Institut, Kyiw. 1996.

риж, влітку 1939 року він перебував у гостях у Голландії, але початок війни зашкодив йому повернутися до Франції.

Спершу Фроммель переховувався в колонії художників у Берґені, в Північній Голландії, де познайомився з нідерландським поетом Адріаном Роландом Голстом. Два приятелі Фроммеля, німецько-єврейські емігранти, викладали в школі в Еоді бель Оммен, заснованій англійськими квакерами для дітей німецьких емігрантів. Навідуючи час від часу цю школу з осені 1939 року, Фроммель познайомився з деякими німецько-єврейськими учнями; а в Берґені потоваришував з молодими голландцями. Так невдовзі створилася розгалужена і густа мережа людських зв'язків, яку складали понад дюжина німецьких і нідерландських юнаків і дівчат, почасти єврейського походження.

Гурток Фроммеля — один, мабуть, із нечастих прикладів подолання так званого загромадження перегородками, тобто засуджуваного жорсткого поділу нідерландського суспільства на релігійні чи політичні угруповання. Він є також яскравим зразком особистих контактів між нідерландськими діячами й німецькими емігрантами. Цей аспект, зважаючи на загальний брак для еміґрації емпіричного матеріалу, навряд чи можна переоцінити за значущістю.

Після німецького нападу на Нідерланди 10 травня 1940 року Фроммель спробував було втекти з двома друзями на пароплаві до Англії. Коли ця спроба зазнала краху, всі троє серйозно подумали про самогубство — вчинок, продиктований розпачем, що його інші емігранти, такі як Герт Шрайнер або Франк Баршауер, справді здійснили. У «Біографічному довіднику з німецької еміґрації» перелічено 185 утеклих до Нідерландів емігрантів, з яких, як підрахував Ганс-Альберт Вальтер, 93, тобто майже половина, були заарештовані окупаційною владою. За підрахунками того самого Вальтера, 40 емігрантів вижили в умовах нелегальності. Інші емігранти, як, скажімо, визнаний «непридатним» Макс Бекманн, перебували, згідно з Вальтером, у Нідерландах легально. Фроммеля також класифікували як «непридатного», і його статус можна означити принаймні як «напівлегальний».

Коли влітку 1942 року в Нідерландах розпочалась депортація євреїв, Фроммель надав притулок своїм друзям, яким загрожувала небезпека. Художниця Жізель ван Ватершоот ван дер Грахт, з якою Фроммель познайомився у Адріана Роланда Голста, запропонувала їм під житло свою квартиру в Амстердамському районі Геренграхт. З липня 1942-го і до визволення Голландії в травні 1945 року цей будинок став збірним пунктом для багатьох переслідуваних з расово-ідеологічних причин, які, змінюючи одне одного, жили там «у підпіллі» тривалий чи короткий час. Сюди приходили й молоді голландці, що ухилялися від примусових робіт, а незадовго до закінчення війни — й дезертири німецького вермахту. Утворилася німецько-нідерландська мистецька спільнота, в якій національні відмінності більше не відігравали жодної ролі.

«Нікому не видавалося дивним, що два голландці пишуть у подарунок третьому під час війни німецькі вірші», — розповідає про пережите Клаус Віктор Бок, професор германістики, який вийшов уже на пенсію. Надруковані 1985 року під назвою «В підпіллі серед друзів» його замальовки описують часто доволі драматичні обставини виживання; групі в Геренграхті доводилося жити під постійною загрозою викриття; під час облави німецької поліції присутні лише завдяки щасливому випадку уникли арешту.

Дослідник Ренесансу Персі Ґотейн, з початку двадцятих років близький друг Фроммеля, відвідав у листопаді 1943 року «нелеґалів» в Амстердамі. Запис у щоденнику фіксує його враження: «Живучи під постійною загрозою, вони витримували гнітючий тиск на них завдяки тому, що в своїй чернечій замкненості все-таки цілковито віддавалися розвитку і плеканню життя, присвяченого музам. У той час, як цілий день звучали маршові пісні солдатів, які проходили повз, а вночі небо над містом зловісно гуло від ескадр бомбардувальників, що прилітали із Заходу, тут старанно і з великим захопленням малювали й писали картини, перекладали й складали вірші, вчили їх напам'ять».

У цьому запису примітно насамперед змалювання контрасту між «тим, що зовні, й тим, що всередині» й художньо-духовні заняття відлюдників. У такі часи, зазначав Фроммель, «важливо тримати себе в руках і найсуворішою дисципліною примушувати себе до праці й внутрішнього поступу». Спілкування з поезією, концентрація на надособистісному стали концепцією виживання за часів фізичних, так і психологічних злигоднів і загрози. Найважливішим було спільне читання віршів: «Нас охоплювало тоді,— пише Клаус Віктор Бок,— відчуття спокою і магічної захищеності».

Повідомлення Бока — це насамперед документ «прожитого життя»; програмні висловлювання трапляються тут рідко.

Одним із нечисленних винятків є деякі відтворені Боком висловлювання Фроммеля: «Вчення виходить спочатку з нашого способу життя, не навпаки. Текст — це наше життя, ваші твори — це коментар. Самотність і спільність для нас не протилежні полюси, а центри одного й того самого еліпса. В обох випадках вирішальне значення має відчуття опори, усвідомлення захищеності. Тільки така свідомість уможливлює захоплення дією й мужність до цієї дії, ризику, того, що ми сьогодні сприймаємо як зобов'язання й відповідальність». Ці висловлювання, що їх можна датувати, мабуть, 1944 роком, пояснюють духовне і людське тло, на якому було можливим «підпільне життя». Фроммель висловлювався також про духовну об'єднаність, яка долала національні відмінності й яку він пояснював загальною орієнтацією на поезію Стефана Ґеорге: «Ми, що сидимо тут, надто різні за віком, походженням, національністю, а проте між нами існує видима спорідненість. Цим ми зобов'язані світові Ґеорге. Він ніколи не стане нашою власністю — це суперечило б йому,— але дає силу вистояти у зовнішньому світі». Далі сказано: «Альберт Фервей якось зазначив, що поетичність — це віра в божественність світу. Там, де поезія вичерпується, там, де свята блякнуть, там серцевина стає порожньою. Так виникає антисвіт».

Наведений у цитованому щоденниковому запису Готейна поділ на зовнішній і внутрішній світи, що виступає тут знову, є одним зі структурних елементів повідомлення Клауса Віктора Бока. Він пише про своє перебування в маєтку на польдерах у Вольфґанґа Кордана «Польдергоф»: «Зовні німецькі солдати несли свій ненависний караул. Дерев'яні корови маскували тимчасові доріжки для вирулювання. А в «Польдергофі» перекладали голландські й німецькі вірші». Цей антагонізм показано також в опису початку дружби між Фроммелем і 18-річним голландцем Вінсентом Вейяндом: «Під час своїх прогулянок довгими піщаними стежками вони читали вірші вголос. Здавалося, ніби Вінсент ніколи не бував ніде, окрім цих місць. Він сказав: «Коли ти читаєш мені напам'ять фрази з «Промови в пам'ять про Гельдерліна», все набуває яскравості, серцевина життя стає відчутнішою». Тоді лука навпроти маєтку «Соняшник» була огороджена колючим дротом і забудована довгими військовими бараками. З пляжу подекоди лунали глухі вибухи мін, принесених хвилями».

Зважаючи на загрозливі обставини воєнного часу, навряд чи можна піддавати сумнівам законність проведення різниці між «тим, що зовні, й тим, що всередині». Одначе й без тих часових обставин, що посилювали таку позицію, можна припустити принципову самолокалізацію Фроммеля в позасуспільній «внутрішній сфері» — таке твердження можна вважати однією з передумов розуміння «Каструм перегріні».

Можливість дійового втручання, тобто ініціація збройних дій з опору чи участь у них, вочевидь, в колі «нелеґалів» не обговорювалась. Бездіяльність стосовно таких акцій навряд чи була результатом духовного відступу в сферу особистого, а — поряд з юнацьким віком — пояснювалась реалістичним усвідомленням мізерних шансів такої активної участі. Клаус Віктор Бок згадує про дві акції нідерландського підпілля: одна з них — напад на німецький патруль у вересні 1944 року, у відповідь на це окупанти депортували 600 голландців, з яких лише 44 пережили війну. Другий приклад — пожежа, влаштована в березні 1943 року в амстердамському Бюро реєстрації жителів групою, очолюваною художником Віллемом Арондеусом. Учасників цієї акції було трохи згодом заарештовано, Арондеуса і дванадцятьох активістів страчено. Мешканці Амстердама, пише Бок, були «в захваті» від учинку групи, навіть «коли стало відомо, що знищено лише частину картотеки жителів».

Заняття літературою в «Каструм перегріні» (в перекладі з латини «Фортеця пілігримів»), як назвали свій притулок «нелеґали» за назвою розташованої біля Хайфи фортеці хрестоносців, не обмежувались лише читанням чи переписуванням, а складалися з багатої й різноманітної творчої діяльності. До неї належать власні вірші Фроммеля, Ф. М. Бурі, Мануеля Ґолдшмідта, Вінсента Вейянда або праці з витлумачення, як скажімо, роздуми Фроммеля «Тампліери й розенкрейцери»: цю книжку на 500 сторінок Вольфґанґ диктував на друкарську машинку Бурі довгими ночами, коли треба було вчасно попередити сплячих про загрозливу облаву. У березні 1943 року було надруковано десять коректурних примірників, однак під час війни свинцевий набір було знищено. Текст побачив світ лише 1991 року, через п'ять років по смерті Фроммеля. Як наслідок інтенсивних занять з витлумачення творів Ґеорге протягом років «життя в підпіллі» склалася розлога праця, яку пізніше визнали новаторським внеском у германістику: «Словник поезії Стефана Ґеорге».

Спільне життя німецьких і нідерландських друзів спонукало також до того, щоб робити переклади. Вінсент

Вейянд переклав лірику й прозу Стефана Георге, а також два твори Роберта Берінгера голландською. Клаус Віктор Бок займався віршами Віллема Клосса і Роланда Голста, чиє «Повернення Єлени» вийшло анонімно в 1944 році спершу накладом у 50 примірників. Інша перекладацька праця принесла навіть комерційний прибуток: разом з Ф. М. Бурі шістнадцятирічний тоді Клаус Віктор Бок переклав німецькою книжку історика Герардуса ван дер Леу «Первісна людина і релігія».

Поет-емігрант Вольфганг Кордан, який не належав до вузького кола друзів Фроммеля, одначе був особисто з ним знайомий, організував видання німецькою мовою антології сучасної голландської лірики під назвою «Дзеркало Нідерландів», яка побачила світ 1941 року. Книжку присвячено Адріану Роланду Голсту і Вольфгангу Фроммелю, «друзям і помічникам».

Через шість років по війні, навесні 1951 року, побачило світ перше число журналу «Каструм перегріні» — створене під час війни зібрання власних віршів, роздумів і графіки «нелегалів» було такою мірою великим, що значну частину випусків журналу в перші роки можна було наповнити цими матеріалами. Окрім того, що кожна окрема публікація журналу «Каструм перегріні» після 1945 року, незалежно від змісту, складала внесок в німецько-нідерландські культурні зв'язки, з'явилися ще численні публікації, присвячені, зокрема, саме цій темі, як, скажімо, «Поезія в Голландії» (1955), «Німці пізнають Голландію» (1956), «Зібрання подорожніх нарисів за 1725 — 1925 рр.», і каталог виставки «Стефан Георге і Голландія» (1984). Ці публікації яскраво свідчать про те, як інтенсивно спирається «Каструм перегріні» на дружбу поетів Альберта Фервея і Стефана Георге і якою мірою видавництво бачить себе в традиціях цієї дружби.

У «Каструм перегріні» вважається само собою зрозумілим те, що голландці пишуть на «німецькі теми», а німецькі автори захоплюються голландською історією і культурою. Коли видавець Мануель Р. Гольдшмідт, один із колишніх «нелегалів», у березні 1966 року зі згоди нідерландської королеви отримав німецький хрест за заслуги, при нагородженні було наголошено, що видавництво «Каструм перегріні», завдяки дбайливій підтримці нідерландських і німецьких духовних традицій, робить важливий і особливий внесок в європейську самосвідомість.

Якщо в повоєнні роки «Каструм перегріні» знову і знову видавало переклади сучасної голландської поезії німецькою мовою, то ця діяльність заслуговує визнання також завдяки перекладам віршів Стефана Георге голландською. Ще на початку століття поети Альберт Фервей і Александр Гюттелінг, а в двадцяті роки Аарт ван дер Леу переклали окремі вірші Георге, а в 1979-у і 1988 роках вперше було видано переклади цілих книжок Георге — «Зірка союзу» і «Нове царство». Переклади — і це щось унікальне в своєму роді — є плодом багаторічної спільної праці; у вихідних даних «Зірки» названо одинадцять співавторів, з яких п'ятеро належали до товариського кола «Каструм перегріні» ще за часів війни. В основі перекладів лежали проекти, розроблені Вінсентом Вейяндом ще за німецької окупації.

До продуктивних аспектів німецько-нідерландського культурного товариства можна віднести також друковані видання, що вийшли під час війни з цього кола. Якщо дотримуватися звичного поділу, згідно з яким нелегальними вважаються друковані видання зі свідомою політичною аргументацією, а видання без певного зв'язку із сучасністю називаються «таємними», то опубліковані людьми з оточення Фроммеля видання слід було б віднести до останніх, тобто «таємних». Те, що такий розподіл не завжди можливий — очевидно.

Було підраховано, що за час окупації в Голландії на приблизно 90 пресах було видруковано понад 1000 нелегальних і таємних видань, з-поміж них, за оцінками дослідників, лише близько трьох відсотків німецькою мовою. Близько тридцяти друкованих видань народилися безпосередньо з ініціативи Вольфганга Фроммеля; половину з них було виготовлено на ручному пресі як рідкісні видання для бібліофілів накладом від одного до 30 примірників. Інші видання вийшли в «Академічному видавництві Пантеон», яке очолював угорець Карл Коллар, котрий залучав Фроммеля як лектора і таким чином забезпечував йому час від часу заробіток. Тут виходили тексти самого Фроммеля, а також книжки Рудольфа Паннвіца і Карла Керені, наклад яких встановити вже неможливо. Спільно з Вольфгангом Корданом Фроммель випускав тут для бібліофілів «кентавроподібні видання».

Одним із таємних видань, що побачило світ в «Академічному видавництві» 1943 року, однак датоване 1941 роком, були «Апокрифи» Йоганна Готтфріда Зойме, зібрання приблизно 130 сентенцій на 67 сторінках формату в одну восьму. За очевидної актуальності цих висловлю-

вань передня вказівка про те, що тексти «написано в 1806 і 1807 роках», є, радше, простою обережністю. «Там, де одна-єдина людина може утримувати державу, держава в своєму розпаді навряд чи заслуговує на те, щоб її утримували» — сказано в одному місці, а ось іще: «На жаль, для Німеччини, вочевидь, тепер єдина надія в руйнуванні. Наше страждання приходить не ззовні, а ізсередини» або «Коли ж можна буде знову гідно по-німецькому думати, говорити й писати? Хто має глузд, того або вбивають чужинці, або вітчизняні поліцейські запроторюють до божевільні».

Вплив таких текстів навряд чи можна встановити через їхню дифузійну поширеність, а проте, від подібних сентенцій могли виходити помітні імпульси: «Беззастережна слухняність немислима серед розумних істот. Там, де хтось може використати мене на свій розсуд, я не повинен виказувати йому слухняність, це випливає з моральної природи людини». Прочитавши таку фразу, солдат окупаційного війська, мабуть, міг почати розмірковувати про свої військові обов'язки та їхні обмеження. Про можливості такої успішної педагогіки повідомляє Клаус Віктор Бок.

Наклад «Апокрифів» указано як 250 примірників, що для таємних видань — не в останню чергу через складнощі з папером — було значною кількістю. Інше друковане видання з кола Фроммеля вийшло накладом 100 примірників під назвою «Тиранія. Сцени з життя давньогрецького міста. Переклад із грецької Петера фон Урі. Видавництво «Пегасос», 1939». Тут усі дані були вигаданими: текст — це не переклад, видавцем насправді був Персі Ґотейн, книжка побачила світ в «Академічному видавництві Пантеон» 1944 року. У цьому тексті політична думка, звичайно, переважає над поетичною якістю; античний деспот убиває двох друзів, тому що боїться опозиції з їхнього боку — тема з давніми традиціями від «Званої вечері» до «Гіперіона».

Фроммель не ставив перед собою мети виявляти активний опір; навпаки, Персі Ґотейн належав до тих, хто знав про плани гурту змовників у Крайсау щодо скинення Гітлера. Під час його другого візиту до Голландії протягом війни, навесні 1944 року, Тео Гаубах доручив йому в разі вдалого замаху на Гітлера передати через таємний передавач британському урядові пропозицію про сепаратний мир.

З міркувань безпеки Ґотейн поїхав 24 липня 1944 року, тобто невдовзі після невдалого замаху, до Оммена, де його, одначе, відразу заарештували разом із двома молодими голландцями з кола «нелегалів». Одному з них пощастило втекти з депортаційного поїзда, а Ґотейна і 19-річного поета Вінсента Вейянда привезли до Німеччини. Ґотейн загинув у грудні 1944 року в концентраційному таборі в Нойєнгаммі, Вейянд помер 22 лютого 1945 року в Бухенвальді. Його останнє послання, кинута з поїзда записка, складається з такої фрази: «Наскільки інакше я уявляв собі свою першу подорож до Німеччини».

При тому, що принаймні для більшості учасників «Каструм перегріні» війна скінчилася щасливо, і при всій багатій продуктивності 1942 — 1945 років не можна забувати, в яких загрозливих обставинах проходили ця робота і це життя. Слід згадати про твердження Гауля Гільберга про те, що Нідерланди були «єдиною з окупованих німцями областей на Заході, в якій шанси на виживання євреїв були менші за вірогідність смерті».

Зовсім не в претензійний спосіб Фроммель сам дав зрозуміти про злигодні того часу в листі, написаному по війні. Перед запланованою поїздкою у відпустку він писав у серпні 1947 року своєму другові: «Я такою мірою знічений і виснажений від безперервного просування сповненим відповідальності життям, що мені потрібно — з 1939 року вже неможливе — цілковите розслаблення». Можна собі уявити, які переживання стоять за цією фразою. Але незважаючи на всі складності виживання позитивний досвід, набутий у країні вигнання, створене під час війни німецько-нідерландське культурне товариство спонукали Фроммеля до того, щоб залишитися після 1945 року в Амстердамі й заснувати там журнал «Каструм перегріні».

Між тим, як виявляється багато інших точок дотикання з часом «життя в підпіллі», між тим, як були надруковані й друкуються все нові тексти еміґрантських авторів, більшість матеріалів журналу, що охоплює всі гуманітарні теми, не має відношення до періоду вигнання. Видавництво розглядає себе сьогодні, звичайно, не як еміґрантське видавництво, однак є, мабуть, одним із тих підприємств у Європі, що найдовше безперервно працюють, витоками якого став досвід еміґрації.

Амстердам

З німецької переклала Тетяна ТЕРЬОШИНА

Володимир ФЕСЕНКО

ЛЮДИ ВОСЬМОГО ДНЯ: БЕРНАНОС ТА БЕРДЯЄВ

Здається, що спільного між французьким католицьким письменником та російським християнським мислителем, окрім того, що померли вони в Парижі того самого 1948 року, а за життя однаково палко любили коней? Порівнювати їхнє життя і творчість нелегко: доля кожної великої людини по-своєму самобутня. Але схожість характерів, профетичність поглядів, характер послань свідчать про духовну спільність митців, об'єднаних епохою.

Микола Бердяєв народився у Києві 19 березня 1874 року в одній із тих аристократичних родин, де краще знали французьку, ніж російську орфографію, змалечку розмовляли кількома європейськими мовами, часто подорожували за кордон, легко сприймали все нове, хоча ніколи не забували про своє слов'янське коріння. Мати Бердяєва була напівфранцуженкою: дочка графині де Шуазель-Гуф'є, хрещена за православним обрядом, вона однаково тяжіла до католицизму. Сім'я Бердяєвих була віруючою, але в дитинстві Микола не спізнав тієї таємничої атмосфери, що часто супроводжує християнську віру.

У «Духовній автобіографії» М. Бердяєв розповідає про дитяче відчуття двоїстості світу: з одного боку — несправедливість світу, де нема любові, з іншого боку — краса людей та української природи, рідкі миті материнської ніжності, батьківська бібліотека і раннє читання творів німецьких філософів Канта, Гегеля, Шопенгауера, містиків Якоба Бьоме, Силезіуса, захоплення романами Достоєвського, повістями Вольтера, поезією Бодлера. У час духовного формування філософія Шопенгауера справила на нього більший вплив, ніж Біблія. Природжена схильність до песимізму довго зашкоджала вірі у благодійність божого створіння. За юнацтва він часто переживав моменти метафізичної туги, що було особливим вираженням концентрації духовної енергії й сумнівів у можливості прикладання її в цьому світі. Пошуки абсолюту заважали зосередитися на проблемах буденного життя. Пізніше, намагаючись визначити тип власного мислення, Бердяєв зауважить, що захоплення профетичною та гностичною містикою спричинилося до переважання в його натурі «гомо містикус» над «гомо релігіозус».

Свідоме звернення до православної віри сталося влітку 1906 р. Постійні пошуки правди і вищого сенсу буття приводять його до створення власної теологічної системи, в якій етичний момент, а саме проблема людської особистості й свободи, має виняткове значення.

Жорж Бернанос народився 1888 року в Парижі. Найсвітліші спогади про дитинство пов'язані у нього з місциною Артура, що на північному заході Франції. Приїжджаючи сюди на літні канікули, майбутній письменник насолоджувався прогулянками верхи на конях. Пізніше він порівнюватиме творчий процес із приборканням «великого таємничого звіра». Дитячі листи свідчать про глибоке розуміння природи, вразливість натури Жоржа. Найкращим другом дитинства й ранньої юності був його духівник Дон Бессе, у листах до якого хлопець розповідав про жахливі наступи туги. Вони повторюватимуться протягом усього життя.

Що ж до політичних поглядів, то Ж. Бернанос не лише письменник-романіст, людина поетичного складу, а й відомий публіцист. Його статті з приводу громадянської війни в Іспанії неодноразово викликали бурхливі політичні дискусії. Так було 1937 р., коли він — запеклий монархіст, у недалекому минулому прихильник націоналістичної Аксьйон Франсез, людина глибоковіруюча — опублікував у тижневику «Сет» серію розгромних статей, в яких викрив політику й практику порушення прав людини правими силами, що їх підтримувала іспанська церква. Бернанос свідчить і про звірства, до яких удаються ліві, але гнів його спрямований проти тих, хто використовує ім'я Боже у політичних цілях, прикриває вірою власну облудність.

М. Бердяєв також ніколи не йшов на угоди із власним сумлінням. Він був людиною, незручною для будь-якої влади: за соціалістичні переконання сидів у царській в'язниці, за радянських часів мусив із першою хвилею дисидентів назавжди покинути батьківщину, 1922 року.

У 1924 році М. Бердяєв остаточно оселився в Парижі, де видавав журнал «Путь», пропагуючи православну ро-сійську думку на Заході, і водночас працював над створенням ойкуменістичного руху. У 30-і роки його будинок стає місцем зустрічі для католиків, протес-

© Володимир Фесенко, 1996.

тантів, православних християн. Серед них були Ж. Марітен, Г. Марсель, Ш. дю Бос, С. Фюме, Е. Муньє — цвіт французької католицької інтелігенції. На той час Бердяєв був відомим у Європі мислителем. Всі його твори видавалися французькою та німецькою мовами. До його думки дослухалися, її вивчали в курсі філософії в університетах Європи. Молодь убачала в ньому екзистенційного філософа, система якого різнилася від теорій Гайдеггера, Ясперса чи К'єркегора.

Ж. Бернанос — автор відомих романів «Під сонцем Сатани», «Брехня», «Радість», «Пан Уїн», численних газетних та журнальних публікацій з актуальних проблем сучасності, есе та агіографій. Він неодноразово відмовлявся ввійти до складу Французької академії, а пізніше — і від вищої національної відзнаки — ордена Почесного легіону. Письменник не входив до політичних партій і понад усе цінував незалежність думки. У публіцистичному творі «Зневажені діти» він пише: «Великі тиражі роблять нас знаменитими, але не багатими»[1]. Ж. Бернанос належить до тих письменників, які не затримувалися довго на одному місці: Франція, Іспанія, Уругвай, Бразилія, Туніс — доля кликала його з країни в країну, від народу до народу. Але погляди його завжди були звернені до Франції: її минулого, сьогодення, майбутнього.

Людина глибоковіруюча, Ж. Бернанос не мав спеціальної теологічної освіти, не був філософом-мислителем, його теоретичні знання перебували на рівні звичайного катехізису, а образи та проблеми художніх творів надихалися Новим Заповітом. Його звернення до сучасників, як і послання Бердяєва, пророче. Обидва однаково стурбовані історичним процесом. У пошуках відповіді їхня думка пронизує глибинні шари історичних подій, на які епоха була особливо щедрою: дві світові війни, революція в Росії, становлення тоталітарних режимів, розвиток технократій, газова камера, атомна бомба, концентраційні табори.

Як бачимо, Бернанос та Бердяєв належать до одного типу людей. Їх поєднує віра в Ісуса Христа та його Євангеліє, любов до Бога та ближнього. Обидва захищають знедолених, прославляють духовність аскетизму. Обидва понад усе цінують свободу людини, її незалежність. Про спільність позицій свідчать не тільки художні твори, а й листування Ж. Бернаноса з друзями.

Саме з листування ми довідаємося, що в 1931 році Бернаноса, який проживав на півдні Франції, було запрошено до Парижа виступити у домі Мережковських з розповіддю про власну творчість. У той час Бердяєв ще підтримував дружні стосунки з колишніми співвітчизниками й відвідував їхні вечори. Але, на жаль, зустріч Бернаноса і Бердяєва так і не відбулася: сім'я французького письменника опинилася в скруті, тож поїздку було відкладено на невизначений термін. Посередником для знайомства міг би стати й Ж. Марітен, який редагував «Під сонцем Сатани» Бернаноса, тривалий час товаришував з ним і, водночас,— із Бердяєвим. Обидва добре знали й Е. Муньє, котрий пізніше присвятить їм обом цікаві дослідження. Ж. Бернанос та Бердяєв однаково захоплювалися французькими письменниками Леоном Блуа та Барбе д'Оревільї, яким присвятили статті. Бердяєв першим у Росії пропагував романи «лицаря бідності», католика й бунтівника Леона Блуа. Оспівуючи середні віки, той залишався «трагічним реалістом», пророком під машкарою памфлетиста. Свій перший роман «Під сонцем Сатани» Ж. Бернанос написав частково під впливом Леона Блуа. Роман став подією національного масштабу. В цей час Бердяєв жив у передмісті Парижа, уважно стежив за культурним життям Франції, але свідчень про його знайомство з творами Ж. Бернаноса немає.

У 1936 р., перебуваючи на Майорці й працюючи над «Великими цвинтарями під місяцем», Бернанос уважно читав «Нове середньовіччя» М. Бердяєва. У листі до друзів він стверджує, що якщо нове середньовіччя, про яке писав Бердяєв, можливе, то могло б реалізуватися в Іспанії: іспанський характер типово середньовічний[2].

Книжка Бердяєва побачила світ у Парижі в 1927 році й стала подальшим розвитком есхатологічних ідей, викладених у статті «Кінець Відродження» та книжках «Сенс історії», «Філософія нерівності». М. Бердяєв аналізує ритмічний та періодичний характер, властивий усьому живому. В історії теж закладено ритм: епохи бувають критичні й органічні, нічні, денні й світанкові. «Нам роковано жити в перехідну епоху. Старий світ сучасної історії наближається до свого кінця, гине, й тоді народжується новий, ще невідомий світ... Я умовно вказую на нашу епоху як кінець сучасної історії й початок Нового середньовіччя. Я не беруся визначити обов'язковий шлях, яким піде історія, хочу лише змалювати основні риси нового типу суспільства й культури»[3].

З погляду Бердяєва, старий світ — це «день історії», який завершується кризами, катастрофами. «Середньовіччям

можна назвати нічну епоху загальнолюдської історії... у більш онтологічному розумінні. Я називаю новим середньовіччям ритмічну зміну епох, перехід від раціоналізму сучасності до ірраціоналізму чи надраціоналізму середньовічного типу»[4].

На думку М. Бердяєва, культура Стародавнього Єгипту чи середніх віків була вищою, духовнішою. У його розумінні середньовіччя — це творчий рух уперед, а не регресивне повернення назад, до досить жорсткого етапу людської історії.

Бердяєв убачав у культурі середніх віків «ностальгію небесного», «стремління до трансцендентного», тяжіння людської думки до містики як «намагання вирішити основні питання буття»[5]. Середньовіччя не «розчарувало безплідно свою енергію, а концентрувало її, виховуючи особистість монаха чи лицаря»[6]. Людська особистість була сильнішою, живішою, енергійнішою, пристраснішою. «Індивідуалістська цивілізація XIX століття з її матеріалізмом, технократією, розвинутими демократією, суспільною думкою, пресою, біржею, парламентом сприяли занепаду особистості»[7].

В іспанський період свого життя Ж. Бернанос багато розмірковує над змінами, які повільно відбувалися в людині після середніх віків, з перемогою матеріального принципу над духовними цінностями. До влади прийшли «доброчинні». В основі їхньої поведінки лежить страх за свій добробут. На принципові страху, постійного залякування побудовані тоталітарні режими. Один із них — франкістська диктатура, свідком якої Бернанос став на острові Майорка. «Великі цвинтарі під місяцем» присвячені подіям громадянської війни в Іспанії. Але авторський погляд на історію сучасності глибший і у своїй суті повторює концепцію Бердяєва. Людина — мікрокосм. Вона несе у собі все людство, культуру, всесвіт. Всесвітня історія закорінена в людині. Стосунки між людиною й історичним процесом непрості. З одного боку — ворожість, з іншого — причетність. Ця двоїстість есхатологічна за своєю природою.

Терор в Іспанії поставив Європу 1936 року під знак Апокаліпсису: «Я вважаю, що цей світ одного дня зустріне свій кінець. Гадаю, що рід людський, рухаючись до свого кінця, зберігає у глибинах свідомості й совісті чимало такого, що могло б здивувати психологів, моралістів... здається, передчуття смерті керує нашим емоційним життям. Що буде з ним (світом), коли передчуття смерті поступиться місцем передчуттю катастрофи, що загрожує роду людському?»[8]

Характер послання, з яким Бернанос та Бердяєв звертаються до сучасників — есхатологічний. Безперечно, есхатологічне передчуття невідворотності катастрофи й кінця світу пов'язане з психофізіологічними особливостями організму. І Бернанос, і Бердяєв були людьми нервовими, нетерплячими, схильними до неспокою, безпричинних вибухів гніву. А. Беген, один із першовідкривачів творчості Ж. Бернаноса, згадував страшний приступ гніву письменника проти дурнів, що правлять світом. М. Бердяєв в «Духовній автобіографії» писав про свою агресивну вдачу, постійне бажання вдатися до сили у боротьбі з противником. Незмінними рисами його характеру так само були нервовість, нетерплячість, зідчуття ефемерності світу й усього сущого. «Я відчуваю себе перехрестям двох світів: фальшивий, тимчасовий — «цей світ». Існує й «інший світ», більш реальний, більш автентичний. Саме йому належить моє глибинне «я»[9].

М. Бердяєв виступає проти історичного процесу, оскільки він пригнічує людську особистість. Загалом же історію можна збагнути виходячи з її духовних глибин, інакше вона постане емпіричною матерією, позбавленою сенсу. У «Сенсі історії» М. Бердяєв дає визначення глибини, опроміненої божественним світлом, як метаісторії. Її неупорядковані прориви в історію причинно не зумовлені. Це прояви людської волі, що розламують детерміністичні рамки, розривають іманентні процеси, блискавично знищують об'єктивацію, трансформують машкару в справжнє обличчя. Підвалини історії вулканічні: метаісторія — це лава, завжди готова вихлюпнутися. Її світло й полум'я накладаються на двозначність фізичного, матеріального світу блискавичними стрибкоподібними ривками, що, в свою чергу, створює ауру таємничості навколо справді благородних і реальних історичних подій. Метаісторія — це також певний часовий простір — сон, у якому розгортається історія відносин Бога, ангела й людини. Це величезна драматургія світла й сутінок, яку виявляє в історії духовний погляд.

Ще в 1917 році, перебуваючи на фронті, Ж. Бернанос писав своєму духівникові: «Війна, як романтична драма, вимагає дивної мізансцени, але обмаль вигадки. Увесь цей шум є лише чуттєвими відголосками того великого, що Господь творить нині в людських душах, невидимою бурею за межами матеріального світу, яка сповіщає про себе»[10]. За кілька років, повертаючись до проблеми, він пояснював: «Основна битва розгортається нині не в пеклі, а в сер-

цевині людино-божества, звідки людство веде своє коріння»[11]. У «Великих цвинтарях» ця думка знаходить свій подальший розвиток: «Я вважаю, що події людського життя мають надприродне значення; але тільки святим чи одухотвореним дано інтерпретувати хаос»[12].

Бердяєв дає символічне зображення відносин метаісторії й історії через таїнство хреста, де вертикаль — метаісторія, що розриває горизонтальну площину історії,— фізичного, реального світу. Есхатологічне вирішення цих драматичних стосунків у символічному плані йому бачить в людино-божестві. «Христос «відкриває нам одночасно Бога в людині й людину в Бозі»[13]. Людина, створена за образом і подобою Божою, стає живою межею історичного й метаісторичного; «Дивне двояке створіння, що має лик володаря і раба, може бути вільним і закутим у кайдани, слабким і дужим»[14]. Бердяєв підкреслює, що діяння Христа — це не тільки спокутування людських гріхів й обожнювання людини, яке повертає їй статус творця. Тобто, Бог став людиною, щоб людина змогла віднайти в собі божественне начало.

Бернанос та Бердяєв однаково позитивно інтерпретують Апокаліпсис. Бернаносівська есхатологія включає в себе відродження, воскресіння. В есе «Завтрашній день — це ви» автор звертається до молоді: «Необхідно зрозуміти, чи ми присутні при народженні нового світу, чи при загниванні старого. Безперечно, масштабність, брутальна жорстокість подій можуть змусити рахуватися з ними. Зерно, що проростає, не створює шуму. Дерево з гнилою серцевиною, падаючи, викликає землетрус»[15].

«Зерно, що проростає» — це людська гідність і честь, які не раз опинялися під загрозою знищення. Свій шедевр — повість «Нова історія Мушетти» Бернанос написав в Іспанії під час громадянської війни. В інтерв'ю, опублікованому 17 липня 1937 року в газеті «Кандід», він пояснював: «Я почав писати повість, коли побачив, як вантажівки перевозять нещасних людей. Їхні зв'язані руки лежали на колінах, лиця були запорошені, але вони трималися гідно. Високо піднята голова свідчила про гордість, властиву іспанцям у найстрашніших випробуваннях... захват викликали в мене сміливість та гідність людей перед лицем смерті»[16].

У «Великих цвинтарях» Бернанос детально аналізує темпераментний, енергійний іспанський характер. Середні віки — живе середовище іспанської величі в історичному плані. XX сторіччя стало випробуванням людства в загальнопланетарному масштабі. Простим іспанцям довелося спізнати громадянську війну, диктаторський режим, атмосферу крові й суцільної підозри. Віра і духовність допомогли їм витримати неправду і несправедливість. Бернанос переконаний: майбутнє людства пов'язане з таким типом характеру. Людина гідно тримається за всіх злигоднів історії.

Постійне очікування в стані депресії та туги не може підготувати Другого Пришестя. Такий стан людської душі здатний лише сприйняти ідею Страшного Суду. М. Бердяєв впевнений, що концепція Бога як мстивого судді відповідає обмеженому розумінню вищої правди власне людиною, що сприймає Божі одкровення відповідно власним можливостям.Елемент есхатологічної жорстокості не характеризує Ісуса, а є відбитком людської злостивості, перенесення рис людської природи на божество.

М. Бердяєв творить міф людини, архетипом якої є Син Божий як людина небесна, абсолютна, яка, відповідно, посідає відведене їй місце у таїнстві Трійці. Одночасно він творить міф Трійці, в якому відводить іншому Божественному роль Передвічної людини, покликаної поширювати дух Трійці, брати участь у сотворінні світу.

Християнство було відкриттям іншого, духовного світу, закони якого несумісні із загальноприйнятими в людському суспільстві. Бердяєв відрізняє історичне християнство, пристосоване до законів матеріального світу й історичного суспільства, та християнство есхатологічне, активне, що перетворює світ. Історичний процес знищує особистість, не зважає на неї в своєму розвитку. Історія мусить мати завершення, тому що проблема особистості не вирішується в її межах. Кінець історії — це відмова від зовнішньої проекції та об'єктивації духу, повернення до концентрації на внутрішньому, духовному житті особистості.

Бердяєв переконаний: реальність об'єктивного світу — світу природи та історії — це тільки ілюзія свідомості. Існує лише об'єктивація реальності, викликана певною орієнтацією людського духу. Об'єктивний світ — не автентичний реальний світ, а лише один із його можливих станів, який може бути трансформованим. Об'єкт — продукт суб'єкта.Тільки суб'єкт насправді існує, лише в ньому пізнається реальність. Справжнє первинне життя реалізується у вільному волевияві особистості, в її творчому акті, і є, на думку Бердяєва, підготовкою Другого Пришестя Христа. Перехід до творчого стану визволяє людину з-під ярма власної обмеженості. Завдяки активності, свідомому ризику людину прилу-

чено до виконання божественного завдання — наближення кінця світу, кінця історії. Це і є тією «загальною справою», до якої покликано людину.

Тема покликання дуже важлива у творчому доробку обох митців. Ж. Бернанос переконаний, що його «створено для писання романів... Я думаю, що покликання — це ризик, навіть ризик життям. Що ж, слід вміти за тих чи тих важливих обставин ризикувати. Покликання — vocation — Господь нас закликає. Це — вища істина»[17]. М. Бердяєв вважав мистецтво переходом в інший світ, цілковито відмінний від повсякденного людського існування. Магія мистецтва полягає у появі почуття причетності до цього іншого світу. Людина має бути творцем, тобто відповідати своєму покликанню.

І Бернанос, і Бердяєв розглядали свободу як безцінний дар.

Ж. Бернанос розцінював волю як вищий сенс буття, але не прагнув, на відміну від Бердяєва, дати філософське обґрунтування своєму розумінню.

Бердяєв прискіпливо досліджував учення багатьох теологічних шкіл і знайшов у доктрині Тзим-Тзума, а також кабалістиці Луріа співзвучність власним думкам. Ідеться про тезу, згідно з якою існування Всесвіту стало можливим завдяки акту самостискання Бога у самому собі. Бог поступився місцем світові, залишивши йому частину всередині себе. «Відповідно, початок буття був кроком усередину, а не зовні, рухом відступу, поверненням до себе. Замість еманації, розсередженості — стискання»[18].

Тобто, щоб створити світ, Бог мав спершу уявити небуття. Він мав поступитися місцем містичному простору, де б він, Бог, був відсутнім,— дати буття небуттю. Так народилася воля. Містичний простір, із якого Бог самоусунувся шляхом акту Тзим-Тзума — це батьківщина волі, тобто екзистенції як абсолютної, нічим необмеженої потенційності. Бердяєв творить міф волі, згідно з яким всі істоти десяти створених ієрархій — діти волі й Бога, божественної повноти й небуття. Вони одночасно несуть у собі краплину небуття й Божу іскру любові. Ці два протилежні елементи — повноти й відсутності — нерозривно пов'язані між собою. Отже, ідея Тзим-Тзума — божественного самоусунення й ідея розп'яття на хресті з причин надмірної волі узгоджуються між собою: самостискання, поступання місцем волі й відмова від застосування владної сили проти зловживань свободою — це два аспекти однієї думки.

У публіцистичному творі «Воля, а навіщо?» Бернанос наголошує, що «Бог створив вільним своє створіння»[19]. Людина не підневільна. «Воля — не право, це обов'язок»[20]. Бернаносівська ідея ризику відповідає бердяєвській «відважній активній дії». У «Великих цвинтарях» Ж. Бернанос пророкує про те, що «завтрашній світ належатиме тому, хто ризикуватиме найбільше, непохитно й рішуче»[21]. М. Бердяєв у «Сенсі творчості» пов'язує відвагу в момент творчого екстазу з реалізацією прихованої, зовні нічим не вираженої Божої волі. «Бог вимагає від людини свободи. Вона — її обов'язок по відношенню до Бога»[22].

Біблія не несе у собі пояснень щодо релігійної суті творчого акту, який, на думку Бердяєва, входить до фундаментальної християнської теми людино-божества. «Поняття Бога — це найвище людське уявлення. Поняття людини — найбожественніше. Людина чекає народження Бога в собі. Бог чекає народження в собі Людини. Поняття творчості пов'язане саме з цими глибинами їхніх зв'язків»[23].

Будь-яка справжня творчість у мистецтві, науці, повсякденному житті випереджає й прискорює наближення Восьмого дня. Символіка Восьмого дня має своє коріння в Об'явленнях Йоана Богослова — останній книзі Біблії, побудованій навколо системи числа Сім: сім труб, сім печаток, сім чаш гніву, сім ангелів, сім зірок, сім свічників. Символічно число вісім означає завершеність чогось, повноту, всеосяжність. Апостол у своєму останньому видінні нового неба і нової землі говорить про відродження того, що вже було створено. «Я є Альфа і Омега, Початок і Кінець, перший і останній» — каже Господь. «Перший» відсилає до альфи — до початку, до раю, а «восьмий» — до завершення, до Царства. Це символіка розгортання часу. У кожній іскорці Восьмого дня оживає втрачений рай і покладається початок об'єднаним новим небесам і новій землі.

Есхатологія Бердяєва дуже тісно пов'язана з проблемою часу. Він розрізняє три основні часові форми.

Космічний час обчислюється математично, визначається рухом навколо сонця. Нам він відомий за годинником і календарем. Його символ — вихор. З ним пов'язані повені й посухи, сплеск конфліктів людини з природою, а в плані релігійному — свята й ритуали, пов'язані з вегетацією.

Історична форма часу лінійна. Цей час теж обчислюється математично. Лік іде в роках, століттях, тисячоліттях. Він символізується прямою лінією, націленою в майбутнє, до нових подій, які в ньому ніколи не повторюються в незмінному вигляді. Але йому відомі відносні повторення, регресії й відповід-

ності. Згадаймо К. Маркса, котрий звертав увагу на комічне повторення трагічних подій. Історичний час пов'язаний із життям суспільства — становленням і розвитком соціально-політичних форм. Бердяєв наголошує на невблаганному загрузанні історичного часу в об'єктивації. Але його перетинають блискавки **екзистенційного, чи містичного, часу**, що попереджують про тріумф метаісторії над історією.

Якщо коло — символ космічного часу, ламана лінія — вістря хреста — символ історичного часу, то жоден просторовий символ не підходить для позначення духовного часу. Виняток складає точка, яка належить простору і яку неможливо розкласти на складові, математично обчислити. Це і є Восьмим днем, спроектованим у миттєвість, справді творчим актом. Кожній людині екзистенційний (містичний, духовний) час відомий із власного досвіду. Прислів'я «щасливі не бачать часу» свідчить про наявність часу в людині, а не навпаки. Він найближчий до вічності, в ньому відсутні відмінності між минулим і майбутнім, початком і кінцем.

А. Неер писав: «Коли людина виходить за межі свого часу, умов свого існування, самої себе, настає час екстазу. Йдеться, радше, не про час, а про досвід точкового характеру, протилежний досвіду протяжного часу». На думку М. Бердяєва, саме це і є справжнім, не ілюзорним часом. У його центральній точці зустрічаються абсолют і відносність. Це рух вертикального напрямку, «творча потужність, спрямована до вічності».

У романах Ж. Бернаноса події блискавично розривають простір. Ключове слово — прорив. Він порушує плинність подій, підриває спокій і служить відкриттям духовних глибин. Герой Бернаноса живе в оточенні людей, душі яких занурені у стихію зла. Це світ поступового уповільнення існування, згущення, обважніння духу, що потрапив у пастку власної косності. Застійна тривалість цього існування розвивається новим часовим простором, що виникає в результаті безпричинної миттєвої появи надприродної сили. На відміну від О. де Бальзака, П. Валері чи А. Жіда, теперішній час у романах Ж. Бернаноса за якісь частки секунди відривається від минулого. Поведінка героя у психологічному плані аж ніяк не пов'язана з пережитим. Миттєвість наповнюється новим значенням, дає абсолютне знання, вищу істину, але ніколи не зможе дати передбачення майбутнього. Бернанос, як і Достоєвський, розриває зв'язок миттєвостей: утрата віри в Христа Сенабром, як і вимога кюре Амбрікура віддати йому листа причинно не обумовлені. Людина перебуває в новому часі й дивному середовищі, у неї відсутня точка опори. Відчуття парамнезії трансформує звичний світ у непередбачену незнайому дійсність. Навколо героя — негативна порожнеча, але сама миттєвість отримує позитивний заряд. Бернанос звеличує вільну дію — прояв свободи героя, котрий звільнився від панування невблаганного зла.

Романна творчість Ж. Бернаноса зосереджена на проблемах зла і спокутування гріхів. Розмірковуючи над проблемами сучасної історії в есеїстиці, він багато в чому поділяє позиції М. Бердяєва як «людини Восьмого дня», за образним визначенням французької дослідниці М.-М. Даві.

---

[1] Bernanos G. Les Enfants humiliés. — P., 1971, p. 89.
[2] Bernanos G. Combat pour la liberté. — P., 1971, p.152.
[3] Berdiaeff N. Le Nouveau Moyen Age. — P., 1927, p. 51.
[4] Ibid, p. 55.
[5] Ibid, p. 71.
[6] Ibid, p. 74.
[7] Ibid, p. 61.
[8] Bernanos G. Les grands Cimetières sous la lune. — P., 1971, p. 408.
[9] Berdiaeff N. Essai d'autobiographie spirituelle. — P., 1992, p. 36.
[10] Bernanos G. Combat pour la vérité. — P., 1971, p.143.
[11] Bernanos G. Combat pour la liberté. — P., 1971, p.1054.
[12] Bernanos G. Les grands Cimetières sous la lune.— P.,1971, p. 459.
[13] Berdiaeff N. Essai d'autobiographie spirituelle. — P., 1992, p. 262.
[14] Berdiaeff N. Essai d'autobiographie spirituelle. — P., 1992, p. 301.
[15] Bernanos G. Le Lendemain c'est vous. — P., 1974, p. 215.
[16] Bernanos G. Nouvelle histoire de Mouchette. — P., 1971, p. 1853.
[17] Bernanos G. Combat pour la liberté. — P., 1971, p. 724.
[18] Scholem G.-G. Les grands courants de la mystique juive. — P., 1971, p. 278.
[19] Bernanos G. La Liberté. pour quoi faire? — P., 1972, p. 280.
[20] Bernanos G. Lettre aux Anglais. — P., 1984, p. 206.
[21] Bernanos G. Les grands Cimetières sous la lune. — P., 1971, p. 378.
[22] Berdiaeff N. Le Sens de l'histoire. P., p. 262.
[23] Berdiaeff N Essai d'autobiographie spirituelle. — P., 1992, p. 263.

Ярослава СОБКО

МІШЕЛЬ ДЕ СЕРЕВІЛЬ: У КИЄВІ ТРИДЦЯТЬ РОКІВ ПОТОМУ

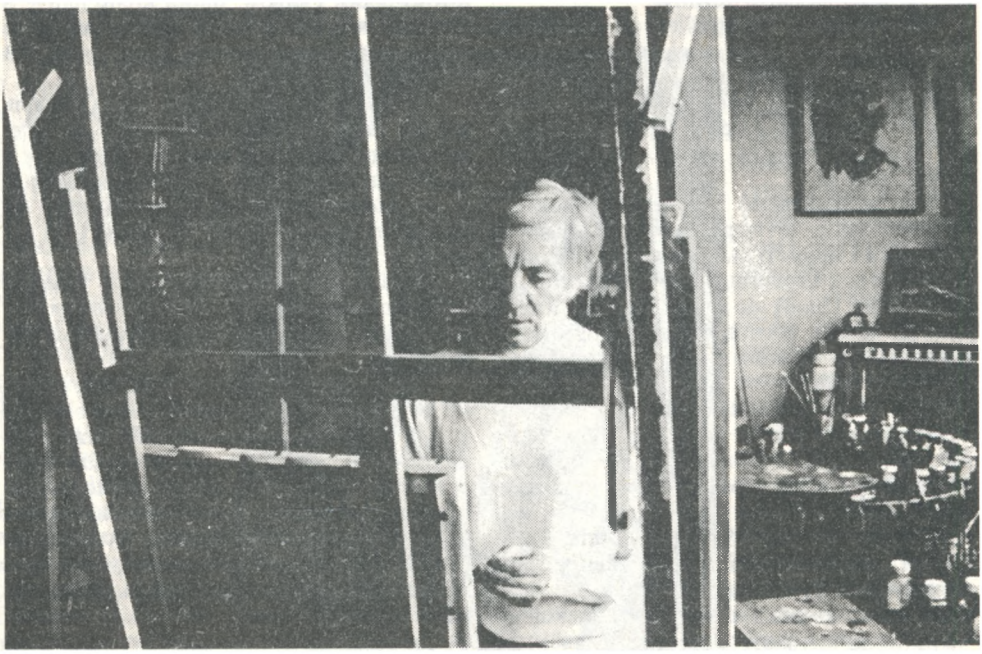

Я не можу похвалитися близьким знайомством з Мішелем де Серевілем. Мені ніколи не доводилося бувати в його паризькій майстерні, бачити митця на сцені Комеді Франсез або в балеті Російського хору, яким керував на той час Федір Паторжинський — брат славетного українського баса Івана Паторжинського. Лише з переказів знаю, що він грав Чехова та Гарсію Лорку. Безпосередні мої враження пов'язані, либонь, з кінофільмом «Нормандія — Німан», яким юнацтво п'ятидесятих захоплювалося не менше ніж «Чапаєвим» у тридцяті (Мішель де Серевіль у ролі лейтенанта Пікара запам'ятався багатьом), та з київською виставкою шістдесят п'ятого року, що була неабиякою подією в культурному житті міста. Тоді французький художник приїздив до Радянського Союзу на запрошення поета Євгена Євтушенка: імперія стояла непорушно, але «залізна завіса» де-не-де вже пропускала світло, поодинокі промінчики якого добігали й до Києва, після Москви з Ленінградом, як ведеться...

Нинішня зустріч з маляром — вже на зовсім іншому березі. Посол Франції в Україні пан Доменік Шоссар, меломан і знавець мистецтва, дуже точно означивши масштаб персональної виставки Мішеля де Серевіля на тлі творчого доробку автора й культурних зв'язків столиці України, принагідно згадав хрестоматійне «Двадцять років потому» (в нашому випадку на десятиліття більше). Ностальгічний серпанок, який мимохіть огортав серце (не мені одній), надав вернісажу в Українському домі характеру родинного свята. В юрбі вернісажних завсідників було більше, ніж звичайно, немолодих облич. І ці обличчя випромінювали дивне світло, ніби відтворюючи одну з Серевілевих настанов: «Для мене малювати (...) — це освітлювати».

Люди горнуться до нього, і він нікого не обминає своєю дружньою увагою. Напрочуд «індивідуально» роздає автографи; терпляче вислуховує не дуже мудрі теоретизування українського колеги; зосереджено і чітко відповідає на запитання журналістів. І з відвертою насолодою встряє в дискусію з молоддю. Дискусію на вічну тему: свобода творчості, свобода вибору, чим обумовлена та свобода, чи існує вона взагалі...

Він любить малювати дерева. Дуже конкретні яблуні в повному цвіті і могутнє **дерево лісу,** сповнене пташиного щебету. Чути шурхіт листя і голоси птаства. Художник задоволений справленим ефектом. Як це робиться? Назагал нічого надзвичайного. І малює він доволі швидко. Щоправда, перш ніж узяти в руки пензля, годинами вдивляється у натуру. Відчути? Зрозуміти? Перевтілитися? Мішель де Серевіль формулює це так:

«Навіщо лишатися бранцем очевидності?

Найсуттєвіше — невидиме.

Хіба побачиш оком, як калатає серце?

Потрібно проникнути крізь епідерму життя, щоб виявити Істину».

Міркування звернене до читачів «Всесвіту»: тих, котрі досі зберігають як реліквію квітневий номер журналу за 1966 рік зі статтею київського мистецтвознавця З. Фогеля, і новачків, які, можливо, вперше почули ім'я художника у квітні 1996-го.

Ми розмовляємо у закапелку виставочного залу, де поряд з різними мистецькими і немистецькими причандалами зберігаються картини, які не ввійшли до експозиції. Цілий ліс дерев. Величний будяк. Домашнє вогнище у провінційному містечку — спомин про дитинство. Точність і лаконізм побутових деталей; буяння уяви; химерна мішанина фарб, з якої випливає або не випливає зображення... Він не раз опинявся на роздоріжжі. 1953 року, коли травма ноги поклала край його вельми успішній хореографічній кар'єрі. 1975 року скінчився інший важливий етап — співпраці з провідними французькими видавництвами і популярною книжковою колекцією «Лівр де пош». Автор понад чотирьохсот обкладинок та ілюстрацій відтоді повністю присвятив себе живопису. Але школа класичного танцю й ілюстрування високої літератури відлунює в кожному його полотні. Це той підмурок, на якому Мішель де Серевіль впевнено і невтомно вивищує свій Дім, оселю для знайомих і незнайомих друзів.

На останній виставці в Українському домі живописні й графічні Серевілеві роботи здебільшого не мають назви, ані дати. Вдумливий глядач, відтак, почуває себе якщо не співавтором, то співбесідником маляра. Позначені лише деякі сюжети — «Пори року», серія «Цирк», які вирізняються в експозиції, хоча тут немає «прохідних» картин: кожна займає своє, особливе місце. Та людська самотність, самотність артиста, надто багато важить для нього. ...Самотність матері, котра схилилася над немовлям. «Материнство» критики нерідко називають талісманом художника: це полотно завжди з ним, на всіх виставках, в усіх кінцях світу. Зацитую Зиновія Фогеля («Всесвіт», 1966, № 4). «Дуже далеким від традиційної олійної техніки є живопис цього твору. Написано картину на дереві. Але не на дерев'яній дошці, а на фанері. Художник вкрив її червоним ґрунтом і на два місяці виставив надвір. Потому перекрив тонким шаром розведених цинкових білил і цвяшком накреслив контур. А далі в кількох місцях — на хустці, тонких ключицях, опуклостях грудей, полотні сорочки — додав білил погустіше, і вони засвітилися ніжно-білим сяйвом. Білий колір панує в картині, але крізь нього проглядає, наче пульсуюча, жива і тепла кров, рожевий тон ґрунту...»

Суть живопису Мішель де Серевіль вбачає *«не в переказі якоїсь історії, не в демонстрації віртуозної техніки і навіть не в обстоюванні певної ідеї. Справжнє малярство — це тільки неквапливa боротьба тіні та світла, не вдавана, а та, що дійсно є на полотні»*.

І далі: *«Трапляється скільки завгодно розмальованих поверхонь, подібних до картин, які, проте, лишаються лише порожніми поверхнями»*.

Він багато розмірковує про покликання і призначення митця. Розмірковує не менш серйозно і відповідально, ніж пише картини. Власне, для нього це ще один різновид творчості, хоча розпорошені «думки», можливо, ніколи не складуться у мистецтвознавчий трактат. У кожному разі художник запевнив мене, що його літературні вправи, як і сцена, належать минулому. А шкода...

До нашої розмови приєднується дружина де Серевіля. Коли вони побралися,— а було це 1951 року, — Олена Тумаркін-Т'єрі співала в Російській опері в Парижі. Позаду — ціле життя, сповнене неперeсічних подій, незабутніх зустрічей. Нині енергійна, ділова мадам де Серевіль вся захоплена справами чоловіка. Щоб виставка була успішною, не досить привезти картини і розвісити їх, хай навіть у найпрестижнішій галереї. Потрібно налагодити контакти, потрібна повсякденна зацікавлена праця. До Українського дому Серевілі приходять щоранку і почуваються тут дійсно як удома. Певно, ще й через те, що обоє люблять Київ. Мадам бере близько до серця наші економічні негаразди, адже в Києві живуть їхні друзі, котрі, здається, не належать до «нових українців». Мосьє віддає перевагу історії... Із запалом, багатьом, можливо, незрозумілим, художник говорить про дух козацької вольниці і незнищенність народу, який має таке минуле. Порівнює Україну з Францією. Застерігає від бездумного наслідування — і не лише у мистецтві... «Ви ж бо маєте багатющу спадщину!»

Може, і справді, щоб поцінувати як належить нашу спадщину і зрозуміти феномен українства, треба народитися в Сомюрі?!.

Український дім, квітень 1996 р.

ТРАГІЧНА ДОЛЯ ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРА

До 100-річчя з дня народження Імре Надя

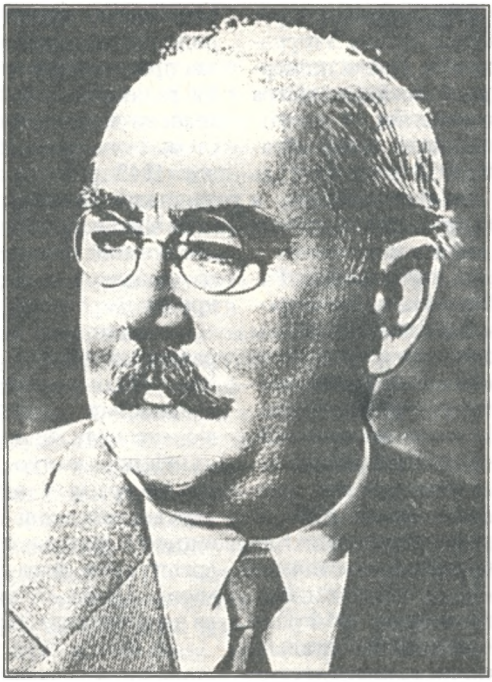

Він народився 7 червня 1896 року в Капошварі (комітат Шомодь) у незаможній селянській родині. Перші чотири класи середньої школи закінчив у рідному місті, потому опанував фах слюсаря-механіка. 1915 року опинився на фронті, а в липні 1916-го потрапив у полон до росіян.

До 1918 року Імре Надь перебував у таборі військовополонених, розташованому на Байкалі. Після визволення брав участь у громадянській війні в лавах Червоної гвардії. У лютому 1918 року вступив до партії більшовиків, а в березні 1921-го повернувся до Угорщини.

Працював у Капошварі дрібним урядовцем однієї з страхових агенцій, з'являвся на зібраннях місцевої організації соціал-демократичної партії, з якої його виключили 1925 року. Імре Надь був серед засновників Угорської соціалістичної робітничої партії (умовна назва нелегальної комуністичної партії). На початку 1927 року його заарештували, через два місяці звільнили, і навесні 1928-го він емігрував до Відня. Впродовж 1928 — 1929 років І. Надь двічі тривалий час нелегально працював у Будапешті як керівник сільського відділу комуністичної партії. Редагував «Селянську газету», видання компартії Угорщини. 1930 року виїздить до Москви, на другий конгрес Комуністичної партії Угорщини, де піддали нещадній критиці його «правий ухил».

Наступні п'ятнадцять років Імре Надь перебував у Радянському Союзі. Працював у Міжнародному аграрному інституті Комінтерну та у Центральному статистичному управлінні СРСР, під час другої світової війни був редактором передач угорською мовою на московському радіо. В 1936 році І. Надя виключили з партії (кілька днів у 1938 р. перебував під арештом), 1939 року поновили.

У листопаді 1944 року московське керівництво Угорської комуністичної партії направило І. Надя до Угорщини як одного з чотирьох членів ЦК (Ерне Гере, Міхай Фаркаш, Йоже Реваї, Імре Надь). Він увійшов до складу Комісії для підготовки Тимчасових національних зборів. 18 грудня 1944-го у м.Ходмезевашархей І. Надя обрали депутатом цього першого повоєнного парламенту. Згодом він став депутатом Національних зборів (1945 — 1947 рр.) Працюючи на посаді міністра сільського господарства Тимчасового уряду, Імре Надь здійснював земельну реформу 1945 року. Згодом він очолив міністерство внутрішніх справ, але дуже швидко був усунутий: за «пасивність», «слабку волю» і про людські очі — «за станом здоров'я». Лишившись одним із секретарів партії, Імре Надь у період 1947 — 1949 роки став головою Державних зборів. Одночасно він керував сільським комітетом УКП, був головним спеціалістом з аграрних питань і членом політбюро.

У 1947 — 1948 роках розрахований на тривалий час перехід до демократичного ладу поступився місцем нещадній сталінській системі. Імре Надь у багатьох питаннях не погоджувався з угорським партійним керівництвом. Він прагнув і в майбутньому здійснювати демократичну аграрну політику, намагався захистити середняків, кількість яких зросла внаслідок земельної реформи і яких І. Надь уважав рушійною силою створюваних на засадах доброї волі сільськогосподарських кооперативів. Зазначимо,

© Янош М. Райнер, 1996.

що він не схвалював надто швидких темпів і примусового характеру колективізації. У вересні 1949 року, однак, він визнав свої помилки, що не допомогло: з керівними партійними посадами довелося розпрощатися.

З рік він викладав у Аґрарному університеті, влітку 1950-го почав керувати адміністративним відділом Угорської партії трудящих, а в грудні повернувся до уряду, посівши посаду міністра продовольчого забезпечення й заготівель. Наступного року його знову обрали до політбюро. В 1952 році І. Надь став заступником прем'єр-міністра, а після смерті Сталіна, в липні п'ятдесят третього, прем'єр-міністром.

На думку нового керівництва Радянського Союзу, Імре Надь був спроможний ліквідувати сталінський режим в Угорщині. І дійсно, прем'єр-міністр змінив курс економічної політики, поклав край примусовому розвиткові важкої промисловості та колективізації, вжив рішучі заходи для відновлення законності, ліквідував концтабори, припинив висилку «декласованих осіб» до провінції, оголосив часткову амністію. Розпочався перегляд деяких політичних судових справ (особливо тих процесів, які велися проти комуністів). 1954 року І. Надь намагався розробити загальну програму економічних і політичних реформ, заохочував критику всередині партії, пом'якшив цензуру преси, зробив спробу послабити монолітність політичної системи шляхом відродження Народного фронту. Все це викликало активну протидію ортодоксальних сталіністів на чолі з Матіяшем Ракоші, які небезуспішно підбурювали проти І. Надя радянське партійне керівництво. У березні 1955 року, коли в СРСР усунули від влади Маленкова, ЦК Угорської партії трудящих засудив політичну лінію Надя і 18 квітня його було знято з усіх державних і партійних посад. А 3 грудня 1955 року головного угорського антисталініста виключили з партії.

Імре Надь відмовився од ритуалу більшовицької самокритики. Він очолив партійну опозицію, що склалася з комуністичної інтелігенції, котра критикувала сталінський режим і обстоювала проведення урядової програми І. Надя. У своїх політичних статтях того часу опальний прем'єр викривав сталінізм, який він назвав «звироднілим бонапартизмом», висловлюючись на користь національної незалежності та позаблоковості Угорщини.

Настав 1956 рік. У липні вивели Ракоші, а 13 жовтня, на вимогу опозиції, І. Надя поновили в партії. 23 жовтня юрби демонстрантів у Будапешті зажадали призначення Надя на чолі уряду. Наступного дня, ще вдосвіта, зробивши поступку партійному керівництву, він погодився стати на посаду прем'єр-міністра. Під час трагічних подій 1956 року Імре Надь неухильно прагнув розв'язати вкрай складну ситуацію політичним шляхом. 28 жовтня він наказав припинити вогонь і зажадав виведення радянського війська. 30 жовтня проголосив відновлення багатопартійної системи і створив коаліційний уряд на зразок 1945 року. 1 листопада, коли Радянський Союз надіслав до Угорщини нові військові частини, заявив про вихід очолюваної ним держави з Варшавського договору і декларував нейтралітет країни.

4 листопада, дізнавшись про те, що радянські війська розпочали бойові дії, Імре Надь знайшов притулок у югославському посольстві, де залишався вісімнадцять днів. 22 листопада він покинув посольство, маючи офіційну охоронну грамоту від Кадара, однак радянські військові представники (в присутності угорських службових осіб) заарештували його й відправили до Румунії. Арешт санкціонували уряд Кадара та радянське Політбюро.

14 квітня 1957 року Імре Надя приставили до Будапешта, і розпочалося поліційне розслідування, яке, за рішенням ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії, 21 грудня 1957 року перетворилося на політичний процес. Висунуті звинувачення І. Надь відхилив і не погодився, по суті, навіть захищатися. Слухання справи не раз відкладали, та 15 червня оголосили рішення: осуд на смерть. Імре Надь не просив помилування. Вирок було виконано 16 червня на подвір'ї державної тюрми. Поховали прем'єр-міністра там-таки, у безіменній могилі; згодом, 1961 року, останки його перевезли на найдальшу, 301 ділянку Нового загального цвинтаря, знову ж таки безіменно.

Навесні 1989 року, на настійну вимогу демократичних політичних сил, останки Імре Надя та інших страчених разом із ним товаришів ексгумували. 16 червня 1989 року їх поховали знову, і цей день став символічною подією на шляху демократичного перетворення Угорщини. Водночас І. Надя посмертно реабілітували юридично.

Будапешт

Янош М. РАЙНЕР,
науковий співробітник Інституту історії Угорської АН

(Переклад з угорської)

Джон САЗЕРЛЕНД

Акценти сучасності

КАТАСТРОФА В СПРАВІ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКИХ ПРАВ

З англійської переклав Сергій СНІГУР

Важливим змінам, зробленим у законі про авторське право в 1710-у, 1842-у, 1890-у і в 1911 роках, передували часи безладдя та цілковитої непевності в тому, що стосується прав на інтелектуальну власність та порушення цих прав. Сьогодні ми знову переживаємо такі самі часи. Проблема полягає в тому, яким чином британський уряд узгодить внутрішнє законодавство країни з новими правилами РЄ з авторського права — т. зв. копірайту. Рішення схвалити брюссельські рекомендації було прийняте в жовтні 1993 року. А правління з догляду за інтелектуальною власністю опублікувало дорадчий документ і тепер, в липні 1995 року, має бути прийняте остаточне рішення. Євроскептики скажуть, що це узгодження неминуче означатиме, що Британія та її європейські партнери наслідуватимуть Німеччину. В Німеччині авторські права захищаються протягом 70 років по смерті автора, на відміну від 50 років у Британії. Крім того, там більше зважають на авторські «моральні права», тоді як англосаксонська, британсько-американська книжкова торгівля традиційно була надто жорстка щодо продажу літературної власності, примушуючи автора відмовлятися від будь-яких претензій після того, як його права придбано видавцем. Головним виправданням довшого терміну захисту копірайту в Німеччині є викликана світовою війною перерва в книготоргівлі. «Майн Кампф» — не коментуючи змісту книжки — неможливо було продавати через двадцять років по війні, не позбавляючи, таким чином, доходів її автора, якби він був живий. Подовження цього літа терміну захисту копірайту в Європі означатиме, що права на «Майн Кампф» та виступи її автора, що вільно продаються на ринку звукозаписів, буде захищено і після 1995 року і вони належатимуть спадкоємцям Гітлера аж до 2015 року (в той час як, за старим законом, у Великій Британії та деяких інших європейських країнах вони мали перейти до громадської власності).

Продовження терміну дії авторського права не породжує нових проблем, а посилення акценту на «моральних правах» не обов'язково тільки погане. На практиці це означатиме, що автор може протестувати проти негідного поводження з твором, який і після передачі авторських прав видавцю назавжди залишається «його» твором. Навіть після продажу своєї власності автор може накласти вето чи вимагати компенсації за невідповідну змісту обкладинку або якщо переробка для кіно, театральної вистави чи реклами видається пародією на твір. Одним із аспектів такого захисту, що, як на мене, викликає найбільше запитань, є те, що за законом, на допомогу вже померлим авторам у справі охорони морального боку їхньої власності може прийти третя сторона. Діккенсівське товариство, наприклад, навіть якби й вибачило музичну версію Олівера Твіста, могло б ужити заходів, щоб зашкодити створенню Національним фронтом[1] пантоміми за цією книжкою. Королівський шекспірівський комітет міг би порушити судову справу про заборону сигар «Гамлет» або презервативів «Ромео і Джульєтта».

Подовження терміну до 70 років і посилення моральних прав автора, одначе, створює певні проблеми. Ті, хто купує перевидання класиків, певно, помітили, що вихід чудових видань значних творів збігається з закінченням терміну дії копірайту на ці твори. Видавництво «Хайнеман» радо розтиражувало своє зібрання Д. Г. Лоуренса і передало тексти в суборенду видавництву «Пенгвін» на понад сорок років. Та буквально напередодні переходу творів у власність громадськості Майкл Блек з Кембриджського університету сповістив, що загальновідомі тексти Лоуренса злочинно неповні. Було здійснене нове, наближене до авторської волі видання — і, таким чином, створено нове авторське право. Пригадую, як П. Полінгер — повірений у справах Лоуренса, сподівався тоді, що ті, хто перевидаватиме так звані «погані», не захищені копірайтом твори, повідомлятимуть про їхню недосконалість. Добре мати кваліфіковано

© London Review of Books, 1995.
© Сергій Снігур, переклад, 1996.

[1] Ультраправа націоналістична організація.

відредаговані твори Лоуренса, і було благородно вкласти мільйони в цей проект. Але якби «Хайнеман» — «Пенгвін» — Полінгер могли монопольно поширювати ці недосконалі тексти ще 20 років, вони, безперечно, скористалися б такою можливістю. Тільки перспектива залишитися без курки, що несе золоті яйця, змусила їх замислитись над тим, як удосконалити яйця, що, і справді, були з щирого золота.

Щось подібне, очевидно, станеться з творами Вулф, Джойса, Гарді та Їтса. З великою помпою наприкінці 80-х років світ поінформував про те, що існуючий текст «Улісса» — це крайнє неподобство і що буде видано новий бездоганний варіант, і ця подія збіжиться із завершенням терміну захисту прав (це стосувалося безталанного видання Геблера). Видавництво «Макмілан» воліло б до другого пришестя годувати читачів своїми недосконалими «зібраннями» Їтса та Гарді. На щастя, мине 50-річний термін захисту прав, і тоді ми одержимо вдосталь відпрацьованих, вичищених та прокоментованих видань. На запитання, що ж означатиме для нас збільшення терміну до 70 років, у відповідь одержите ще 20 років погано виданих (або не відредагованих) Орвелла, Гріна, Еліота, Велса — тобто будь-кого з видатних авторів, що померли пізніше 1925 року.

Запропонована реформа особливо дошкулить таким науковцям, як Патрік Паріндер, що кілька років готував нове виправлене видання Г. Велса (помер у 1946 р. і, за старим законом Великої Британії, його твори мали стати громадською власністю в 1996 р., згідно з новим рішенням РЄ — у 2016 р.). Ось так. Паріндер доводить нагальну потребу у виправлених текстах велсівських творів і те, що слід видати різні редакції цих текстів, з тим, щоб кращий з них визначився сам — як це постійно відбувається у процесі вивчення Шекспіра. Це не дрібниця, це справа життя і смерті культури. Найвизначнішому в країні дослідникові Лоуренса, Ф. Р. Дівісу, довелося проводити свої студії на недосконалих, як ми тепер знаємо, текстах. Якщо ми й вважаємо, що наша національна література важлива лише такою мірою, щоб вести її вивчення в розмірах шкільної програми, пріоритет слід віддати найкращому тексту в найкращій формі і якнайшвидше. Мені здається, що 70 років для цього забагато.

З подовженням дії копірайту до 70 років важке життя чекає на видавців, що спеціалізуються на перевиданні класики. «Світова класика», наприклад, вклала грубі гроші в коментованого «Улісса» і має коментованого Лоуренса (його т. зв. недосконалі тексти) під загальним редагуванням Стівена Гіла. В своєму каталозі вони вже назвали твори Вулф. Навіть їхнє повне зібрання романів Томаса Гарді знову підпадає під захист ще на кілька років. Хоча нове законодавство не матиме зворотної дії (тобто, видавцям не потрібно турбуватися про те, що вже продано), значна частина зі списку «Світової класики», можливо, найпривабливіша з комерційного погляду частина, повернеться до приватної власності. Навіть у тих випадках, коли право власності не є незаперечним. Не зрозуміло також, що цього фатального дня в липні 1995 р. станеться з вивезеними до крамниць, але ще не розпроданими книжками. Але видавці цієї серії повинні або внести значну доплату, щоб залишити ці книжки в своїх каталогах (у той час, як вони витримують жорстку конкуренцію з боку дешевих видань, на кшталт Вордсворта), або забути про гроші, що було вкладено в добру справу, коли закон був іншим. А читацький загал, скоріше за все, втратить багато класичних коментованих творів.

Слід мати на увазі, що навіть ті «звірені видання», що виходять напередодні переходу творів до громадської власності, на довгі десятиліття замикають оригінальні праці в межах монополії копірайту. Діючи разом з призначеними видавцями й літературними агентами, власники літературної спадщини можуть зашкодити використанню або публікації рукопису і таких допублікаційних матеріалів, як, наприклад, коректура. Неопублікована літературна спадщина вимагає постійного захисту. На практиці це означає, що «власники» можуть тримати конкурентоспроможні видання далеко від ринку або прирікати їх на невивченість на науковому рівні. Зацікавлені лише збільшенням прибутків своїх клієнтів, літературні агенти стали завзятими прихильниками системи «дозволень» стосовно видань, захищених новим авторським правом, і біографій. Думаю, що той, хто захоче видати Лоуренса незалежно від Агентства захисту авторських прав, зіткнеться з непереборними перешкодами, що їх створять власники авторських прав при спробі використати рукописи й допублікаційні матеріали.

Зрозуміло головне. Авторські права і доходи суворо охороняються (і енергійно примножуються) агентами, що діють за дорученням спадкоємців, письменників і Спілки авторів. Інтереси видавців захищає картель Асоціації видавців. Ніхто, жоден політик, не охороняє права читачів. Будь-яка шкода гро-

мадській власності є важливою проблемою. Насамперед, слід мати дуже сильну команду для захисту громадської власності. З часом слід створити комітет, організований не гірше за Товариство захисту прав виконавців для боротьби за розширення громадської власності й використання її заради суспільного добра.

Хоча критики складають дуже малий відсоток серед читачів, вони також мають свої права. Традиційно привілей критиків користуватися захищеними копірайтом матеріалами підтримувався угодою про «чесну поведінку». Ця угода також поступово скасовується, в першу чергу видавництвом «Фейбер», яке протягом років видавало і готувало до друку твори багатьох визначних і невизнаних поетів (за що йому слід щиро подякувати). Це видавництво стягає таку високу плату за дозвіл, що, здається, хоче зробити критичні дослідження, які й так погано розпродаються, нежиттєздатними. «Фейбер» не визнає угоди про «чесну поведінку» щодо поезії і не дозволяє цитувати більше кількох слів із вірша. На додачу до надмірних розцінок (надмірних для професорського гаманця), у дозволі може бути відмовлено з ініціативи спадкоємця. Власники прав на деякі твори, видруковані видавництвом «Фейбер», — наприклад Еліота, Джойса та Плат, — мають власні, широковідомі уподобання й антипатії. Зважаючи на таку принциповість, більшість видавців починають нервувати, коли мова заходить про «чесну поведінку» — концепцію, яка ще ніколи не була чітко визначеною або авторитетно розглянутою із законодавчого погляду. Загальновідоме правило «не більше 400 слів поспіль, не більше 600 слів загалом і менш однієї строфи вірша» — вже не гарантовано. Нове правило вказує: не цитуй, доки можеш уникнути цього, а цитуєш, то цитуй якомога менше. Це стримує вільне обговорення проблеми, а щодо деяких канонізованих письменників, «цензура» може виявитись дуже прискіпливою. Але рівноваги між інтересами читачів і власників прав можна досягти без значної шкоди для власників, шляхом енергійного захисту принципів «чесної поведінки». CUP[1] вивчило суть проблеми і вирішило, що, відповідно до діючого нечіткого визначення, принцип «чесної поведінки» дозволяє «значні» цитати. Очевидно, це збираються перевірити, публікуючи дискусійні критичні статті, в яких без дозволу власників авторських прав істотно (але «чесно») цитуються захищені копірайтом матеріали. Прогнозуються «вибухи». Це мужня поведінка, і стан літературного процесу в країні залежатиме від наслідків кампанії CUP.

Нещодавно літературна критика звернула увагу на проблему авторського права. 16 грудня 1994 р. Центр вивчення англійської мови Лондонського університету провів конференцію (під головуванням Патріка Паріндера) під назвою «Монополія на текст: автори: видавці і Європейське законодавство з охорони авторських прав». Разом зібралися видавці, науковці, письменники, правники, літературні агенти, студенти і співробітники видавництв. Унікальним був діапазон поглядів на авторське право. Незважаючи ні на що було досягнуто дивовижного порозуміння. Стало зрозуміло, що рівноваги інтересів всіх зацікавлених сторін можна досягти, якщо забезпечити продовження цивілізованого обговорення цієї найскладнішої проблеми.

Багатолюдніша, краще субсидована і більш однорідна за складом конференція (організована Товариством обміну критичними думками — організацією, створеною для вивчення проблем авторського права) під назвою «Інтелектуальна власність і авторське право» була проведена в університеті Кейс Вестерн Резерв у 1991 році. Серед 80 доповідачів на цій конференції були Марк Роуз і Сюзан Стюарт. Вони видали дві книжки, присвячені розвитку авторського права в літературі. Витончена і лаконічна праця Роуза ретельно вивчає судові справи XVII і XVIII століть і досліджує появу авторського права «не як чудернацької моральної ідеї, а як специфічного сучасного утворення, що з'явилося під впливом розвитку друкарства, ринкової економіки й класичної ліберальної культури власницького індивідуалізму». Сюзан Стюарт зосереджує увагу на авторському праві й інших засобах «стримування», які впливають на «специфічні випадки підробок, літературного самозванства, порнографії і графіті — які вона називає «злочинами письменництва». Антологію доповідей у Кейс Вестерн Резерв видано Мартою Вудменсі (професор англійської) і Пітером Яші (професор права). Мені здається неможливим знайти спільну назву для цієї суміші правово-літературно-критичних підходів, що містять у собі ці три книжки, які поєднують історію, офіційні судові справи й літературну естетику. Але зрозуміло, що це стане однією з найважливіших ділянок наукової активності в найближчі роки.

London Review of Books, 12.01.1995.

[1] «Кембридж юніверсіті прес» — видавництво Кембриджського університету.

Ян Вітольд СУЛІГА

ТАРО

КАРТИ, ЯКІ ВІЩУЮТЬ ДОЛЮ[1]

З польської переклав Павло ВОЛОШИН

РОТА

ВОРОЖИЛЬНІ СИСТЕМИ ТАРО

Кожен таротист має власну систему ворожіння, відповідно до свого темпераменту та своїх уподобань, вироблення якої вимагає багаторічної практики ворожіння і досконалого знання ворожильної, а також езотеричної та містичної символіки карт Таро. Тож, перше ніж хтось досягне цього етапу, йому треба буде ознайомитися з різними системами решти таротистів. Через те я подам тут як традиційні, прості системи, пропоновані Речел Поллак, Стюартом К. Капланом, Альфредом Дугласом, так і кілька власних, «ефективність» яких я перевірив на практиці.

Ворожильній інтерпретації карт передує низка дій технічного та медитаційного характеру, сама ж ворожба поділяється на кілька фаз, важливих із погляду Тлумача (ворожбита), а також Запитувача (особи, якій ворожать). Розкладання карт та їхнє прочитання — річ не проста. Вона вимагає зосередження й насамперед уміння ухопити особливу нитку взаєморозуміння між Інтерпретатором та Запитувачем, яка відіграє вирішальну роль у визначенні певної конкретної розкладки карт Таро.

ПОПЕРЕДНІ ДІЇ

На відміну від звичайних карт, карти Таро не служать для гри чи розваги на кшталт розкладання пасьянсу. Після кожного використання їх слід скласти в певній послідовності — аверсом (зображенням донизу) і реверсом (догори). Старші аркани складаємо за нумерацією карт, тобто так, щоб на початку лежала карта Дурня, а наприкінці — Світ. Ці карти подають послідовні етапи великої подорожі Мандрівника. Складені карти Старших арканів відкладаємо набік і заходжуємося складати окремі масті, причому кожна з них повинна починатися з туза і закінчуватися королем даної масті. Колоду Молодших арканів складаємо по черзі з Булав, Келихів, Мечів та Динарів. Далі ми з'єднуємо обидва Втаємничення, кладучи Старші аркани на Молодші аркани. Послідовність їхнього розташування повинна бути така, як її описано в розділі ОРАТ. Жодна карта не повинна бути перевернута. Підготовлену в такий спосіб колоду карт Таро слід зберігати в коробці, перев'язаній шовковою або фланелевою стрічкою.

ЧАС ВОРОЖБИ

Панує загальне переконання, що ворожити можна тільки в певні дні (п'ятницю чи вівторок) та в певні години (наприклад вечірні). По суті ж ані день, ані пора дня для ворожби не мають жодного значення. Кожен, хто вирішив зайнятися ворожінням на картах, повинен сам визначити дні та години, які йому найбільше підходять.

Крім того, ворожіння має диктуватися внутрішньою потребою Тлумача (добре

[1]Продовження. Початок див. № 4, 5 — 6, 7, 8 — 9.

було б, якби він уникав ворожби з примусу, не піддавався тискові прохачів у момент, коли йому цього не хочеться). Слід також остерігатися ворожити безпосередньо після щедрого підживку.

МІСЦЕ ВОРОЖБИ

Під час ворожби часто доходить до розкриття таємниць чи інтимних справ Запитувача. Присутність третьої особи, гаволовів, цікавих звичайно перешкоджає Тлумачеві та Запитувачеві, тож годилося б створити враження інтимності й на час ворожіння відокремитися від гурту. Це допомагає досягти зосередженості, навіть коли сам сеанс ворожіння трактується як приємна й цікава розвага. Атмосферу інтимності можна підкреслити пригашеним світлом, музикою, манерою розкладати й тасувати карти, але так, щоб не передати куті меду й не перетворити ворожбу на смішний, сповнений пафосу ритуал. Тут радше йдеться про створення приємного настрою, сприятливого для налагодження дружнього контакту з Запитувачем.

ЗАПИТУВАЧ

Особи, що просять поворожити на картах, керуються найрізноманітнішими спонуками. Найчастіше — цікавістю, подеколи — бажанням упевнитись у вмінні Тлумача, рідше — прагненням самопізнання. Буває, що вони поводяться нервово, навіть войовниче, тривожно метушаться, ставлять тисячі запитань, удають, що їх це зовсім не обходить, сміються або намагаються втрутитись у процес ворожби запитаннями на кшталт: «Для чого ти це робиш?» — «Чи справді воно збудеться?» — «А ти сам у це віриш?» — «Не жартуєш?!» тощо.

Запитувач дуже рідко здає собі справу, що успіх ворожби неабияк залежить від нього самого. Всяке розпорошення уваги ускладнює тлумачення карт. Навіть більше, розташування карт залежить від настрою Запитувача, образно виражає його страх, прагнення та забаганки, а також ставлення до Тлумача. Тлумач повинен йому всі ці речі з'ясувати і передусім усвідомити сам, що кожна людина перебуває на якомусь етапі Мандрівки. Тож він має дивитися на Запитувача крізь призму саме цієї людської долі. Якщо особа, якій ворожать на картах, поводиться надто войовниче, а Тлумача охоплює роздратування, то слід урвати ворожіння або відмовитися від нього. Не можна змушувати себе ворожити далі, аби довести свій «хист ворожбита».

У ході ворожіння постає своєрідна нитка взаєморозуміння між Тлумачем та Запитувачем. Відсутність такої нитки ускладнює тлумачення, а часом просто унеможливлює його. Я називаю цю нитку «натхненням» — чимось таким, що викликає у мене бажання одній особі «класти кабали», а іншій ні, оскільки та своїм поводженням, «аурою» відштовхує мене від себе, або ж я відчуваю, що ворожіння викликало б наслідки, які важко передбачити. Іноді про таке явище сигналізує розташування карт, яке, наприклад, дає взнаки, що дана особа відзначається надмірною вразливістю до навіювання, внаслідок чого ворожіння порушило б її внутрішню рівновагу і викликало в майбутньому стреси чи інші дуже небажані небезпечні стани.

Тлумач у певному розумінні бере на себе відповідальність за особу, якій ворожить, і не може звільнитися від такої відповідальності, кажучи, що він, мовляв, тільки «клав кабали». Ворожба — то проекція на майбутнє, але вона відбувається у теперішності, а отже, порушує природний хід речей, випереджає події. Трапляється, що вона викликає зміни прийдешніх подій, виявляючи їхню невідворотну на позір послідовність. Ворожіння не байдуже до моралі. Воно ставить обидві особи — Тлумача та Запитувача — у двозначне становище, бо хоч Тлумач не бере участі в майбутньому житті Запитувача, він усе ж таки втручається в нього навіть тоді, коли наслідки такого втручання мізерні, непомітні для сторонніх або ігноровані Запитувачем і Тлумачем.

КАРТИ, ЩО УОСОБЛЮЮТЬ ЗАПИТУВАЧА

У ворожбі на картах Таро годиться з-поміж 78 карт вибрати одну, яка уособлює Запитувача і символізує його особу в даній ворожильній системі. Є два способи вибрати таку карту.

Перший полягає в тому, що Запитувач вибирає навмання три карти з колоди і, не роздумуючи, визначає ту, яка має його уособлювати.

Другий спосіб простіший, але вимагає докладнішого опису. Для кожної людини можна підшукати відповідну фігуру з-поміж Молодших арканів. У популярній

ворожбі на картах заведено вважати, що масть валета, дами чи короля символізує колір волосся Запитувача. Такого самого коду вживають і в ворожбі на картах Таро. Мечі символізують брюнетів, Келихи — темних блондинів, Булави — шатенів, Динари — світлих блондинів та руданів. Королеви належать до осіб старшого віку, королі — до осіб віком між 26 і 45 роками, лицарі — до осіб віком між 19 і 25 роками, зброєносці — до осіб молодшого віку.

Але найкраще користуватися системою, що звертається до астрологічної символіки, Після з'ясування віку та знаку зодіака особи, якій ворожать, виймаємо з колоди карту, користуючись таким ключем:

ЗБРОЄНОСЕЦЬ БУЛАВ — особи віком до 18 років, трикутник стихії Вогню, народжені під знаком Стрільця, Овна або Лева.

ЛИЦАР БУЛАВ — особи віком від 19 до 25 років, трикутник стихії Вогню, народжені під знаком Стрільця, Овна або Лева.

КОРОЛЕВА БУЛАВ — особи віком від 26 до 45 років, трикутник стихії Вогню, народжені під знаком Стрільця, Овна або Лева.

КОРОЛЬ БУЛАВ — особи, старші 45 років, трикутник стихії Вогню, народжені під знаком Стрільця, Овна або Лева.

ЗБРОЄНОСЕЦЬ КЕЛИХІВ — особи віком до 18 років, трикутник стихії Води, народжені під знаком Риб, Рака або Скорпіона.

ЛИЦАР КЕЛИХІВ — особи віком від 19 до 25 років, трикутник стихії Води, народжені під знаком Риб, Рака або Скорпіона.

КОРОЛЕВА КЕЛИХІВ — особи віком від 26 до 45 років, трикутник стихії Води, народжені під знаком Риб, Рака або Скорпіона.

КОРОЛЬ КЕЛИХІВ — особи, старші 45 років, трикутник стихії Води, народжені під знаком Риб, Рака або Скорпіона.

ЗБРОЄНОСЕЦЬ МЕЧІВ — особи віком до 18 років, трикутник стихії Повітря, народжені під знаком Близнюків, Терезів або Водолія.

ЛИЦАР МЕЧІВ — особи віком від 19 до 25 років, трикутник стихії Повітря, народжені під знаком Близнюків, Терезів або Водолія.

КОРОЛЕВА МЕЧІВ — особи віком від 26 до 45 років, трикутник стихії Повітря, народжені під знаком Близнюків, Терезів або Водолія.

КОРОЛЬ МЕЧІВ — особи, старші 45 років, трикутник стихії Повітря, народжені під знаком Близнюків, Терезів або Водолія.

ЗБРОЄНОСЕЦЬ ДИНАРІВ — особи віком до 18 років, трикутник стихії Землі, народжені під знаком Тельця, Діви або Козерога.

ЛИЦАР ДИНАРІВ — особи віком між 19 та 25 роками, трикутник стихії Землі, народжені під знаком Тельця, Діви або Козерога.

КОРОЛЕВА ДИНАРІВ — особи віком між 26 та 45 роками, трикутник стихії Землі, народжені під знаком Тельця, Діви або Козерога.

КОРОЛЬ ДИНАРІВ — особи, старші 45 років, трикутник стихії Землі, народжені під знаком Тельця, Діви або Козерога.

З моменту вибору карта, що уособлює Запитувача, набуває трохи іншого значення. Найчастіше вона просто символізує особу, якій ворожать, але часом ставить останню крапку в розумінні змісту ворожіння.

Якось жінка, якій я ворожив, вибрала з-поміж трьох карт дев'ятку Булав, після чого завагалася і сказала:

— Не знаю, чому я вибрала саме цю карту. Ота,— вона показала на вісімку Келихів,— приємніша. Вона кругляста. А оця,— жінка доторкнулася рукою до дев'ятки Булав,— зла, гостра, колюча. Я не люблю таких форм.

У ході ворожби виявилося, що чоловік тієї жінки пережив серйозну операцію і тепер почувається краще. А проте особа, якій я ворожив, остерігалася рецидиву хвороби. Її душевний стан щонайкраще віддзеркалила дев'ятка Булав.

Іншого разу я вдався до астрологічного ключа. Ворожив я тридцятишестирічній жінці, народженій під знаком Близнюків. Я вибрав Королеву Мечів. Пізніше, під час ворожби, я дізнався, що та жінка багато років тому втратила чоловіка, з яким її єднали глибокі почуття, відтоді не виходила заміж і не мала жодних постійних любовних зв'язків. Про це мені оповіла карта Королеви Мечів та пов'язані з нею три інші карти Кельтського Хреста.

ТАСУВАННЯ

Є правило, що карт Таро не повинен торкатися ніхто, крім Тлумача. Ці карти є ніби продовженням його тіла та випромінюваної ним енергії. Ось чому їх треба зберігати у сховку, неприступному для інших осіб. Перш ніж ворожити, слід пере-

тасувати карти. Тасувати починаємо після вибору карти, що уособлює Запитувача, якщо ми вибрали другий спосіб. Якщо ж перший, то попереду тасуємо, і щойно потім Запитувач вибирає відповідну карту. Відтоді та карта становить для Тлумача табу — йому не можна її торкатися аж до кінця ворожби.

Карти тасуємо після того, як складаємо колоду в послідовності, поданій у розділі ОРАТ.

Є два способи тасувати, і після певних вправлянь слід зважитися на один з них.

Перший спосіб полягає в тому, що Тлумач сам тасує карти, відтак розкидає їх по столу, змішує і складає у стосик, по чому Запитувач може тричі перекладати його лівою рукою до себе (лівиця символізує несвідомість). Тасувати належить зосереджено. Тлумач повинен звільнити свій розум від зайвих думок, зосередитись на самому процесі тасування, поки не відчує, що тасування треба закінчити. В цей час Запитувач повинен зберігати мовчанку і думати, на яке питання він волів би дістати відповідь.

Другий спосіб полягає в тому, що описані вище дії виконує Запитувач. Він тасує колоду, потім розкидає карти і змішує їх, аж поки впевниться, що може припинити цю роботу. Далі він збирає карти в купку і формує колоду. В цей час Тлумач намагається пильнувати рухів Запитувача, а той має поставити картам запитання і скупчити увагу на виконуваній операції.

Тлумач мусить відчути, яка метода буде найплідніша. В разі, коли маємо діло з нервовими особами, які самі гаразд не знають, у чому полягають їхні проблеми, і трактують ворожбу як розвагу чи пізнання ще одної сторони життя, найкраще вдатися до першої методи, адже погано перетасована й абияк змішана колода може сфальшувати образ і внеможливити здійснення ворожильного тлумачення.

ЗАСВІЧУВАННЯ КАРТ

Карти завжди кладуть малюнком донизу. Їх ніколи не засвічують перш, ніж буде розкладено всю ворожбу. Тільки після розкладки ми перевертаємо їх на другий бік, вибравши один із двох способів, які ілюструє малюнок 1.

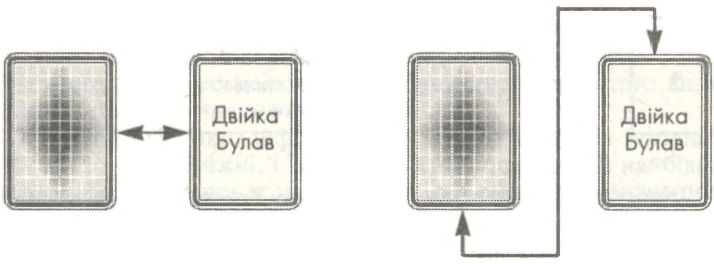

Малюнок 1. Два способи засвічувати карти.

Кожен Аматор мистецтва ворожити на картах повинен відповісти собі на запитання, що зображує колода перетасованих карт,— «позитив» чи «негатив» чийогось життя. Адже послідовно розташовані карти нагадують кіноплівку чи кінострічку, що зображують певний відтинок дійсності. Якщо Тлумач пристане на першу методу засвічувати карти (методу позитиву), тоді між розташуванням карт у руці й розташуванням карт на столі нема жодної різниці. Але якщо він пристане на другу методу (методу негативу), тоді колода перетасованих карт Таро уподібнюється до кіноплівки-негативу, яку ми немов «висвітлюємо», відкриваючи карти перед Запитувачем. У цьому разі послідовність розташування карт у руці зворотна тій, у якій карти лежать на столі.

ІНШІ ЗАУВАГИ

Є багато систем ворожіння на картах Таро, призначених для того, щоб угадувати події, які мали чи матимуть місце в чиємусь житті. Вибір системи залежить від Тлумача та від того, про що жадає довідатися Запитувач. Ворожильна система,— як і всяка система,— має свої обмеження і через те відповідає лише на певне запитання. Немає такої системи, яка давала б відповіді на всі запитання, хоча вправний Тлумач здатний «витиснути» з даного розташування карт далеко більше, ніж можна було б гадати. З огляду на це годилося б попросити Запитувача, аби той не уривав ворожіння запитаннями

(за винятком тих випадків, коли він не розуміє висловленої думки), не давав зрозуміти, вдале чи невдале те або те тлумачення. Тільки згодом, коли Тлумач пояснить усе те, що випливало з аналізу карт, Запитувач може задовольнити свою цікавість щодо питань, порушуваних у ході ворожіння, замовчаних чи згаданих мимохідь.І ще одна заувага. Одній і тій самій особі не вільно ворожити вдруге через короткий проміжок часу. Та якщо така потреба з'явиться, слід зачекати сім днів, а ні, то вдатися до іншої системи: замість Кельтського Хреста — до Трьох Рядів Імені, Підкови, Життєвого Повороту тощо.

СПОСОБИ РОЗКЛАДАННЯ КАРТ ТАРО

КЕЛЬТСЬКИЙ ХРЕСТ А

Традиція Таро зберегла два види Кельтського Хреста, які я називаю Кельтським Хрестом А та Кельтським Хрестом Б.

Кельтський Хрест А дає скупі відомості про минуле, зате виявляє поривання та прагнення Запитувача, а також накреслює загальну схему прийдешніх подій, спричинених перехрещенням нахилів Запитувача з зовнішніми впливами оточення.

Після вибору карти, що уособлює того, кому ворожать, після того, як карти перетасовано і змішано, їх розкладають у такій послідовності, як зазначено на схемі 3. Далі засвічуємо десять карт, також по черзі, з першої до десятої.

Карта, позначена на схемі 1 (Запитувач), дає уявлення про атмосферу, в якій живе і працює той, кому ворожать. Характеризує його побут, теперішній душевний стан. Вона репрезентує особу Запитувача в рамках усієї розкладки карт.

Карта 2 (Світ) символізує зовнішні впливи, їхню природу, назрівання конфлікту між внутрішнім світом Запитувача та світом зовнішнім. Вона також свідчить про роздоріжжя, на якому опинився Запитувач.

Карта 3 (Основа) характеризує внутрішні потреби, думки, почуття, особистість Запитувача і в цьому розумінні споріднена з картою номер 1, доповнює її значення. Вона також розкриває цілі Запитувача, його прагнення, спричинені зіткненням карти 1 із картою 2.

Карта 4 (Минуле) оповідає про події, внаслідок яких Запитувач опинився в теперішній ситуації. Виявляє все те, що позначається на теперішньому психофізичному стані Запитувача. Вона споріднена з картою 2.

Карта 5 (Можливі наслідки) знайомить із ймовірними подіями, що спіткають Запитувача по завершенні сьогоденного етапу життя, але не визначає остаточних наслідків.

Із карти 6 (Наслідки) дізнаємося про наслідки зроблених зусиль та вплив тих зусиль на особистість Запитувача. Тлумачення цієї карти вимагає докладного аналізу перших п'яти карт і порівняння їх із картами від 7 до 10.

Карта 7 (Особистість) звертається до карт, визначених цифрами 1 і 3. Символізує особу, якій ворожать. Доповнює відомості, нагромаджені раніше, з'ясовує до кінця подробиці.

Карта 8 (Оточення) показує вплив Запитувача на довколишніх людей, його життєву, професійну чи суспільну позицію. Засвідчує також сподівання та надії, що їх покладають на Запитувача його друзі, зверхники, рідня тощо.

Карта 9 (Почуття, сподівання) дає уявлення про надії, прагнення, переживання, острахи, фобії та комплекси Запитувача. Випинає те, що особа, якій ворожать, старанно приховує від усіх і що не раз визначало її поведінку. Цю карту треба відчитувати, спираючись на карти 1, 3, 7 та 8, оскільки вони дають Тлумачеві осягнути суть проблеми Запитувача.

Карта 10 (Підсумки) безпосередньо пов'язана з картами 5 і 6 і може бути розшифрована тільки разом з ними. У ній зосереджуються всі відомості щодо остаточних підсумків подій, які спостигли і ще спостигатимуть Запитувача.

КЕЛЬТСЬКИЙ ХРЕСТ Б

До другого різновиду Кельтського Хреста вдаються у ситуації, коли Запитувач стикається з якоюсь нерозв'язною проблемою або має виконати якесь завдання, але не певен, чи його зусилля не виявляться марними.

Після вибору карти, що уособлює Запитувача, після того як карти перетасовано і змішано, ми розкладаємо їх у послідовності, зазначеній на схемі 4.

Карти 1 та 2 (Запитувач , Світ) мають таке саме значення, як і в Кельтському Хресті А. Вони інформують Тлумача про теперішній психофізичний стан Запитувача та про характер зовнішніх впливів, яким той підлягає.

Карта 3 (Минуле) змальовує факти, які мали вплив на теперішнє становище Запитувача. Вона висвітлює минулий досвід, що зумовлює теперішню ситуацію.

Карта 4 (Очікування) характеризує прагнення та мрії Запитувача, пов'язані з болісною для нього проблемою. Разом із картами 1, 2 і 3 дає змогу Тлумачеві зрозуміти, в чому полягають клопоти Запитувача.

Карти 5, 6 та 7 оповідають про розвиток подій у майбутньому, знайомлять із тим, що буде, якщо особа, якій ворожать, зважиться на певні дії.

Карта 8 (Можливі наслідки) малює перед Тлумачем картину того, чим найправдоподібніше закінчаться починання Запитувача.

Карта 9 (Остаточні підсумки) інформує про наслідки вжитих заходів.

Карти А, Б, В і Г — допоміжні, і їхнє тлумачення пов'язане з найбільшими труднощами. Загалом беручи, вони коментують те, що визначило значення дев'ятьох основних карт Кельтського Хреста Б. Звичайно вони інформують про побічні події, які спричинилися до негараздів Запитувача і поставили його у скрутне становище.

До карт А, Б, В і Г треба підходити дуже обережно. Хто не надто вправний у мистецтві ворожити на картах, може легко помилитися і неправильно витлумачити їхнє значення. У такому разі краще обмежитися дев'ятьма основними картами Кельтського Хреста Б. Спосіб тлумачення карт А, Б, В і Г визначається їхньою спорідненістю з групою карт від 1 до 4 або від 5 до 7. Якщо символіка мастей та структура значень належить до групи 1, то карти А, Б, В і Г знайомлять із подіями, які мали місце в минулому. В ситуації, коли ті карти пов'язуються з групою 5, 6, 7, вони виступають як доповнення до змісту, що криється у цій групі карт.

ПІДКОВА

Підкова — то система, вживана тоді, коли Запитувач гадає, ніби опинився на роздоріжжі, досяг якогось важливого для себе щабля і знає, що закінчується певний період його життя і починається наступний, у зв'язку з чим він прагне зорієнтуватися, що чекає на нього в майбутньому і на які труднощі він наразиться. Таким роздоріжжям можуть бути, скажімо, іспити на атестат зрілості, шлюб, розлука, народження дитини, виїзд назавжди за кордон тощо. Запитувач усвідомлює, що не все залежить від нього, але сподівається на поради та інформування, щоб знати, що йому робити, аби подолати перешкоди, нагромаджені на його шляху.

Після вибору карти, що уособлює Запитувача, після того як колоду перетасовано і карти змішано, Тлумач розкладає їх у послідовності, унаочненій на схемі 5.

Карта 1 (Минуле) знайомить із тим, яке було життя Запитувача дотепер.

Карта 2 (Теперішність) змальовує те, що діється нині і допомагає Тлумачеві «розкусити» проблему того, кому ворожать.

СХЕМА 4
Кельтський Хрест Б

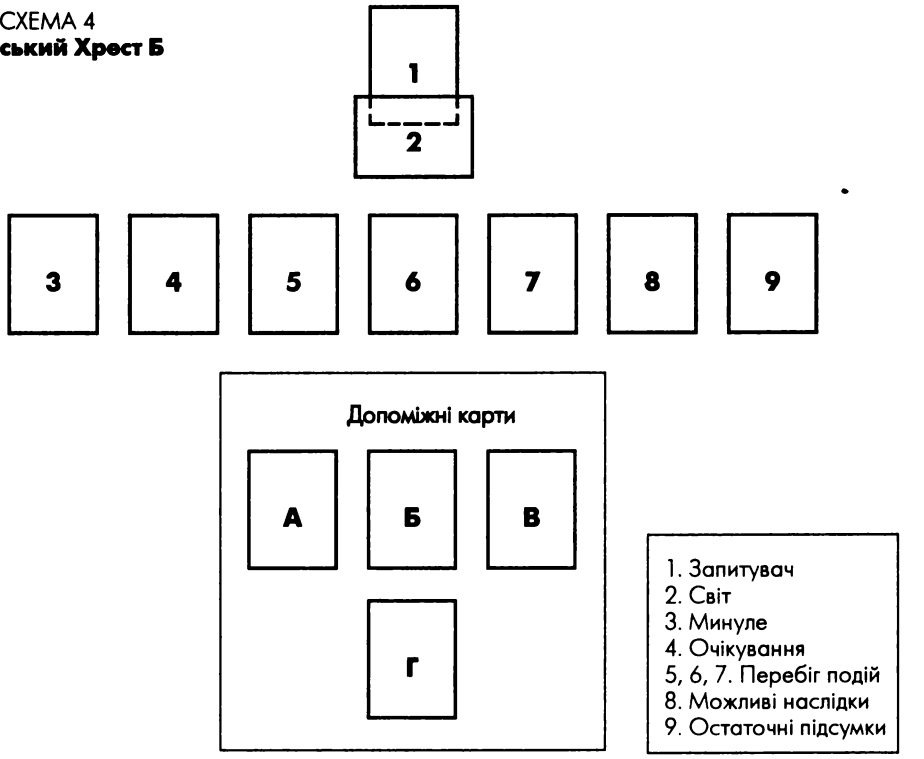

Карта 3 (Майбутнє) розповідає про те, як складеться майбутнє життя Запитувача. З'ясовує також його тривоги та острахи.

Карта 4 — ключова в системі Підкови. Вона дає інформацію про те, в який спосіб той, кому ворожать, може розв'язати свої проблеми, оминаючи перешкоди, як йому поводитись, чого остерігатися.

Карта 5 (Оточення) подає картину оточення Запитувача, а також показує реакцію оточення на його поведінку.

Карта 6 (Труднощі) доповнює зміст карти номер 4. Знайомить вона з перепонами та труднощами, що їх Запитувач зустріне на своєму шляху, коли розпочне новий етап життя.

Карта 7 (Підсумки) уточнює наслідки діяльності Запитувача і розповідає про плоди його старань.

ГОДИННИК

Ця ворожба порівняно проста, тож її найкраще практикувати тим, хто щойно прилучається до ворожіння на картах Таро. Вона надається для читання як майбутнього, так і минулого. Сфера її чинності охоплює заледве один рік життя. Після того як усі карти перетасовано і змішано, Запитувач вибирає з них 13 і якщо хоче спізнати майбутнє, розкладає їх у послідовності, вказаній на схемі 6 або на схемі 7, якщо хоче просто ознайомитися з майбутнім. У першому разі карти розкладаються за рухом годинникової стрілки, у другому — проти її руху. Карта номер 13 розміщена в центрі й уособлює Запитувача.

Тлумачення такої ворожби полягає в тому, що карта номер 1 розповідає про те, що сподіється (або вже сподіялося) в січні, карта номер 2 — у лютому, карта номер 3 — у березні тощо. Якщо ворожать, наприклад, у червні, карта номер 1 сповіщає про те, що спіткає Запитувача у липні, карта номер 2 стосується серпня, карта номер 3 — вересня і т. ін.

Годинник найкраще «збувається» у новорічну ніч і може прикрасити новорічне свято.

СХЕМА 5

Підкова

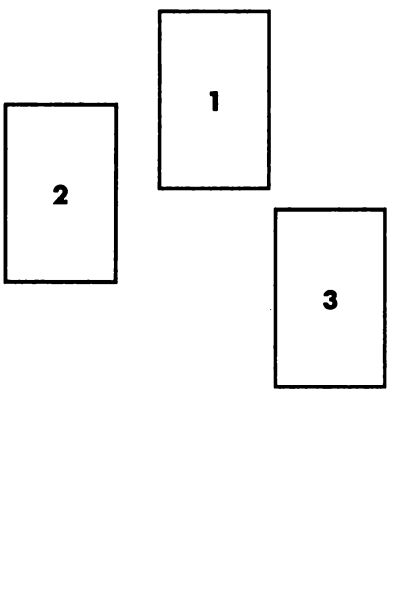

1. Минуле
2. Теперішність
3. Майбутнє
4. Спосіб, у який слід розв'язувати свої проблеми
5. Оточення
6. Труднощі
7. Підсумки

СХЕМА 6

Годинник А та Б

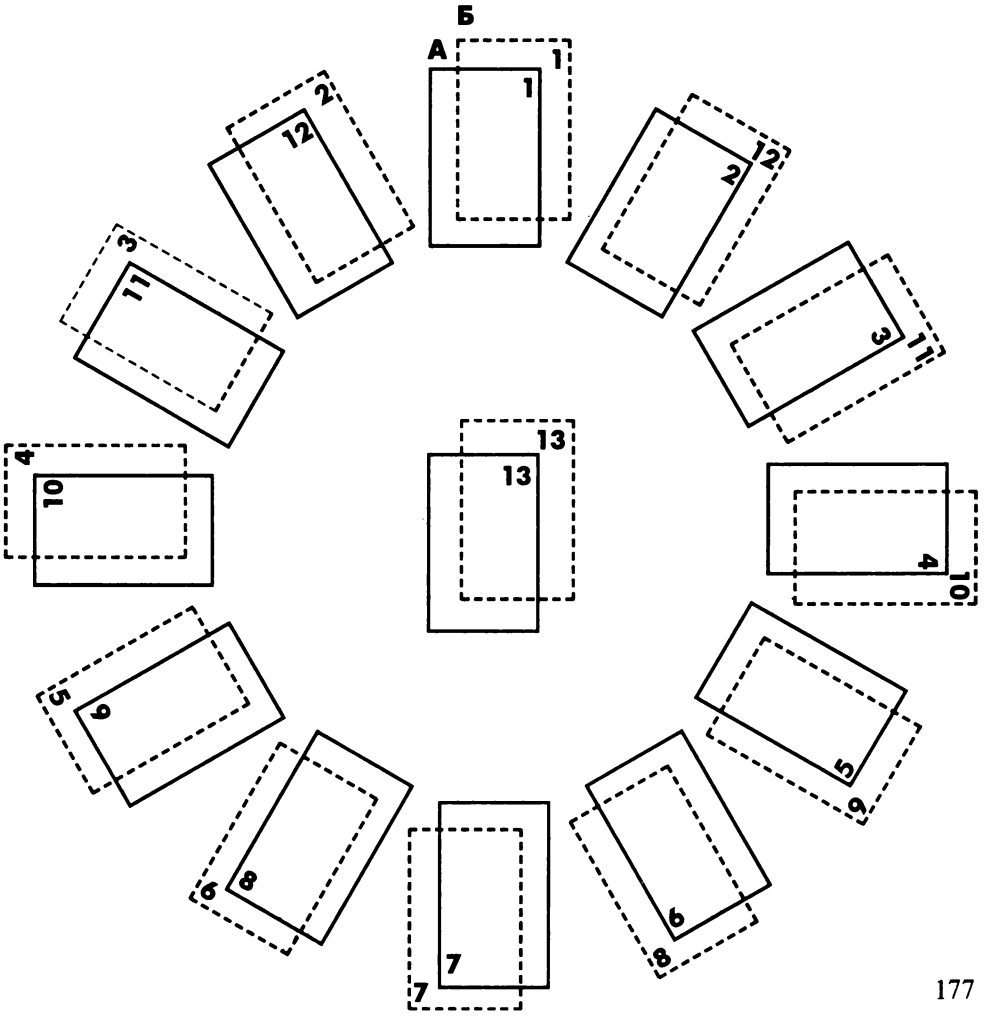

ЖИТТЄВИЙ ПОВОРОТ

Життєвий поворот — то ворожіння, розроблене мною. Я практикую його вже багато років і вельми успішно. Ця система дає змогу зазирнути у глиб майбутнього Запитувача і є грунтовніша за Підкову. До неї можна вдаватися в будь-якій ситуації, байдуже, чи майбутнє того, кому ворожать, обіцяє бути «драматичним», а чи він просто прагне дізнатися про те, що настане протягом найближчих місяців чи року.

Після того як карти перетасовано і змішано, Запитувач повинен вибрати з розкладеної колоди одну карту (карту 8) і відкласти її набік, не засвічуючи. Цієї карти Тлумач не повинен торкатися, адже вона уособлює Запитувача.

Далі розкладаємо карти в послідовності, поданій на схемі 8. Запитувач засвічує карту 8. Тлумач засвічує решту карт.

Карти 1 та 2 описують те, що діється нині в житті Запитувача. Вони — вихідний рубіж, звідки той вирушає у своє майбутнє. Карти 3, 4 і 5 знайомлять із тим, що на нього чекає найближчим часом.

Карта 6 коментує те, що станеться у майбутньому й уточнює час, у якому Запитувач опиниться внаслідок описаного картами 3, 4 і 5 збігу обставин.

Карта 7 допомагає Тлумачеві усвідомити, якого роду зовнішні впливи визначають майбутнє того, кому ворожать. Карти 3, 4 і 5 сповішають про діяльність та прагнення Запитувача, натомість карта 7 причетна до тих подій, ефект яких найменше залежить від особистих планів, бажань та намірів того, хто попросив нас «покласти кабали». Щойно після аналізу карти 7 можна до кінця зрозуміти мову карти 6.

Карта 8, ключова, репрезентує Запитувача в даній розкладці карт, але так само інформує Тлумача про наслідки подій, що відбулися.

Цілковите осягнення наслідків поведінки Запитувача уможливлюють карти 9, 10 і 11. Їхнє прочитання повинне здійснюватися у згоді з картами 6, 7, 8. Оскільки звичайно Запитувач не задовольняється скупою інформацією про те, що на нього чекає, карти 9, 10 та 11 дають змогу Тлумачеві провести доскіпливий аналіз май-

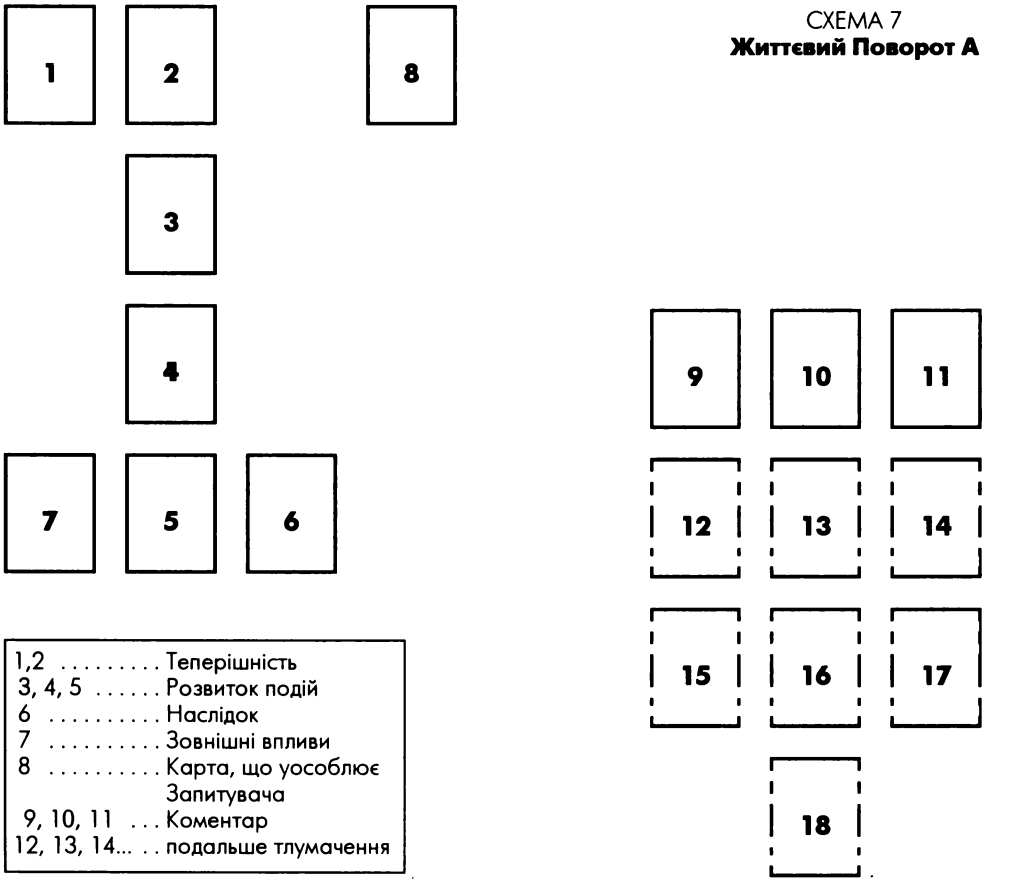

СХЕМА 7
Життєвий Поворот А

СХЕМА 8
Життєвий Поворот Б

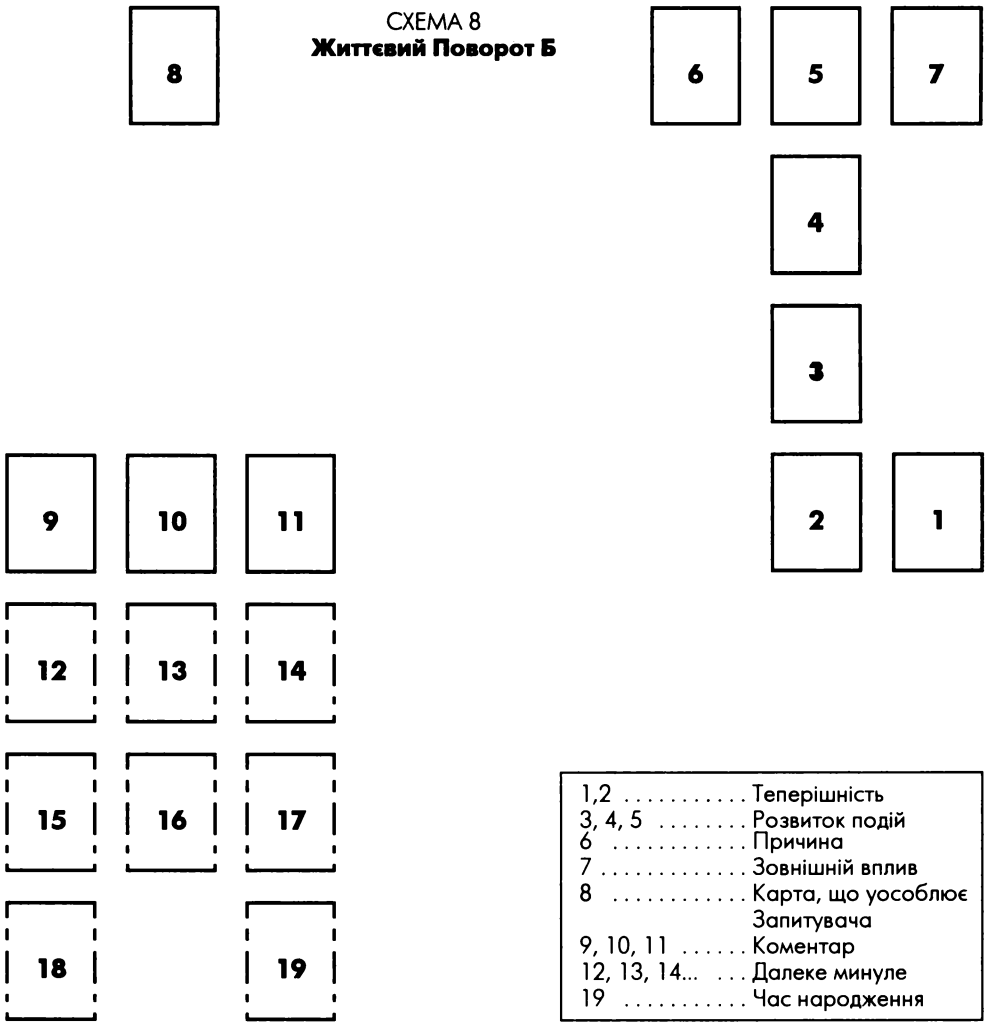

1,2	Теперішність
3, 4, 5	Розвиток подій
6	Причина
7	Зовнішній вплив
8	Карта, що уособлює Запитувача
9, 10, 11	Коментар
12, 13, 14...	Далеке минуле
19	Час народження

бутніх подій. Якщо Запитувач усе ще незадоволений і хоче знати більше, Тлумач може знову розкласти карти (від 12 до 18), причетні до далекого майбутнього. Число 18 у кабалістичній символіці означає Життя. З огляду на це Тлумач повинен зупинитися на карті 18, оскільки продовження ворожби може завести його у далеке майбутнє Запитувача, аж до межі життя, ба навіть виявити Тлумачеві факти, пов'язані з його власною смертю і викликати прикрі наслідки.

Життєвий Поворот дозволяє також пізнати минуле Запитувача. Якщо Запитувач бажає, щоб ми розплутали загадки його минулого, після того як йому випаде карта 8, ми розкладаємо решту карт у послідовності, яку ілюструє схема 7.

Карти 1, 2 сповіщають Тлумача про теперішній психофізичний стан Запитувача, визначений подіями минулого.

Карти 3, 4 та 5 дозволяють Тлумачеві поринути в минуле аж до карти 6, яка є відправною точкою й описує подію, що визначила минуле Запитувача.

Карта 7 пов'язана з картою 6 і розповідає про зовнішні впливи.

Карта 8 повідомляє про те, що Запитувач почуває нині й що змусило його просити у Тлумача допомоги, щоб з'ясувати минулі події.

Карти 9, 10 та 11 (а також подальші, аж до карти 19) сповіщають про минуле, коментують і доповнюють карту 6. Карта 19 може, але не зобов'язана, повідомити Тлумача про факти, пов'язані з народженням того, кому ворожать.

ТРИ РЯДИ ІМЕНІ

У багатьох культурах світу ми подибуємо переконання, що ім'я людини — то дзеркало, де відбивається його душа. В імені криється дивовижна сила. В ньому віддзеркалюється характер нахилів даного індивіда. Тож, коли давали ім'я, це супроводжувалося особливими обрядами, і його вибір ніколи не був випадковим.

У нашій культурі ця традиція не має якогось істотного практичного значення, і вибір імені не є чимось надзвичайним. Батьки керуються останньою модою на імена, подеколи особистими вподобаннями. Вони не цікавляться тим, що, власне, означає ім'я, яким вони охрестили свою дитину. Тимчасом нема імен «нейтральних», без жодного значення. Через те у мистецтві ворожіння на картах Таро ім'я того, кому ворожать, відіграє важливу роль.

Число карт, використовуваних у даній системі, відповідає кількості літер, з яких складається двоє імен та прізвище Запитувача. Якщо його ім'я коротке, наприклад

СХЕМА 9
Три Ряди Імені

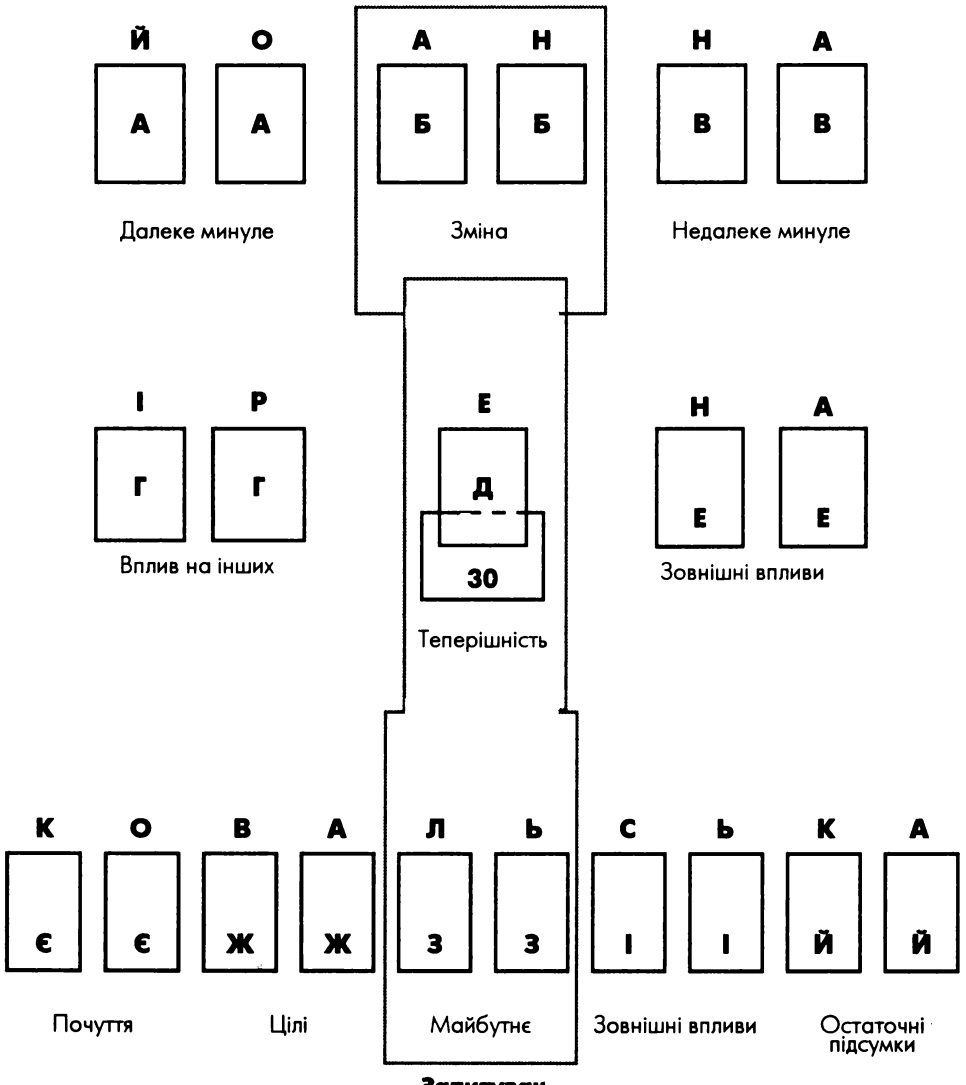

30-а карта, що означає вік Запитувача

Адам, то замість чотирьох карт розкладаємо в першому ряді вдвічі більше їхнє число (Адам, Адам, тобто 4 плюс 4, або вісім карт). Так само робимо і в разі, коли прізвище надто коротке. Якщо Запитувач зветься Ян Адам Внук, тоді Три Ряди Імені приберуть такого вигляду:

Ян	**Ян**
1 2 3	4 5 6
Адам	**Адам**
1 2 3 4	5 6 7 8
Внук	**Внук**
1 2 3 4	5 6 7 8

Якщо Запитувач не має другого імені, перше повторюємо двічі.

Гражина	
1 2 3 4 5 6 7	
Гражина	
1 2 3 4 5 6 7	
Внук	**Внук**
1 2 3 4	5 6 7 8

У нашому прикладі особа, якій ворожать, зветься Йоанною Іреною Ковальською. Після того як карти перетасовано, змішано і з них вибрано ту, що уособлює Запитувача, розкладаємо карти Таро за схемою 9. У першому ряді опиниться ім'я Йоанна, у другому — Ірена, у третьому — прізвище (Ковальська).

Йоанна
1 2 3 4 5 6
Ірена
1 2 3 4 5
Ковальська
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Потім ми запитуємо Йоанну Ірену Ковальську, який її вік. Припустімо, їй 30 років. Ця відомість дозволить нам знайти карту, що символізуватиме Запитувача в межах системи, до якої ми вдалися. Лік до 30 починаємо з першої карти Першого Ряду Імені. Після того як ми дійшли до кінця розкладки карт,— якщо вік Запитувача перевищує кількість карт на столі,— рахуємо далі, повернувшись до початку розкладки. В даному прикладі закінчуємо лік на третій карті у другому ряді. Ця карта дуже важлива, тож поперек неї, малюнком униз, кладемо карту, що уособлює Запитувача. (На схемі 9 карта 30.) Після того як карти засвічено, поділяємо їх на групи, як це вказано на схемі 9.

МИНУЛЕ — ПЕРШИЙ РЯД ІМЕНІ

Карти групи А розповідають про далеке минуле того, кому ворожимо. Дають інформацію про його народження, дитинство, ранні враження, винесені з домівки та школи.

Карти групи В доповнюють зміст карт групи А останніми відомостями, що стосуються недавнього минулого Запитувача.

Карти групи Б причетні до речей, які спонукали Йоанну Ковальську звернутися до нас по допомогу. Вони змальовують ситуацію, яка безпосередньо вплинула на теперішність. Оголюють перед нами механізм зміни, внаслідок якої життєва стежка Йоанни привела її до теперішньої ситуації.

ТЕПЕРІШНІСТЬ — ДРУГИЙ РЯД ІМЕНІ

Карти групи Д знайомлять із впливом Запитувача на оточення. Вони мають причетність до його професійного, громадського та родинного становища.

Карти групи Е розповідають про те, якого роду впливи справляє оточення на особу Запитувача. Вказують на ступінь упливу на неї суспільства, родини, професії. Разом з групою карт Г дозволяють Тлумачеві зрозуміти, в чому полягає проблема Йоанни Ірени, і визначають зміст карт групи Д.

Карти групи Д малюють картини психофізичного стану, в якому в даний момент перебуває Запитувач. Повідомляють нам, ким є Йоанна Ірена Ковальська і до чого спричинилися події, про які розповідали карти групи А, В, Б, Г та Е.

МАЙБУТНЄ — ТРЕТІЙ РЯД ІМЕНІ

Карти групи В інформують нас про почуття, емоції, сумніви та вагання Запитувача.

Карти групи Ж дають уявлення про цілі, прагнення та наміри Йоанни Ірени Ковальської, що проектуються на її майбутнє.

Карти групи З розгортають перед Тлумачем картину найімовірнішого перебігу подій у майбутньому. Вони також показують напрямок змін.

Карти групи І знайомлять із труднощами, з якими зустрінеться Запитувач. Згадують також про реакцію оточення на його майбутню поведінку.

Карти групи Й з'ясовують нам, у що зрештою виллються всі ці події. Три Ряди Імені розшифровуємо двома заходами. Відчитування починаємо з карт А (Далеке минуле), потім переходимо до карт В (Недалеке минуле) і, спираючись на них, відтворюємо картину минулого, завдяки чому можемо витлумачити карти групи Б. Далі знайомимося з картами групи Г (Вплив на інших) та групи Е (Зовнішні впливи), після чого, взявши до уваги їхній зміст, розшифровуємо карти групи Д (Теперішність). Згодом з'ясовуємо те, про що говорять карти Третього Ряду, почавши з карт групи Є і рухаючись далі через групи Ж, З, І та Й.

Після завершення цього етапу ворожіння повертаємося до карти, що уособлює Запитувача. Від місця її розташування залежить, як ворожіння розгортатиметься далі.

Якщо карта лежить у Першому Ряді Імені, то це означає: на долі Запитувача позначився тягар якоїсь важливої події, що сталася у дитинстві (карти групи А) чи в недавньому минулому (карти групи В), або збіг обставин, які безпосередньо проектувалися на теперішність (карти групи Ж).

Якщо та карта розміщена у Третьому Ряді Імені, це свідчить, що Запитувач живе тільки майбутнім. Він може сподіватися на зміну в своїх почуттях (карти групи Є), може зосереджуватися на здійсненні своїх цілей та планів (карти групи Ж), може пасивно чекати на те, що подарує доля (карти групи З), може боротися зі своїми труднощами, з зовнішнім світом (карти групи І) або незважаючи ні на що сміливо прагнути того, щоб остаточно розв'язати свої проблеми (карти групи Й).

Та коли карта, що уособлює Запитувача, розташовується у Другому Ряді Імені, це свідчить, що доля Йоанни Ірени Ковальської вирішується зараз і подальший перебіг її життя залежатиме від її вміння впливати на оточення (карти групи Г), від того, чи буде вона йому піддатлива чи ні (карти групи Е). Але якщо карта розміщена у точці Д (як у нашому випадку), Тлумач здобуває відомості, що він сам, його ворожба та її тлумачення можуть мати для Запитувача неабияку вагу.

Таке розташування карти означає, що Запитувач сподівається на негайне розв'язання проблем, або ще те, що вони розв'яжуться всупереч його сподіванням, і він виявиться захопленим зненацька; ми ж можемо це передбачити і відкрити йому таємницю. У такому разі слід бути дуже обережним у формулюванні висновків, що випливають із розташування карт, і дуже критично проаналізувати вертикальну розкладку карт груп Б, Д, а також З.

Стовпчик тих карт у поєднанні з картою, що уособлює Запитувача, подає нам картину «внутрішнього часопростору» того, кому ворожать. Вправний Тлумач зуміє видобути з них відомості про хвороби, що загрожують Запитувачеві, зможе визначити його розумові та фізичні здібності, передбачити події, що їх жодною мірою не потрапить відвернути.

ЦИГАНСЬКИЙ ТАБІР

Циганський Табір — одна з найдавніших ворожильних систем Таро: її практикували іспанські цигани на зламі XVIII та XIX сторіч.

Тлумач відокремлює Старші аркани від Молодших. Потім вручає Запитувачеві Молодші аркани, просить його перетасувати їх і змішати. Далі Запитувач відраховує по черзі двадцять карт Молодших арканів і долучає їх до карт Старших арканів. Всього у нього в руці 42 карти. Решту 36 карт він відкладає набік. Вони не будуть йому потрібні.

СХЕМА 10 А та Б
Циганський Табір

А

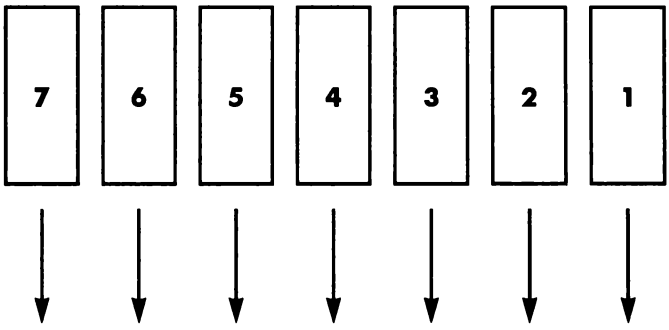

Б

I Минуле

II Теперішність

III Зовнішні впливи

IV Внутрішні впливи

V Можливі наслідки

VI Далеке майбутнє

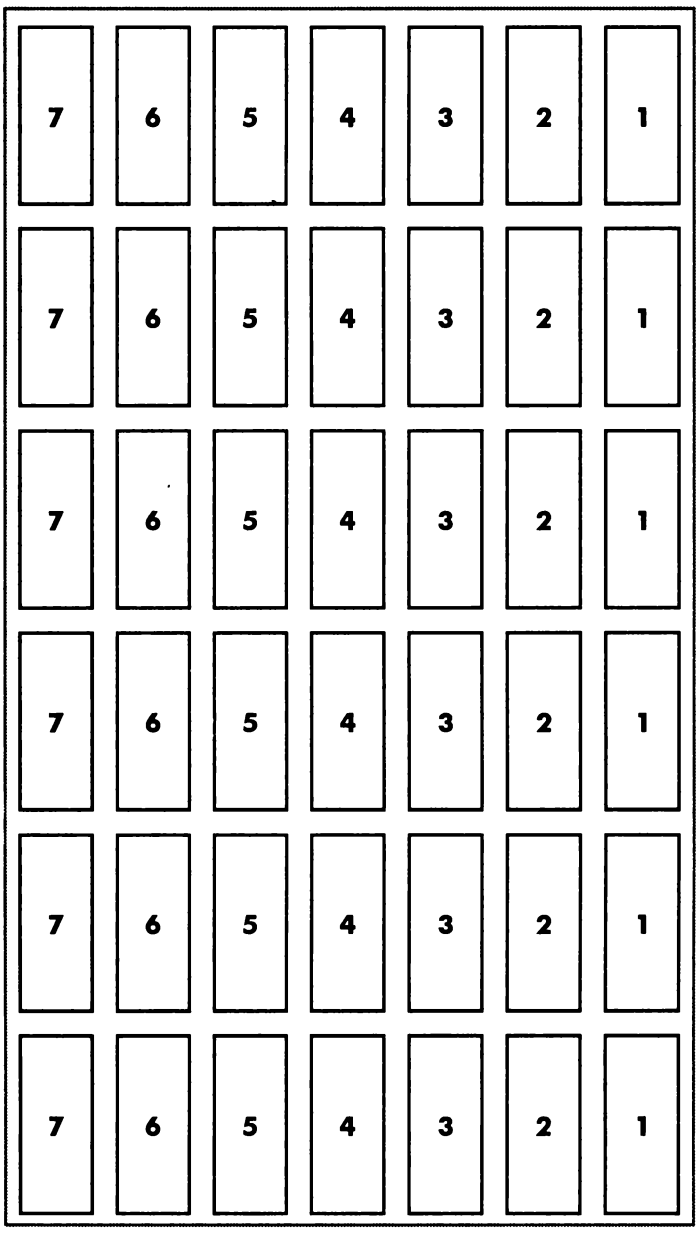

Тепер Запитувач змішує 42 карти, тасує їх і розкладає сімома стосиками по шість карт у кожному, починаючи з правого боку, як це показано на схемі 10 А.

Тлумач розкладає карти згідно з Циганським Табором. Карти зі стосика утворюють послідовне розташування карт 1, карти зі стосика 2 — послідовне розташування карт 2 і т. д. (див. схему 10 Б).

Тлумач засвічує карти. Починає з першого ряду, від карти 1, потім переходить до другого ряду і т. д. Якщо Запитувач — чоловік, його уособлює одна з трьох карт Великих утаємничень: Дурень, Маг або Імператор. А якщо це жінка — Дурень, Папеса або Імператриця. Вибір здійснює Запитувач — іще перед засвіченням розкладки карт, що утворює Циганський Табір.

Далі Тлумач вибирає з решти 36 карт одну і кладе її поперек тої карти, що символізує особу Запитувача.

Читають карти справа ліворуч у послідовності 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7... і знову 1, 2, 3, 4... і т. д. Значення Старших арканів набувають гостроти і в такий спосіб стають виразником змісту тих карт, які не беруть участі в ворожбі.

Перший ряд окреслює минуле Запитувача.

Другий ряд — те, що відбувається сьогодні.

Третій ряд характеризує сьогоднішні події, які в кінцевому підсумку визначають майбутнє Запитувача. В цьому ряді карти розповідають про несподівані приречення долі, про те, над чим Запитувач не владен і чого не можна передбачити.

Четвертий ряд описує мрії, сподівання, нахили Запитувача, розкриває його особистість з урахуванням того, що ним — часто всупереч його волі — керує.

П'ятий ряд розповідає про те, до чого призведе зіткнення згаданих прагнень із тим, що несе з собою зовнішній світ. Перелічує події, які відбудуться у близькому майбутньому і яких Запитувач сподівається й остерігається.

Шостий ряд знайомить із подальшими перспективами Запитувача.

Місце карти, що уособлює того, кому ворожать, має приблизно те саме значення, що й у Трьох Рядах Імені. Карта, яку вибрав Тлумач, коментує ворожбу, часом вона є пересторогою, застереженням. Оскільки її вибір залежав від Тлумача, а не від Запитувача, вона «перекреслює» ту карту, яка його уособлює, і символізує Долю, Час та Призначення — щось таке, чого неможливо уникнути.

МАНДАЛА

Мандала — то складна система ворожіння, розроблена мною кілька років тому. Користуватися нею можуть лише особи, що здобули успіх у мистецтві ворожби на картах і мають певне уявлення про філософію кабали та раджа-йоги. Щоб розкласти Мандалу, потрібні всі карти Таро.

Мандала інформує про минуле, теперішнє та майбутнє життя Запитувача, втручаючись навіть у полярні сфери, скажімо, описує народження та смерть, а також дозволяє Тлумачеві визначити, на якому етапі духовного розвитку перебуває той, кому ворожать. З огляду на це Мандала може надаватися для медитаційних цілей, про які я пишу в наступному розділі.

Мандала складається з дев'яти елементів: із восьми колонок, позначених на схемі 12 великими літерами абетки, серединного поля І, а також із трьох кіл: зовнішнього (час, що означає минуле та майбутнє), внутрішнього, поділеного «дорогою» на два півкола (особистість і розвиток особистості) та центрального кола, що утворює серединне поле І (особистість).

Як усяка Мандала, ця система символізує космос: чотири головні і чотири побічні сторони світу. Вона також є графічним зображенням людини. Колонки Д та Ж зображують ліву та праву ноги, колонки Г та В — ліву та праву руки, колонка Б — статеві органи, колонки Є, А та Д — голову, причому колонка Є символізує потилицю, колонка А — мозок, колонка Д — обличчя. Переривчаста лінія, що пролягає через поле І, а також через колонку А та Б, зображує хребет — канал, яким згідно з фізіологічною концепцією раджа-йоги плине життєва енергія.

Кожному елементові Мандали, починаючи з колонки А і закінчуючи полем І, відповідають різноманітні аспекти людської психіки, різні події, розтягнені в часі, різні вияви життєвої експресії. Тож Мандала утворює «внутрішній часопростір» того, кому ворожать, або наш «часопростір», якщо ми розкладаємо її для медитаційних цілей.

Сеанс ворожіння починаємо з відокремлення Старших арканів від Молодших. Тасуємо та змішуємо карти Великих утаємничень (або загадуємо перетасувати та змішати їх Запитувачеві, якщо хочемо розкласти Мандалу для нього). Потім вибираємо (або просимо вибрати зі Старших арканів одну карту (карта номер 1) і, не

засвічуючи, кладемо її посеред поля І. Далі розкладаємо п'ять наступних карт на полі І у такій послідовності, як подано на схемі 11. У такий спосіб ми утворили центральне коло Мандали (Особистість).

Решту карт Старших арканів (16) розташовуємо так: першу (або сьому на схемі) біля основи колонки А, другу біля основи колонки Б, далі В, Г, Д, Е, Є та Ж і знову: А, Б, В, Г, Д, Е, Є, Ж. У такий спосіб заповнилося внутрішнє коло Мандали (Особистість та Розвиток Особистості).

Тепер ми тасуємо і змішуємо карти Малих утаємничень і після триразового перекладення розташовуємо за тим самим принципом: А, Б, В, Г, Д, Е, Є, Ж і знову — А, Б, В, Г, Д, Е, Є, Ж, аж поки утвориться зовнішнє коло (Минуле та Майбутнє), увінчане вісьмома невеличкими віялами, кожне з яких складається з семи карт. Ці віяла розміщені на вершинах восьми колонок Мандали.

Засвічуємо карти в тій самій послідовності, в якій їх розіклали, після чого можемо братися до тлумачення ворожби.

ПОЛЕ І — ОСОБИСТІСТЬ (центральне коло)

Карти, розміщені в ньому, віддзеркалюють душевний стан Запитувача в даний момент.

Карта 1 символізує Запитувача, то його «серце», основа існування, квінтесенція його буття. В ній зосереджуються всі почуття, прагнення, спонуки.

Схема 11

МАНДАЛА

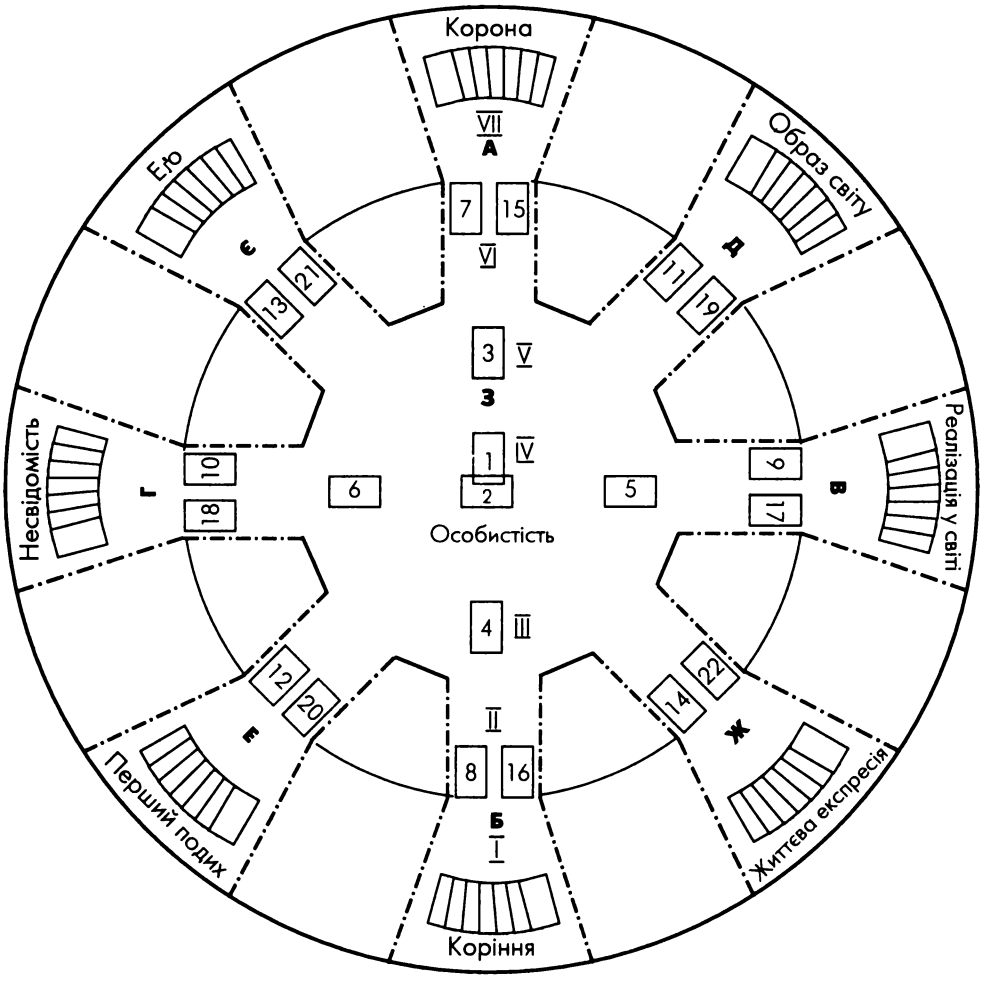

Карта 2 репрезентує те, що в даний момент хвилює Запитувача, заполонює його розум і розпалює бажання, що визначає розвиток його особистості.

Карта 3 лежить біля виходу каналу, яким життєва енергія плине до вищих частин його тіла. Вона символізує горло, горлянку того, кому ворожимо. У цій точці відбувається перетворення життєвої енергії на свідомі цілеспрямовані пошуки найвищих цінностей. Карта 3 — то «карта мови» — в ній відбувається перетворення на слово усього того, що криється в Особистості. Вона формулює сенс людського життя.

Карта 4 розташована біля входу до каналу, куди проникає життєва енергія. Вона символізує нижню частину живота, місце, де акумулюється статево-моторна енергія. Розбір цієї карти дає змогу Тлумачеві зрозуміти статеві клопоти Запитувача. Перед ним вимальовуються психопатологічні нахили того, кому ворожать, усе те, з чим так старанно криються, чого соромляться, що намагаються загнати у підсвідомість. Карта 5 репрезентує рухову силу «правої руки», повідомляє, якого роду діяльність характерна для даної особи, яке її ставлення до зовнішнього світу. Вона з'ясовує Тлумачеві, чи поведінка Запитувача справді випливає з його внутрішніх нахилів. Засвідчує його вподобання, вміння, що визначають і формують наслідки його діяльності.

Карта 6 — то брама до інтуїтивного боку людської психіки. Якщо вдатися до найпростішої мови, вона висвітлює зв'язки з «другим берегом річки» — із природою, з потойбічними світами, з зоряною сферою та космічним ритмом Усесвіту.

(Закінчення в перших номерах 1997 р.)

Схема 12
Структура Мандали

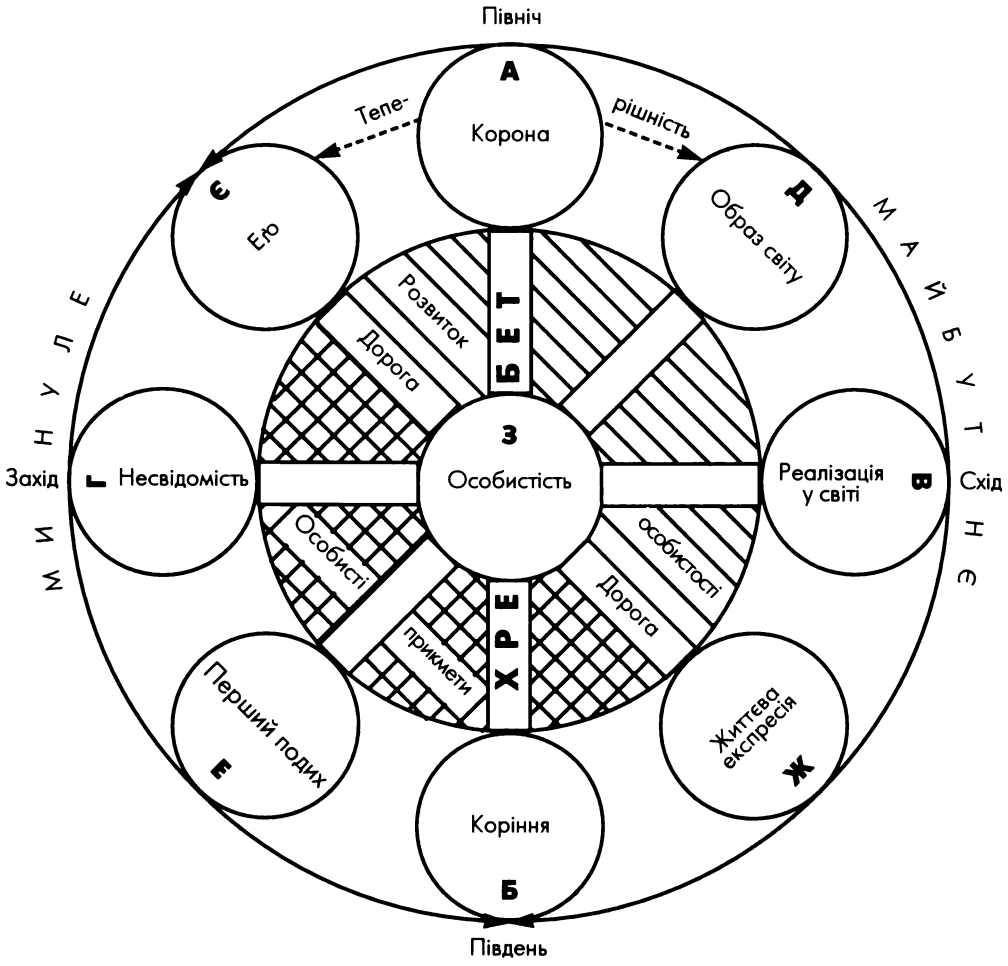

Дафне РУК
(Південно-Африканська Республіка)

ФІКІЗОЛО

ОПОВІДАННЯ

З англійської переклала
Наталя КУЛІНИЧ

Мене звати Фікізоло. Зулуською мовою це означає «Він народився вчора». Саме це сказав молодий зулус своєму батькові, вказуючи на мене. Я стояв у високій траві поряд з матір'ю. Вона була гарна сіра ослиця з темним хрестом на спині.

Ми належали старому зулусові, я та моя мати. Він з нетерпінням чекав на її дитину. Я розчарував його, хоча й розважив. Він сміявся, дивлячись на мене, доки по його щоках потекли сльози.

Я — смугастий мул.

Батько мій — зебра. Мати розповідала мені, як місячними ночами він робив гучні наскоки на село. Він гасав поміж хатами, брикався, його очі горіли, немов вуглини. Він викрав матір. Її господар, здається, звернувся до поліції, але через те що матір викрала не людина, поліція нічого не могла вдіяти в цій справі.

Мати залишалася з батьком деякий час і, можливо, мені б довелося зростати в табуні зебр, що пасся на рівнині біля озера; але в окрузі було помічено лева, і мати зразу втекла, бо вона знала, що ніколи не зможе бігти нарівні із зебрами. Лев прийшов із дикої країни за горами, самотній старий лев, перший, що прийшов у ці краї за багато років.

Усю ніч зебри бігали з одного місця на інше, бо він підкрадався до них. Мати повернулася до села. Там я і народився, маленька слабка істота, що нагадувала вухами матір, але мала батькові смуги. Мені здавалося, я народився для того, щоб з мене сміялися, жбурляли у мене камінням і завжди погрожували мені смертю.

— Якщо він не схоче працювати, ми його заб'єм,— казав наш господар.

А я хотів працювати. Я був сином своєї матері і працював би так само тяжко, як і вона. Але в мене було серце мого батька, в мені нуртувала дикість, яку я не міг приборкати. Незважаючи на свої добрі наміри, я ставав дибки та хвицав копитами, коли люди били мене батогом по голові, щоб привчити до плуга. Син господаря і досі має відмітину від одного з моїх передніх копит. А ще я міг кусатися.

Мати повернулася до свого давнього способу життя і добре служила зулускому фермерові. Вона намагалася переконати мене чинити так само, як вона, але не сердилася, коли я нікого не слухався; вона знала, звідки у мене моя дикість.

Після кількох неприємних інцидентів мене більш або менш залишили у спокої. Хлопці закидали мене камінням, коли помічали біля посівів. Одне моє

© Наталя Кулінич, 1996, переклад.

вухо було розсічене каменюкою. Воно схилилося, немов зів'ялий листок. Я почувався самотнім. Проти мене була не тільки моя зовнішність, але й те, що голос мій розвинувся у деренчливе іржання, яке нікому не подобалось.

Я тримався осторонь посівів і пасся на лузі, тому що мати попередила мене, що посягнути на соковиті врупа для мене страшенно небезпечно. Якщо, бувало, вона заходила на посіви, господар, звичайно ж, злостився, але вибачав її, тому що вона працювала на нього. Але я, котрий відмовлявся тягнути плуга, накликав би на себе смерть, ступивши хоча б однією ногою на оброблену землю.

Я любив споглядати поля. Які гарні вони були! Земля була чорна й багата. Єдине, що могло б зашкодити посівам,— це брак дощу, а в ті часи у нас були дощові літа. Маїс ріс високий, з ніжним білим зерном у зеленій оболонці. Була ще червона кукурудза; а після збирання врожаю кукурудзи на тому полі вирощували гарбузи. Окрім цього, були невеличкі ділянки коренеплодів. Мені хотілося покачатися на тих грядках — зілля там було таке ніжне й соковите.

Замість цього я качався на березі річки або на полі, де ріс дикий шпинат, далеко від села.

Однієї ночі я зустрів відьму.

Над степом стояла тиша. Місяць світив на маїс, і я стояв, дивлячись на нього та міркуючи, як він смакує. У селі люди спочивали в своїх круглих хатах. Худоба в своїх оборках також мовчала, так само й цапи. Мені здавалося, що я не сплю один на всій землі; навіть пси мовчали.

Вітерець ворушив довгу траву. Він доніс до моїх ніздрів дивний запах чогось, чого треба було боятися,— гієни! На тлі осяяного місяцем неба я побачив силует, що сповнював мене жахом. Стара жінка їхала верхи на гієні. Вони побачили мене, і гієна зареготала, так само й відьма. Я звик до того, що з мене сміються, але ці двоє сміялися так злостиво, що я відчув: це не віщує для мене нічого доброго. Вони наближалися. Форкнувши, я кинувся тікати до маїсового лану і заховався у високих заростях. Потім визирнув. Відьма та гієна спокійно стояли на схилі пагорку. Якби я залишився на полі, можливо, вони б мене не зайняли.

Від маїсу йшли звабливі пахощі, які відганяли думки про гієну та відьму. Пахощі закрадалися у мої ніздрі, змушуючи мене розтулити рота; я відкусив блискучий листочок і проковтнув його. Смачно!

Я почав жувати і згадав про тих двох на схилі пагорку, тільки коли вони знову почали сміятися. Я визирнув і побачив, що вони поспішили геть, весело сміючись із шкоди, яку заподіяли. Скоро вони зникли з поля зору, але я їв і їв той самий маїс безперестану цілу ніч. Врожай, який виростив старий зулус, було знищено.

Він домовився з білим чоловіком, щоб той мене застрелив. Білий чоловік прийшов зі своєю гвинтівкою. Коли він побачив мене, він також засміявся. Посміявшись з мене, він не мав духу вбити мене. Замість цього він переконав господаря виставити мене на продаж на ярмарку, що саме відбувався в сусідньому селі.

Коли мене привели на ярмарок, на хвилю запанувала тиша, а потім усі зареготали.

— Пані та панове,— сказав аукціоніст,— ось дуже гарна тварина, рідкісна тварина. Якщо можна так сказати, одна з найрідкісніших у землі Зулу. Що я можу ще сказати, окрім — просто подивіться на неї!

— Ми дивимося,— вигукнув чоловік, що стояв поряд з русявою дівчинкою.

Дівчинка не сміялася з мене. Вона усміхнулася; я бачив, що я їй сподобався. Я махнув своїм неушкодженим вухом і скоса позирнув на неї: тієї ж миті я зрозумів, що зроблю все, що завгодно, для цієї дитини, навіть дозволю їй їздити на мені верхи.

— Ну й дивовижа,— зауважив хтось. — Я не дав би і шилінга за цю чудернацьку тварину.

Аукціоніст підняв свій молоточок.

— Чи правда, що ви пропонуєте шилінг?

— Ні, не пропоную.

— Що ж пропонувати мені? Один шилінг... — Аукціоніст озирнув натовп, що реготав.

Маленька дівчинка — її звали Елізабет — помацала у себе в кишені. Тепер я знаю, що до тих пір вона ніколи не бувала на ярмарку.

— Один шилінг? — благав аукціоніст.

Елізабет застромила руки в кишені своєї сукні, заплющила ліве око і підняла куточок рота. Це спрацювало. Аукціоніст опустив свій молоточок.

— Продано! Молодій леді з блакитною стрічкою...

Елізабет заплатила свій шилінг, який був зав'язаний у куточок її носової хустинки. Я чекав, що мені дозволять піти з нею одразу, але аукціоніст почав продавати стару корову, яка стояла поряд зі мною. Я спробував пробитися через огорожу, щоб підійти до Елізабет.

Мій колишній господар кинувся, щоб розібратися зі мною, і я хвицнув його останній раз, але він накинув зашморг мені на шию. Мене вивели, щоб прив'язати до дерева.

Елізабет підійшла прямо до мене і погладила мою шию, хоча мій колишній господар попереджав, щоб вона була обережна зі мною. Вона не боялася, вона знала, що я не зроблю їй боляче.

Мій колишній господар сів у тіні. В нього у вусі була проколота велика дірка для того, щоб носити ріг антилопи із нюхальним тютюном. Він витяг ріг з вуха і витрусив декілька дрібок нюхального тютюну.

— Я виснажений, принцесо,— сказав він Елізабет. — Цей твій смугастий мул виснажив мене. Скажи мені, чому ти купила Фікізоло?

— Я збираюсь подарувати його своєму братові на день народження,— відповіла Елізабет. — Я думала купити йому журнал у крамниці, але я знаю, що Фікізоло сподобається йому набагато більше. Ти — чудовий маленький смугастий мулик! — сказала вона, звертаючись до мене.

Мій колишній господар узяв ще пучку нюхального тютюну.

— Тримай пару камінців у кишені,— порадив він. — Вони тобі стануть у пригоді, коли Фікізоло намагатиметься вкусити.

— Він не вкусить мене,— сказала Елізабет.

Вона простягнула руку, щоб погладити мене по лобі. Цього разу я сіпнувся геть, жахнувшися не від того, що боявся руки Елізабет, а тому що побачив, як дорогою наближалася відьма, і згадав гієну, на якій вона їздила тієї ночі. Тепер вона прибрала вигляду поважної старої удови, що мешкала неподалік від мого колишнього господаря.

— Ой, ой, ой! — вигукнула вона. — Чи я встигла?

— Встигли куди? — запитала Елізабет.

— Встигла на ярмарок. Я хочу купити тут ось цього гарного мула. — Я знав, що вона хотіла підлеститися до мене.

— Атож, саме гарним його назвав аукціоніст,— сказав старий зулус. — Я думав, що він жартує. Бабусю, ви прийшли запізно. Ця маленька принцеса купила його для принца, її брата.

Відьма стояла і дивилася на п'ять шилінгів, які вона тримала у руці.

— Він сильний мул, ось цей смугастий,— сказала вона. — Я почула сьогодні вранці, що його продаватимуть на ярмарку. Я взяла свою палицю, схопила п'ять шилінгів і бігла сюди усю дорогу. Я думала, він оратиме на мене, я могла б навчити його, тому що вмію поводитися з тваринами. Запізно! А я старенька вдова і допомагаю онукам.

Очі Елізабет наповнилися сльозами.

— Ви заплатили б за нього п'ять шилінгів? — простогнав старий. — Який же я був дурень! Я одержав за нього тільки один шилінг. Коли я подумаю, скільки ротів я мушу годувати...

— Мені куди важче ...у мене четверо онуків,— сказала відьма, дивлячись на Елізабет, сподіваючись, що дівчинка розжалобиться.

— Принцесо, це — небезпечна тварина,— заявив старий зулус. — Подивись, як він хропе та стає дибки. Місячними ночами його голос не дасть тобі спокою, це ні крик осла, ні іржання — це страшний рев. А тепер дозволь віддати тобі шилінг, ти повернеш мені Фікізоло, а я продам його вдові.

— Не роби цього! Не роби цього! — кричав я до Елізабет, але вона не розуміла мене.

Відьма вигукнула:

— Тоді він мій! — і підійшла до мене, а Елізабет усе ще вагалася.

Я хвицнув її ще до того, як угода могла бути укладена. Відьма відскочила вбік. І я штовхнув Елізабет. На щастя, моє копито лише ковзнуло по ній. Я мало не збожеволів з розпачу від того, що скоїв, почав шарахатися і ставати дибки, пориваючись піти з Елізабет.

Навкруг нас зібралися розхвильовані люди. Хтось націлив на мене гвинтівку. Я думав, що настала моя остання година. Я вирвався з рук свого колишнього господаря і помчав геть від цих людей.

Забігши ген-ген у степову далечінь, я зупинився поскубти траву і став міркувати, що мені робити. Звичайно, Елізабет більше мене не схоче. Я не міг повернутися до матері. Всі чекали б мого повернення туди, де я народився. Мене б застрелили, якби я насмілився поткнутися додому. Ні, доведеться мені попрощатися з матір'ю, можливо, назавжди.

Батько! Він жив із своїм табуном на далекій рівнині біля озера. По обіді зебри приходили на водопій.

Я впізнав свого батька. Він стояв осторонь, могутній жеребець із чорною гривою. Мати так часто описувала мені його. Я спостерігав за ним. Його смуги було чітко видно, коли він підійшов до води напитися, але згодом, коли він спинився на тлі кущів поодаль від берега, його було важко побачити, бо він зливався з тінями.

Я несміливо вийшов із своєї схованки. О, я знав, хто я такий — смугастий мул із перебитим вухом, який не вмів ні ревіти, як осел, ні іржати, як зебра! Я також знав, що зебри не вміють сміятися. Мені не треба було боятися сміху свого батька.

Я не був готовий до того, що, побачивши мене, він так розгнівається на мене. Він помчав до мене навскач, його вуха були прищулені, а великі зуби вищирені. Ніколи було пояснити, що я — його син. Я накивав п'ятами. Та де там мені було втекти від нього! Він наздогнав мене, повернувся і хвицьнув своїм дужим копитом.

Я спробував дати відсіч, хоча сили наші були нерівні. Ми усе ще кружляли навколо один одного, коли табун зебр подався геть. Батько залишив мене і побіг за табуном.

Мені недовго довелося сумніватися щодо причини їхньої втечі. Пролунав оглушливий рев, і щось довге вистрибнуло з трави, цілячи мені на спину. Мені вдалося відскочити, але лев — той самий лев, що лякав матір,— подряпав мені боки.

Ще до того як лев зміг зібратися для наступного стрибка, пролунав постріл. Куля не вцілила в лева, але примусила його присісти у траві; хоча він уже встиг сильно вдарити мене і поранити мені ногу. Я впав. Я чекав, що людина, яка стріляла, вийде і пристрелить мене, бо мати розповідала мені, що хворих тварин завжди пристрілюють на місці.

Ніхто не з'явився, але я чув, як поблизу рухаються якісь люди. Незабаром вони пішли. Лев усе ще лежав у траві неподалік. Лев не рухався до сходу місяця. Потім я почув шелест трави: він почав підкрадатися. Я також почув рух на горбі наді мною; без сумніву, люди спостерігали за левом.

Вони залишили мене як принаду. Я думаю, я знепритомнів, коли зрозумів це, але дуже швидко прийшов до тями. Голову лева було добре видно над травою. Він припав до землі, готуючись до стрибка. Мені вдалося підвестися на ноги. Лев стрибнув. Він був майже на мені, коли пролунав постріл. Лев відкотився мертвий. Я знову впав.

З'явилися двоє збуджених вдалині полюванням чоловіків і хлопчик. Чоловік, який застрелив лева, приставив гвинтівку до мого вуха, але хлопчик вигукнув:

— Не стріляйте. Він міг стояти, можливо, він ще оклигає.

Хитаючись, я знову підвівся на ноги: хай бачать, що я ще при силі. Гвинтівку було опущено.

— Давайте покладемо його на вантажівку та відвеземо додому,— сказав хлопчик. — Він заслужив на це. Можливо, ми ніколи б не застрелили лева, коли б не він. І він, можливо, врятував життя тому гарному великому жеребцевізебрі, лев би напевне вбив його.

Так, можливо, я врятував життя свого батька. Лев би не напав на нього, коли поблизу був я, настільки повільніший. Я не чекав вдячності від батька, і був радий, коли мисливці завантажили мене на свою машину наступного ранку.

Ми поїхали по зелених пагорках до ферми біля підніжжя гір. Сонце вже заходило, коли ми приїхали. З будинку вибігла дівчинка привітати мисливців. Це була моя принцеса!

— Білл, ти ж привіз Фікізоло,— закричала вона. — Я впізнаю його по скаліченому вуху. — І вона розповіла братові, як купила мене в подарунок до його дня народження. Я був радий почути, що вона не погодилася продати ме-

не відьмі і що вона пробачила мене за те, що я штовхнув її; вона зрозуміла, що це сталося випадково.

Вона та її брат Білл доглядали і лікували мене. Коли я знову став сильним, я носив їм кошик до річки на пікніки, дозволяв їздити на собі, коли їм заманеться. Здавалося, уся моя дикість пропала.

Деколи мені хотілося знову побачити матір та місце, де я народився, але я був щасливий, незважаючи на те що велика посуха висушила ріку. Залишилися тільки брудні калюжі, і трави було недостатньо. Нам доводилося пити з корит, наповнених водою із свердловин. Багато худоби загинуло, але посуха не дуже вадила ослам.

Посуху змінив сезон дощів. Тоді ослам стало непереливки. Вони ниділи весь день під дощем, відмовляючись їсти і працювати. Маючи природу осла, я також почувався кепсько, але, якщо Білл чи Елізабет умовляли мене поїсти, я з'їдав жмут сіна, щоб підтримати свої сили.

Дороги були, немов ріки багна, і жодна машина не могла проїхати. Білл часто їздив до крамниці верхи на мені за поштою чи харчами. Одного разу вдень ми зустріли мого колишнього господаря, що сидів обіч дороги. Він розповів сумну історію.

Його посіви вигоріли під час посухи, а тепер його доконала повінь. Він прийшов до крамниці купити кукурудзи. Жінки ослабли від голоду, тому він вирушив із своєю ослицею.

— Мати Фікізоло була слабка, але намагалася йти,— сказав старий. — Потім вона злякалася гієни біля хати старої вдови. Вона кинулася навтіки, і я не міг наздогнати її. Я сподівався, що кукурудзу можна буде привезти на вантажівці, але жодна машина не може проїхати через повінь. Я хотів позичити у когось осла, але всі осли недужі в таку дощову погоду. Тепер я спроможуся понести тільки невеликий мішок, але, боюся, цього буде недостатньо, щоб урятувати дітей від голоду.

— Не хвилюйся! — вигукнув Білл. — Фікізоло понесе кукурудзу. Він сильний і може нести утричі більше осла.

Я спромігся взяти чотири мішки кукурудзи на спину. Ми вирушили рано вранці. Елізабет також пішла, простуючи поруч із Біллом.

Подорож видалася набагато довшою, ніж Білл розраховував. Ніч застала нас у дорозі, тому що було важко йти грязькими путівцями і переправлятися через повноводні від повені річки, проте все було добре, доки ми дісталися до села, де жила відьма.

Тоді я затремтів від страху, бо почув запах гієни. Білл подумав, що це я перевтомився, і вирішив, що нам треба переночувати в селі.

Мій колишній господар сказав нам, що онуків відьми відправили до родичів на південь, де вдосталь харчів, відьма — він називав її вдовою — залишилася одна в селі, і вона буде рада взяти нас на ночівлю.

У селі нікого не було.

— Напевно, вона ночує у своїх родичів,— сказав старий. — Я впевнений, вона б дозволила нам переночувати у її хаті.

Вони зняли з моєї спини мішки з кукурудзою і вигнали мене пастися на поле. Опівночі я почув регіт гієни. Відьма нікуди не пішла, а просто їздила навколо, дивлячись, яку шкоду можна скоїти. Моя мати, налякана до смерті, кинулася до річки, але швидка течія перепинила їй єдиний шлях для втечі.

Білл почув виття гієни і вийшов з гвинтівкою. Я теж зібрався духом і рушив рятувати матір. Я кинувся на відьму з гієною, хвицяючи їх копитами. Вони кинулися тікати. Білл вистрелив угору, і гієна з переляку кинулася в річку разом із відьмою, яка і сиділа на її спині. І їх обох понесло геть повноводною течією.

Більше їх у тих краях не бачили.

На світанку ми вирушили далі. Сільські діти зустріли нас радісними вигуками. Вперше за багато тижнів сяяло сонце, мати додала свої щасливі крики до голосів дітей.

Діти співали мені хвалу, коли ми увійшли до села:

— Фікізоло, син зебри, улюбленець принца; Фікізоло, дитя ослиці, його любить принцеса, його любимо усі ми.

Цю пісню і досі співають у материному селі, але ніколи не співають так радісно, як того першого разу, коли Елізабет та Білл привезли мене з вантажем зерна для голодних людей.

«Час/Time» — елітарна газета України. Провідні державні діячі і політики оприлюднюють на її шпальтах свої концепції економічної та духовної розбудови країни, відомі діячі культури і мистецтва знайомлять зі своїми поглядами та набутками у царині літератури, театру, музики, живопису, а провідні вчені з успіхом користуються її послугами для популяризації новітніх наукових ідей. Вважають за честь засвідчитися на її сторінках респектабельні бізнесмени, гонорові зірки естради і спорту.

Газета набула доброї репутації в дипломатичних колах, серед представників ділового, духовного істеблішменту, численного загалу іноземних земляцтв. Вона авторитетна у церковному світі, несучи віру у Бога і толерантність до конфесій.

Сторінки її щедрі на найрізноманітнішу інформацію, тож кожен може знайти в них те, що його цікавить.

«Час/Time» — справді незалежна і справді українська газета, яка дасть вам повну уяву про Україну очима тих, хто бачить і любить Україну.

ДЕРЖАВНІСТЬ · ДЕМОКРАТІЯ · РЕФОРМИ

ЧАС Time

Тижневик

Передплатний індекс 33 709

НЕЗАЛЕЖНА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА

І ВАША ГАЗЕТА!

Художнє оформлення номера Віктора Кузьменка

На обкладинці:

1 стор. — Маріо Шоссер (Німеччина). «Carmina burana». Акрил — олія — крейда. 1995. Малюнок до однойменної збірки вагантських пісень 12 — 13 ст. латинською та старонімецькою мовами, знайденої 1803 р. в одному з баварських монастирів. Назву «Карміна бурана» можна умовно перекласти з латини як «Пісні мандрованих ченців».

3 стор. — Карти Таро. 48 — 59.

«Всесвіт» — журнал іноземної літератури, № 10-11, жовтень — листопад, 1996. Видання редакції журналу «Всесвіт». Зареєстрований Державним комітетом України по книговиданню, поліграфії та книгорозповсюдженню. Серія КВ, № 478 від 03.03.1994.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. М. Грушевського, 34/1

Телефони:

головний редактор, заступник головного редактора 293-13-18
відповідальний секретар 293-06-13
відділ художньої літератури 293-06-13
відділи поезії, критики, публіцистики і україніки 293-29-61
художнього оформлення 293-27-10
комерційний директор 293-27-10
телефакс ..... (044) 293-28-88

Дизайн, набір та верстка комп'ютерного центру редакції журналу «Всесвіт». Підписано до друку 5. 09. 96. Формат 70 x $^{108}/_{16}$. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 16,8 умовн.-друк. арк. 17,4 умовн. фарбовідб. 20,82 обл.-вид. арк. Тираж 3.702
Зам. 0126608.

Передплатна ціна — за каталогом МЗУ. Ціна вроздріб договірна.

Віддруковано на комбінаті друку видавництва «Преса України»,
252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

48 XIII

Королева Келихів

49 XIIII

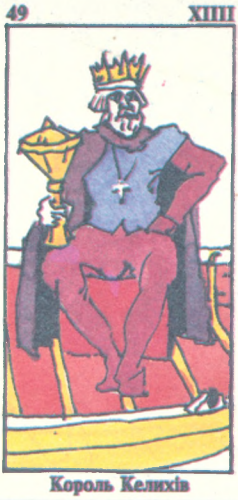

Король Келихів

50 R

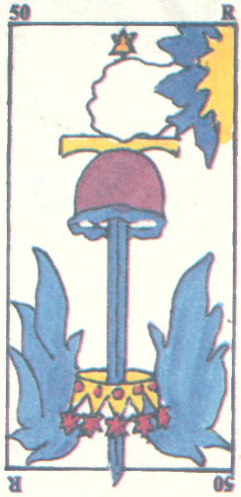

51 II

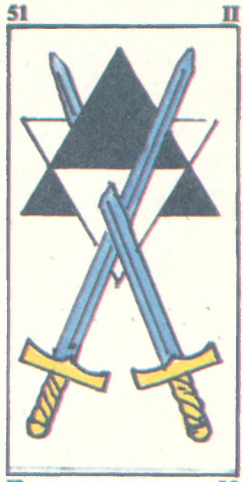

52 III

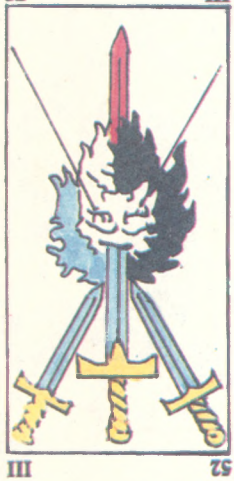

53 IIII

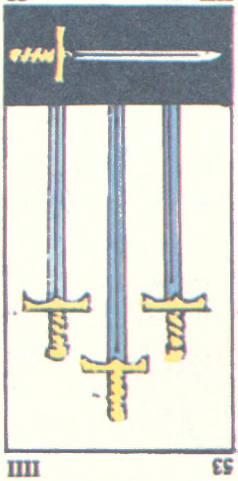

54 V

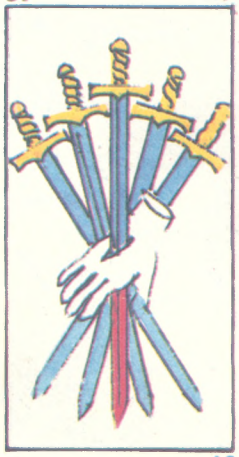

55 VI

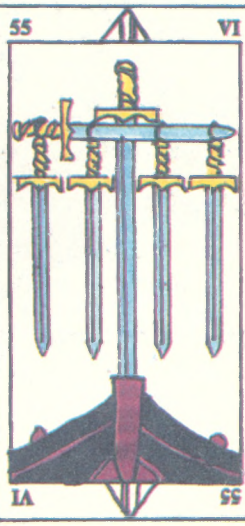

56 VII

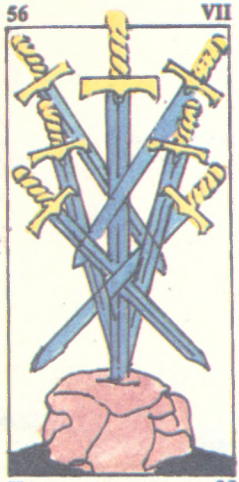

57 VIII

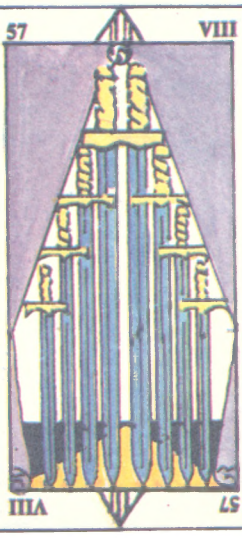

58 VIIII

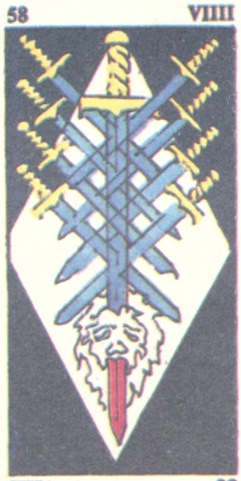

59 X

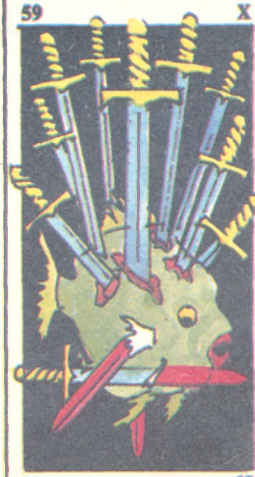

ISSN 0320-8370,«ВСЕСВІТ», 1996 №10-11, 1-192, ІНДЕКС 74089